

**T.C.
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI**

**BÜTÜNLEŞME, MİLLİYETÇİLİK VE AVRUPA'DA
ULUS-ÜSTÜ YAPILANMA**

DOKTORA TEZİ

**Hazırlayan
Kenan ŞAHİN**

**Danışman
PROF. DR. Erol KURUBAŞ**

**Aralık 2018
KIRIKKALE**

KABUL-ONAY

Prof. Dr. Erol KURUBAŞ danışmanlığında Kenan ŞAHİN tarafından hazırlanan “Bütünleşme, Milliyetçilik ve Avrupa’da Ulus-üstü Yapılanma” adlı bu çalışma, Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı’nda DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

07.12.2018

Prof. Dr. Erol KURUBAŞ (Danışman)

.....

Prof. Dr. Haluk ÖZDEMİR

.....

Doç. Dr. Erdem DENK

.....

Doç. Dr. Hatice YAZGAN

.....

Doç. Dr. Murat GÜL

.....

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. İsmail AYDOĞAN
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

.....

ÖZ

ŞAHİN, Kenan, “Bütünleşme, Milliyetçilik ve Avrupa’da Ulus-Üstü Yapılanma”, Doktora Tezi, Kırkkale, 2018.

Bu çalışmada, İkinci Dünya Savaşı sonrası Avrupa’da gelişip AB ile somutlaşan ulus-üstü bütünleşme sürecinin, milliyetçilik ideolojisi ve uluslaştırma araçlarıyla gerçekleştirilen ulusal bütünleşme süreçlerine kıyasla farklılıkları ve benzerlikleri konu edilmektedir. Bu kapsamda ulusal bütünleşme süreçlerinin sonucu olan bir sosyo-politik örgütlenme modeli ulus-devletlerin milliyetçilik ideolojisi aracılığıyla inşa ettiği uluslar ile buna dayalı ulusal egemenlik ve kimlik anlayışlarından farklı, yeni bir kimlik ve egemenlik anlayışının Avrupa’daki ulus-üstü bütünleşme süreciyle yaratılıp yaratılmadığı sorunsallaştırılmaktadır.

Bu konu çerçevesinde çalışmanın üç özel amacı bulunmaktadır: Bunlardan birincisi, bütünleşmeyi ulusal ve uluslararası düzeylerde sosyo-politik ve sosyo-ekonomik bağlamda analiz etmeye katkı sunacak tanımları, nedenleri, boyutları, etki ettiği dönüşümleri, işleyişleri, göstergeleri kavramsal-kuramsal bir çerçeve doğrultusunda anlatmaktır. İkincisi, değişen siyasal, toplumsal ile ekonomik gelişmeler çerçevesinde ulusal ve ulus-üstü bütünleşme arayışlarını, temel ideolojileri, yöntemleri, hedefleri, sonuçları ve sorunları çerçevesinde mukayese etmeye olanak tanıyacak şekilde izah etmektir. Üçüncüsü, ortaya koyulan kavramsal-kuramsal bilgiler ışığında AB ekseninde Avrupa bütünleşme sürecinin bugüne kadar kaydettiği aşamayı, hedefleri, kimlik, egemenlik boyutları, sonuçları ve aktüel sorunları çerçevesinde yorumlayıp değerlendirmektir.

Çalışmada, Avrupa deneyimi ekseninde ulus-üstü bütünleşme süreçlerinin, ulusal egemenlik ve kimlik algılarını dönüştürmekte olduğu, ancak ulus-devletlerin temel ideolojisi olan milliyetçiliği aşırıp mevcut egemenlik ve kimlik anlayışlarının gücünü kıramadıkça, AB’nin uluslar üzerinde kısıtlı değişim yaratıyor olduğu anlatılacaktır. Başka bir deyişle, çalışmada Avrupa bütünleşme süreci boyunca milliyetçi anlayışlar etkisini, gücünü ve belirleyiciliğini devam ettirdiği müddetçe, AB’nin bundan farklı bir siyasal model sunamayacağı iddia edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Bütünleşme, Milliyetçilik, Ulusal Bütünleşme, Ulus-üstü Bütünleşme, Avrupa Bütünleşmesi, Avrupa Birliği.

ABSTRACT

ŞAHİN, Kenan, “Integration, Nationalism and Supranational Structure in Europe”, PhD Dissertation, Kırıkkale, 2018.

This study focuses on the differences and similarities between the supranational integration of post-WWII Europe, which materialized as the European Union, and the national integration processes attained through the ideology and instruments of nationalism. Accordingly, it delves into the question of whether or not the supranational integration process in Europe has managed to establish a new conception of identity and sovereignty that differs from the traditional nation-buildings stories based on nationalism-led socio-political organizational model and the resulting nationalist ideology.

By choosing this topic, this dissertation aims to (i) focus under a conceptual-theoretical framework on the definitions, reasons, dimensions, affected transformations, processes and indicators which will contribute to analysis of national- and international-level integration in the socio-political and socio-economic context, (ii) bring separate explanations for national and international integration efforts in the framework of changing political, social and economic developments so as to help compare basic ideologies, goals, results and challenges, and (iii) interpret and analyze the progress made hitherto in the European integration process through the European Union in light of the conceptual-theoretical background studies and of this process’ goals, identity and sovereignty aspects, results and recent challenges.

Drawing from the European experience, this dissertation will argue that, while supranational integration processes transform how national sovereignty and identity are perceived, the European Union will make a limited impact on nations so long as it fails to overcome nationalism, the lynchpin ideology of nation-states, and to break the power held by current perceptions of sovereignty and identity. In other words, the study puts forward that, as long as nationalism persists its impact, power and determining force over the European integration process, the European Union may not offer a different political model from the current nationalist framework.

Keywords: Integration, Nationalism, National Integration, Supranational Integration, European Integration, European Union.

KİŞİSEL KABUL

Doktora tezi olarak sunduğum “Bütünleşme, Milliyetçilik ve Avrupa’da Ulus-üstü Yapılanma” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve faydalandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak faydalanılmış olduğunu beyan ederim.

07.12.2018
Kenan ŞAHİN

İÇİNDEKİLER

ONAY SAYFASI.....	I
TÜRKÇE ÖZET SAYFASI.....	II
İNGİLİZCE ÖZET (ABSTRACT) SAYFASI.....	III
KİŞİSEL KABUL.....	IV
İÇİNDEKİLER.....	V
TABLolar.....	VIII
KISALTMALAR.....	IX
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

BÜTÜNLEŞME SÜREÇLERİ VE EGEMENLİĞİN DÖNÜŞÜMÜ

I. BÜTÜNLEŞMENİN KAVRAMSAL ANALİZİ.....	8
A. Tanımlamalar ve Ayırt Edici Nitelikler.....	8
B. Bütünleşmenin Farklı Düzeylerde Açıklanması.....	20
1. Ulusal Düzeyde Bütünleşme: Uluslaşma ve Devletleşme.....	20
2. Uluslararası Düzeyde Bütünleşme: Bölgesel ve Ulus-Üstü Bütünleşmeler.....	23
II. BÜTÜNLEŞMENİN BOYUTLARI.....	27
A. Bütünleşmenin Siyasal Boyutu.....	30
B. Bütünleşmenin Ekonomik Boyutu.....	35
C. Bütünleşmenin Toplumsal ve Sosyo-Kültürel Boyutu.....	45
III. BÜTÜNLEŞMENİN TEMEL GÖSTERGELERİ.....	55
A. Bütünleşmenin Siyasi Göstergesi: Egemenlik.....	55
1. Egemenliğin Düşünsel Altyapısı.....	55
2. Egemenliğin Tarihsel Dönüşümü ve Bütünleşme Süreçleri.....	59
B. Bütünleşmenin Ekonomik Göstergesi: İşbölümü ve Ortak Pazar.....	65
C. Bütünleşmenin Sosyo-Kültürel Göstergesi: Kolektif Kimlik.....	67

İKİNCİ BÖLÜM

İKİ RAKİP BÜTÜNLEŞME: ULUSAL ve ULUS-ÜSTÜ BÜTÜNLEŞME

I. ULUSAL BÜTÜNLEŞME.....	73
A. Ulusal Bütünleşmeye Yol Açan Nedenler.....	73
B. Ulusal Bütünleşmenin Yöntemleri ve Araçları.....	80
1. Ulus-İnşası ve Teorileri.....	80
2. Ulus-İnşa Modelleri.....	91
3. Ulusal Bütünleşmenin İdeolojisi: Milliyetçilik.....	94

a. Milliyetçiliğin İçeriği.....	94
b. Milliyetçiliğin ve Ulusun Temelleri Sorunu.....	100
c. Ulusal Bütünleşme Sürecinde Milliyetçiliğin Rolü	109
C. Ulusal Bütünleşmenin Sonucu: Ulus-Devlet.....	115
D. Ulusal Bütünleşmenin Sorunları.....	117
II. ULUS-ÜSTÜ BÜTÜNLEŞME.....	121
A. Ulus-Üstü Bütünleşmenin Ekonomik ve Siyasi Nedenleri.....	121
B. Ulus-Üstü Bütünleşme Teorileri.....	129
1. Federalizm.....	130
2. Fonksiyonalizm	133
3. Neofonksiyonalizm	135
4. Hükümetlerarası Yaklaşımlar.....	142
5. Toplumsal Etkileşimcilik	145
6. Kurumsal Yaklaşımlar	148
7. Çok Düzeyli Yönetişim.....	150
C. Ulus-Üstü Bütünleştirme Yöntemleri.....	151
D. Ulus-Üstü Bütünleşmenin İdeolojik Araçları	154
E. Ulus-Üstü Bütünleşmenin Sorunları.....	158
III. ULUSAL VE ULUS-ÜSTÜ BÜTÜNLEŞMENİN KARŞILAŞTIRILMASI.....	162
A. Bütünleştirmenin İdeolojisi, Araçları, ve Yöntemleri Bakımından.....	164
B. Bütünleşmeden Beklenenler ve Hedefler Bakımından	166
C. Egemenlik, Kimlik ve Bütünleşmenin Sonuçları Bakımından.....	167

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AVRUPA'DA ULUS-ÜSTÜ BÜTÜNLEŞME: ULUSLARI AŞMAK MI?

I. AVRUPA'DA ULUS-ÜSTÜ BÜTÜNLEŞMENİN GELİŞİMİ ve BOYUTLARI.....	170
A. Avrupa'da Ulus-Üstü Bütünleşme Arayışının Nedenleri	170
1. Ekonomik Kalkınma ve Güvenlik İhtiyacı	170
2. Ulus-devletlerin ve Milliyetçiliğin Yol Açtığı Sorunları Aşmak.....	172
3. Kolaylaştırıcı Nedenler: Düşünsel Birikim ve Ortak Tarihsel Deneyimler	174
4. Küreselmeye Uyum Çabası	177
B. Avrupa Birliği'nin Dinamikleri ve Tarihsel Gelişimi.....	178
1. 1945 Sonrası Ekonomik Bütünleşme	178
2. 1989 Sonrası Siyasal ve Toplumsal Bütünleşme	182
C. Avrupa Bütünleşmesinin Teorik Çerçevesi	188

II. KİMLİK ve EGEMENLİK EKSENİNDE AVRUPA BÜTÜNLEŞMESİ	194
A. Avrupa Bütünleşmesi ile Gelişen Kimlik Anlayışı	194
1. Ortak Avrupa Kimliğinin Temelleri.....	194
2. Avrupa Birliği Çerçevesinde Avrupa Kimliği	198
a. Avrupa Birliği Temel Metinlerinde Avrupa Kimliği ve Ulusal Kimlik	199
b. Avrupa Kimliğinin Ulusal Kimlikler Karşısında Birleştirici Gücü.....	202
B. Avrupa Birliği ile Gelişen Ulus-üstü Egemenlik Anlayışı	207
1. Avrupa Birliği'ne Yetki Devri	207
2. Avrupa Birliği'nin Meşruiyeti ve Ulusal Egemenlik	209
III. AVRUPA BİRLİĞİ'NİN SORUNLARI	212
A. Yapısal Sorunlar	212
1. Sürdürülebilirlik Sorunları: Krizler ve Çelişkiler	212
2. Genişleme ve Derinleşmeye Bağlı Sorunlar	217
B. Egemenliğe ve Demokrasiye İlişkin Sorunlar	219
C. Kimliğe ve Milliyetçiliğe İlişkin Sorunlar	222
1. Ulus-Altı Milliyetçilik ve Azınlık Sorunları	222
2. Göç, Yüksek Irkçılık ve Yabancı Düşmanlığı Sorunları	226
IV. AVRUPA BİRLİĞİ İLE ULUSLARI AŞMAK MÜMKÜN MÜ?	229
A. Avrupalılaştırma ve Ulusal Kimliklerin Dönüşümü	229
B. Ulusların ve Milliyetçiliğin Gücü Karşısında Avrupa Bütünleşmesi	235
SONUÇ	241
KAYNAKÇA	248

TABLULAR

Tablo 1: Ulusal Bütünleşme Deneyimleri Analiz Çerçevesi.....	28
Tablo 2: Balassa'nın Beş Ekonomik Bütünleşme Kategorisi.....	42
Tablo 3: Egemenlik Göstergeleri ve Uygulamaları.....	59
Tablo 4: Alternatif Aktör Stratejilerin Çizimi	140
Tablo 5: Liberal Hükümetlerarasıcılığın Analiz Çerçevesi.....	145
Tablo 6: Ulusal Bütünleşme ile Ulus-üstü Bütünleşme Süreçleri Karşılaştırması.....	163
Tablo 7: Bütünleşme Teorilerinin Üç Aşaması	191
Tablo 8: Avrupa Bütünleşmesi Teorileri Sınıflandırması	193
Tablo 9: AB Vatandaşlarının "Avrupalı" Hisleri	234

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AET	: Avrupa Ekonomik Topluluğu
AKÇT	: Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu
AT	: Avrupa Topluluğu
Brexit	: Britain-Exit (<i>Birleşik Krallık'ın Avrupa Birliği'nden ayrılması</i>)
EFTA	: European Free Trade Association (<i>Avrupa Serbest Ticaret Birliği</i>)
EURATOM	: European Atomic Energy Community (<i>Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu</i>)
EUROJUST	: The European Union's Judicial Cooperation Unit (<i>Avrupa Birliği Adli İşbirliği Birimi</i>)
EUROPOL	: European Police Office (<i>Avrupa Polis Bürosu</i>)
Frontex	: European Border and Coast Guard Agency (<i>Avrupa Sınırı ve Sahil Güvenlik Ajansı</i>)
LAFTA	: Latin American Free Trade Association (<i>Latin Amerika Serbest Ticaret Birliği</i>)
MEB	: Millî Eğitim Bakanlığı
NAFTA	: North America Free Trade Agreement (<i>Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması</i>)
NATO	: North Atlantic Treaty Organisation (<i>Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü</i>)
OECD	: Organization for Economic Co-operation and Development (<i>Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü</i>)
OEEC	: Organization for European Economic Cooperation (<i>Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü</i>)
RABIT	: Rapid Border Intervention Teams (<i>Acil Sınır Müdahale Ekipleri</i>)
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği
TESEV	: Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı

GİRİŞ

Faşizm, ırkçılık, sömürgecilik gibi kavramların olduğu kadar demokrasi, özgürlük, insan hakları kavramlarının da anavatanı olan Avrupa'nın tarihi ekonomik rekabetler, din-mezhep çekişmeleri, taht kavgaları gibi güç mücadeleleriyle geçti. En az iki yüz yılı aşkın süredir milliyetçilik temelinde ulus-devlet modelini esas alarak yapılanan Avrupa devletleri, aralarındaki üstünlük mücadelelerini 20. yüzyılın ortalarına kadar sürdürdüler. Aynı yüzyılın ilk yarısında farklı milliyetçilikler arasında çıkan savaşlar, geçmişten gelen düşmanlıklar ile kıyasıya rekabetleri baskılayacağı düşünülen yeni bir siyasal yönetim modeli ihtiyacını gündeme getirdi. İhtiyaca binaen İkinci Dünya Savaşı sonrasında daha güvenli bir ortamda çıkarları ortaklaşa gerçekleştirebilecek bir uyum yakalama arzusu ön plana çıktı. Böylece savaşların yol açtığı tahribatların aşılması, merkezî iktidarların birbirlerine karşı düşmanlıkların azaltılması, en önemlisi Avrupa'nın eski gücünün yeniden kazanılması beklenmekteydi. Konjonktürün de etkisiyle oluşan beklentiler süreç ilerledikçe daha geniş iktisadi, idari, hukuksal, kültürel, toplumsal ve siyasal birlikteliğin sağlanmasını içerecekti.

Barış ve refahı kalıcı hale getirme yönlü tüm beklentileri gerçekleştirebilmek için Avrupa'da ulus-altı, ulusal ve ulus-ötesi ölçekte yaşanan sorunlar karşısında devletleri kontrol altında tutabilecek ulus-üstü yetkilerle donatılmış kurumlar gerekliydi. Bu doğrultuda 1950'li yılların başında Batı Avrupa'da altı devlet, sonradan Avrupa Birliği (AB)¹ adını alacak bir bütünleşme hareketi için ilk girişimleri başlattı. Sürecin başlangıcından itibaren gelişen somut mekanizmaları anlamlandırma çabası, sosyal bilimlerde yeni analizleri doğurdu. Geçirilen değişimleri ele alan incelemelerin ivme kazanarak zenginleşmesiyle Avrupa'da olup bitenleri bilimsel/akademik yöntemlere başvurarak yorumlamaya çalışanların sayısı iyiden iyiye çoğaldı. Avrupa devletlerinin sahip oldukları birtakım yetkileri, kendilerinden daha üst ve geniş çaplı başka kurumlara aktarma yönündeki davranışlarının nedenleri yanında, bu tür politikaların seyrinin nasıl işlediğini veya ne yönde işlemesi gerektiği ile sürecin nereye gittiğini araştıran, açıklayan teorik tartışmaların dozu ve hacmi ciddi boyutlara ulaştı.

Uluslararası İlişkiler disipliniyle uğraşanlar da ulus-üstü bir yönetim modeli tasarlayan Avrupa'daki devletlerarası ekonomik ve siyasal etkileşimlerle yakından ilgilendiler. Avrupa

¹ Çalışmada AB kısaltmasıyla sadece Maastricht Antlaşması sonrasında oluşan kurumsal yapı işaret edilmemektedir. AB, Avrupa Kömür Çelik Topluluğu (AKÇT) ile başlayan süreç doğrultusunda Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET), Avrupa Topluluğu (AT) şeklinde ilerleyen sürecin önceki adlandırmalarını da kapsayacaktır.

ülkelerinin süreçteki davranışları yanında sürecin AB'nin devletlerin egemenlik alanlarına ve bütünüyle uluslararası sisteme etkileri bağlamında değerlendirmeler çokça yapıldı. Bunların uluslararası politikada yarattığı değişimlerle sürecin açıklanması, evrimi ve yönelimleri disiplin çalışanlarının ilgisini en çok çeken konulardı. Daha tali konular gibi görünseler de Avrupa devletlerinin ulus-üstü bütünleşme süreciyle seçenek ve kapasitelerinin daralıp daralmadığı, eski güçlerini yitirip yitirmedikleri de tartışılan konular arasında kendine geniş bir yer buldu.

Avrupa bütünleşme hareketi, “yönetişim” anlayışı gibi kavramlar doğrultusunda “küreselleşme” ekseninde de birçok tartışmanın konusu oldu. Küreselleşmenin net somut etki ile sonuçlarını gözlemleyebilmek açısından “bölgesel bütünleşme” süreçleri önemli bir alandı. Kimlik arayışlarına yeni boyutlar ekleyen küreselleşmeyle Batı Avrupa orijinli modern ulus-devlet modelinin, çeşitli nedenlerle dönemin sorunlarına yeterince çözüm üretemeyip arkaik kaldığı yönündeki serzenişler literatürde daha popüler hale geldi. Bu kapsamda bölgesel bütünleşme süreçlerinin en derini, kapsamlısı ve gelişmiş AB ile milliyetçiliğe dayalı anlayışlarının aşılmaya çalışıldığı, hatta daha radikal öngörülerle söz konusu sürecin ulus-devlet modelini tamamen ortadan kaldırmaya yöneldiği yönünde -bazıları post-modern nitelikte- çeşitli savlar öne sürüldü.

Şüphesiz, Avrupa ülkelerinin küreselleşen ilişkiler çerçevesinde ulusal ve uluslararası düzeyde ortaya çıkan sorunları AB çatısı altında minimize etmeye çalıştıklarına dair ciddi somut veriler, AB'nin ulus-devlet modeli karşısında yeni bir yönetim alternatifi yaratıyor olduğu iddialarının ana kaynağıydı. Bu şekilde meseleye yaklaşanlar, AB'nin ulus-üstü bir proje olarak ulus-devlet modeli karşısında onun yapısal özelliklerinden kaynaklı sorunlarını çözme iddiasına en fazla dikkat çekmekteydi. Buna karşılık bazı araştırmacılar, Avrupa'da somutlaşan bütünleşmenin ulus-devletlerin egemenliklerini bir ölçüde sınırlayan, ancak başka türden durumlarda bu modeli güçlendiren, hatta tek bir ulus-devletin çözmekte zorluk yaşayacağı sorunları çözmesi bakımından onu kurtaran bir gelişme olduğunu da iddia ettiler.²

² AB'nin, siyaseti ulus-devlet karşısında ulus-üstü düzeyde yeniden dizayn etme ya da ulus-devleti kurtarma yönlü argümanları savunan bazı çalışmalar için bkz. Alan S. Milward, *The European Rescue of the Nation-State*, Second Edition, London, New York, Routledge, 2000. Anthony D. Smith, *Küreselleşme Çağında Milliyetçilik*, (Çev. Derya Kömürcü), İstanbul, Everest Yayınları, 2002. Gerard Delanty, *Avrupa'nın İcadı: Fikir, Kimlik ve Gerçeklik*, (Çev. Hüsamettin İnaç), 3. Baskı, Ankara, Adres Yayınları, 2013. Cenk Aygül, *Ulus-Devletler ve Bölgecilik*, Ankara, Tan Kitabevi Yayınları, 2011. Anton Pelinka, “The European Union as an Alternative to the Nation-State”, *International Journal of Politics, Culture, and Society*, Vol. 24, No. 1/2 The End of the Nation-State (March-June 2011), s. 21–30.

Tüm bu kutuplaşmalar çerçevesinde görünen o ki, Avrupa bütünleşme süreci devam ettiği sürece bu türden konular ileride de tartışılmaya devam edecek.

Avrupa bütünleşmesinin izlediği seyir doğrultusunda uluslararası sistemde yol açtığı değişimler ile ulus-devlet modeli üzerinde yaptığı etkilere yönelik entelektüel tartışmalar, esasında birçok boyutuyla belirsizlikler üzerinden analiz edildi. Belirsizlik, Avrupa'daki dinamik bütünleşme sürecinin, yönetim ile politikalar yanında geniş bir düzlemde kolektif gruplar üzerinde sebep olduğu bazı değişimlerin, aktörleri farklı biçimlerde etkilerken, ulusal çıkar dağılımlarını da yeniden tanzim eden sonuçlar ortaya çıkarmasından ileri gelmekteydi. Bunlara AB'nin süreç içerisinde yaşadığı birtakım sorun ve krizler de eklendiğinde, henüz tamamlanmamış böyle bir sürecin hem dünyada en yaygın örgütlenme modeli olan ulus-devletler üzerinde, hem de buna dayalı müesses nizam doğrultusunda ulus, egemenlik, vatandaşlık, kimlik gibi konular üzerinde yol açtığı/açacağı her türden değişim, dönüşüm ve sorunlara yönelik analizlere ihtiyaç hiç azalmadı. Dolayısıyla, yukarıdaki iddialardan hangisinin ne derece gerçekleştiği ya da gerçekleşebileceği ile nihai olarak nasıl bir durum ortaya çıktığı sorgulanmayı hâlâ hak etmektedir.

Yarım asrı aşkın bir süredir Avrupa bütünleşmesi içerisinde yer almaya çaba gösteren bir ülke olan Türkiye için de bu sorgulamalara ihtiyaç duyulmaktadır. Türkiye'de Avrupa bütünleşmesi konusunun revaçta olması konjonktürel gelişmelerle ilgilidir. Türkiye'de Avrupa bütünleşmesiyle ilgili temalar üzerinde yazıp çizen kişilerin kahır ekseriyeti, Türkiye'nin AB üyeliği konusuna fazlaca odaklanmaktadır. İkili ilişkilerin çok fazla öne çıkarılması Avrupa bütünleşmesinin bizatihi kendisiyle ilgili tartışmaları geri planda bıraktırmaktadır. Açığı kapatmak, araştırmaları salt AB-Türkiye ilişkileri fasit dairesinden çıkarıp Avrupa bütünleşmesinin özüne ve farklı boyutlarına eğilen çalışmaları çoğaltmaktan geçecektir. Bu alanda Batı'da üretilenlerin epeyce gerisinde olan Türkiye'nin akademik alanına katkı sunma hedefiyle hareket edecek bu çalışma, ele aldığı konu itibarıyla alandaki boşlukları doldurma iddiasındadır.

Genel olarak ifade etmek gerekirse, bütünleşme olgusunu merkezine yerleştiren bu çalışmada, İkinci Dünya Savaşı sonrası Avrupa'da gelişip AB ile somutlaşan ulus-üstü bütünleşme sürecinin, milliyetçilik ideolojisi ve uluslaştırma araçlarıyla gerçekleştirilen ulusal bütünleşme süreçlerine kıyasla başarı koşulları konu edilmektedir. Bu kapsamda ulusal bütünleşme süreçlerinin sonucu sosyo-politik örgütlenme modeli olarak ulus-devletlerin

milliyetçilik ideolojisi aracılığıyla inşa ettiği uluslar ile buna dayalı ulusal egemenlik ve kimlik anlayışlarından farklı, yeni bir kimlik ve egemenlik anlayışının Avrupa'daki ulus-üstü bütünleşme süreciyle yaratılıp yaratılmadığı sorunsallaştırılmaktadır. Söz konusu sorunsal ekseninde Avrupa'daki ulus-üstü bütünleşme sürecinin milliyetçiliği ve ulusları aşacak bir proje ya da yeni bir mega Avrupa ulusu yaratma türünden bir proje mi olduğu seçenekleri irdelenecektir.

Çalışmada AB projesinin başarılı olabilmek için uluslar üzerinde milliyetçiliğin etkisini zayıflatarak yeni bir konum elde etmeye çalıştığı varsayılmaktadır. Bu doğrultuda AB'nin, ulusal egemenlik ve kimlik algılarını dönüştürmekte olduğu, ancak ulus-devletlerin temel ideolojisi olan milliyetçiliği aşıp mevcut ulusal egemenlik ve kimlik anlayışlarının gücünü kıramadıkça AB'nin uluslar üzerinde sadece kısıtlı değişim yaratıyor olduğu anlatılacaktır. Başka bir deyişle, çalışmada ulusal egemenlik ve kimlik algısında bir dönüşüm getirmeye çalışan AB, içerisinde milliyetçi anlayışlar etkisini, gücünü ve belirleyiciliğini devam ettirdiği müddetçe, AB'nin ulusları aşacak bir siyasal model sunamayacağı iddia edilmektedir.

Ele alınan konu ekseninde iddiaları sınamak amacıyla çalışmanın üç özel amacı vardır. Bunlardan birincisi, bütünleşmeyi ulusal ve uluslararası düzeylerde sosyo-politik ve sosyo-ekonomik bağlamda analiz etmeye katkı sunacak tanımları, nedenleri, boyutları, etki ettiği dönüşümleri, işleyişleri, göstergeleri kavramsal-kuramsal bir çerçeve doğrultusunda anlatmaktadır. İkincisi, değişen siyasal, toplumsal ile ekonomik gelişmeler çerçevesinde ulusal ve ulus-üstü bütünleşme arayışlarını, temel ideolojileri, yöntemleri, hedefleri, sonuçları ve sorunları çerçevesinde mukayese etmeye olanak tanıyacak şekilde izah etmektir. Üçüncüsü, ortaya koyulan kavramsal-kuramsal bilgiler ışığında AB ekseninde Avrupa bütünleşme sürecinin bugüne kadar kaydettiği aşamayı, hedefleri, kimlik ve egemenlik boyutları ile tarihi ve güncel sorunları çerçevesinde yorumlayıp değerlendirmektir.

Yalnızca belirli bir çerçeveye oturtulduğunda kullanılan kavramların ifade ettikleri bağlamlarda altları doldurulacağından, kavramsal-kuramsal bakış ele alınan konuların birbirleriyle etkileri ve sonuçlarını masaya yatırabilmek için çalışmanın tümüne yayılacaktır. Böylece gerçek anlamda bütünleşmenin farklı düzeyleriyle ilgili yöntem, araçlar ve ideolojiler üzerinde derli toplu bilgiler sunulabilecektir. Bunun yanında masaya yatırılan konularla aynı çerçeveden hem Avrupa'da ulus-üstü bütünleşmenin yarattığı değişimlere odaklanılabilecek,

hem de Avrupa’da yaşayan halklar için ulus ve milliyetçilik gibi uzunca bir müddettir sahip oldukları bağlılıkların yerini, bu kavramların farklı biçimlerde yorumlanmaya çalıştırıldığı siyasal gelişmeler içerisinde nereye oturtulacağı tartışılabilecektir.

Çalışmanın ana temasını oluşturan bütünleşme (*integration*) olgusu, terimsel olarak en yalın tanımıyla ayrıştırmaya ve parçalanmaya karşıt olarak, birbirine eklenilen parçaların bir bütün oluşturacak biçimde etkileşim içinde oldukları süreçleri ifade eden anlamıyla kullanılmaktadır. Sosyo-ekonomik ve sosyo-politik bağlamlarda ele alınan bütünleşme, geniş ve kapsayıcı siyasi, toplumsal ile ekonomik birimlerin hem ulusal hem de uluslararası düzeyde bir araya gelmesi süreciyle çerçevelenmektedir. Her iki düzeyde de bütünleşmenin birleştirici dinamikler etrafında zamana yayılan evrimsel süreçleri kapsadığı, parçaların birbirini tamamlama, uyum içerisinde birlikte yaşama gibi genel süreçlerle ilgili olduğu kabul edilmektedir.

Sosyo-ekonomik ve sosyo-politik anlamda bütünleşme olgusu çalışmada karşılaştırma yapılabilmesi için ağırlıklı olarak ulusal ve uluslararası olmak üzere birbirine rakip biçimde iki farklı düzeyde ele alınmaktadır. Bunlardan birincisi, farklı toplumsal grupların “ulus” adı verilen toplumsal birim etrafında bir araya gelerek milliyetçilik ideolojisi aracılığıyla birleştirilmesinde olduğu gibi uluslaşma süreçlerine işaret eden ve ulus-devlet kurma idealiyle sonuçlanan ulusal düzeyidir. İkincisi, farklı devletlerin işbirliği temelinde bir araya gelerek ortak kurumsal mekanizmalar oluşturduğu ve ulus-üstü bir yapı kurmayı hedefleyen uluslararası düzeyidir. Bu ikinci düzey, yine farklı devletlerin işbirliği temelinde bazı değerlerini ortaklaştırılarak, sahip oldukları yetkilerinin bir kısmını veya tamamını kendi oluşturdukları yetki kullanmaya haiz kurumlara aktardığı yeni bir ekonomik ve siyasal birlikteliği ortaya çıkarmayı hedefleyen bir süreç şeklinde gerçekleşiyor ise, bu durum çalışmada “ulus-üstü bütünleşme” şeklinde ifade edilmektedir.

Avrupa’da bir grup devletin bir araya gelerek kurumsal bir yapı oluşturduğu AB, Avrupa ulusları arasında birtakım engellerin ortak kurum ve politikalar aracılığıyla kaldırılmasını hedeflemektedir. Bu kapsamda AB, uluslararası politikada görülen biçimiyle “uluslararası düzeyde bütünleşme” kapsamında incelenebileceği gibi kısmi ve bölgesel nitelikleri sebebiyle “bölgesel bütünleşme” girişimi olarak da değerlendirilebilir. Daha özel olarak AB’nin yetki devriyle ulusların üstünde bir yapı hedefi onun da ulus-üstü yönünü oluşturmaktadır.

Hem ulusal bütünleşme süreçlerinin temel kavramları olması hem de AB'nin taşıdığı ulus-üstü nitelik doğrultusunda bunlarla yakından ilişkili ulus ve ulus-devlet kavramları ile milliyetçilik çalışmada sıklıkla kullanılacak kavramlardır. Öncelikle sınırları belirli bir toprak parçası üzerinde idaresindeki halkı ortak kültür ve değerler etrafında bir araya getirip türdeşleştirmeye çalışan siyasi örgütlenme modeli, “ulus-devlet” kavramıyla ifade edilmektedir. Burada birbirleriyle çatışan dağınık birden çok topluluğun ulus birimi altında ulus-inşa süreçleri kapsamında konsolide edilmesiyle oluşan somut bir olgudan söz edilmektedir. Bunun yanında inşa etmeye çalıştığı ulusun tek bir etnik ve dinsel bütünden teşkil olduğunu varsayan bu devlet modeli, var olması zor olan tekliği hayata geçirmeye çalışan bir siyasal ideal olarak da çalışmada kabul edilmektedir.

Belirli sosyo-ekonomik ve siyasal etkileşimler çerçevesinde ortaya çıkan “ulus” olgusu ise, kabaca sınırları belli bir ülkede yaşayan bir insan topluluğunun ortak tarih, soy, dil, din, coğrafya, anılar, tarihsel mitler, değerler gibi unsurların bazıları ya da tamamı üzerinden kendilerini tanımladıkları siyasal ve kültürel birimdir. Bu kapsamda ulus, ortak köken, dil, kültür ve tarihsel geçmiş gibi özellikleri paylaşan ya da paylaştığına ikna olmuş, belli bir toprak üzerindeki yönetim hakkı inisiyatifini elinde bulundurduğuna inanılan insanların oluşturduğu bir siyasal topluluğu nitelemektedir.

Ulusun siyasal örgütlenmenin tek ve meşru ilkesi olduğu inancıyla yakından ilişkili hem ulusun hem de devletin kurgulanmasında etkili olan milliyetçilik, ulus ve onun çıkarlarına sıkıca bağlılığı içeren bir yorumlama ile algılama biçimi yanında işlevsel bir söylem ve ideoloji olarak betimlenebilir. Milliyetçilik, çalışmada ortaklık duygusu ve bilinciyle bir ülkede ideal “birlik ve beraberliğin” sağlanmasını hedefleyen, ulus inşa etmenin ideolojik aracı olarak ele alınmaktadır. Bu doğrultuda ulusları inşa edip, dünyanın farklı geçmişlere haiz uluslara bölündüğü iddiasında olan milliyetçilik, ulus ile devletin sınırlarının örtüşmesi gerektiği inancını yerleştirmeye çalışan, ulusal bütünleşmenin en önemli ideolojik aracı olarak çalışmada gösterilecektir.

Yukarıda değinilen terminoloji doğrultusundaki kavramsal çerçeveyi esas alan çalışma, giriş ve sonuç bölümleri dışında üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, sosyo-politik ve sosyo-ekonomik bağlamda bütünleşmenin kavramsal olarak açıklandığı, farklı boyutlarıyla birlikte ulusal ve uluslararası olmak üzere iki düzeyde analiz edildiği bölümdür. Burada öncelikle genel olarak sosyal bilimler ile özelde Uluslararası İlişkiler disiplini

çerçevesinde bütünleşmenin ele alınışına, açıklanmasında yaşanan zorluklar ekseninde ayırt edici özelliklerine değinilecektir. Sonraki bölümlerle de uyuşan genel bir bütünleşme perspektifi oluşturulmaya çalışılacak olan bu bölümde, bütünleşmenin boyutlarının yanı sıra egemenlik, kimlik ve işbirliği, işbölümü ve pazar birliğini içeren siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel göstergelerine odaklanılacaktır.

Ulusal ile ulus-üstü bütünleşme süreçlerinin hangi koşullarda oluştuğu, hangi gerekçe ve araçlara dayanarak gerçekleştiği ile nasıl işletilip hangi sorunlarla karşılaştığı ikinci bölümün konularını oluşturmaktadır. Önce, tarihsel olarak ulusal bütünleşme süreçlerinin nedenleri, araçları, yöntemleri ve sonuçlarına odaklanılarak ulus-devletlerin nasıl doğduğu ile milliyetçiliğin bu süreçlerdeki rol, işlev ve görünümleri üzerinde durulacaktır. Ulusal bütünleşmenin sorunlarına da değindikten sonra, ulus-üstü bir yapı kurma arayışlarının gerekçeleri, araçları, yöntemleri, teorileri, ideolojileri, sonuçları ve sorunları ele alınacaktır. Bölümün sonunda birbirine rakip olarak değerlendirilen söz konusu bütünleşmelerin tüm yönleriyle karşılaştırılmasına yer verilecektir.

AB kurumsal çatısı altında ulus-üstü bütünleşme sürecinde yaşanan gelişmelerin analiz edildiği kısım, üçüncü bölümdür. Önceki bölümlerde ortaya koyulan kuramsal bilgilerin, somut olarak Avrupa'da yaşanan bütünleşme ile onunla özdeşleşen kuramsal yapı AB ile ilgili gelişmeler doğrultusunda bir analiz yapılacaktır. AB'nin ulus-üstü bir yapı kurma hedefinin gerekçeleri, geçirdiği tarihi süreç, ayırt edici nitelikleri, kimliksel bakımdan ulaştığı evre doğrultusunda Avrupa kimliğinin içeriği ve son olarak yaşadığı yapısal ve güncel sorunlar üzerinden Avrupa bütünleşme sürecinin kimlik ve egemenliğe ilişkin anahtar unsurları tetkik edilecektir. Nihai olarak bu bölümde Avrupa'daki ulus-üstü bütünleşme sürecinin milliyetçiliği aşacak bir proje niteliği gösterip göstermediği sorgulanacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

BÜTÜNLEŞME SÜREÇLERİ VE EGEMENLİĞİN DÖNÜŞÜMÜ

I. BÜTÜNLEŞMENİN KAVRAMSAL ANALİZİ

A. Tanımlamalar ve Ayırt Edici Nitelikler

Bireylerin kendilerini daha güçlü hissetmek için kendileri gibi düşünen, aynı dili konuşan, aynı dine inanan, aynı kültürü sahiplenen diğer insanlarla daha yakın birliktelikler kurdukları sıklıkla görülen bir etkileşim biçimidir. Nitekim insanlığın tarihi serüveninde farklı coğrafyalarda, farklı aktörler tarafından girişilen bu türden etkileşimlerin örnekleri oldukça fazladır. Bu etkileşimleri yansıtan bütünleşme olgusu, genelde disiplinlerarası bir perspektifle ele alınmaktadır. Hangi şekilde izah edilmeye girişilirse girişilsin, konuyu ele alan mühim sayıda akademik çalışmada yanıtlanması gereken en acil soru “bütünleşme nedir” sorusudur. Ancak defalarca denemeye rağmen, bütünleşmenin ne olduğu hakkında uzunca yıllar uzlaşa sağlanamamıştır. Uzlaşa olmadığı gibi, tartışmalarla ortaya çıkan farklı tanımlar, herkesin aynı kavramı inceleyip incelemmediği hakkında çelişkiler oluşturmaktadır.

Bütünleşme nedir sorusuna yanıt arayanlar birbirine benzer zorluklardan söz ederler. Buna tanıdık bir örnek olarak Nye’in bütünleşmeyle ilgili yeterince açık olmayan tanımlamalar üzerine gözlemini aktarırken kurduğu cümleler gösterilebilir. Bütünleşmenin uluslararası düzeyiyle ilgilenen Nye, kelimenin sözlük anlamı olan “parçaları bütün haline getirme” şeklindeki kullanımın bile birden fazla anlama geldiğini, bütünleşmenin özellikle siyasetçilerin konuşmalarında işbirliği ve ortaklık/topluluk gibi kavramlara alternatif olarak birbirlerinin yerine kullandıklarını belirtir.³ Bütünleşmenin ulusal boyutu üzerinde duran Zolberg de 19. yüzyıl evrimsel düşüncesi yoluyla sosyal bilimlerde genel kullanıma girdiğini söylediği kavramın tanımlama zorluğundan şikayetçidir. Zolberg, bütünleşme kavramının, ekleme ya da birleşim yoluyla bütün ya da bütün haline getirmeyi çağrıştırması nedeniyle ortaya çıkan yeni devletlerin incelenmesi için sezgisel bir araç olarak ele alındığını dile getirerek, kelimenin içerdiği öneri zenginliğinin karışıklık yarattığı düşüncesindedir.⁴

³ Joseph S. Nye, *Peace in Parts: Integration and Conflict in Regional Organization*, Boston, Little, Brown and Company, 1971, s. 24. Joseph S. Nye, “Comparative Regional Integration: Concept and Measurement”, *International Organization*, Vol. 22, No. 4 (Autumn 1968), s. 855–856.

⁴ Aristide R. Zolberg, “Patterns of National Integration”, *The Journal of Modern African Studies*, Vol. 5, No. 4 (December 1967), s. 449.

Bütünleşmeyi tanımlama zorluğuna dikkat çeken başka bir isim Puchala, bunlara benzer biçimde özellikle 1970’li yıllarda uluslararası bütünleşmelerden söz ederken o zamana değin açıklanmaya çalışılan kavramın ne anlama geldiği konusundaki çabaları, görme engelli insanların hiç görmedikleri bir fili tasvir etmeye çalıştıkları duruma benzettir. Puchala, betimleme, yeniden tanımlama, rafine etme, modelleme ve teorileştirme girişimlerine karşın, uluslararası bütünleşmeden bahsederken tam olarak neyin kastedildiği, bu olguyu inceleyerek ne öğrenilmeye çalışıldığı konularına açıklık getirecek tatmin edici kavramsallaştırmanın başarısız olduğunu vurgular.⁵

Gerçekten de bugünden bakıldığında, tarihsel süreçte geçirilen anlam değişimleri, bütünleşmeye kapsayıcı açıklamalar getirmeye çalışan farklı pratikler, bütünleşmeyi sadece belli bir düzeyde bile tanımlamanın zor olduğu yorumlarının ortaya çıkmasının önde gelen nedenleridir. Bu sebeplerle, bütünleşmeye yönelik yapılan birçok tanımlamada, tanım sorunlarıyla başa çıkmak isteyen bazı araştırmacılar, formasyonları doğrultusunda kavramı ya dolaylı şekilde yorumlayarak kullanmayı ya da hiç riske girmeyerek tanımlamadan kullanmayı tercih ederler. Bütünleşmeyi tanımlamada tam bir mutabakat olmamasına karşılık kavramı açıklamak için bazı sabit betimlemelere de başvurulmaktadır. Bu bağlamda bütünleşmenin, birçok kişi tarafından kullanılan, ancak farklı şekillerde anlaşılan kaotik bir kavram olduğu iddia edilmektedir.⁶ Ayrıca kabul edilen tanımların çoğu, bütünleşmenin parçaları bir bütün haline getirme veya birleştirme süreci olarak tasvir edilmesi şeklindedir.⁷ Ancak bütünleşme kavramının açıklamaya çalıştığı alan farklı araştırmacılarca sürekli farklılaşıp genişletildiğinden, içeriği ve kapsamı da aynı derecede değişime uğratılmaktadır.

Batı dillerinde bütünleşmeye karşılık gelen kelimelerin kökeninde Latince yenileme, genişleme, evrilme anlamına gelen “*integrationem*” ya da yalın haliyle “*integratio*” kelimesi yer alır. Bu kökleriyle bütünleşme, Türkçede Fransızca “*intégration*” kelimesini karşılayan

⁵ Donald J. Puchala, “Of Blind Men, Elephants and International Integration”, *Journal of Common Market Studies*, Vol. 10, No. 3 (September 1971), s. 267. 1970’lerden bu yana, bu alandaki kuramsal gelişmelerin yine tatmin edici düzeyde olmadığını düşünen Puchala, 1999 yılında bütünleşmeyle ilgili tanımlama konusunda değişen çok da fazla şey olmadığını tekrarlar. Donald J. Puchala, “Institutionalism, Intergovernmentalism and European Integration: A Review Article”, *Journal of Common Market Studies*, Vol. 37, No. 2 (June 1999), s. 330.

⁶ V. Robinson, “Defining and Measuring Successful Refugee Integration”, *Proceedings of ECRE International Conference on Integration of Refugees in Europe*, Antwerp, Brussels, ECRE. (November 1998), s. 118’den aktaran Alastair Ager and Alison Strang, “Understanding Integration: A Conceptual Framework”, *Journal of Refugee Studies* Vol. 21, No. 2 (2008), s. 167.

⁷ Andrzej Korbonski, “Theory and Practice of Regional Integration: The Case of Comecon”, *International Organization*, Vol. 24, No. 4 Regional Integration: Theory and Research (Autumn 1970), s. 946.

biçimde birbirine eklemeye ortaya çıkan bir bütünü işaret etmektedir. Bütünleşme kelimesinin kökündeki bütün kelimesi, yekpare bir yapının tam, bitmiş, tamamlanmış anlamlarını verirken, kelimeye eklenen yapım ekleri karşılıklı evrimsel bir süreç anlamı yüklemektedir. Tarih konusunda henüz tam bir mutabakata sahip olunmasa da⁸ en yaygın iddia edilen biçimde 1610’lu yıllarda ilk kez kullanımına rastlandığı söylenen bu kelime,⁹ parçaları bir araya getirerek bir bütün oluşturmak, kusursuz hale getirmek anlamlarına gelen Latince *integrare* kökeninden türemiştir.¹⁰

Kelimenin etimolojisi üzerinde yapılan başka bir incelemede, “*integratio*” kelimesinin, hem birtakım unsur veya birimlerin bir araya gelmelerini (bütünleşme) hem de kendileri dışındaki birtakım faktörler neticesinde bir araya getirilmelerini (bütünleştirme) anlatan bir süreci ifade ettiği savunulur. Bu gözlemlerde, bütünlük kavramı üzerinden bütünleşme, soyut ve kendi içerisinde tutarlı etik ve moral değerlere bağlılığı da içeren bir altyapıya sahiptir. Buna göre bütünleşme sadece fiziksel ve mekanik bir süreci değil, kabul gören ve etik-moral değerler çerçevesinde algılanan davranış kalıpları ile kurallar çerçevesinde gelişen bir süreci de anlatmaktadır.¹¹ İngilizcede “*integrity*” kelimesinin bütünlük, bütünleşmişlik anlamları yanında doğruluk ve dürüstlük gibi anlamlarının da olması, bu gözlemlerle uyuşan bir yön olarak değerlendirilebilir.

⁸ Machlup’un aktardığına göre eski bir kelime olan bütünleşme, Latince yenileme (*renovation*) anlamına gelmektedir. Bu kapsamda 1620 tarihli Oxford İngilizce sözlüğünün bütünleşmeyi parçaları bütün haline getirme anlamında ilk kez kullanıldığını belirtir. Fritz Machlup, *A History of Thought on Economic Integration*, London, Macmillan, 1977, s. 1.

⁹ Bütünleşme kelimesi, 1937’de yayınlanan Sosyal Bilimler Ansiklopedisi (*The Encyclopaedia of the Social Sciences*) dizininde ve işletme alanındaki birleşmeleri tasvir etmek üzere 3. cilt, 664. sayfada atıf biçiminde yer almaktadır. 1968’de yayınlanan Uluslararası Sosyal Bilimler Ansiklopedisi (*International Encyclopedia of the Social Science*) içeriğinde uluslararası bütünleşmenin de içerisinde olduğu siyaset bilimciler tarafından yazılan bölgesel, küresel ve fonksiyonel başlıklarını içeren üç makale ile bir ekonomist tarafından yazılan ekonomik birlik makalesi yer almaktadır. Machlup, s. 3–4. Kelimenin “entegrasyon” biçiminde öncelikle sanayi alanında işletmelerin arz ettikleri mallarda dikey bütünleşmeleri nitelikle için 1940 öncesinde kullanıldığı, daha sonra bu kavramın modern formuna kavuştuğu iddialar arasındadır. Bu kapsamda bütünleşme, farklı ülke ekonomilerinin ekonomik bir bölge meydana getirecek biçiminde birleştirilmesi anlamı vermektedir. Emin Ertürk, *Ekonomik Entegrasyon Teorisi ve Türkiye’nin İçinde Bulunduğu Entegrasyonlar*, Bursa, Ezgi Kitabevi, 1993, s. 5. Ancak Teune’ye göre ekonomi alanında ilk kullanım 1953 yılıdır. İkinci Dünya Savaşı’ndan itibaren bütünleşme terimi, uluslararası politikada özellikle sömürgeler için kullanılan alanlarda yeni ulus-devletlerin kurulmasıyla ilişkilendirilir. Henry Teune, “Integration”, Giovanni Sartori (Ed.), *Social Science Concepts: A Systematic Analysis*, Beverly Hills, London, New Delhi, Sage Publications, 1984, s. 236–237, 263.

¹⁰ Bütünleşmenin etimolojik kökenine ilişkin daha fazla bilgi için bkz.

http://www.etymonline.com/index.php?allowed_in_frame=0&search=integration&searchmode=none, (Erişim Tarihi: 11 Ekim 2017).

¹¹ Canan Balkır, *Uluslararası Ekonomik Bütünleşme: Kuram, Politika ve Uygulama AB ve Dünya Örnekleri*, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, s. 4–6.

Bütünleşmenin kelime anlamı dışından bakıldığında birçok kişinin bildiği, birçok kez tecrübe edildiği üzere, açıklanmaya çalışılan kavramların çözümlerinin farklı yorum ve yaklaşımlarla zamanla keskinleşip kristalleşen görüntü vermesi söz konusudur. Nitekim akademisyenlerin genelde tek bir ulusun bütünleşmesini ya da bir grup ulusun bütünleşmesini açıklarken bütünleşme mefhumunu aynı anlamda mı, yoksa birbirinden farklı olmayan süreçler bağlamında mı ele aldıkları konusunda belirsizlikler bulunmaktadır.¹² Bu belirsizlik üzerine bütünleşmenin sıklıkla örtülü siyasi ve ekonomik ilişkileri tanımlamak için kullanıldığını belirten Jakob ve Teune, şu basit soruyu sorar: “*siyasi bütünleşmeyi inceleyen araştırmacılar, ulusların aralarındaki siyasi bütünleşmeden mi yoksa ulusların içinde gerçekleşen bütünleşmeden mi aynı şekilde söz etmektedirler?*”¹³

Aynı konu üzerinde durarak birçok teorinin siyasal bütünleşme teorilerinin genel taslağı altında sınıflandırıldığını söyleyen Lijphart, içerikteki farklılıklar dışında bu teorilerin iki açıdan farklılaştığını belirtmektedir. İlk olarak, söz konusu teoriler, uluslararası, ulusal ve ulus-altı olmak üzere farklı analiz düzeylerinde çalışırlar. Bazı akademisyenlerin bu seviyelerin birden fazlasıyla önemli çalışmalar yaptığını belirten Lijphart, Deutsch’un ulusal ve uluslararası düzeyde bütünleşme çerçevesindeki çalışmaları ile bütünleşmeyi ulusal, uluslararası, metropoliten ve yerel düzeylerde ele alan Jakob ve Toscano’nun çalışmalarını örnek gösterir. Ayrıca, federalizm teorileri, bağımsız devletlerin bir federasyonda (uluslararası düzeyde) birleşmesi ile federal devletin tutarlı bir varlık (ulusal düzey) olarak devamı ile ilgili olarak ele alınabileceğini ekler. Bunların yanında Lijphart, ikinci olarak bu teorilerin bütünleşmeye değişken olarak yaklaşımında farklılıklar olduğunu belirtir. Bu nedenle çeşitli bütünleşme teorilerini karşılaştırırken farklı teorisyenler tarafından kullanılan bütünleşme tanımlarını dikkate almak gerektiğini vurgular. Çünkü nispeten küçük bir farklılık bütünleşmenin bir süreç ya da bir durum olarak tanımlanmasına yol açabilecektir.¹⁴

Jakob ve Teune’nin sorusuyla dikkat çektiği muğlaklık ile Lijphart’ın aynı konudaki uyarıları doğrultusunda bütünleşmeyi tanımlama sorunu, en çok çeşitli disiplin çalışanlarının kendi zaviyeleri ölçüsünde kavramı eğip büktükleri sırada görülmektedir. Sosyal bilimler

¹² Fred M. Hayward, “Continuities and Discontinuities Between Studies of National and International Political Integration: Some Implications for Future Research Efforts”, *International Organization*, Vol. 24, No. 4 Regional Integration: Theory and Research (Autumn 1970), s. 918.

¹³ Philip E. Jakob and Henry Teune, “The Integrative Process, Guidelines for Analysis of the Bases of Political Community”, Philip E. Jakob and James V. Toscano (Eds.), *The Integration of Political Communities*, Philadelphia, J. B. Lippincott, 1964, s. 3–5.

¹⁴ Arend Lijphart, “Cultural Diversity and Theories of Political Integration”, *Canadian Journal of Political Science*, Vol. 4, No. 1 (March 1971), s. 1–2.

başta olmak üzere, mühendislikten genetiğe, matematikten bilişim sistemlerine kadar birçok alanın terminolojisinde bütünleşme kelimelesine rastlanmaktadır.¹⁵ Bunlar, esasında bütünleşmenin asli açıklayıcıları olmaktan öte, kavramın geniş bir yelpazede farklı açıklamalarının türemesine de yol açarlar. Disiplinlerin analiz düzeyi tercihleri açısından açıklamalardaki farklılıklar bir nebze normal karşılanabilir.¹⁶ Fakat bu durumun, bütünleşmeyle kastedilen anlamlar arası makasın açılmasına, bütünleşmenin yine hangi bağlam ve düzeyde ele alındığı noktasında çelişkiler yumağına neden olduğuna şüphe yoktur.

Kavramın işlevselliğini vurgulamak, aynı zamanda farklı kullanımların yol açtığı karmaşayı göstermek üzere, bireyin grupla bütünleşmesi, bir toprak üzerinde iki farklı etnik ya da dinî grubun bütünleşmesi, bir kimlik, ideoloji ya da kültür etrafında bütünleşmek, devletlerin dünya ekonomisiyle bütünleşmesi, tanrıyla, doğayla, sistemle bütünleşmek gibi bazı örnekler verilebilir. Göçmen hareketleri sonucunda hem ev sahibi ülke hem de göç edenlerin ülke içerisinde yaşadıkları her türden uyum ilişkilerinin de yine bütünleşme üst başlığı altında ele alınmaktadır. Bu bağlamda bütünleşmenin belirtilen politika hedefi ve mültecilerle çalışan projeler için hedeflenmiş bir sonuç olarak ele alındığı vurgulanır.¹⁷ Ayrıca farklı birimlerin bir araya gelerek birbirlerinin içinde erimeleri (füzyon oluşturmaları) süreci bağlamında sosyal ve fen bilimlerinde aynı tanıma ulaşmak mümkündür.¹⁸ Böyle bakıldığında ölçek genişlemekte hatta suyun tuz ve şekerle kimyasal olarak bütünleşmesi, elektrik devrelerinin bütünleşmesi, bütünleşik tasarımlar gibi örneklerde görüldüğü üzere, bütünleşme sadece sosyal bilimlerde değil, fen bilimlerindeki bazı disiplinlerin konusu olabilecek türde farklı yerlere uyarlanabilmektedir.

¹⁵ Bütünleşme, bilişim dünyasında yazılım sistemlerinin belirli koşullar altında birleştirilmesi anlamında kullanılırken, matematikte bütüne ait olan ya da tamlama gibi anlamları çağrıştıran biçimlerde ele alınır. İşletme alanında daha çok üretim kademeleriyle ilgili olan biçimde dikey bütünleşme (*vertical integration*), yatay bütünleşme (*horizontal integration*) ve yığınsal bütünleşme (*conglomerate integration*) şeklinde ayrımlar da bütünleşmenin kullanımındaki çeşitliliğini gösteren başka örneklerdir. Ekonomik sektörler arası bir araya gelme yönelimini ifade etmek için sektörel bütünleşme (*sectoral integration*) terimi kullanılırken, bütünleşmenin coğrafi bir alanla kısıtlılığını anlatmak için kısmi bütünleşme (*partial integration*) şeklinde kullanımları çoğaltmak mümkündür. “Types of Integration”, <http://businesscasesstudies.co.uk/hmrc/integration-in-the-public-sector-hm-revenue-and-customs/types-of-integration.html#axzz3zK9LxriQ>, (Erişim Tarihi: 16 Kasım 2017).

¹⁶ Bütünleşme, felsefe temelli bir çalışmada: “davranışları çatışan birimlerinin uyuşup karşılıklı bağımlılık içinde birleşmeleri süreci” şeklinde ele alınmaktadır. Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi: Kavramlar ve Akımlar*, Cilt I, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1985, s. 205–206. Sosyoloji penceresinden bakıldığında, bütünleşmenin gerçekleşmemesi, ulusal birlik adına tehlike olarak görülür. Buna göre, bütünleşme kültür birliğini sağlayan bir unsurdur ve gruplar arasındaki farklılıkların silinerek bir bütün haline gelinmesidir. Bu tanımlamaya göre bütünleşme genelde bir ülkeye gelen göçmen veya mülteciler ile yerli halk arasında olabileceği gibi azınlıklar ile çoğunluğu teşkil eden halk arasında da olabilir. Hilmi Ziya Ülken, *Sosyoloji Sözlüğü*, İstanbul, MEB Yayınları, 1969, s. 36.

¹⁷ Ager and Strang, s. 167.

¹⁸ Beril Dedeoğlu, *Uluslararası İlişkilerde Özel Bir Alan: Bölgesel Bütünleşme, Kuramlar-Yaklaşımlar-Modeller*, İstanbul, YeniYüzyıl Yayınları, 2015, s. 79.

Bütünleşmenin çeşitli disiplinlerdeki kullanımları yanında, bütünleşmeyle aynı anlamı verdiği düşünülen benzer terimlerin varlığı da bütünleşmenin kapsamını genişletmektedir. Bütünleşmenin sadece düzen ve yapıya değil, eylem ile işleve de işaret ettiğini öne süren Fichter, söz konusu kavramın “*tutunum, dayanışma, birlik, denge, uyarlanma ve armoni*” gibi kavramlarla eş anlamlı kullanımlarından söz eder.¹⁹ Bu kelimelerin yanında birlik, bütünleme, bütünleştirme, tamlama, tamamlama, tamamlama, tümlenme, tümlendirme, kombinasyon, entegrasyon ile benzer örnekleri çoğaltılabilecek tedavüldeki ya da artık kullanılmayan birçok kelimenin de çoğu zaman bütünleşme yerine kullanıldığı görürüz. Bu kullanımların bazıları bütünleşmeyi anlamsal olarak karşılmasına rağmen, böyle bir çeşitliliğin en azından bir kavram enflasyonuna yol açtığını tahmin edebiliriz.

İki düzey arasındaki ayrıma geri dönülürse, toplulukların ulusal düzeyde bütünleşme süreçlerinin kendilerine has deneyimlerle ve yöntemsel farklılıklarla gerçekleştirilmeye çalışılması bu bağlamda ulusal bütünleşme süreçlerinde izlenen yöntemler ve seçilen modeller açısından çeşitli nüansları ortaya çıkarmaktadır. Kimi zaman yöntemsel olarak benzeşen unsurlar olsa da öncelik sıralaması konusunda farklılıklar olabilmektedir. Aynı durum uluslararası düzeyde bütünleşmeyi ele alan çalışmalar için de geçerlidir. Bütünleşmenin değişken doğasının yanı sıra, siyasi tartışmalarda ve sosyal bilim çalışmalarında esnek kullanımı, özellikle bölgesel bütünleşme teorisyenlerini metodolojik zorluklarla karşı karşıya bırakmaktadır.²⁰ Bununla birlikte uluslararası politikada işbirliği temelli örgütlenme çabalarına yönelik teorileştirme çabalarının, Batı Avrupa başta olmak üzere Orta Amerika ve Doğu Afrika gibi birbirlerinden farklı deneyimlere sahip bütünleşme örneklerine dayanılarak oluşturulması, farklı nitelikte gelişen örneklerin birbirleriyle uyuşmamasına neden olmaktadır.²¹ Dolayısıyla bütünleşmenin hem ulusal hem de uluslararası düzeyde tüm örnekleri kapsayacak genel bir çerçeveye oturtulamaması gibi bir sorunla karşı karşıya olduğu tespit edilebilir.

Bütünleşmenin bir süreç mi, bir durum mu ya da ulaşılabilecek bir amaç mı olabileceğini sorgularken ortaya çıkan bu genel sorunlar karşısında düzeyler arasında bir ayırım yapma ihtiyacının Uluslararası İlişkiler disiplini çalışmaları açısından geçerli birkaç

¹⁹ Joseph Fichter, *Sosyoloji Nedir?*, (Çev. Nilgün Çelebi), Ankara, Attila Kitabevi, 1996, s. 199. Kavramı tersinden bakıldığında, bölünme (*separation*), ayrışma, bir bütünün parçalanması, çözülme/dezintegrasyon (*disintegration*) ya da bütünlükten çıkma gibi kavramlar, bütünleşmeye karşıtlığı ifade eden yönelimlerdir.

²⁰ Michael O’neil, *The Politics of European Integration: A Reader*, London, Routledge, 1996, s. 10.

²¹ Dedeoğlu, *Uluslararası İlişkilerde Özel Bir Alan: Bölgesel Bütünleşme*, s. 138.

gerekçesi bulunmaktadır. Disiplin çalışmalarında tek başına kullanılan bütünleşme ya da entegrasyon kavramları, genellikle uluslararası düzeyde bütünleşme süreçleri çerçevesinde, bizatihi Avrupa bütünleşmesine ve hatta bazen sadece AB ile ilgili gelişmelere daha çok gönderme yapar. İkinci Dünya Savaşı sonrası hem küresel hem de bölgesel çapta işbirliği ile bütünleşme süreçlerinin artmasına paralel, bütünleşmenin Avrupa bütünleşme süreci başta olmak üzere uluslararasıda yaşanan etkileşimlerle ilgili kullanımının disiplin çalışmalarında gittikçe sıklaştığı gözlenir. Bu çerçevede bütünleşmenin devletlerin ekonomik, siyasi ve toplumsal hedeflerini hayata geçirebilmek adına bir araya gelerek aralarında çeşitli düzenlemeler ile anlaşmalarını ifade etmek üzerine kullanımı oldukça yaygınlık kazanmıştır.²² Bu durum kavramsal temelli akademik çalışmalarda da bütünleşmenin tek boyutunu öne çıkaran ya da ulusal boyutunu görmezden gelen bir tutuma yol açmaktadır.²³

Uluslararası İlişkiler disiplininde bütünleşme olgusunun ağırlıklı olarak sadece uluslararası düzeyde ve özellikle Avrupa bütünleşmesi ekseninde gerçekleşen etkileşimler olarak düşünülmesi oldukça yaygındır. Gerçekten de Avrupa bütünleşmesi özelinde gelişen süreç, disiplin çalışmalarında ulusal bütünleşme sürecine yönelik çalışmalara göre daha fazladır. Çalışmaların ağırlığının uluslararası düzeyde bütünleşme süreçleri üzerinde yoğunlaşması, Avrupa bütünleşmesinin yarattığı cazibeyle irtibatlandırılabilir. Buna karşılık doğrudan ulusal düzeyde bütünleşmeyle ilgili teorik çalışmalar az olmakla birlikte bu konularda daha çok milliyetçiliğin farklı boyutlarına yönelim daha fazladır. Nitekim Hayward'ın da dediği gibi, ulusal bütünleşme ile ilgili literatür kavramsal ve metodolojik titizlik bakımından birkaç istisna dışında yetersizdir.²⁴

Bütünleşme olgusunu inceleyenlerin Avrupa devletleri arasındaki etkileşimlere daha çok odaklanılmasına karşın, kavramın o cephede de net bir şekilde ele alındığı söylenemez. Bir kere, üst bir otoritenin yaratılması bağlamında bütünleşmeye bakıldığında, SSCB,

²² Balkır, s. 4.

²³ Örneğin Uluslararası İlişkiler disiplininin kavramlarını açıklayan bir çalışmada bütünleşme başlığı, sadece uluslararası bütünleşme çerçevesinde: “*ekonomide farklı birkaç devlet ya da bölgenin, aralarında ticari engelleri kaldırıp; kişilerin, malların, hizmet ve sermayenin serbestçe dolaşacağı tek pazar kurmaları ve bu amaçla siyasi ve ekonomik politikalarını uyumlu hale getirmeleri*” olarak tanımlanır. Ahmet Emin Dağ, *Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Sözlüğü*, İstanbul, Anka Yayınları, 2004, s. 248. Uluslararası İlişkiler disiplininin kavramlarını inceleyen başka bir çalışmada bütünleşme, tek başına şöyle tanımlanmaktadır: “*Bütünleşme, en iyi bir süreç olarak kavranabilir ve (i) devletlerarasında işbirliğinin artırılmasını (ii) kademeli olarak yetkilerin ulus-üstü kurumlara aktarılmasını (iii) aşamalı olarak değerlerin homojenleştirilmesini (iv) küresel sivil toplum haline gelerek siyasal topluluğun yeni formunun kurulmasını içerir.*” Martin Griffiths, Terry O’Callaghans and Steven C. Roach, *International Relations The Key Concepts*, Second Edition, London, New York, Routledge, 2008, s. 158.

²⁴ Hayward, s. 918.

Yugoslavya, Çekoslovakya, ABD gibi federal nitelikli yapılanmalar da bu kapsama dâhil edilebilir.²⁵ Başka bir deyişle ulus-üstü bütünleşme, geniş kapsamlı düşünüldüğünde sosyalist ülkelerde etnik federasyonlar tipi örgütlenmeler ile ABD gibi eyaletlerden oluşan federasyonlar için de geçerli bir tanımlamadır. Bu yapılanmalarda da genel olarak merkezî bir üst otorite bulunmakta ve genellikle ulus ya da özerk bölgeler olarak nitelenen etnik gruplara idari bir statü verilmektedir. Sadece bölgesel nitelikli bütünleşme kapsamında bakıldığında, yine tek örneğin AB olarak düşünülmemesi gerekir.²⁶ Ortak bir kaynaktan bağımsız olan kolonilerin yaptıkları kaynaşma neticesinde ABD ve Avusturalya gibi önce işbirliği temelli gelişen daha sonra federal devletlere dönüşen yapılar da bu bağlamda uluslar üstü görülebilir. Bunların yanında bir ölçüde SSCB de cumhuriyetler sistemiyle bu yapıya benzer bir örgütlenme kurabilmiştir. 1958 yılında Mısır ve Suriye arasında kurulan; ancak üç yıl sonra dağılan Birleşik Arap Cumhuriyeti ile 1967’de Kenya, Tanzanya ve Uganda’yı birleştirip bir süre dağıldıktan sonra yeniden kurularak 2007 yılında Brundi ve Ruanda’nın da katıldığı Doğu Afrika Topluluğu da ulus-üstü bütünleşmenin örnekleridir.²⁷

Farklı ulus-üstü bütünleşme örneklerine rağmen yine de şimdiye kadar en gelişmiş ulus-üstü yapı olmaya aday AB’yi ele almak, bütünleşmenin uluslararası düzeyini ve ulus-üstü niteliğini incelemeyi büyük ölçüde karşıladığı düşünülmektedir. İkinci olarak, bütünleşmenin Avrupa bütünleşmesiyle ilgili çalışmalarında da yaygın ikili bir anlatım bulunmaktadır. AB’ye üye olma durumundaki aday ülkeler için kullanılan “AB ile bütünleşmek” ifadesi bu ikiliği doğurmaktadır. Burada bütünleşme, hem AB ile somutlaşan ulus-üstü bütünleşme süreci çerçevesinde bizatihi Avrupa’da yaşanan gelişmeleri, hem de katılımcılar açısından adaylık, üyelik gibi o sürece uyumu içermektedir.

²⁵ Bütünleşmeyi uluslararası düzeyde düşünürken sadece AB üzerinden yapılacak bir analizin kısıtlı kalacağına ilişkin fikirler Prof. Dr. Erol Kurubaş ile 9 Kasım 2016 tarihinde yapılan görüşme doğrultusunda biçimlenmiştir.

²⁶ İkinci Dünya Savaşı sonrası AB dışında oluşturulan bölgesel bütünleşme birliklerinin en önemlileri şunlardır: 1957 yılında kurulan Arap Ekonomik Birliği Konseyi (Genişletilmiş Arap Serbest Ticaret Bölgesi–2005), 1960’ta kurulan Latin Amerika Serbest Ticaret Birliği (1980’de Latin Amerika Bütünleşme Birliği), Orta Afrika Devletleri Topluluğu (1960), Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği (1967), Ant Grubu (1969), Karayip Topluluğu (1973), Güney Afrika Kalkınma Topluluğu (1980), Körfez İşbirliği Konseyi (1981), 1985’te Güney Asya Bölgesel İşbirliği Topluluğu (2006-Güney Asya Serbest Ticaret Anlaşması), Arap Mağrip Birliği (1989), Asya Pasifik Ekonomik İşbirliği (1989), Güney Ortak Pazarı (Mercosur–1991) Bağımsız Devletler Topluluğu (1991), Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (1994), Avrasya Ekonomik Topluluğu (2000) Afrika Birliği (2001). Bölgesel bütünleşmelerin bazılarını ve üye sayılarını gösteren liste için bkz. John McCormick, *European Union Politics*, New York, Palgrave Macmillan, 2011, s. 18. Bölgesel örgütler ve dünya gruplaşmaları için bkz. Andrew Heywood, *Küresel Siyaset*, (Çev. Nasuh Uslu, Haluk Özdemir), Ankara, Adres Yayınları, 2013, s. 571. AB dışındaki uluslararası ekonomik bütünleşme örnekleri ile bunların detaylı açıklamaları için bkz. Balkır, s. 425–528.

²⁷ Joseph S. Nye Jr. ve David A. Welch, *Küresel Çatışmayı ve İşbirliğini Anlamak*, Çev. Renan Akman, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, s. 53.

Disiplinlerarası düzeyde ortaya çıkan farklılıklar ile bütünleşmenin benzer kelimelerle birlikte aynı disiplinlerde bile farklı manaları, bütünleşmeyi analiz etme noktasında ipucu veren unsurların geniş olduğunun göstergesidir. Bütünleşmenin farklı disiplinlerce, birbirlerinden açık ara farklı niteliklere vurgu yapılarak, farklı biçimlerde tanımlanması ile bütünleşmenin benzer kelimelerle sık sık karıştırılması, kavramın soyut ve çok boyutlu olmasından ileri gelmektedir. Bu niteliklerinden ötürü bütünleşme kavramının, her işbirliği, ortaklık veya örgütlenme süreci faaliyetleriyle eş tutulan “jenerik” ya da “ara yüz” niteliğinde bir kavrama dönüşme riski vardır. Bu risk karşısında, bütünleşmenin hangi disiplin çerçevesinde ele alındığı önem kazanmakla birlikte, bütünleşmenin farklı anlamları ve düzeyleri arasındaki ayrımlara da dikkat edilen bir yaklaşım gerekmektedir. Dolayısıyla bütünleşme hem kavramsal hem de tarihsel temelde irdelenmesi gereken bir kavramdır. Bu bağlamda bütünleşmenin nasıl tanımlandığına ilişkin her iki düzeyde de yapılan bazı tanımlara göz atılabilir.

Bütünleşmenin insan ilişkileri ile tutumlarının geniş bir yelpazesini kapsadığını belirten Weiner, bütünleşme kelimesinin birçok çağrışım yaptığını belirtir. Ona göre vatandaşlık duygusunun gelişimi ve farklı kültürel bağlılıkların bütünleşmesi, yetkisini ortak bir bölgesel hükümetin kullanabildiği siyasi birimlerin bütünleşmesi, yöneten ile yönetilenlerin bütünleşmesi, ortak bir siyasi sürecin içindeki vatandaşların bütünleşmesi, amaca yönelik faaliyetler için kuruluşlar içerisine katılan bireylerin bütünleşmesi şeklindeki kullanımlar bu çağrışımların çeşitliliğini göstermektedir. Bu kapsamda Weiner, kullanımlarına göre farklı çağrışımlara neden olan beş bütünleşme kategorisinin bulunduğunu belirtir. İlk olarak bütünleşme, muhtemelen en yaygın kullanılan biçimiyle farklı kültürel ve toplumsal kesimleri bir ulusal kimlik kurarak, tek bir toprak altında bir araya getirme sürecini anlatan “ulusal bütünleşme”dir. İkinci olarak bütünleşme, yine farklı toplumsal ya da kültürel gruplarla örtüşebilen veya örtüşemeyen alt siyasal birimler ve bölgeler üzerinde merkezî otoriteyi kurabilme anlamında kullanılmaktadır. Üçüncü olarak bütünleşmeyle, iktidar ile yönetilenlere ilişkin sorunlar kastedilir. Dördüncüsü, toplumsal düzeni sürdürebilmek için gerekli azami değerler uzlaşısı anlamındaki kullanımlar söz konusudur. Beşinci ve son olarak, yine bütünleşmeyle yakından ilgili bütünleştirici davranıştan toplumdaki insanların bazı ortak amaçlar için örgütlenmesini ifade eden bir kullanım biçimi bulunmaktadır.²⁸

²⁸ Myron Weiner, “Political Integration and Political Development”, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 358, No. 1 (March 1965), s. 53–54.

Bütünleşmeye benzer kelimelere dikkat çeken Middelaar, bütünleşme ile anlamsal düzeyde “inşa”, “birleşme” ve “işbirliği” kelimeleri arasında çok yakın bir ilişkinin olduğunu söyler. Ancak bütünleşmenin “*birleşmeye neden olan kimyasal işleme benzer bir süreci ima ettiğini*” işbirliği ve birleşmenin ise ondan farklı bir çağrışımla sınırlandırıcılığı olduğunu savunur.²⁹ Middelaar’ın yaptığı vurguya benzer başka bir tanımlamaya göre de bütünleşme terimi, “*mevcut çoklu unsurların bir araya gelmesiyle bir bütünüün parçasına dönüşmesi sürecini*” ifade eder.³⁰ Diğer taraftan Goldman, bütünleşmeyi, “*belirli bir alt grubun üyelerinin daha kapsayıcı bir grup içindeki bir izolasyondan daha kapsayıcı grubun üyeleri arasında gelişigüzel biçimde dağılım koşuluna geçme süreci*” olarak tanımlar.³¹ Bütünleşmenin uluslararası düzeyiyle ilgilenen Lindberg, 1950’li yılların sonlarına doğru Avrupa bütünleşmesinden edinilen deneyimler çerçevesinde siyasi birleşme, ekonomik birleşme, ekonomik ve siyasi işbirliği ile serbest ticaret olmak üzere dört farklı anlamda kullanıldığından söz eder.³²

Bu tanımlara ek olarak bütünleşmeye farklı düzey ve biçimlerde yaklaşımların örnekleri oldukça fazladır. Bütünleşmenin uluslararası düzeyiyle ilgilenen Galtung, bütünleşmenin tanımı olmayan olası koşulların, sadece bütünleşme sürecinin şekillenmesinde rol oynadıklarına dikkat çeker. Bütünleşme, Galtung’a göre bir aktörler topluluğu anlamına gelmemekte, ancak oluşan bu aktör, yeni bir aktör gibi davranabilmektedir. Galtung, bunu açıklamak için bir kuruluş çalışanlarının bir kafede yemek yemelerinin onları yeni bir aktör yapmadığını, geceleri aynı yerde toplanan bir personel birliğininse onları yeni bir aktör haline getirdiği örneğini verir. Bu ayrım üzerinden Galtung, bütünleşme kavramını karşıtı parçalanmayla birlikte ele alır. Buna göre bütünleşme “*iki veya daha fazla aktörün yeni bir aktör oluşturma sürecidir. Süreç tamamlandığında aktörlerin bütünleştiği söylenebilir. Bütünleşmeye karşıt olan parçalanma ise bir aktörün iki ya da daha fazla aktöre bölünme sürecidir.*”³³ Bütünleşmeye kendi özgün kimliğini veren koşullar, Galtung’a göre değerlerin

²⁹ Bu bakımdan birleşme zorunlu ya da gönüllü yapılan bir eylemi; inşa “boş bir arsada bir bina projesini”; işbirliği ise üyelerin bağımsızlığını çağırıştırır. Luuk van Middelaar, *Avrupa: Bir Geçiş Süreci*, (Çev. Bilal Çölgeçen), İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s. 6.

³⁰ S.M. Dubey, “Ethnicity and National Integration-Meaning, Concept and Issues”, Ali Ashraf (Ed.), *Ethnic Identity and National Integration*, New Delhi, Concept Publishing Company, 1994, s. 92.

³¹ Ralph M. Goldman, “The Politics of Political Integration”, *The Journal of Negro Education*, Vol. 33, No. 1 (Winter 1964), s. 26.

³² Leon N. Lindberg, *Political Dynamics of European Economic Integration*, Standford, Standford Univesity Press, 1963, s. 108–109.

³³ Johan Galtung, “A Structural Theory of Integration”, *Journal of Peace Research*, Vol. 5, No. 4 (1968), s. 377.

bütünleşmesi, aktörlerin bütünleşmesi ile parça ve bütün arasındaki değiş-tokuşun bütünleşmesi biçimlerindedir.³⁴

Öte yandan, bütünleşmenin hem ulusal düzeyi hem de uluslararası düzeyi üzerinde duran Deutsch'a göre bütünleşme, karşılıklı bağımlı ve sistem özelliklerini ortaklaşa üreten birimler arasındaki bir ilişki olmasının yanında, bütünleşme kelimesi önceden ayrı olan birimler arasında ilişki veya koşulları bütünleştirici (*integrative*) bir süreci anlatır.³⁵ Bütünleşmeyi uluslararası düzeyde hem bir süreç hem de bir durum olarak ele alan Deutsch, toplumsal grupların tutum ve davranışlarının ulusal bir topluluktan ulus-ötesi bir topluluğa doğru evrimi üzerinde durur. Bütünleşmenin doğasından ve özünden öte, doğurduğu sonuçlarına yoğunlaştığı şekilde eleştirilse de Deutsch bütünleşmeyi ileride ayrıntılarıyla değinileceği üzere “güvenlik topluluğu”nun ortaya çıkardığı bir durum olarak görmektedir. Nihayetinde Deutsch'a göre bütünleşme: “*bir grubun üyeleri arasında barışçıl bir değişim sağlamak amacıyla, yeterince güçlü ve yaygın resmî veya gayriresmî kurumlar ya da uygulamalar eşliğinde topluluk duygusuna ulaşılmasıdır.*”³⁶

Kamali'ye göre bütünleşme, idari ve bürokratik olmaktan ziyade toplumsal bir konudur. Bütünleşmiş bir toplumun en önemli özelliklerinden biri bireylerin kendi hayatlarının ürün ve üretimleri üzerinde devlet yardımlarına çok az ya da hiç bağımlılık olmamasıyla ilgilidir.³⁷ Sosyolojik bağlamda bütünleşmenin genel anlamıyla bir bütün oluşturan parçalar arasındaki ilişkiyi ifade ettiğini söyleyen Holzner, bu bütünün kendi ayrı nitelikleri ile sınırlara sahip olduğunu, bu nedenle de ayrı bir yapısal varlık olarak tanınabileceğini belirtir.³⁸ Etzioni ise karşılıklı birbirine bağımlı birimler arasında bütünleşmenin gerçekleştiği vurgusunu öne çıkarır. Bütünleşmeyi, terimsel olarak bir birimin

³⁴ Değerlerin bütünleşmesinde, eşitlikçi ve hiyerarşik model esas olmak üzere, aktörlerin örtüşen çıkarları etrafında bir araya gelebilmeleri mümkün olduğu gibi, öne çıkan ortak çıkarlar temelinde bütünleşmeleri de mevzubahistir. Aktörlerin bütünleşmesinde geçerli olan benzerlik modeli ile aktörler arasındaki benzerlikleri artırarak değişim olabilir. Yine Galtung, aktörlerin bütünleşmesinde karşılıklı bağımlılık modelinde aktörlerin farklılıklarını korumalarına karşın aralarındaki karşılıklı bağımlılığın artırılabilirliğini belirtir. Son olarak parça ve bütün arasındaki değiş-tokuşun bütünleşmesi sadakat modeli bütünleşmenin ortaya çıkardıkları bütünün varlığı, onu oluşturan parçalar/bileşenler tarafından desteklenmesine bağlı olarak sürerken, paylaşım modeli ise aynı şekilde bütünün parçaya bir şeyler sunmasıyla devam edebilir. Sözü edilen koşullar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Galtung, s. 375–376.

³⁵ Karl W. Deutsch, *The Analysis of International Relations*, Third Edition, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N.J., 1988, s. 212.

³⁶ Karl W. Deutsch, *Political Community at the International Level: Problems of Definition and Measurement*, Garden City, New York, Doubleday, 1954, s. 33.

³⁷ Masoud Kamali, “Distorted Integration: Problems of Monolithic Order”, *The European Journal of Social Science Research*, Vol. 12, No. 1(1999), s. 82.

³⁸ Burkart Holzner, “The Concept ‘Integration’ in Sociological Theory”, *The Sociological Quarterly*, Vol. 8, No. 1 (Winter 1967), s. 51.

ya da sistemin içsel ve dışsal zorluklar karşısında kendi kendini idame ettirebilme yeteneği olarak tanımlar.³⁹ Bütünleşme, ona göre -uluslararası düzeyde yapılan vurguyla- farklı devletlerden oluşan bir kurumun, baskı araçlarını kullanma yetkisini ele geçirmesi, karar alma mekanizmasına sahip olması ve bu devletlerin vatandaşları için siyasal kimlik oluşturabilmesi durumudur.⁴⁰ Bunların yanında Jacob, bütünleşmiş bir topluluğun kurucu üyeler arasında uyumluluk ve paylaşılan değerler gerektirdiğini iddia etmektedir.⁴¹

Görüldüğü üzere, bütünleşme, sosyal bilimlerde Sosyoloji, Ekonomi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler ekseninde daha çok ilgilenilmektedir. Hatta ekonomi ve siyaset çalışmalarında bütünleşmelerin benzer şekilde sınıflandırıldığı görülür. Nitekim iktisatçılar, ülke sınırları içerisinde farklı bölgelerin birleşmesine “ulusal bütünleşme”, farklı ülkelerin bir bölge içinde birleşmesini amaçladıkları duruma “uluslararası ekonomik bütünleşme”, farklı bölgesel grupların birleşerek tek bir ekonomik birlik ile siyasi birim haline dönüşmesi hedeflerine “dünya bütünleşmesi” şeklinde bir adlandırma yaparlar.⁴² Benzer bir sınıflandırma, bütünleşmenin Uluslararası İlişkiler disiplininde birçok farklı durumu ifade etmek için kullanıldığını söyleyen Dedeoğlu tarafından yapılır. Buna göre bütünleşme, disiplininde, “ulusal bütünleşme” süreçlerinin açıklanmasında, bir devletin, bir firmanın uluslararası sistemle bütünleşmesini anlatan biçimiyle “küresel bütünleşme” retoriği şeklinde ve bölgesel düzeyde bir araya gelişleri anlatmak üzere “bölgesel bütünleşme” biçimlerinde sınıflandırılır.⁴³

Bütünleşme kavramını anlamlandırmaya yönelik zincirleme arayışlarının encamı göstermektedir ki, bütünleşmenin belirli bir süreç dâhilinde daha önce ayrı birimlerin tutarlı bir sistemin bileşenlerine dönüştürme amacıyla uyumlu bir bütün haline getirilmesi ya da bu birimlerin bir bütüne eklemlenmesi biçiminde anlaşılması gerekiyor. Bir bütün oluşturması beklenen birimlerin/parçaların aşamalı/evrimsel olarak daha büyük bir oluşumun parçaları haline getirilmeleri süreci bütünleşmeye ayırt edici bir yön sunmaktadır. Parçaların bir bütün içerisinde bir araya gelmesi ya da bir bütüne dönüşmesini ima eden “bütünleşmek” ve “bütünleştirmek” deyimlerinden de yine birimleri kaynaştırmaya, uyumlulaştırmaya yönelik

³⁹ Amitai Etzioni, *Political Unification: A Comparative Study of Leaders and Forces*, New York, Holt, Rinehart and Winston, 1965, s. 330.

⁴⁰ Amitai Etzioni, “A Paradigm for the Study of Political Unification”, *World Politics*, Vol. 15, No. 1 (October 1962), s. 69.

⁴¹ Philip E. Jakob, “The Influence of Values in Political Integration”, Philip E. Jakob and James V. Toscano (Eds.), *The Integration of Political Communities*, Philadelphia, J. B. Lippincott, 1964, s. 209–210.

⁴² Balkır, s. 29.

⁴³ Dedeoğlu, *Uluslararası İlişkilerde Özel Bir Alan: Bölgesel Bütünleşme*, s. 79–81.

bir süreci anlıyoruz. O halde, bütünleşme hem ulusal hem de uluslararası düzeyi kapsayacak ölçüde, kavramsal olarak özünde bir araya gelme, birlikte olma, ortaklık kurma gibi kavramlarının olduğu, bütünü parçalarının yeni ve daha geniş bir siyasal, ekonomik ve toplumsal birliktelikte uyum ve kaynaşımını içeren evrimsel bir süreçtir.

B. Bütünleşmenin Farklı Düzeylerde Açıklanması

1. Ulusal Düzeyde Bütünleşme: Uluslaşma ve Devletleşme

Uluslararası İlişkiler disiplininde ulusal bütünleşme, genellikle ulus-devletleşme, ulus yaratma, yeniden bir devlet oluşturma, anti-emperyalist faaliyetlerde işbirliği ve örgütlenme ilişkileriyle mücadele süreçlerinde kullanılan birlik ve beraberlik gibi ideolojik nitelikleri de içeren retoriklerin özünü oluşturur.⁴⁴ Bununla birlikte ulusal bütünleşmeyle ilgili çalışmaların temelini ulusal kimlik oluştururken, bireyin ulusal varlık ile özdeşleşmesinin niteliği ve içeriği, hükümetlerin direktiflerine uymanın kapsamı ve maliyeti ile ulusal bütünleşmenin derecesini etkileyen yöntemler üzerine yoğunlaşmaktadır.⁴⁵

Ulusların, dil, din, kurucu atalar, tarihî kahramanlar, abideler, folklor, giysiler, ritüeller gibi kültürel ortaklıklar üzerinden biçimlenen nitelikler etrafında bir toplum oluşturmaları söz konusudur. Ortaklaşmayı sağlayan ve belirli bir grubun ulus-devlet adı verilen kurgu içerisinde bütünleştirilmeleri anlamına gelen ulusal düzeyde bütünleşme, sınırları belirli bir toprak parçası üzerinde sözü edilen bu toplumsal ve kültürel unsurlara atıfla, ulusların oluşumları ve oluştuktan sonra çeşitli özelliklerine odaklanmayı gerektirir. Bu düzeyde bütünleşmenin ulusal birlik ile beraberlik söylemleri esas alınarak belirli tarihsel ortaklıklar üzerinden belirlenen türdeş bir “ulus” ideali doğrultusunda toplumsal uyumun sağlanması amacıyla yaşanan etkileşim süreci dikkate alınmaktadır. Bu bağlamda genel olarak sosyo-politik örgütlenme biçimiyle ulusun ortaya çıkışı ve yayılışı, toplumsal gelişmişlik düzeyleri, ulusa dayalı devletler için siyasal ve ekonomik bağımsızlığın temin edilmesi, merkezî bir iktidar çerçevesinde meşru bir siyasal yönetimin oluşturulması, vatandaşlık standartlarının tespiti, ekonomik bölüşüm ve dağıtımın yapılması gibi süreçler, bütünleşmenin ulusal düzeyiyle yakından ilgilidir.

Ulusal bütünleşme düzeyinin en belirleyici etkeni, ulusun birlik anlayışı çerçevesinde öncelikle meşru bir yönetimin tesis edilmesi ve sürdürülmesi, ulusun kimliksel özelliklerinin

⁴⁴ Dedeoğlu, *Uluslararası İlişkilerde Özel Bir Alan: Bölgesel Bütünleşme*, s. 80.

⁴⁵ Hayward, s. 922.

belirlenmesi ve içselleştirilmesi konularını da kapsamaktadır. Nitekim ulusal bütünleşme, ulus-altı topluluklar, kabileler, dil grupları veya bölgeler gibi yerel sadakatlerin yerini alacak daha yüksek sadakatlerin yaratılması süreci olarak da ele alınmaktadır.⁴⁶ Daha önce de değinildiği gibi Weiner'in tanımıyla ulusal bütünleşme, kültürel ve toplumsal grupları tek bir bölgesel birim altında bir araya getirerek bir ulusal kimlik kurulması sürecidir. Yine Weiner'e göre farklı toplumsal gruplara veya tarihsel siyasal birimlere ait bireylerin ulusa subjektif duygularıyla ilgili olan ulusal bütünleşme, alt yerel bağlılıkları aşma ile birlikte bölgesel vatandaşlık duygusu yaratmayı kapsamaktadır.⁴⁷ Ortak bir ulusal kültür ile kimliğin oluşturulup bunun toplumca içselleştirilmesini hedeflediği bu süreçte, türdeş olduğu kabul edilen bir "ulus" yaratılır. Bu çerçevede söz konusu düzey kapsamında dayanışma ve ortak birlik düşüncesiyle vatandaşlık duygusu ile ulusa yönelik sadakat hissini oluşturulması ön plandadır.

Türdeşleştirici ulus-inşa politikalarıyla devletler, denetimleri altındaki topluluğu dil, din gibi kimlikler etrafında ortak ulusal kültüre dâhil etmeye çalışırlar. Ulusal olarak nitelenen topluluk, ortak kültürün yegâne temsilcisi sıfatına sahip olduğu varsayıldığından, bu topluluğun belirlediği sınırlar çerçevesinde diğer gruplara yönelik asimilasyon, baskı, imha, inkâr, mübadele, zorunlu göç, soykırım, segrasyon gibi sert stratejilerin devreye sokulduğu görülür. Bu dışlayıcı uygulamalar açısından bakıldığında ulus-inşa süreçleri, devleti yöneten belli bir grubun, diğer gruplara kendi kimliğini kabul ettirmeye çalıştığı süreç olarak işlemektedir. Milliyetçilik, burada devrolduğuna inanılan dil, din, tarih gibi unsurları içeren kültürel mirasa sahip çıktığı iddiasında olanların türdeşleştirilerek, diğerlerine karşı baskı kurma aracı görevi görmektedir.

Türdeş bir siyasi topluluğun kültürel gerilimleri azaltmayı gerektirdiğini belirten Coleman ve Rosberg ulusal bütünleşmeyi, siyasi ve teritoryal olmak üzere iki boyutta ele alır. Siyasi bütünleşme, dikey düzlemde bütünleşik siyasal süreçleri geliştirme ve siyasi topluluğa katılım sırasında seçkin-kitle boşluğunu gideren bir köprü olarak betimlenmektedir. Teritoryal ya da bölgesel bütünleşme olarak adlandırılabilir ikinci boyut ise, türdeş bir bölgesel siyasi topluluk oluşturma sürecinde yatay düzlemde kültürel ve bölgesel gerginliklerin ve

⁴⁶ Richard L. Sklar, "Political Science and National Integration: A Radical Approach", *The Journal of Modern African Studies*, Vol. 5, No. 1 (1967), s. 2.

⁴⁷ Weiner, s. 53.

eksikliklerin iyiden iyiye azaltılması anlamına gelir.⁴⁸ Ulusal bütünleşmeye bu çerçeveden bakıldığında belirli bir mekân üzerinden yatay ve dikey türdeşleştirme süreci bu düzeyin temel altyapısını oluşturmaktadır. Bunun içerisinde kimlik ve vatandaşlık ilişkilerinden kültürel özelliklere, bürokrasiden kuramsal yapı ve siyasal kadroların oluşumuna kadar birçok alana nüfuz eden bir süreçler dizisi bulunmaktadır.

Öte yandan Binder, izlenen yöntemleriyle durumsal olarak birbirine bağlı olduğunu belirttiği siyasi gelişim ve ulusal bütünleşmenin şu varsayımlarına dayandığından söz eder: (i) ulusal bütünleşme, henüz görülmediği ülkelerde bir ölçüde kapsamlı bir kültürel-ideolojik uzlaşımın yaratılmasını gerektirmektedir. (ii) ülkelerin siyasal sistemlerine yönelik taleplerinin geçmişte olduğundan daha yeni uzlaşmaya varma sürecinde eğer süreç başarılı olursa, istikrarlı siyasi formlar bütünleşme süreciyle şekillenecektir. (iii) sürecin başarısının, toplumsallaşmanın ve eğitimin özelliklerine bağlı olarak, neredeyse tesadüfen meydana gelen toplumsal tabakaların tarihsel ve moderniteyle ilişkili değerlerin davranışsal ve ideolojik bir sentezini talep etmesi ve sunması söz konusudur.⁴⁹ Burada dikkat çeken unsur, Binder'in ulusal bütünleşme için fikir birliğinin sağlandığı kültürel-ideolojik bir çerçeve oluşturmanın gerekliliği üzerinde durmasıdır.

Bütünleşmenin ulusal düzeyiyle ilgili belirlenen bu çerçeveler, ulusal bütünleşmenin genellikle ulus-inşa, ulusal kimliğin belirlenmesi, devletin sınırlarının çizilmesi süreçlerinde yaşanan gelişmeler çerçevesinde şekillendiğini göstermektedir. Nihayetinde ulusal düzeyde bütünleşmeden, daha önce var olan bir grubun kimlik ve sadakatlerinin daha büyük ve kültürel bakımdan daha farklı bir varlığa aktarıldığı (ulusa) bir süreci anlamamız gerekiyor. Bu düzeyde bütünleşmede, sınırları belli bir toprak parçası üzerinde toplumsal uyum, siyasal birlik amacıyla ulusal ortaklıklar temelinde farklı alt siyasal birimler ve bölgeler üzerinde merkezî otorite kurarak bunların birlikte uyum içerisinde yaşayacağı bir zemin temin edilmeye çalışılmaktadır.

⁴⁸ James Coleman and Carl G. Rosberg, Jr. (Eds.), *Political Parties and National Integration in Tropical Africa*, Third Edition, Berkeley, University of California Press, 1970, s. 9.

⁴⁹ Leonard, Binder, "National Integration and Political Development", *American Political Science Review*, Vol. 58, No. 3 (September 1964), s. 622, 630.

2. Uluslararası Düzeyde Bütünleşme: Bölgesel ve Ulus-Üstü Bütünleşmeler

Uluslararası İlişkiler disiplininde uluslararası düzeyde bütünleşme, genelde “ortaklık kurma, birleşme, birlik oluşturma, topluluk olma” kavramlarıyla açıklanmaktadır. Bu yönleriyle bütünleşmenin özünde işbirliği içerisinde bulunan ulus-devletlerin faaliyetleri, ortak çıkarları ile işbirliği yaparken kullanmış oldukları yöntem ve kurumlar bulunur.⁵⁰ Uluslararası düzeyde bütünleşme, ulus-üstü kurumların ulusal olanların yerine, egemenliğin aşamalı olarak devletten daha yukarı bölgesel ve küresel yapılara geçtiği bir süreci ifade eder.⁵¹

Uluslararası düzeyde bütünleşme, evrensel çapta bir üst yapı oluşturma girişimi olabileceği gibi kısmi düzeyde bölgesel çapta bir oluşum da olabilir. Bu bağlamda bütünleşmenin uluslararası düzeyiyle ilgili olan bölgesel bütünleşme, her ne kadar 1960 ve 1970’li yıllarda tanımlama konusunda farklılıklar olmasına karşın bir bölge içerisinde toplumsal iletişimin geliştirilerek bunun da sıklıkla dolaylı ekonomik ve toplumsal etkileşim süreçlerinin büyümesini ifade eder.⁵² Başka bir tanıma göre de bölgesel bütünleşme, bir grup bağımsız devletin, belli şartlar altında bir topluluk oluşturup, ekonomik ve/veya siyasi bir güç oluşturmasıdır.⁵³ Hâlihazırda dünya üzerinde AB başta olmak üzere birçok bölgesel bütünleşme örneği bulunmaktadır.

Uluslararası politikada farklı biçimlerde görülmesi muhtemel her zorlayıcı girişimin bölgesel bütünleşmeyle karıştırılabileceğinin sakıncalarına değinen Ernst B. Haas, bölgesel bütünleşme çalışmalarının o zamanki birikimleriyle özgün bir biçimde eski türden bütünleşme girişimlerinden ayrı olarak düşünülmesi gerektiği konusunda bir uyarıda bulunur. Çünkü bölgesel bütünleşme çalışmaları, bölgesel işbirliği, örgütler, sistemler ve alt-sistemler çalışmalarından tarihsel olarak farklı olmalıdır. Bunlar Haas’a göre çalışmalar esnasında kullanılan kavramlar olabilir; ancak bölgesel bütünleşmenin özellikle modern çalışmaları biçimlendirmesi üzerinde durmaları gerekmektedir. Buna riayet edilmezse, zorla hegemonya

⁵⁰ Beril Dedeoğlu, *Adım Adım Avrupa Birliği*, İstanbul, Okumuş Adam Yayınları, 2006, s. 27.

⁵¹ Joshua S. Goldstein and Jon C. Pevehouse, *International Relations*, Tenth Edition, Boston, Pearson Longman, 2014, s. 355.

⁵² Bölgesel bütünleşme için bkz. Andrew Hurrell, “Explaining the Resurgence of Regionalism in World Politics”, *Review of International Studies*, Vol. 21, No. 4 (October 1995), s. 333–334.

⁵³ Özge Onursal Beşgül, “Yerelleşme, Bölgeselleşme ve Bütünleşme”, Evren Balta (Ed.), *Küresel Siyasete Giriş, Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s. 527.

arayan devletler, federal birliği zor yoluyla tesis etme girişimleri, güçle ulusal birleşmeyi sağlamaya dönük çabalar da bölgesel bütünleşme olarak algılanabilir.⁵⁴

Bütünleşmenin uluslararası düzeydeki teorik tartışmalarının öncü isimlerinden Haas, kurumsal olarak tanımlanan siyasal topluluğun yaratılması süreci çerçevesinde uluslararası bütünleşmeyi ele almaktadır.⁵⁵ Buna göre Haas, bütünleşmeyi “*birkaç farklı ulusal ortamlardaki siyasi aktörlerin aidiyetler, beklentiler ve siyasi aktivitelerini, kurumların önceden var olan ulus-devletler üzerinde yetki talep eden ya da bu yetkiye sahip yeni bir merkeze kaydırmaya ikna edildikleri süreç*” biçiminde tanımlar.⁵⁶ Haas’ın tanımı, hem toplumsal bir süreci (bağlılıkların yer değiştirilmesi) hem de siyasi bir süreci (üyelerin devlet işlerinin en azından bir kısmı üzerinde doğrudan söz sahibi olduğu yeni siyasi kurumların inşasını) içerir.⁵⁷ Bu tanımın uluslararası bütünleşmenin birdenbire gerçekleşen değil evrimsel bir süreci işaret ettiği, bütünleşmeye iştirak eden aktörlerin ilişkilerinin yapısındaki değişime yol açtığı ve nihayetinde sistemik düzeyde uluslararası alanda birtakım değişimleri kapsadığı gibi üç dikkat çekici özelliği bulunmaktadır.⁵⁸ Haas, bu etkileşim süreçleriyle sonuçta yeni bir siyasal topluluğun ortaya çıkacağını söyler.

Bu düşüncelerden etkilenerak, uluslararası bütünleşmeyi bir süreç olarak gören; ancak kendi açıklamalarının daha ihtiyatlı olduğunu düşünen Lindberg, uluslararası bütünleşmeye siyasal bağlamda daha farklı bir tanım verir. Lindberg’e göre uluslararası gerçekleşen siyasal nitelikli bütünleşme, ulusların arasında kolektif karar alma sisteminin zaman içerisinde evrimi ile ilgilidir.⁵⁹ Bu bağlamda Lindberg’e göre siyasal bütünleşme:

(i) “Ulusların dış ve iç kilit politikalarını birbirlerinden bağımsız olarak yürütme arzu ve yeteneklerinden feragat ettiği, bunun yerine ortak kararlara katılma ya da karar alma sürecini yeni merkezî organlara devretme arayışının olduğu (ii) birkaç farklı ortamdaki siyasi aktörlerin beklentileri ve siyasal faaliyetlerini yeni bir merkeze kaydırmaya ikna oldukları bir süreçtir.”⁶⁰

⁵⁴ Ernst B. Haas, “The Study of Regional Integration: Reflections on the Joy and Anguish of Pretheorizing”, *International Organization*, Vol. 24, No. 4 (Autumn, 1970), s. 607–608.

⁵⁵ Haas, “The Study of Regional Integration” s. 611.

⁵⁶ Ernst B. Haas, *The Uniting of Europe, Political, Social and Economic Forces 1950–1957*, Stanford, Stanford University Press, 1968, s. 16. Ernst B. Haas “International Integration: The European and the Universal Process”, *International Organization*, Vol. 15, No. 3 (Summer 1961), s. 366–367.

⁵⁷ Antje Wiener and Thomas Diez, “Introducing the Mosaic of Integration Theory”, Antje Wiener and Thomas Diez (Eds.), *European Integration Theory*, Second Edition, New York, Oxford University Press, 2009, s. 2.

⁵⁸ Haluk Özdemir, *Avrupa Mantiğı, Avrupa Bütünleşmesinin Teori ve Dinamikleri*, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayinevi, 2012, s. 35–36.

⁵⁹ Leon N. Lindberg, “Political Integration as a Multidimensional Phenomenon Requiring Multivariate Measurement”, *International Organization*, Vol. 24, No. 4 (Autumn 1970), s. 650.

⁶⁰ Lindberg, *Political Dynamics of European Economic Integration*, s. 6.

Uluslararası bütünleşmeyi bir süreç olarak görmeleri bakımından ortaklaşan, bu süreci bölgesel kurumların yaratılması ve rollerinin geliştirilmesiyle ilişkilendiren Haas ve Lindberg, katılımcı aktörlerin beklenti ve faaliyetlerinde değişimleri vurgulamaktadırlar. Ancak Lindberg, ortaya koyduğu tanımlamayla, Haas'ın temel öngörüsü olan bütünleşmeyle yeni bir siyasal topluluğun oluşumu noktasında ayrılık gösterir. Haas'tan farklı olarak Lindberg, bütünleşme süreciyle yeni bir siyasal topluluğun yaratılmasını öngörmemekte, siyasal topluluklarının varlıklarını devam ettirdiğini vurgulayarak uluslararası bütünleşmede nihai bir hedef sunmamaktadır. Lindberg'e göre, sürecin sonunda ortaya çıkacak yapı belli olmadığından sürecin bitiş noktası da belli değildir. Bu nedenden ötürü de siyasi aktörlerin yeni merkeze yönelik bağlılıklarını değil, sadece beklentilerini değiştirmelerini önerir.⁶¹

Lindberg'in aksine, uluslararası düzeyde gerçekleşen bütünleşmenin yine bir süreç dâhilinde yeni bir siyasal topluluğa ulaşılması biçiminde tanımlanması oldukça yaygındır. Örneğin Pentland, uluslararası bütünleşmeyi, siyasal anlamıyla bir grup insan vasıtasıyla, başlangıçta iki veya daha fazla bağımsız ulus-devletin bir anlamda topluluk olarak nitelenebilecek biçimde siyasi bir bütünlük teşkil edecek hale gelme süreci olarak tanımlar.⁶² Uluslararası bütünleşmeyi tanımlayanların bu konularda üretilen teorilerinin önemine diğerleri gibi dikkat çeken Harrison'a göre bütünleşme süreci, *"bağlayıcı karar alma gücüne sahip merkezî kurumları, bölgesel düzeyde değerlerin tahsisini belirleyen kontrol yöntemlerini ve aynı zamanda uygun konsensüs oluşum mekanizmalarını içeren siyasal bir topluluğa ulaşılmasıdır."*⁶³ Keza, bütünleşmeyle yeni bir durumun ortaya çıktığını söyleyen Hodges ise bütünleşmenin *"şimdiye kadar ayrı siyasi sistemler üzerinden yeni siyasi sistemlerin oluşumu"* şeklinde tanımlanmasını önerir.⁶⁴ Diğer yandan, Caporaso ve Pelowski çalışmalarında belirledikleri yarı deneysel ve değişkenlerden bahsederken uluslararası bütünleşmeyi kapsamlı bir zeminde ele alırlar. İki akademisyen, uluslararası bütünleşmenin, bütünleşme öncesine göre coğrafi ve işlevsel olarak daha geniş yapıları ve daha kapsamlı sistemleri geliştirdiğini öne sürmektedirler.⁶⁵

⁶¹ Haas ve Lindberg'in bütünleşmeyi tanımlamaları konusundaki farklılıklar hakkında daha geniş bilgi için bkz. Arne Niemann and Philippe C. Schmitter, "Neofunctionalism", Antje Wiener and Thomas Diez (Eds.), *European Integration Theory*, Second Edition, New York, Oxford University Press, 2009, s. 47.

⁶² Charles Pentland, *International Theory and European Integration*, New York, The Free Press, 1973, s. 21.

⁶³ R. J. Harrison, *Europe in Question: Theories of Regional International Integration*, London, George Allen & Unwin, s. 14'ten aktaran Paul Taylor, *The End of European Integration: Anti-Europeanism Examined*, London, New York, Routledge, 2008, s. 89.

⁶⁴ Michael Hodges (Ed.), *European Integration: Selected Readings*, Middlesex, Penguin Books, 1972, s. 13.

⁶⁵ James A. Caporaso and Alan L. Pelowski, "Economic and Political Integration in Europe: A Time-Series Quasi-Experimental Analysis", *The American Political Science Review*, Vol. 65, No. 2 (June 1971), s. 421.

Bütünleşmenin stratejik pazarlıklar yoluyla veya işlevsel uyarılma yoluyla gerçekleşebileceğini belirten Eriksen ve Fossum bununla birlikte, aynı zamanda müzakere ya da genelde tartışmalar yoluyla da ortaya çıkabildiğinden söz ederler. İstikrar, öğrenmeye ve tercihlerin değiştirilmesine bağlı olduğu için ikinci tür bütünleşmenin önemine dikkat çekmektedirler. Müzakereler, düzgün bir şekilde yapıldığı zaman, daha iyi argümanların gücünün insanları uyumlulaştırmaya yönlendireceğini, iletişimsel süreçleri güvence altına alacağını dile getirirler. Ulus-ötesi bütünleşmeyi veya ulus devletin ötesinde bütünleşmeyi anlamak için, ulus-üstü kurumlar, devletlerden çok daha zayıf ve daha az gelişmiş zorlama araçlarına sahip olduklarından, müzakereyle bağlantılı açıklayıcı kategoriler gereklidir.⁶⁶

Uluslararası bütünleşme konusunda yazan başka bir isim olan Wallace, bütünleşme için “*evvelce özerk birimler arasında yoğun ve çeşitlendirilmiş etkileşim modellerinin yaratılması ve sürdürülmesi*” biçiminde bir tanım sunar.⁶⁷ Wallace, uluslararası bütünleşmeyi işleyişi bakımından resmî (*formal*) ve gayiresmî (*informal*) bütünleşme olmak üzere ikili bir ayrım doğrultusunda ele alır. Buna göre resmî bütünleşme, yetkili politikacıların birlikte çalışacağı ortak kurumlar kurarak, kuralları koymak ve yönetmek için aktif eylemlerde bulunmaları anlamına gelirken, gayiresmî bütünleşme, kamu otoritelerinin müdahalesi olmaksızın, piyasa, teknoloji, iletişim ağları ve sosyal değişim dinamikleri tarafından geliştirilen yoğun etkileşimi içerir.⁶⁸ Bu ayrımda gayiresmî bütünleşmenin daha çok kendiliğinden oluşan bir birikim sonucunda ortaya çıktığı; ancak buna karşılık resmî bütünleşmenin, bilinçli ve amaçlı eylemler doğrultusunda ortak kurumlar yarattığı şeklinde bir nüansı bulunur.

Bütünleşmenin uluslararası düzeyde sosyolojik ve ekonomik boyutlar hesaba katılarak açıklanması da yaygındır. Deutsch, Haas ve Etzioni'nin bütünleşme konusuna müşterek bakış açısı, bütünleşmenin giderek genişleyeceği üzerinedir ve bölgesel bütünleşme süreçleri, daha geniş düzeyde bir bütünleşmeye geçiş için bir zemin sunmaktadır.⁶⁹ Sosyolojik bir tanımla benimseyen Puchala, uluslararası bütünleşmeye “*ulus-ötesi bir yönetime ve toplum içerisinde*

⁶⁶ Erik Oddvar Eriksen and John Erik Fossum, “Post-national Integration”, Erik Oddvar Eriksen and John Erik Fossum, (Eds.), *Democracy in the European Union: Integration Through Deliberation?*, London, New York, Routledge, 2000, s. 3.

⁶⁷ William Wallace, ‘Introduction’, William Wallace (Ed.), *The Dynamics of European Integration*, London, Pinter Publishers, 1990, s. 9.

⁶⁸ Resmî ve gayiresmî bütünleşme arasındaki ayrım hakkında daha geniş bilgi için bkz. William Wallace, *Transformation of Western Europe*, London, Royal Institute of International Affairs, 1990, 4. Bölüm.

⁶⁹ İbrahim S. Canbolat, *Uluslararası Siyasal Sistem Avrupa Topluluğu -Avrupa Birliği- Örneği*, İstanbul, Ezgi Kitabevi Yayınları, 1994, s. 75.

halkların bir araya getirilmesi/birleştirilmesi” şeklinde bir anlam verir.⁷⁰ Puchala’ya göre uluslararası bütünleşme, uluslararası düzeyde “Uyum Sistemi” (*Concordance System*) adı verilen bir dizi süreci üretmek ve sürdürmektedir. Uyum Sistemi, aktörlerin içerisinde farklılıklarını uzlaştırmak, çıkarlarını uyumlulaştırmak ile ilişkilerden kaynaklı ortak kazançlarını toplama olanağı buldukları bir uluslararası sistemdir.⁷¹ Ekonomik çıkarlara vurgu yapan Moussis, uluslararası bütünleşmeyi bağımsız devletlerin bir araya gelerek oluşturdukları ortak çıkar ve hedeflere hizmet eden kurumların gönüllü kurularak ortak politikalar geliştirmesi olarak görür.⁷² Ekonomik temelli bir yaklaşım çerçevesinde pazar bütünleşmesini öne çıkaran Mattli ise, iki veya daha fazla bağımsız devletlerin iç mevzuattaki kilit alanlar üzerindeki otoritesini ve siyasetini ulus-üstü düzeye kaydırıldığı ölçüde ekonomik alanda gönüllü birlikteliği olarak uluslararası bütünleşmeyi tasvir eder.⁷³

Özetle devletlerarasında/uluslararası küresel ortamda gerçekleşen etkileşim sürecini anlatmak üzere uluslararası düzeyde bütünleşme bölgeselleşme ve ulus-üstü bütünleşme süreçlerini kapsamaktadır. Sınırlarla bölünmüş devletlerin aralarında yarattıkları kısıtlamaları aşma isteği uluslararası düzeyde bütünleşme süreçlerinin gelişimi açısından belirleyicidir. Ulusal bütünleşme sürecinde olduğu gibi çeşitli unsurları uyumlaştırma üzerine kurulu bir ilişki uluslararası düzeyde de yaşanır. Bu ilişki, tarafların belli düzeylerde ortak kurumlar oluşturarak, sahip oldukları yetkilerin bir bölümünü bunlara aktarmaları biçiminde işlediği zaman ulus-üstü bir yapının oluşturulması hedeflenmektedir. Bu yönleriyle çok boyutlu ve aktörlü bir süreç olarak bilinçli tercihler doğrultusunda ortak bir yönetim bağlamında kurumlar ve siyaset oluşturması prensibi uygulamaya geçer. Nihayetinde uluslararası düzeyde bütünleşmede siyasal aktörlerin ortak bir yönetim kurması, böylece siyasal yönetim kurum, kural ve araçlarının uyumlaştırılması sağlanmaya çalışılır.

II. BÜTÜNLEŞMENİN BOYUTLARI

Bütünleşmenin şimdiye kadar ele alınan birden çok tanımı, onun çok boyutlu niteliğini açıkça gösteriyor. Literatürde bütünleşme olgusunun hem ulusal düzeyde hem de uluslararası düzeyde birbirinden çok da bağımsız olmayan ekonomik, siyasal ve toplumsal olmak üzere üç

⁷⁰ Donald J. Puchala, “The Pattern of Contemporary Regional Integration”, *International Studies Quarterly* Vol. 12, No. 1 (March 1968), s. 39.

⁷¹ Puchala, “Of Blind Men, Elephants And International Integration”, s. 277.

⁷² Nicholas Moussis, *Avrupa Birliği Politikaları Rehberi*, (Çev. Ahmet Fethi), İstanbul, Mega Press, 2004, s. 10.

⁷³ Walter Mattli, *The Logic of Regional Integration, Europe and Beyond*, Cambridge, Cambridge University Press, 1999, s. 41.

temel boyutuna yoğunlaşıldığı göze çarpmaktadır. Ağırlığın bu üç temel üzerinde olması, diğer boyutlarının önemsiz olduğu anlamına gelmemektedir. Bütünleşmenin her iki düzeyde de siyasal, ekonomik, toplumsal, hukuksal, kültürel, güvenlik, coğrafî, stratejik gibi boyutları vardır. Ayrıca bütünleşme süreçlerinin bu boyutlarının da kendi içinde kuşkusuz birçok katmanı bulunduğu göz ardı edilemez. Bütünleşmelerden söz ederken farklı boyutları vurgulamak, farklı süreçlerden söz etmeyi değil, aksine birbirini tamamlayan etkileşimler üzerinde durmayı gerektiriyor. Bu boyutlardan birinin ya da birkaçının eksik olması, bütünleşmenin her iki düzeyde de uyum, kaynaşma, bir aradalık gibi anlamlı bir etki oluşturmasının önüne geçebilecektir.

Bütünleşme olgusunu kuramsal olarak ele alıp bu çerçeveler üzerinden anlamlı yaklaşımların üretilmesi bağlamında normatif, siyasî tarih ve hukuksal akımların etkisi oldukça büyüktür.⁷⁴ Bütünleşmenin hangi boyutlar ekseninde ele alınacağı konusunda çeşitli fikirler bulunmaktadır. Ulusal bütünleşme açısından bakıldığında örneğin Birch, Tablo 1’de görüldüğu biçimiyle ulusal bütünleşme süreçlerinin genel olarak toplumsal, ekonomik ve siyasal olarak üç boyutta analiz edilebileceğini söylemektedir.

Tablo 1: Ulusal Bütünleşme Deneyimleri Analiz Çerçevesi

Toplumsal bütünleşme	Asimilasyon Eritme potası Kültürel çoğulculuk
Ekonomik bütünleşme	Tam bütünleşme Kısmi bütünleşme Ekonomik ayırım
Siyasi bütünleşme	Siyasal asimilasyon Uyum (<i>Accommodation</i>) Etnik çatışma Çoğunluk kontrolü

Kaynak: Anthony H. Birch, *Nationalism and National Integration*, London, Unwin Hyman, 1989, s. 51.

Öte yandan, bütünleşmenin boyutlarını incelerken uluslararası düzeye odaklanan Dougherty ve Pfaltzgraff, bütünleşmenin çok boyutlu niteliğinin yaygın biçimde kabul edildiğini dile getirerek bu konuda yazarların birtakım ortak yönlerine dikkat çekmektedir. Buna göre bütünleşmenin, teorileri bağlamında ortak kimlik ve duygusu ile bütünleşmiş

⁷⁴ Dedeoğlu, *Uluslararası İlişkilerde Özel Bir Alan: Bölgesel Bütünleşme*, s. 138–139.

topluluğa yol açan siyasal, toplumsal, kültürel ve ekonomik boyutları bulunmaktadır.⁷⁵ Hughes ve Schwarz ise, devletlerarası bütünleşmenin üç boyutta ele alınabileceğini belirtirler. Bu boyutlar siyasal kaynaşma (*political amalgamation*), diplomatik düzeyde hükümetlerarası işbirliği ve kitlesel topluluk (*mass community*) biçimindedir. Siyasal kaynaşmayla, devletleri bir araya getiren merkezî örgütlenmelerin gelişimi ve işleyişi vurgulanır. Hükümetlerarası işbirliği, devletleri bir araya getiren merkezî örgütlenmeler dışındaki diplomatik alanlarda bu devletlerin işbirliğinin artırılması anlamına gelir. Kitlesel toplulukla bu devletlerin nüfusları arasındaki dostane ilişkiler ile yakınlıklarının ne derece görüldüğü kastedilir.⁷⁶

Bunlarla paralel biçimde Nye, uluslararası bütünleşmenin ölçülmesine yönelik ortaya attığı tipolojisine göre uluslararası bütünleşmenin üç boyutu bulunur.⁷⁷ Bu bağlamda ona göre bütünleşmenin ölçülebilir nitelikleri bağlamında ekonomik, toplumsal ve siyasal bütünleşmedir. Böyle bir sınıflandırmada bütünleşme, sırasıyla ulus-ötesi bir ekonomi, toplum ve siyasal sistem formlarında oluşmaktadır.⁷⁸ Burada ekonomik bütünleşme, taraflararası yüksek ticaretten teşkil olurken toplumsal bütünleşme, kitleler, seçkinler ve özel grupların birleşmesini içerir. Siyasal bütünleşme, daha geniş biçimde uluslararası bürokratlar ve davranışsal benzerlik gösteren uluslararası düzeylerde alınan kararları içerir. Bütünleşmenin ekonomik, toplumsal ve siyasal alanda gerçekleşme düzeylerini belirlemek için birtakım ölçütleri temel alan Nye'in sınıflandırması, uluslararası bütünleşmenin birbiriyle yakından ilgili boyutlarını alt kategorileri ve uygulamalarıyla birlikte ortaya koyar.⁷⁹ Ekonomik bütünleşmeyi yüksek ticaret oluştururken, toplumsal bütünleşme kitlelerin, özel grupların veya seçkinlerin bir araya getirilmesini içerecektir. Siyasal bütünleşme, uluslararası düzeyde daha fazla karar, uluslararası bürokrasi de dahil olmak üzere geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır.

Öte taraftan Heywood, bölgeselleşme ekseninde bütünleşmenin ekonomik, siyasal ve güvenlik olmak üzere üç boyutlu bir sınıflandırmayla ele alınabileceğinden bahseder.⁸⁰

⁷⁵ James E. Dougherty and Robert L. Pfaltzgraff, *Contending Theories of International Relations: A Comprehensive Survey*, Fourth Edition, New York, Longman, 1997, s. 421–422.

⁷⁶ Barry B. Hughes and John E. Schwarz, “Dimensions of Political Integration and the Experience of the European Community”, *International Studies Quarterly*, Vol. 16, No. 3 (September 1972), s. 264.

⁷⁷ Joseph S. Nye, “Multinational Enterprises and Prospects for Regional and Global Political Integration”, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 403, (September 1972), s. 118.

⁷⁸ Nye, *Peace in Parts: Integration and Conflict in Regional Organization*, s. 26–27.

⁷⁹ Sınıflandırma ve özellikleri için bkz. Nye, “Comparative Regional Integration: Concept and Measurement”, s. 858, 875. Charles W. Kegley and Llewellyn D. Howell, “The Dimensionality of Regional Integration: Construct Validation in the Southeast Asian Context”, *International Organization*, Vol. 29, No. 4 (Autumn 1975), s. 1002.

⁸⁰ Heywood, *Küresel Siyaset*, s. 568–569.

Törnudd ise bütünleşmenin alt, orta ve üst düzeylerde olmak üzere, siyasal, ekonomik, askerî ve iletişime ilişkin boyutlarda anlaşılabilirliği üzerinde durur.⁸¹ Bunun dışında bütünleşmenin siyasal, fiziksel, toplumsal ve psikolojik bütünleşme gibi farklı türlerde sınıflandırılmaları da yapılmaktadır.⁸² Wæver da bütünleşmenin kimliği ve güvenliği dönüştürebilecek bir potansiyele sahip olduğunu belirtirken bütünleşmeyi çalışmak için kimlik, güvenlik ve bütünleşme üçlüsünün araştırılması gerektiğini belirtir.⁸³ Bunları da dikkate alarak bütünleşmelerin tüm yönlerini kapsayacak şekilde hem ulusal hem de uluslararası düzeyde boyutları üzerinde durulacaktır.

A. Bütünleşmenin Siyasal Boyutu

Bütünleşme girişimlerinin dikkat çeken önemli özelliklerinden biri, bu hareketlenmelerin büyük ölçüde siyasal niteliğidir. Bütünleşmenin siyasi bakımdan anlamı, Ilievski tarafından iki veya daha fazla birlikten oluşan bir grupta birleşmek, birleştirerek örgütlenmek olarak tanımlanır. Ona göre, birleştirme ve merkezîleşme olarak anlaşılan bu boyutta bütünleşme, birleşik hukuk çerçevesinin oluşturulmasını, ortak kurumların kurulmasını, karar-alıcı merkezlerin geliştirilmesini ve kimliğin projelendirilmesini içerir.⁸⁴ Bütünleşmenin siyasal yönüne bu pencereden bakıldığında, bütünleşmeyle tek bir siyasal birlik açısından ortak hukuku ve yönetimi sağlayacak mekanizmaların oluşturulması yanında aidiyet eksenli bir uyarılma gerekliliği göze çarpar. Bu doğrultuda siyasi sistem açısından merkezî nitelikte yasal, yönetsel ve politik faaliyet alanlarının giderek yayılması ile toplumun tüm alan ve kesimlerini kapsamaması siyasal bütünleşmeyi meydana getirmektedir.⁸⁵

Jacob ve Teune, siyasal bütünleşmeyi, kimlik ve farkındalık duygusu temelinde karşılıklı bağlara sahip aynı siyasal toplum içerisinde bulunan insanlar arasındaki ilişkiler olarak tanımlar.⁸⁶ Siyasi bütünleşmenin nasıl ve neden geliştirildiğini veya engellendiğini anlamak için onunla bağlantılı diğer olguları tanımlamak gerektiğini belirten Jakob ve Teune, bütünleyici bir etki yaratan faktörler arasındaki karşılıklı ilişkiyi kurmak gerektiğini

⁸¹ Klaus Törnudd, *Dimensions of Unifications and Integration, In: Cooperation and Conflict*, Bd. 2, 1966, s. 94-101'den aktaran Canbolat, *Uluslararası Siyasal Sistem Avrupa Topluluğu -Avrupa Birliği- Örneği*, s. 75-76.

⁸² Goldman, s. 26-27.

⁸³ Ole Wæver, "Identity, Integration and Security: Solving the Sovereignty Puzzle in E.U. Studies", *Journal of International Affairs*, Vol. 48, No. 2 (Winter 1995), s. 392.

⁸⁴ Nikola Lj. Ilievski, "The Concept of Political Integration: The Perspectives of Neofunctionalist Theory", *Journal of Liberty and International Affairs*, Vol. 1, No. 1 (2015) s. 2.

⁸⁵ Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay (Ed.), *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, İstanbul, Alfa Yayıncılık, 2000, s. 4.

⁸⁶ Jakob and Teune, s. 5.

belirmektedir. Bu bağlamda insanlar üzerinde bütünleştirici etki yaratacak on faktör bulunmaktadır. Bunlar coğrafi yakınlık, türdeşlik, kişiler veya gruplar arasındaki etkileşimler, birbirleri hakkında bilgiler, paylaşılan işlevsel çıkarlar, grup olma karakteri ya da güdüsü, karar-almada güç sistemi ya da yapısal çerçeve, toplumun egemenlik-bağımlılık durumu, yönetim etkinliği ve önceki bütünleşme tecrübesidir.⁸⁷

Öte yandan Etzioni, şiddet araçlarının kullanımı üzerinde etkili, toplumun genelinde kaynakların ve ücretlerin dağılımını etkileyebilecek ortak karar verme merkezine sahip, vatandaşlarının büyük çoğunluğu için baskın siyasi kimlik odağı olan bir topluluk söz konusuysa eğer, bu topluluğun siyasal olarak bütünleşmiş toplum olarak değerlendirilebileceğini söylemektedir.⁸⁸ Siyasi bütünleşmenin ön koşulu olarak siyasi kültürün varlığını gösteren Ake ise, siyasi bütünleşme sürecini ulusal düzeyde siyasal sistemin derin ve net anlamda devlet kimliğine sahip üyeleriyle diğer topluluklarla arasındaki ilerlemeyi ifade ettiğini vurgular. Ake'ye göre, tek bir tutarlı siyasi toplum ile güçlü bir siyasi sistem oluşturmak için siyasi bütünleşmeyi talep etmek kaçınılmazdır.⁸⁹ Siyasi bütünleşme, başka bir tanımlamada küçük kabileler, köyler veya beyliklerin sadakatleri ile yükümlülüklerini daha büyük merkezî siyasal sisteme aktarma sürecidir.⁹⁰ Bu merkez, aynı zamanda karar alma yapılarının oluşturulması, üyelerin koordinasyonu ve nihai olarak da siyasal birliğin oluşturulması biçiminde şekillenir. Bu türde bir araya gelme, küçük birimlerin daha büyük bir birimin altında toparlanması ya da tam tersi biçiminde gerçekleşebilir. Burada siyasi irade tarafından köylerin, kasabaların ve kentlerin kara ve demiryolu ulaşımı, haberleşme, yönetim ve ekonomik kaynakların dağıtımını yanında geniş çaplı kapsayıcı bir pazarın oluşumu oldukça önemlidir.

Bütünleşmenin siyasal yönüne ulusal düzeyde bakıldığında genelde güven, sadakat ve ortak değerler üzerine kurulu bir siyasal topluluğun yerel bağılıklarının, daha büyük bir topluluk haline dönüştürülmesiyle ilgili olarak ele alındığı görülür. Ulusal bütünleşme sürecinde, siyasal anlamda farklı grupların (özellikle etnik ve dinî grupların) kültürel olarak türdeş biçimde ulusa olan sadakatleri temelinde bir araya gelmesinin sağlanması beklenir.

⁸⁷ Jakob and Teune, s. 11–12. Bu değişkenlere yönelik açıklama ve hipotezler için bkz. Jakob and Teune, s. 16–45.

⁸⁸ Etzioni, *Political Unification: A Comparative Study of Leaders and Forces*, s. 4.

⁸⁹ Claudia Ake, "Political Integration and Political Stability: A Hypothesis", *World Politics*, Vol. 19, No. 3 (April 1967), s. 486–487.

⁹⁰ Gabriel A. Almond, and G. Bingham Powell Jr., *Comparative Politics: A Developmental Approach*, Boston, Little Brown & Co, 1966, s. 36.

Yine ulusal çapta kamu düzeninin oluşumu, bunun yasal çerçevesinin belirlenmesi ve ortak bir ordu ile toplumsal güvenliğin sağlanması gibi siyasal konular çerçevesinde bunları bir arada tutabilecek kimlik/aidiyet hissinin oluşturulması siyasi boyutun gereğidir.

Farklı dinsel ve etnik unsurların sınırları belli bir toprak parçası üzerinde uyumlu hale getirilmesi ulusal düzeyde bütünleştirme sürecinin en temel siyasal hedefidir. Dolayısıyla bütünleşmeyle siyasal anlamda ulusal çapta çeşitli ortaklıklar üzerinden en ideal yönetim biçiminin hayata geçirilmeye çalışılması ve bunun da o ulusal çerçeve içerisine dâhil edilen insanlar arasındaki ilişkinin belirlenmesine katkı sunması beklenmektedir. Siyasal birlikteliğin ulusal düzeyde tesisi için bütünleştirici birtakım zorlayıcı yöntemlerin de kullanılması söz konusudur. Bu bakımdan ulusal bütünleşme süreçleri, siyasal ve toplumsal alanda gönüllü aidiyetle sağlanan bütünleşmeyle birlikte, yine siyasal ve toplumsal bütünlük için baskı, inkâr, asimilasyon, soykırım, zorunlu göç ettirme, ayrımcılık gibi devlet otoritesinin tesisi adına dışlayıcı uygulamaları ve zorla bütünleştirme pratiklerini içerebilir.

Öte yandan, uluslararası düzeyde gerçekleşen bütünleşme hareketlerinin de siyasal olarak aktörlerin işbirliği ve ortak kurumsal yönetim eksenli bir etkileşimle en önemli boyutlarından biri siyasal boyutudur. Uluslararası düzeyde bütünleşmeye ilişkin tanımlamalarının birçoğunun, siyasal zeminde bütünleşmeyi var olan ulusların etkileşimleriyle ve siyasi aktörlerin davranışları üzerindeki değişimlerle ilişkilendirildiği görülür. Siyasal bütünleşmenin, uluslararası düzeyde kapsayıcı bir sistemin tutarlı bir yapılanma çerçevesinde dağınık olan parçaları bir bütün etrafında uyumlulaştırması söz konusudur.⁹¹

De Vree'ye göre uluslararası alandaki siyasal bütünleşme, “bir grup devlet arasındaki siyasal sürecin kurumsallaşması” anlamına gelir.⁹² Bütünleşmeyi bölgesel bir siyasi örgütlenme olarak uluslararası sistemde bir barış alanı yaratmak olarak ele alan Nye, uluslararası düzeydeki süreci kastederek, siyasal bütünleşmeyi, bir grup insanın ortak yükümlülükler ve ortak çıkarlar temelinde siyasal topluluğa giden süreç olarak betimler.⁹³ Bu tanımlamalar, siyasal bütünleşmenin uluslararası düzeyde gerçekleşebilmesi için

⁹¹ Yusuf Karakaş, *Avrupa Birliği'nde Siyasal Entegrasyon*, Ankara, Siyasal Kitabevi, 2002, s. 7.

⁹² Johan K. De Vree, *Political Integration: The Formulation of Theory and Its Problems*, Lahey, New Babylon, 1972, s. 11'den aktaran Özdemir, *Avrupa Mantığı*, s. 33.

⁹³ Joseph S. Nye, *Pan-Africanism and East African Integration*, Cambridge, Massachusset, Harvard University Press, 1965, s. 84.

parlamentodan, yargı sistemine varana kadar ulus-üstü kurumların oluşturulması yanında merkezî bir otoritenin yaratılmasına dikkat çekmektedir. Nitekim siyasal bütünleşme, öncelikle uluslararası düzeyde karar almaya yetkili bir kurumun oluşturulmasını ve bunun ekseninde yönetim ve kimlik ekseninde meşruluğunu sağlamasını içermektedir.

Haas'ın araştırmaları ve kendi deneyimlerinden yola çıkan Lindberg, siyasi bütünleşmenin uluslararası düzeyde gerçekleşmesi için birtakım gerekliliklerden bahseder. Bunlar ortak kurumların ve siyasetin geliştirilmesi, bu kurumlara verilen misyonların ayırt edici özelliklerinin olması, bütünleşmeye iştirak edenlerin beklentileri ve faaliyetlerini yeniden yapılandırmaları ile bütünleşme sürecini sürdürme isteğine sahip olmaları şeklindedir. Bu kapsamda Lindberg'e göre öncelikle merkezî kurumlar ve politikalar geliştirilmelidir. Bunlar görevlerini yerine getirebilmek için normal uluslararası kurumların ötesinde niteliklere sahip olmalıdır. Bu görevler doğal olarak oldukça geniştir. Bunların yanında üye devletlerin bütünleşme girişimindeki çıkarlarıyla uyumlu bir bağlantı olmalıdır.⁹⁴

Uluslararası düzeyde siyasal bütünleşmenin, daha fazla işbirliğinin yoğunlaşması neticesinde yönelebileceği seçenek siyasal birliğe geçiştir. Bu geçiş için elverişli bir durumun yaratılmasına ihtiyaç vardır. Bu bağlamda siyasal bütünleşme aşamasından siyasal birlik aşamasına geçiş için gerekli olan şartlar şunlardır:

“(i) Ortak siyasal ve hukuksal değerler ile uygulamaların varlığı, (ii) kültürel görelî homojenite, işbirliğinin basit bir düzeyden başlatılması, (iii) ileriye yönelik ortak bir amaç yoğunluğu, ekonomik-parasal birlik koşullarını düzenleyen ortak yapılar ve ortaklığı harekete geçirici mekanizmalar, (iv) gelişen işbirliği sürecinin çoğunluk yararına olduğuna ortaklıktan sağlanan yararların eşit ve karşılıklı, sorumlulukların da orantılı olduğuna inanılması, (v) karşılıklı olarak tüm faaliyet, olgu ve olaylardan haberdar olunmasını sağlayacak mekanizmaların varlığı, (vi) uluslararası ortamda ciddi ekonomik ve siyasal krizlerin bulunması.”⁹⁵

Uluslararası düzeyde bütünleşmenin çok boyutlu yapısını dile getiren Laffan, Jordan ve Feld'in sınıflandırmasının da yardımıyla siyasal bütünleşmenin ortaya çıkışı bakımından dördü bir ayırım üzerinde durur.⁹⁶ Nye'in uluslararası düzeyde siyasal bütünleşmenin oluşması üzerinde ortaya koyduğu unsurlarla örtüşen⁹⁷ bu ayırmalardan ilki kurumsal bütünleşme (*institutional integration*) olarak belirtilir. Buna göre kurumsal bütünleşme, bir grup devlet

⁹⁴ Bu unsurların detayları için bkz. Lindberg, *Political Dynamics of European Economic Integration*, s. 7–13.

⁹⁵ Dedeoğlu, *Adım Adım Avrupa Birliği*, s. 60.

⁹⁶ R. S. Jordan and W. J. Feld, *Europe in Balance*, London, Faber&Faber, 1986, s. 91'den aktaran Brigid Laffan, *Integration and Co-operation in Europe*, London, New York, Routledge, 1992, s. 5–6. Açıklamalar için ayrıca bkz. Karakaş, s. 10-11.

⁹⁷ Nye, *Peace in Parts: Integration and Conflict in Regional Organization*, s. 37–48.

arasında kolektif karar almanın geliştirilmesiyle ilgilidir. Ortak kurumsal yapılar, ekonomik bütünleşme için gerekli kural ve düzenlemelerin geliştirilmesi ve uygulanması için bir ihtiyaçtır. Karar alma mekanizmaları, her bir kurumun güçleri ve rollerine göre yönetilir. Ortak kurumların ulus-üstü karakterde olması gerekir. Ulus-üstü kurumlar, üye ülkelerin vatandaşlarıyla doğrudan meşgul olmalı, serbestçe ya da bazen de üye devletlerin arzularına göre kararlar alabilmelidir.

İkincisi politika bütünleşme (*policy integration*), bazı politikaların sorumluluğunu daha yüksek bir seviyedeki yönetime devretme ya da müşterek biçimde daha alt düzeylerdeki yönetime aktarılmasıdır. Ortak politikaların kapsamı, boyutu, görünürlüğü siyasi bütünleşme için büyük önem taşımaktadır. Farklı işlevleri yerine getiren uygun yönetim düzeyleri, ekonomik bütünleşmenin ileri formları olan ekonomik ve parasal birlik için kilit önemdedir. Üçüncüsü yönetsel ve kurumsal bütünleşmenin gelişimini etkileyen davranışsal bütünleşme (*attitudinal integration*) siyasi ve ekonomik seçkinler ile kamuoyu arasında bütünleşmeye desteğin artırılması kaygısının giderilmesidir. Bu kapsamda söz konusu seçkinler ile kamuoyu yoklamaları önem arz eder. Dördüncüsü şiddet içermeyen devletlerarası ilişkileri temel alan güvenlik bütünleşmesi (*security integration*) içeriğine sahiptir.

Devletlerin güvenlik ve savunma yanında içişleri ve dışişlerinde ortaklaşmaları siyasi bütünleşmeyle mümkündür. Bu kapsamda siyasi bütünleşme, ulus-üstü bir yapıyı hedefleyen bütünleşme süreçlerinde ülkelerin daha çok temel hak ve özgürlükler, adli konular gibi hususlar hakkında işbirliğiyle ilgili iç politik gelişmelerini ilgilendirirken, dış politika bağlamında ülkelerin uluslararası alanda ortak hareket edebilmesi, yani ortak bir dış politik tavrı alabilmesiyle ilgili olmaktadır. Bu çerçeveden bakıldığında siyasi bütünleşmenin ekonomik bütünleşme süreçlerine kıyasla daha zorlu geçmesi mümkündür. Devletlerin iç politikaları ile ulusal egemenliğe ilişkin yetkileri doğrudan ilgilendirdiği için ulus-üstü bütünleşme süreçlerinin krizlere açık olan boyutu daha çok siyasi konulara ilişkindir.

Görüldüğü üzere bütünleşme siyasi olarak güvenli bir ekonomik alan tesis etmekten ortak meşru kurumsal yapılar oluşturmaya, egemenlik yetkilerinin kullanım unsurlarını belirlemekten ortak bir kimlik yaratmaya varana kadar geniş bir yelpazeyi içermektedir. Her iki düzeyde de belirli sınırlar içerisinde güvenliği tesis edecek yargı, ordu, kolluk güçleri gibi unsurların oluşturulması, bunların yönetim esaslarıyla birlikte sevk ve idaresinin sağlanması, alınan kararlar doğrultusunda ekonominin ve siyasetin belirlenmesi söz konusudur. Ordu, dinî

kurumlar, akademi, yargı gibi kurumsal yapılar, oluşturulan yasalar bağlamında hem hukuksal çerçeveyi hem de toplumsallaşma içerisinde bireylerin kimlikleri ile gündelik yaşamın akışını belirlemektedir. Bunun yanında belirlenen sınırlarda hayatını devam ettiren insanların kimlik ihtiyaçlarına yönelik olarak da bayrak, marş gibi sembollerin kullanımı hem ulusal düzeyde hem de uluslararası düzeyde siyasal boyutun içerisine dâhil edilmektedir.

B) Bütünleşmenin Ekonomik Boyutu

Bütünleşmenin hem ulusal hem de uluslararası düzeyde bir diğer önemli boyutu insanlar açısından ekonomik üretim ve paylaşım sisteminin oluşturularak yürütülmesiyle ilgilidir. Belirli bir coğrafyada birbirlerinin ihtiyaçlarını tamamlayan topluluklar, ekonomik hedeflerini ortaklaştırıp birleştirerek daha geniş bir ticaret alanı oluşturma açısından tarih boyunca çeşitli deneyimlere başvurmuşlardır. Örneğin Hansa Birliği (*Hanseatic League*), bu türden bir amaca hizmet etmiştir. Hansa Birliği, 13. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar Avrupa'nın kuzeyinde (Kuzey Almanya ve Baltık ülkeleri) birkaç kentin (kent-devletlerin) ticari çıkarlarını geliştirmek, etkili bir ticaret tekeli kurmak için bir araya gelmesiyle kurulmuştur.⁹⁸ 1834 yılında Prusya'da küçük kent-devletlerinin kurmuş olduğu temeli 1818'e dayanan Alman Gümrük Birliği (*Zollverein*) ve 1948 yılında Belçika, Hollanda ve Lüksemburg arasında kurulan Benelüks Gümrük Birliği de bu türden ekonomik ortaklaşmalar arasında sayılabilir. Toplumlararası ekonomik etkileşimlerin çeşitli kurumsal yapılar oluşturma eğilimlerine yol açığının, iktisadi faaliyetlerin ortaklaştırma eğilimlerinin tarihsel örnekleri oldukça fazladır.

Ekonomik etkileşimlerin öncelikle ulusal bütünleşme süreçleri üzerindeki etkisi, temel olarak ulusal ekonomik pazarın belirli bir toprak parçası üzerinde nispi dağıtımını etrafında belirlenmektedir. Bu bağlamda belirli bir toprak parçası üzerinde ekonomik pazarın tesisi ile birlikte ulusal çapta merkezî otoritenin denetiminde çeşitli bölgeler arasında ekonomik faaliyetlerin uyumlulaştırılmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Ulusal düzeyde ekonomik bütünleşme, söz konusu toprak parçası üzerinde yaşayan insanların sahip oldukları üretim düzeninin işbirliği ve işbölümü ağlarını içerecek biçimde gönüllü ya da zora dayalı birleşmesi ya da birleştirilmesinden ibarettir.⁹⁹ Buradaki amaç, ulusal sınırlarla çizilmiş ülkenin her

⁹⁸ Azar Gat, *Nations: The Long History and Deep Roots of Political Ethnicity and Nationalism*, Cambridge, Cambridge University Press, 2013, s. 81.

⁹⁹ Alâedin Şenel, *Siyasi Düşünceler Tarihi: Tarih Öncesinde İlkçağda Ortaçağda ve Yeniçağda Toplum ve Siyasal Düşünüş*, 3. Baskı, Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları, 2011, s. 307.

tarafında geçerli ortak bir ekonomik sistem kurulmasıdır. Bu ekonomik sistemin ulusal boyutta standartları ortak paranın kullanımından ortak ölçü birimlerine kadar aynı vergisel ve yasal düzenlemelerin geçerli olacağı bir düzeni öngörmektedir. Bu doğrultuda ulusal çapta yerel saat uygulaması, ortak ağırlık, uzaklık gibi ölçü birimleri ve takvim gibi uygulamalar ulusal düzeyde ekonominin yürütülmesi açısından gerekli araçlardır.

Uluslararası düzeyde gerçekleşen biçimiyle ekonomik bütünleşme, dar anlamda iki ya da daha fazla ulusal ekonomi arasında engellerin kalkmasıdır.¹⁰⁰ En geniş biçimdeyse “ticaret ve yatırımların önündeki engellerin kaldırılmasının yanı sıra, rekabet kurallarının mal, sermaye ve emek gibi faktör piyasalarında yaygın olarak uygulanması” olarak tanımlanabilir.¹⁰¹ Çalışmasını kurguladığı sırada literatürde sade ve anlaşılır bir ekonomik bütünleşme tanımı olmadığını belirten Balassa, uluslararası ekonomik bütünleşmenin, bir durum ve süreç olarak ele alınmasını önerir. Bir süreç olarak “*farklı ulus-devletlerin ekonomik birimleri arasındaki ayrıcalıkların ortadan kaldırılmasına yönelik planlanmış tedbirlerin alınması*” kabul edilirken, bir durum olarak, “*ulusal ekonomiler arasında çeşitli türde ayrıcalıkların olmamasını*” ifade eder.¹⁰² Buna karşılık Agra, 1950 yıllarda serbest ticaret ilişkileri süreci ya da devlet ilişkilerini tanımlamak için kullanılan uluslararası ekonomik bütünleşme kavramının artan karşılıklı bağımlılık ile küreselleşme temelli gelişmelerle anlamının genişlediğini belirtir. Bunun için en az iki katılımcı ülke arasındaki ticarete engellerin kaldırılması ile ülkeler arasında net işbirliği ve eşgüdümün kurulması gerekmektedir.¹⁰³ Ekonomik bütünleşmeyi ülkeler arasında ekonomik sınırların yavaş yavaş ortadan kaldırılmasını anlatan biçimde kullanan Molle ise, bu türde bir bütünleşmenin, piyasaların bir araya gelmesi neticesinde gerçekleştiğini belirtir.¹⁰⁴

Öte yandan, Pinder, uluslararası ekonomik bütünleşmesinin ülkelerin ekonomik aktörleri arasında hem ayrıcalıkların kaldırılması hem de refahla ilgili amaçların yerine

¹⁰⁰ Durmuş Özdemir, “Avrupa Birliği’nin Ekonomik Bütünleşmesi”, Ayhan Kaya, Senem Aydın Düzgit, Yaprak Gürsoy, Özge Onursal Beşgül (Der.), *Avrupa Birliği’ne Giriş: Tarih, Kurumlar ve Politikalar*, 2. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013, s. 77. Jacques Pelkmans, *European Integration Methods and Economic Analysis*, New York, Addison Wesley Longman Publishing, 1997, s. 2.

¹⁰¹ Desmond Dinan, *Avrupa Birliği Ansiklopedisi*, (Çev. Hale Akay), İstanbul, Kitap Yayınevi, 2005, s. 378.

¹⁰² Balassa, bu tanımını ekonomik münasebetlerin gerçekten olduğu ekonomiler arasındaki ayrıcalıklar varsayımına dayanarak oluşturur. Nitekim İzlanda ve Yeni Zelanda ekonomileri arasında bir dış ticaret bağlantısı olmadığı için ayrıcalık olması da mevzubahis değildir. Bèla A. Balassa, *The Theory of Economic Integration*, Westport, Greenwood Press, 1982, s. 1.

¹⁰³ Ali M. El-Agra, *The European Union Economics and Policies*, Ninth Edition, Cambridge, Cambridge University Press, 2011, s. 1.

¹⁰⁴ Willem Molle, *The Economics of European Integration: Theory, Practice, Policy*, Aldershot, Dartmouth, 1990, s. 5, 10.

getirilmesini sağlayacak ölçekte ortak politika ve eşgüdümün oluşturulup uygulanması şeklinde işlediğini söyler.¹⁰⁵ Robson ise, sıklıkla bölgeselcilik olarak adlandırıldığını söylediği uluslararası ekonomik bütünleşmeyi, “birbirinden farklı ulusal ekonomilerin daha büyük ekonomik bloklar ya da topluluklar halinde kurumsal birleşimi” olarak tanımlar.¹⁰⁶ Robson’a göre uluslararası ekonomik bütünleşme, basitçe bölgesel temelde kaynak kullanım etkinliğinin artırılmasıyla ilişkilidir. Üretim faktörleri ve malların serbest dolaşımı önündeki engeller ile bu bağlamda üyelerin vatandaşları arasındaki ayrıcalıkların ortadan kaldırılmasıdır.¹⁰⁷

Tanımların işaret ettiği üzere uluslararası ekonomik bütünleşmeyle kastedilen farklı ekonomilerin çeşitli aşamalarla bir araya gelerek aralarında ticarete engel oluşturan unsurların bertaraf edilmesidir. Bu türde bir bütünleşmenin uluslararası alanda gerçekleşmesi için en az iki ya da daha fazla devlet ekonomilerinin yönetiminin ortaklaştırılması ile bunlar arasında ticarete engel teşkil eden kısıtlamaların kaldırılması gerekmektedir. Bütünleşmenin tarafı olan ülkeler arasında, belirli bölgede uygulanan ekonomi üzerinde, çeşitli ayrıcalık kuralları doğrultusunda ticaret engellerinin minimize edilmesi ya da tamamen kaldırıldığı bir süreç ortaya çıkmaktadır.

Ülkelerin birbirleriyle ekonomik, parasal, mali ve toplumsal açıdan anlaşmaları çerçevesinde gerçekleşen bu türde bir bütünleşmenin, coğrafi yakınlık, benzer ekonomik ve siyasal sistemler, yakın tarihsel toplumsal ve kültürel bağlar, karşıt ya da benzer ekonomik düzeyler, dış ekonomik ve siyasal güçlerden bağımsızlık gibi özellikleri taşıması beklenir.¹⁰⁸ Bu yolla farklı ekonomik birimler arasında ticaretin serbest dolaşımı ve işbirliğinin geliştirilmesi biçiminde bir uyumun yakalanması hedeflenir. Farklı ülkelerin belli aşamalardan geçerek bölgesel bir ekonomik grup ya da ekonomik birlik oluşturmak için

¹⁰⁵ John Pinder, “Positive Integration and Negative Integration: Some Problems of Economic Union in the EEC”, *World Today*, Vol. 24, No. 33 (March 1968), s. 90.

¹⁰⁶ Peter Robson, *The Economic of International Integration*, Fourth Edition, London, New York, Routledge, 1998, s. 1.

¹⁰⁷ Robson, s. 2.

¹⁰⁸ Dedeoğlu, *Adım Adım Avrupa Birliği*, s. 44–45. Bu özellikler aynı zamanda başarılı bir ekonomik bütünleşmenin sağlanmasının da ön koşulu olmaktadır. Ortak tarihsel geçmiş ve coğrafi yakınlık yanında üyelerin kalkınma ile üretim yapılarının birbirleriyle yakınlığı, sanayileşmeleri için uygulanan dış ticaret politikaları bakımından benzerlikler, altyapı, ulaştırma olanakların genişliği ve bütünleşmeye iştirak eden üyelerinin ekonomilerin birbirini tamamlayıcı özellikte olmaları bütünleşmenin başarısı açısından önemlidir. Mehmet Yiğit, *Ekonomik Entegrasyon*, İstanbul, Beta Yayınları, 2003, s. 37. Ekonomik bütünleşmenin başarılı olabilme koşulları açısından gerekli kriterlere askerî ve siyasal yakınlık sosyo-kültürel, tarihsel ve dinsel yakınlık gibi etkenleri de ekleyen başka bir sıralama için bkz. Yusuf Bayraktutan, *Global Ekonomide Bütünleşme Trendleri: Bölgeselleşme ve Küreselleşme*, 7. Baskı, Ankara, Nobel Yayınları, 2013, s. 25–28.

mallar, sermaye, hizmetler ve emek hareketi için tarife ve tarife dışı engellerin kaldırılması temelinde bir araya gelmeleri sağlanır. Taraf ülkelerin farklı derecelerde birleştirme, uyumlulaştırma ve yakınlaşmalarına göre çeşitli aşamaları içeren bir süreçtir. Her bir aşaması ileri bütünleşme yönünde farklı zorluklar içeren bu sürecin nihayetinde, sürece katılan ülkelerin en son aşama olan siyasal bütünleşmeye kadar devam edebilmeleri ya da bütünleşmelerini sadece belirli ekonomik yükümlülükler getiren aşamada bırakmaları mümkündür.

İkinci Dünya Savaşı sırasında zarar gören Avrupa ülkelerini ekonomik olarak yeniden ayağa kaldırabilmek amacıyla oluşturulan ekonomik kuruluşlar, aynı zamanda uluslararası alanda ekonomik bütünleşme temelli birikimin sınanması açısından ilk örneklerini oluştururlar. Uluslararası ekonomik bütünleşmeye ilişkin ilk çalışmaların artması da büyük ölçüde bu yıllardan itibaren başlayarak gelişir. Küreselleşmeyle birlikte değerlendirilmesi gereken, bölgeselleşme süreçleri içinde ortaya çıkan “ekonomik bütünleşme teorisi”, kabaca devletlerin kendi aralarında ticaretin serbestleştirilmesiyle ilgili politika ve uygulamaları incelemektedir.¹⁰⁹

Ekonomik bütünleşme teorisi, hem uluslararası bütünleşme sürecinin ekonomik ayağını hem de bu sürecin farklı aşamalarını ifade etmektedir. Bu yöndeki çalışmaların öncü isimlerinden Viner, özellikle gümrük birliği konusunda yoğunlaşarak uluslararası bütünleşmenin üretim ilişkileri üzerindeki etkilerini irdelemiştir. Viner, gümrük birliğinin gerçekleşebilmesi için üye taraflar arasında gümrük ve miktar kısıtlamalarının kaldırılması, üçüncü taraflara karşı uygulanacak ortak tarifeler, gümrüklerden elde edilen gelirlerin bölüşümünün belirlenmesini ön koşul olarak görmektedir.¹¹⁰ Büyük ölçüde kabul gören Viner’in analizleri, söz konusu alanda yeni çalışmaların da artmasına yol açmıştır. Bu açıdan gümrük birliğinin tüm etkileri kapsamlı biçimde ölçmeye çalışan Meade tarafından geliştirilen

¹⁰⁹ Pınar Yardımcı, *Küreselleşme ve Bölgeselleşme Ekseninde Uluslararası Entegrasyonlar: Teori ve Uygulama*, Ankara, Detay Yayıncılık, 2012, s. 1.

¹¹⁰ Jakob Viner, *The Customs Union Issue*, New York, Carnegie Endowment for International Peace, 1950.

teori, Lipsey ve Lancaster'ın "ikinci en iyi teori" (*the theory of second best*)¹¹¹ ile genelleştirilmiştir.¹¹²

Bu katkılar yanında uluslararası ekonomik bütünleşmenin hem süreç hem de farklı aşamaları bakımından yeni analizlere ihtiyaç duyulmuştur.¹¹³ Uluslararası ekonomik bütünleşme alanında öncül ve sonraki çalışmalardaki çeşitlenme, ekonomistlerin uluslararası ekonomik bütünleşmeler hakkında zamanla bazı konularda görüş birliğini getirmiştir. Bu kapsamda ekonomistler, öncelikle ekonomik bütünleşmenin temel unsurunu işbirliği olarak göstermektedirler. Uluslararası bütünleşmenin ilerlemesini takiben mallar, hizmetler ve üretim faktörlerinin serbest dolaşımı öngörülürken, sözü edilen faktörlerin kaynağı ile gideceği yer bakımdan ekonomik bütünleşmenin ayrıcalıksız uygulamaları içerdiğini düşünmektedirler. Bunların yanında uluslararası alanda işbölümünün önemi, serbest dolaşım ile kaynakların imtiyazsız aynı düzeyde kullanımı gibi müşterek hususlar da ekonomistler arasında uzlaşılan konulardır.¹¹⁴

Ekonomik işbirliğinin belirgin bir düzeye yükseltilmesi temelinde uluslararası ekonomik bütünleşmeyi ele alan Tinbergen, pozitif ve negatif olmak üzere iki tür bütünleşmeden söz etmektedir. Negatif bütünleşme, ülkeler arası ekonomik işlemlerin ayrımcı ve kısıtlı kurumların kaldırılmasıdır. Pozitif bütünleşmeye zorlayıcı yetkilerle donatılmış yeni kurumlar ve mevcut kuralları düzenleyen yeni politikaların oluşturulmasıdır.¹¹⁵ Negatif bütünleşmeyle, ekonomik ve politik belirli engellerinin uluslararası alanda ortadan

¹¹¹ Tam rekabet ve serbest ticaret politika bağlamında en iyi birinci teori olurken; tam rekabet ve serbest ticaret sağlamadığı durumlarda üye ülkelere karşı ticaret serbestleştirilirken, üçüncü taraf ülkelere karşı gümrük tarifesi uygulama politikası "ikinci en iyi teori" oluşturmaktadır. Birinci ile dünya refahı bakımından en uygun koşullar yakalanmış olurken; ikinci ile dünya refahının artması ya da azalması bakımından bir belirsizlik söz konusudur. R. G. Lipsey ve Kelvin Lancaster, "The General Theory of Second Best", *The Review of Economic Studies*, Vol. 24, No. 1 (1956–1957), s. 11–32.

¹¹² Balkır, s. 28. Bununla birlikte B.F. Massel, Marcus Fleming, H. G. Johnson gibi isimlerin de uluslararası ekonomik bütünleşmenin teorik çalışmalarına katkılarda bulunmuşlardır.

¹¹³ Ekonomik bütünleşme teorilerinin öncü niteliğindeki bu çalışmalara ilerleyen yıllarda yapılan katkılarla ciddi bir birikimin oluşmuştur. Bununla birlikte bu alanda nispeten yeni olarak nitelendirilebilecek birtakım gelişmeler de vardır. Wigley, uluslararası ekonomik bütünleşmenin yeni olarak nitelenen teorilerin üç önemli etkisinden söz eder. Bunlardan birincisi, ekonomik bütünleşmenin endüstriyel faaliyetler ile ülkelerin gelir düzeyi üzerindeki etkisini gösteren yer seçimi (*location*) etkisidir. İkincisi, ekonomik bütünleşmenin kaynak dağılımı üzerindeki etkisini gösteren kaynak dağılımı etkisidir. Üçüncüsü, ekonomik bütünleşmenin fiziki sermaye, insan sermayesi ve bilgi sermayesi birikimi üzerindeki etkilerini gösteren büyüme etkisidir. Bu etkilerin detayları için bkz. Arzu Akkoyunlu-Wigley, "Yeni Ekonomik Entegrasyon Teorisi", Osman Küçükahmetoğlu, Hamza Çeştepe, Şevket Tüylüoğlu (Ed.), *Ekonomik Entegrasyon: Küresel ve Bölgesel Yaklaşım*, Ankara, Ekin Kitaplar, 2005, s. 94–107.

¹¹⁴ Bu alanda ekonomistler tarafından varılan uzlaşılar için bkz. Balkır, s. 29.

¹¹⁵ Jan Tinbergen, *International Economic Integration*, Amsterdam and Brussels, Elsevier, 1954, s. 122'den aktaran Miroslav N. Jovanovic, *International Economic Integration: Limits and Prospects*, Cheltenham, Edward Elgar Publishing, 2006, s. 16.

kaldırılması hedeflenirken, pozitif bütünleşmeyle, farklı ülkeler arasındaki mevcut gümrük tarifeleri ile vergilerdeki tutarsızlıklara tamamlayıcı önlemler ile üretim alanında geçiş sorunlarıyla başa çıkabilmek için birtakım olumlu eylemlerin yerine getirilmesi anlaşılmalıdır.¹¹⁶ Bir nevi ulusal ekonomiler için engellerin ortadan kaldırılması negatif bütünleşmeyi, ekonominin bütünleşmiş parçaları arasında eşit şartlar yaratılması pozitif bütünleşmeyi anlatır.¹¹⁷ Dolayısıyla negatif bütünleşme, serbestleşme politikalarını, pozitif bütünleşmeye ortak kurum ve politikaların düzenlenmesini kapsamaktadır.¹¹⁸

Tinbergen'in pozitif ve negatif bütünleşme şeklinde siyasal araçların ortadan kaldırılıp kaldırılmaması ya da yeni politikaların oluşturulup oluşturulmaması temelinde bir ayırım yaptığını belirten Pinder'e göre, bu kavramlar, ayrıcalıkları ortadan kaldırmak ya da başka yollarla zenginliği artırmak arasında bir nüansa sahiptir. Pinder, Tinbergen gibi negatif bütünleşmeyi, ayrıcalığın kaldırılmasıyla oluşan ekonomik bütünleşmeyi betimlemek için kullanırken, pozitif bütünleşmeyi aktif politikalarla bütünleşmeye bir yön vermek şeklinde ele alır.¹¹⁹ Bütünleşmenin uluslararası ekonomik bir birlik olarak sonuçlanabilmesi için hem negatif hem de pozitif bütünleşmenin bir arada bulunması gerektiğini belirten Pinder, geniş siyasal hedeflere ulaşılması açısından negatif bütünleşmenin sınırlı kalabileceğini, ancak pozitif bütünleşmenin bu dinamizm için zorunlu olduğunu belirtir.

Pozitif ve negatif bütünleşme sınıflandırılmasına benzer bir başka sınıflandırma ortaya koyan Lawrence ise derin bütünleşme (*deeper integration*) ve yüzeysel bütünleşme (*shallow integration*) adlarını verdiği iki tür uluslararası ekonomik bütünleşmeden söz eder. Derin bütünleşme, basit ticari işbirliğinden ve sınır engellerinin kaldırılmasının daha ötesini ifade eder. Yüzeysel bütünleşmede ise sadece ticaret serbestisi vardır. Lawrence, bu ayrımı yaparken sözü edilen iki bütünleşme türünün, birbirine üstün olduğu anlamına gelmeyeceğinin altını çizer. Yani daha geniş kapsamlı görünen derin bütünleşmenin daha iyi bir bütünleşme türü olduğunu ima etmezken, bu türden bütünleşmelerin uygulamada

¹¹⁶ Pelkmans, *European Integration Methods and Economic Analysis*, s. 6.

¹¹⁷ Molle, s. 11–12.

¹¹⁸ Özdemir, *Avrupa Mantığı*, s. 33–34. Negatif ve pozitif bütünleşmenin AB ülkelerine uyarlaması için bkz. Fritz W. Scharpf, "Negative and Positive Integration in the Political Economy of European Welfare States", Gary Marks, Fritz W. Scharpf, Philippe C. Schmitter and Wolfgang Streeck (Eds.), *Governance in the European Union*, London, Sage Publications, 1998, s. 16–25.

¹¹⁹ Pinder, "Positive Integration and Negative Integration: Some Problems of Economic Union in the EEC", s. 90.

ortaklaştırılmış politikalar ile ülkelerin niteliğine bağlı olarak daha iyi ya da daha kötü sonuçlar vereceğini vurgular.¹²⁰

Uluslararası ekonomik bütünleşmenin ortaya çıkması bakımından piyasa bütünleşmesi (*market integration*) ve politika bütünleşmesi (*policy integration*) biçiminde başka bir ayrım da söz konusudur. Buna göre piyasa bütünleşmesi, pazara değişik bölgelerden katılanların davranışları, ekonomik birlikte geçerli arz ve talepleri bir bütün olarak etkilediğini gösterir. Diğer yandan, piyasa bütünleşmesine kıyasla daha az açık bir kavram olan politika bütünleşmesi, çeşitli ekonomi politikalarını ve araçlarını içerebilir. Ayrıca politika bütünleşmesinde bağlayıcılık bakımından bir yanda işbirliği ve karşılıklı danışma; öte yanda ortak politikalar ve merkezleşme biçimleri vardır.¹²¹

Uluslararası ekonomik bütünleşme konusunda farklı sınıflandırmalar olsa da bunlar yine yukarıda değinilen ekonomistlerin uluslararası ekonomik bütünleşme konularındaki uzlaşmalarını tamamen geçersiz kılmaz. Bu alanda bir başka uzlaşma, uluslararası ekonomik bütünleşmenin sağlanmaya çalışıldığı sırada işbirliği düzeyi bakımından farklılıklar arz eden bütünleşme safhalarıdır. Balassa'nın sınıflandırması klasikleşmiş önemini korumakta ve birçok ekonomist tarafından paylaşılmaktadır. Balassa için uluslararası ekonomik bütünleşmeler en düşük biçimden en yükseğine kadar, ticari engellerin kaldırılması anlamında ticaret bütünleşmesi, faktör hareketlerinin serbestleştirilmesi bakımından faktör bütünleşmesi, ulusal ekonomi politikalarının uyumlulaştırılması açısından politika bütünleşmesi ve bu politikaların bütünüyle birleşiminden de tam bütünleşme süreci biçiminde gerçekleşir.¹²² Balassa'ya göre ekonomik bütünleşme, bütünleşmenin değişen dereceleri bakımından farklı formlarda ve aşamalarda olmaktadır. Bu bağlamda uluslararası ekonomik bütünleşmenin çeşitli safhaları hakkında en çok referans gösterilen aşamalar şunlardır:¹²³

- *Serbest Ticaret Bölgesi: Katılan ülkeler arasında gümrük tarifeleri ve miktar kısıtlamaları yürürlükten kaldırılır; ancak her ülke üye olmayanlara karşı kendi tarifelerini uygular.*
- *Gümrük Birliği: Emtia hareketleri alanında ayrımcılığın bastırılması yanında üye olmayan ülkelerle ticarete tarifelerin eşitlenmesini kapsar.*
- *Ortak Pazar: Ekonomik bütünleşmenin daha yüksek bir biçimiyle sadece ticari kısıtlamaları değil, üretim faktörleri üzerindeki kısıtlamaların da kaldırıldığı aşamadır.*

¹²⁰ Robert Z. Lawrence, *The Theory of Economic Integration*, London, George Allen&Unwin Ltd., 1961, s. 8.

¹²¹ Pelkmans, *European Integration Methods and Economic Analysis*, s. 6.

¹²² Béla A. Balassa, "Types of Economic Integration", *International Bank for Reconstruction and Development, Bank Staff Working Paper*, No. 185 (September 1974), s. 1.

¹²³ Balassa, *The Theory of Economic Integration*, s. 2. Pelkmans, *European Integration Methods and Economic Analysis*, s. 7.

- *Ekonomik Birlik: Ortak pazardan ayrı olarak ulusal ekonomik politikaların uyumlaştırılma bu politikalarla eşitsizliğe neden olan ayrımcılığı ortadan kaldırmak amacıyla mal ve üretim faktörleri üzerindeki kısıtlamaların bastırılmasını bir araya getirmektedir.*
- *Tam Ekonomik Bütünleşme: Parasal, mali, toplumsal ve konjoktüre karşı politikaların birleşmesi ile üye devletler için bağlayıcı kararlar alan bir ulus-üstü otorite tesis edilmesi gerektiren bir ön şarta bağlıdır.*

Balassa'nın ortaya koyduğu bu aşamalarda ekonomik uygulamalar tabloda (bkz. Tablo 2) gösterilmiştir. Tablodan izlenebileceği üzere, üst aşamalarda ekonomik unsurların uyumlulaştırılmasının yanı sıra ciddi bir siyasal bütünleşme ihtiyacı duyulmaktadır. Gerçekten de bütünleşmenin ekonomi boyutu, siyasal boyutuyla yakından ilgilidir. Bu durum aynı zamanda bütünleşmenin ekonomik boyutunun, siyasal boyutundan ayırdını zorlaştırmaktadır. Her iki boyutun birbiriyle yakından ilgili olması iki veya daha fazla ülkenin biraya gelerek oluşturdukları ekonomik bütünleşmenin derinleştirilmesiyle, ulusal ekonomilerinin etkinlik kazanarak mevcut ekonomik ve siyasal yapıların dönüşeceğine, nihai olarak da siyasal anlamda ulus-üstü bütünleşmenin gerçekleşeceğine dair beklentilerden kaynaklanmaktadır. Ekonomide yaşanan ortaklaşmayla devletlerin başta ekonomik çıkarlarının geliştirilmesine dayalı ekonomik birlikler kurmaları daha sonra siyasal birliklere yönelindikleri şeklindeki fonksiyonel/işlevsel bakış açısı bu beklentiyi artırmaktadır.

Tablo 2: Balassa'nın Beş Ekonomik Bütünleşme Kategorisi

	Tarife ve Kota Yok	Ortak Dış Tarifeler	Serbest Dolaşım Faktörü	Ekonomik Politikaların Uyumlaştırılması	Politikalar ve Siyasi Kurumların Birleştirilmesi
Serbest Ticaret Bölgesi	x				
Gümrük Birliği	x	x			
Ortak Pazar	x	x	x		
Ekonomik Birlik	x	x	x	x	
Tam Ekonomik Bütünleşme	x	x	x	x	x

Kaynak: Joseph S. Nye, "Comparative Regional Integration: Concept and Measurement", *International Organization*, Vol. 22, No. 4 (Autumn 1968), s. 860.

Lawrence'ın derin-sığ bütünleşme ayrımı çerçevesinde bu sınıflandırmaya bakıldığında siyasal boyutların ilerleyen aşamalarda devreye girdiği, sığ bütünleşmeden derin bütünleşmeye doğru bir yönelim olduğu görülür. Buna yakın biçimde Pelkmans, Balassa'nın karışık ekonomilerin bütünleştiği serbest ticaret bölgesi, gümrük birliği ve ortak pazarın klasik *laissez faire* anlayışından kaynaklı saf pazar bütünleşmesi olarak görülebileceğini

belirtirken, ekonomik birlik ve tam ekonomik bütünleşmenin saf biçimdeki politika bütünleşmesi olduğu tespitinde bulunur.¹²⁴

Balassa, bütünleşmenin ekonomik temelli farklı aşamalarını betimlerken, ekonomik bütünleşmeyi bir merdivenin basamaklarını çıkmak şeklinde birbirlerini takip eden yönde katı bir sıralamayla ilerletir. Nispeten daha kolay bir bütünleşme aşaması olarak kabul edilen serbest ticaret bölgelerinden tam ekonomik bütünleşmenin sağlanmasına kadar sırasıyla farklı aşamalardan geçileceği varsayılır.¹²⁵ Her aşama, bütünleşmenin daha yüksek ve gelişmiş seviyelerini temsil eder. Karşılaşılan sorunları aşabilmek, süreç devam ederken soluklanabilmek amacıyla her basamak kendinden sonra gelen aşamaya bir destek ya da zemin sağlamaktadır. Bu sayede bütünleşmenin farklı aşamaları arasında esneklik artırılmaya çalışılmaktadır. Aşamalar ilerledikçe ülkelerin özellikle ekonomi başta olmak üzere birtakım yetkileri azalırken karşılıklı olarak birbirlerine daha bağımlı hale gelmeleri sağlanır.¹²⁶

Balassa'nın sınıflandırmasında yer almayan “tercihli ticaret antlaşmaları”, oldukça sınırlı ya da sektörel tabanlı bir ticaret ilişkisini anlatmak için kullanılır. Tarafların karşılıklı ya da tek taraflı belirli mallar üzerindeki gümrük tarifeleri belirlemeleri prensibine dayanır. Ancak bu türden anlaşmalar, ortak bir siyaset ve kurumlar olmadan gerçekleştiğinden, bir bütünleşme aşaması olarak genelde değerlendirilmez. Çünkü ülkeler arasındaki ticarete radikal bir yapı değişimi getirmeyip sadece yürürlükteki ticaret hacmini ilgilendiren zayıf bir ekonomik yaklaşma doğurmaktadır. Yine de tercihli ticaret antlaşmaları uluslararası ekonomik bütünleşmenin ileri safhaları için bir başlangıç oluşturmaktadır.

Serbest ticaret bölgesinde, üyeler arasında birtakım mal ve hizmetlerin dolaşımı açısından ticarete engel teşkil edecek kotalar, tarifeler gibi sınırlamalar bulunmaz. Ülkeler, aralarında malların dolaşımı serbestleştirilirken, anlaşma dışında kalanlara karşı özel dış ticaret politikaları sürdürebilirler. Diğerlerine karşı ortak bir gümrük tarifesi oluşturulma gibi bir durum yoktur. Ayrıca bölge içerisinde yer alan birimlerin ortak kurumlar üreterek

¹²⁴ Jacques Pelkmans, “Economic Theories of Integration Revisited”, *Journal of Common Market Studies*, Vol. 18, No. 4 (June 1980), s. 334.

¹²⁵ Balassa'nın bu katı tutumu başta olmak üzere kurgulamış olduğu sıralama birçok kişi tarafından eleştirilir. Balassa'ya yöneltile eleştiriler hakkında bkz. Özdemir, “Avrupa Birliği'nin Ekonomik Bütünleşmesi”, s. 80.

¹²⁶ Ekonomik bütünleşmenin farklı safhalarının farklı açıklamaları için bkz. Halil Seyidoğlu, *Uluslararası İktisat; Teori, Politika ve Uygulama*, 15. Baskı, İstanbul, Güzem Can Yayınları, 2003, s. 204. Ertürk, s. 7–10. Bayraktutan, s. 13–22. Özdemir, *Avrupa Mantiği*, s. 42–46. El-Agraa, *Regional Integration*, s. 1–2. Molle, s. 12–13. Balkır, s. 30. Paul R. Viotti and Mark V. Kauppi, *International Relations and World Politics*, Fifth Edition, Boston, Pearson, 2013, s. 409.

siyasetlerini uyumlaştırma beklentisi bulunmamaktadır. Dolayısıyla serbest ticaret anlaşmasına taraf ülkeler sadece kısıtlı düzeyde bir bağımlılık ilişkisi içine girerler.¹²⁷

Serbest ticaret bölgelerinin ilerisinde üyelerin daha fazla bağımlılığını gerektiren gümrük birliğinde, ülkeler arasında ticarete engel olan gümrük tarifeleri ve miktar kısıtlamaları kaldırıldığı gibi, dış ülkelere (üçüncü taraflara) karşı ortak bir gümrük tarifesi belirlenir. Bu durumda serbest ticaret bölgesinden farklı olarak üye ülkelerin üyelerinin dış ticaret politikaları ve uygulamaları ortak gümrük tarifesi çerçevesinde şekillenir. Buradaki amaç tarafların ekonomi politikaları arasında kuvvetli bir eşgüdüm yakalanması ve malların serbest dolaşımının sağlanmasıdır.

Bir sonraki uluslararası ekonomik bütünleşme aşaması ortak pazar, üyeler arasında malların serbest dolaşımının yanı sıra hizmet, emek ve sermayenin paylaşımı içeren bir nitelik arz eder. Gümrük birliğinin serbest ticaret ve üçüncü ülkelere yönelik ortak tarifeler gerekliliklerine ek olarak, üyelerin ekonomi politikalarını birlikte yürütmesi, ortak hukuk kuralları ve sınırlar arasındaki geçişlerin artırılması sağlanmaktadır. Emeğin, sermayenin içerisinde olduğu üretim faktörleri ile malların ve hizmetlerin sürece dâhil olan ülkeler arasında serbestçe dolaşımı söz konusudur.¹²⁸

Ekonomik ve parasal birlik, üyeler arasında para, döviz, faiz, sermaye piyasası gibi oluşumların yer aldığı, vergi sistemlerinin uyumlulaştırıldığı bütünleşme safhasıdır. Ortak pazarın öngörülen içeriğine ek olarak ortak para birimi ve ortak bir merkez bankasının kurulması bu aşamada gerçekleşir. Parasal birlikte, üyelerin ulusal paraları arasında sabit bir kur ilişkisi bağlamında maliye ve para politikalarının tamamen uyumlulaştırılması söz konusudur.¹²⁹ Parasal birliğin uygulamaya geçirilmesiyle devletler ulusal egemenlik bağlamında kontrollerini bir nebze kaybetmekle beraber ulus-üstü bütünleşmenin ekonomik ayağının önemli bir kısmı büyük ölçüde tamamlanacaktır. Öte yandan, ekonomik bütünleşmenin zirve noktası tam ekonomik bütünleşme ya da başka bir deyişle siyasi birlik,

¹²⁷ Serbest ticaret bölgeleri açısından şu örnekler verilebilir: Avrupa Serbest Ticaret Birliği (*European Free Trade Association-EFTA*), Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (*North America Free Trade Agreement-NAFTA*), Latin Amerika Serbest Ticaret Birliği (*Latin American Free Trade Association-LAFTA*).

¹²⁸ Bu bağlamda sermaye, iş, teknoloji ve firmalararası 1992 yılındaki Maastricht Anlaşması öncesi, Avrupa Topluluğu ortak pazar için önemli bir örnektir. Bir diğer örnek olarak 1991'de oluşturulan Güney Ortak Pazarı'dır.

¹²⁹ Parasal bütünleşme (*monetary integration*), genel olarak ortak para biriminin kabulü, üyeler arasında döviz kurları birliği, ortak merkez bankası gibi nihayetinde ekonomik alanda bütünleşmenin ön şartı olarak görülür. Parasal birlikle ilgili olarak bkz. Dedeoğlu, *Adım Adım Avrupa Birliği*, s. 52-55.

bağlayıcılığı bulunan bir otoritenin yaratılmasını içerir. Siyasal kurumlar, ticaret, güvenlik gibi birçok hususta bir ortaklaşma yaşanır. Buraya kadar sözü edilen aşamalardaki tüm ilkeleri kapsayan siyasi birlikte egemenlikle ilgili konular da devreye girer. Bu yönüyle bütünleşmenin en zorlu kararlarını da barındıran safhasıdır.

Ekonomik alanda yüksek düzeyde bütünleşmeyi öngören aşamalarda geniş kapsamlı bir ortaklaştırma ve uyum yakalama anlayışı söz konusudur. Ekonomik bütünleşmeyle ulaşılmak istenen siyasal bütünleşmenin de farklı aşamaları söz konusu olmaktadır. Molle'ye göre siyasal bütünleşme için gerekli olan ekonomik bütünleşmenin aşağıda sayılan biçimde yöntemsel olarak izlediği bilgi, dayanışma, işbirliği ve birleşme olmak üzere farklı derecelerde paylaşımlara ihtiyaç vardır.¹³⁰

- *Bilgi: Üyeler politika araçları ile amaçları hakkında birbirlerini bilgilendirmeyi kabul ederler.*
- *Danışma: Üyeler birbirlerini bilgilendirmelerinin yanında izlemeye niyet ettikleri politikalar hakkında diğerlerinden görüş ve tavsiye yardımı alırlar.*
- *İşbirliği: İşbirliğiyle danışmanın da ötesine geçen üyeler, kısmen egemenliklerini sınırlayan bağlayıcı anlaşmalarda bulunmayı taahhüt ederler. Ulusal yasa ve idari kuralların çeşitliği üzerinde bir sınırlama anlamına gelen biçimde bunları uyumlaştırırlar.*
- *Birleşme: Üyeler için ulusal araçların kaldırılması ya da tüm ortaklar için özdeş araçların kabul edilmesidir.*

Sonuç itibarıyla ulusal ekonomik bütünleşme belirli bir bölgede ortak ulusal pazarın kurulmasıyla ilgiliyken, uluslararası düzeyde ekonomik bütünleşmeler karşılıklı kazanç temelli olarak ülkeler arasındaki iktisadi kısıtlamaların kaldırılması ve ekonomi politikalarının ortaklaşa yönetilmesiyle ilgilidir. Farklı düzeylerdeki ekonomik etkileşimlerle ilgili olsalar da temelde ekonomik unsurların birbiriyle uyumlu hale getirilmesi, daha kolay ticaret yapabilmek şeklinde insanlara refah ve istikrar sağlayıcı politikaların hayata geçirilmesi şeklindeki prensipler ulusal ve uluslararası düzeyde bütünleşme süreçlerinde ortaklaşa bulunmaktadır.

C) Bütünleşmenin Toplumsal ve Sosyo-Kültürel Boyutu

Bütünleşmenin toplumsal boyutu da belli bir aidiyet dairesi içerisinde bütünleşme girişimlerinde bulunan grupların tarihsel ve sosyolojik yapılarını anlayabilmek açısından gerekli olan boyuttur. Berelson ve Steiner'dan ödünç olarak tanımlanırsa toplum, basitçe fiziki bir ortamda uzun süre varlık gösterip kendi kendini idame ettirebilen, belirli bir hayat

¹³⁰ Molle, s. 14–15.

tarzını yaşayanların oluşturduğu insan birlikteliğidir.¹³¹ Toplumlar biçiminde bir araya gelen insanlar açısından yaşamsal düzeyde barınma, beslenme gibi en temel ihtiyaçları karşılama isteği yanında, doğadan veya insanların bizatihi kendilerinden gelebilecek her türden tehditlere karşı güvenli bir alan oluşturma arayışları tarih boyunca belirleyici olmuştur. Bu kapsamda gelişen toplumsal yapı, birbiriyle derin ilişkileri olan ancak analizi genellikle değişim ve farklılıklar üzerinden yapılan grupların bütünleşmesinden oluşmaktadır. Toplumlar, haberleşme, yönetime katılma, diğerlerine karşı güvenliklerini sağlama gibi arayışları doğrultusunda birbirlerine bağımlı olarak devamlılık gösteren ilişki ağları şeklinde bir sistem dâhilinde var olmaktadır. Bu kapsamda Toplumsal bütünleşme, basitçe toplumu oluşturan unsurlar arasındaki tamamlanma ve kaynaşma gibi durumları işaret etmektedir.¹³²

Toplumsal bütünleşme kavramını sosyolojik temelde ele alan araştırmacılar, çatışmacı yaklaşımları benimseyenler dışarıda bırakılırsa, genellikle toplumsal düzen sorunu bağlamında meseleye olumlu açıdan yaklaşır. Başka bir deyişle, toplumu bir arada tutan unsurların neler olduğu üzerinde duran araştırmacılar, toplum içerisinde farklı unsurların birbirini tamamlayarak uyumlu hale gelmesi ile bu birlikteliği beraberce sürdürmelerine pozitif vurgu yaparlar. Toplumsal grupların nasıl oluştuğu ile bu gruplararası ilişkilerin nasıl düzenlendiği konusu, bütünleşme başta olmak üzere sistem, denge, etkileşim, tutunum gibi kavramlarla birlikte analizlere konu edilir.¹³³ Bu analizlerde sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel unsurlar, belirli ortak değerleri paylaşan grupların birlikteliklerini uyum içerisinde geliştirip sürdürme süreci, toplumsal bütünleşmenin asli ve hayati bir bileşeni olarak görülür. Bu doğrultuda, değerler, kurumlar ve iletişim açısından düşünülen toplumsal birliktelikler, toplumsal sistemin üyelerini birbirine bağlayan uyum derecesi olarak ifade edilir.¹³⁴ Bu uyum, toplumdaki ortak amaçlar çerçevesinde oluşan duygu ile davranışlardaki birlikteliğin işleyişinin uzlaşması ve çoğu zaman belirli bir toplumda ortak bir kimlik ile kültürün geliştirilmesiyle de yakından ilgilidir.

¹³¹ Bernard Berelson and Gary A. Steiner, *Human Behavior: An Inventory of Scientific Findings*, New York, Harcourt, Brace and World, 1964, s. 587.

¹³² Amiran Kurtkan Bilgiseven, *Genel Sosyoloji*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1976, s. 293.

¹³³ Bunlardan bazıları toplumsal dayanışma (*social solidarity*), toplumsal tutunum (*social cohesion*), toplumsal yapı (*social structure*) toplumsal etkileşim (*social interaction*), toplumsal denge (*social equilibrium*), toplumsal evrim (*social evolution*), toplumsal sistemler (*social systems*), toplumsal tabakalaşma (*social stratification*), toplumsal alışveriş (*social exchange*) gibi kavramlardır. Bu kavramlar için bkz. Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, (Çev. Osman Akınhay, Derya Kömürçü), Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları, 1999.

¹³⁴ Kavita Navlani, "National Integration and The Dynamics of Coalition and Federalism in India", *The Indian Journal of Political Science*, Vol. 67, No. 1 (January–March 2006), s. 120.

Kültürel açıdan toplumsal bütünleşmenin birbiriyle bağlı üç süreci bulunmaktadır. Buna göre, ilk olarak bir toplumda yenilikçiler tarafından yeni teknik ve modellerin topluma sunulması süreci yaşanacaktır. Bu yeniliklerin toplumca kabul edilmesi ile birlikte göstereceği tepkilerin etkisi ikinci süreçtir. Belirli bir uzlaşımın gösterildiği son süreç ise bütünleşmenin topluma tanıtılan yenilikçi unsurların bir çözüm üretebilmesi ile bunların kültür unsurlarından biri olmasının kabul edilmesi ya da buna itiraz edildiği süreçtir.¹³⁵

Meseleye sosyo-psikolojik açıdan yaklaşan Berry, bütünleşmeyi göç meselesi üzerinden “kültürel uyum” stratejilerinden biri olarak ele almakta ve bütünleşmeyi bu stratejiler arasında en ideal olarak kodlamaktadır.¹³⁶ Benzer şekilde göçmenler üzerindeki çalışmaları doğrultusunda bütünleşmenin çeşitli düzeyleri üzerinde duran Scott’a göre toplumsal bütünleşmenin, üyelerin gruba karşı duyguları ile birbirlerine karşı davranışları olmak üzere birbirleriyle bağlantılı iki yönü vardır. Üyesi olunan gruba duyarlılık, üyelerin gruba kişisel aidiyet hisleri, paylaşılan değerlere bağlılıkları, diğer gruplar ve onların üyelerine karşı “bizlik” duygusu içerisinde olmaları ve grupla ilgili girişimlere, kişisel işlere harcadıkları kadar çaba ve zaman harcamaya istekli olmaları ile açıklanır. Scott, bu türden duygular güçlü olduğunda toplumsal bütünleşme seviyesinin güçlü ve yüksek olacağı; aksi durumda zayıf ve düşük olacağını belirtir. Diğer yandan Scott’un çözümlemesinde yer alan toplumsal bütünleşmenin ikinci yönü davranışlarsa, bireyler arasındaki toplumsal etkileşimin yoğunluğu ve sıklığı anlamına gelerek gerçekte toplumsal mesafeyle ilgilidir. Bu toplumsal mesafe az olduğunda etkileşim yoğunluğu ve sıklığı ile grup içerisinde toplumsal bütünleşme seviyesi yüksek; mesafe geniş olduğunda toplumsal bütünleşme azdır.¹³⁷

Öte taraftan, Landecker, toplumsal bütünleşme konusunda bir çerçeve sunması amacıyla her biri kendi alanının sürekliliğine göre değişen dört bütünleşme türünden söz etmektedir. Bunlardan birincisi bir kültürün standartları arasında tutarlılıkla ilgili olan “kültürel bütünleşme”dir. İkincisi grubun üyelerinin davranışlarının kültürel standartlara uygunluğunu belirleyen “normatif bütünleşme”dir. Üçüncüsü kişilerin birbirleriyle ilişkilendirilme biçimini kişileri sınıflandırmada ek bir kriter olarak kullanılacak olan “iletişimsel bütünleşme”dir. Sonuncusuysa grup üyeleri arasında işbölümü ve karşılıklı

¹³⁵ Mustafa Erkal, “Social Integration”, *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, Vol. 25, No. 1 (1998), s. 136.

¹³⁶ Kültürel uyum stratejileri üzerinden bütünleşmenin açıklanmasıyla ilgili olarak bkz. John W. Berry, “Immigration, Acculturation, and Adaptation”, *Applied Psychology: An International Review*, Vol. 46, No. 1 (1997), s. 10–11.

¹³⁷ Robert A. Scott, “Deviance, Sanctions, and Social Integration in Small-Scale Societies”, *Social Forces*, Vol. 54, No. 3 (1976), s. 607.

bağımlılık doğrultusunda gelişen “fonksiyonel bütünleşme”dir.¹³⁸ Sosyoloji perspektifinden yapılan başka bir tahlile göre farklılaşmayı da kapsayan toplumsal bütünleşme, bireylerin ya da toplumsal grupların dünya görüşleri ile ulusal kültür arasındaki makasın az olması ile sözü edilen grupların kendi birlikleri hakkındaki bilinçlerinin, toplumda işleyen bütüne engel teşkil etmeyecek seviyede olmasıdır.¹³⁹ Bu vesileyle, toplumsal bütünleşme, toplumsal gelişme veya buna karşıt olarak “toplumsal çözülmeyi” paradoksal olarak birlikte kapsamaktadır.

Bütünleşme kavramı sosyolojik metinlerde ilk kullananlardan İngiliz sosyolog Herbert Spencer, toplumsal bütünleşmeyi önceleyen sürecin “farklılaşma” olduğunu dile getirir. Spencer, farklılaşmayla, toplumsal sistemin farklı parçaları arasında, nüfus artışı ya da bazı grupların birleşmesi şeklinde oluşan hacimsel büyümeyle ortaya çıkan birbirine bağlı karmaşık bir yapıyı kasteder. Ona göre bütünleşme, toplumsal büyüme nedeniyle yeniden farklılaşmaya neden olacaktır.¹⁴⁰ Spencer, toplumların gelişmişlik düzeyini de gösteren farklılaşma arttıkça, toplumsal bütünleşmenin de artacağını söyler. Bu bağlamda tarihsel düzlemde toplumsal yapıların modern dönemde farklılaşmış olduğunu ve heterojenliğe doğru evrildiğini, toplumların askerî ve sanayi toplumları şeklinde iki aşamadan geçtiklerini düşünmektedir.¹⁴¹

Toplumsal bütünleşmenin, sosyolojik çözümlenelerde daha çok rıza unsurunu da içeren uyumlulaştırma politikaları ekseninde toplumsal gelişim ve değişim arasında yakın bir bağ kurulur. Bu süreçler açısından özellikle devletlerin yükselişi ve çöküşü üzerine İbn Haldun’un düşünceleri önemli bir yer teşkil eder. İbn Haldun, 14. yüzyılda toplumsal hayatın evrimi konusunda fikirler üreterek, “asabiyet” olarak adlandırdığı toplumsal dayanışmacı ilişkileri öne çıkarmaktadır. Farklı yorumları bulunsa da asabiyet, en yalın tabirle, grup aidiyeti temelinde toplumu birleştiren dayanışma ruh ve bilinci ifade etmektedir. Herhangi bir zamandan bağımsız olarak toplumsal grupların kimliğini/aidiyetini tanımlayan asabiyetin nihai gayesinin mülk (*devlet*) olduğunu söyleyen İbn Haldun, mülklerin gelişimini beş aşamaya bölerek anlatır. Bu aşamalar zafer (*galibiyet*), baskı (*istibdat*), rahatlık ve temkinlilik (*ferağ ve zıyağ*), gelişme ve refah (*kunu ve müsamelet*), israf ve abartı (*israf ve tebzir*) şeklindedir. İbn Haldun, her mülkün/devletin öyle ya da böyle bu süreçleri izleyeceğini

¹³⁸ Werner S. Landecker, “Types of Integration and Their Measurement”, *American Journal of Sociology*, Vol. 56, No. 4 (January 1951), s. 332–340.

¹³⁹ Mustafa Erkal, *Sosyoloji (Toplumbilimi)*, 11. Baskı, İstanbul, Der Yayınları, 2000, s. 261.

¹⁴⁰ Nilgün Çelebi, *Sosyoloji Notları*, Ankara, Anı Yayınları, 2007, s. 145–146.

¹⁴¹ Lütfi Sunar (Ed.), *Türkiye’de Toplumsal Değişim*, Ankara, Nobel Yayıncılık, 2014, s. 17.

söyler. Ona göre asabiyetin her hâlükârda ömrünü uzatabilmesi, geçmişten ders alan ya da yeni tür dayanışmacı ilişkiler geliştirilmesine bağlıdır. Bütünleşme konusu açısından bakıldığında toplumlararası farklar İbn Haldun'a göre coğrafi çevre, iklim ve ekonomik etkinliklerle ilgilidir. Coğrafi çevre, toplumsal yaşantıyı etkilediği gibi, üretim biçimleri de coğrafyayla birlikte toplumsal farklılıkları ortaya koyar. Bunlar bir nevi toplumların mülkiyet birikimiyle tanımlanan medeniyet (*ümran*) unsurlarını belirleyen etkenlerdir. İbn Haldun'a göre göçebe ve iptidai bir hayat süren toplum (*bedevi*) ile kentli toplumlar (*hazari*) olmak üzere birbiriyle diyalektik olarak ilişkili iki tür medeniyet söz konusudur. Göçebe yaşayan toplumların ekonomik etkinlikleri ve işbölümü olanakları sınırlıyken, kentli toplumlarda işbölümü, üretim ve ticaret etkileşimleri yoğundur.¹⁴²

Toplumların değişimi, insanlar açısından temelde çevresel koşullar ekseninde gelişen farklılaşmalara uyum yeteneğini gerektirmektedir. Başka bir deyişle ortaya çıkan yeni sorunlar ve ihtiyaçlar karşısında insanların toplumsal yapıda yaşanan farklılaşmalara ayak uydurması gereklidir. Bu kapsamda Alman sosyolog Ferdinand Tönnies'in toplumsal bütünleşmenin iki temel biçimi olarak topluluk/cemaat toplumsallıkları (*gemeinschaft*) ve toplum/cemiyet (*gesellschaft*) arasında ayrımı klasikleşmiştir. Tönnies bunların bir gruba ait olma bağlamında kolektif kimlik oluşumunun belirleyicisi olduğu gibi farklı insanlı halleri ürettiğini vurgular. Cemaat toplumsallıkları, aile, köy gibi küçük ölçekli alanlarda ortak yaşam ve kültür deneyimlerine sahip insanların kendiliğinden güçlü dayanışmacı bir ruh taşıdıkları, yüz yüze yakın toplumsal ilişkiler geliştirdiği dinamizmin sınırlı olduğu bir ağ anlatır. Bireyin ortaya çıkmadığı bu toplulukların yıkıldığı yerdeyse çıkar ilişkilerine dayalı yapay modern toplum ortaya çıkmakta, yerel bağlantılar yerine bireyselleşmenin artmasına bağlı gelişen bir ağ oluşmaktadır.¹⁴³

Toplumsal bütünleşme, daha geniş biçimde sosyolojideki fonksiyonalist/işlevselci yaklaşımın öncülerinden olan Fransız sosyolog Emile Durkheim tarafından ele alınır. Daha önce değindiğimiz Spencer'in aksine toplumsal farklılaşmanın gerekli olmadığını düşünen Durkheim, çalışmalarının hatırı sayılır bir kısmını, birey ve toplum düzeyinde insanların

¹⁴² Asabiyet ve İbn Haldun'un toplum ve devlete yaklaşımı konusunda daha geniş bilgi için bkz. İbn Haldun, *Mukaddime*, Cilt I-II-III, (Çev. Zakir Kadiri Ugan), İstanbul, MEB Yayınları, 1988.

¹⁴³ Tönnies'in yaptığı ayrımın ayrıntıları için bkz. Jose Harris (Ed.), *Community and Civil Society*, Cambridge, Cambridge University Press, 2001, s. 22-91.

toplumsal düzene katılımları ve toplumsal bütünleşme konularına ayırır.¹⁴⁴ Toplumsal dayanışma ile bütünleşmeyi aynı kapsamda ele alan Durkheim, bütünleşmenin, toplumsal dengeyi sürdürmek açısından önem arz ettiğini düşünür.¹⁴⁵ İşbölümü ona göre çağdaş toplumla bütünleşmenin temel kaynağını oluşturur.¹⁴⁶

Bütünleşmeyi, toplumsal dengeyi sürdürebilmek için bir gereklilik olarak gören Durkheim'in perspektifinden toplumsal bütünleşmenin sağlanması açısından mekanik dayanışma (*mechanical solidarity*) ile organik dayanışma (*organic solidarity*) olmak üzere iki tip dayanışma/bütünleşme türünden bahsedilebilir. Başka bir deyişle Durkheim, toplumsal bütünleşme biçimlerini analiz ederken Tönnies'in sınıflandırmasına benzer biçimde toplumları, toplumsal işbölümü bağlamında mekanik ya da organik dayanışmanın hâkim olduğu toplumlar olmak üzere iki türe ayırarak sınıflandırır.

Mekanik dayanışma, topluluk üyelerinin aynı duyguları taşıdıkları, aynı kutsallara ve değerlere inanıp katıldıkları, birbirlerinden çok az farklılaştıkları, dolayısıyla benzeştikleri dayanışma türüken; organik dayanışma, üyelerin farklılıklarından ötürü gelişmiş konsensüsün gerçekleştiği dayanışma türüdür.¹⁴⁷ İlkel toplumlarda görüldüğü biçimiyle iş bölümünün az olduğu mekanik dayanışmada, dinle birlikte yüzeysel değerler ile inanç sistemlerin hâkimiyeti baskındır. Bu dayanışma türü, genellikle aile ve topluluk bilincinin bireyselliğe kıyasla ön plana alındığı geleneksel toplumlarda görülür. Böyle bir toplumsal birliktelikte, bireylerarası rekabet de doğal olarak yaşanmamaktadır. Yani, geleneksel toplumlarda insanlar birbirine yettiklerinden, işbirliği ile karşılıklı bağımlılığa daha az ihtiyaç

¹⁴⁴ Bazı toplumsal sınıflarda intiharın neden daha fazla görüldüğünü araştıran Durkheim, "*İntihar*" adlı çalışmasında, 19. yüzyıl Avrupası'nda yaşanan intiharların toplumdaki oranlarına yakından bakar. Birtakım istatistiki verilerin de yardımıyla, intiharların bireysel ve ahlaki nedenlerinden ziyade, toplum nezdinde hangi koşullara bağlı olduğu sorusunun peşine düşer. Emile Durkheim, *İntihar: Bir Toplum Bilim İncelemesi*, (Çev. Zühre İlkelen), İstanbul, Pozitif Yayınları, 2013. Durkheim *İntihar* eserinde dinle birlikte bireylerin aile ve siyasal toplumla bütünleşme dereceleriyle, parçası oldukları toplumsal gruplar arasındaki bağların gücüyle, toplumdaki intihar oranlarını kıyaslar. Modern toplumlarda bireyin parçası olduğu toplumsal grupların bütünleşme dereceleriyle intiharı oranlarının değişimlerini gösterir. Alex Callinicos, *Toplum Kuramı: Tarihsel Bir Bakış*, 6. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s. 211. Durkheim'in vardığı nokta, insanların toplumsal grupla bütünleşmesinin sağlanamadığı durumlarda, intihara eğilimin de arttığı üzerinedir. İki aşırı uç dâhil olmak üzere, çok fazla ya da çok az bütünleşmiş toplumlarda intihar oranları doğal olarak yüksek olacaktır. Belli bir nedensellik doğrultusunda dört farklı intihar tipi tespit eden Durkheim, kaderci ve özgeci intiharları aşırı düzenleme ve toplumsal bütünleşmeye bağlar. Bryan S. Turner, *Klasik Sosyoloji*, (Çev. İdil Çetin), İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s. 155.

¹⁴⁵ Ruth Wallace ve Alison Wolf, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları: Klasik Geleneğin Genişletilmesi*, (Çev. Leyla Elburuz, M. Rami Ayas), 5. Baskı, Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2013, s. 47.

¹⁴⁶ Anthony D. Smith, *Toplumsal Değişme Anlayışı: İşlevselci Toplumsal Değişme Kuramının Bir Eleştirisi*, (Çev. Ülgen Oskay), 2. Baskı, İstanbul, Gündoğan Yayınları, 2011, s. 33.

¹⁴⁷ Raymond Aron, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, (Çev. Korkmaz Alemdar), 8. Baskı, İstanbul, Kırmızı Yayınları, 2010, s. 230.

duyarlar.¹⁴⁸ Diğer taraftan, organik dayanışmada ise canlıların organları arasındaki dayanışmayı çağrıştıran biçimde, insanların diğerlerine muhtaç olmalarından ileri gelen bir işbirliği zorunluluğu vardır.¹⁴⁹ Buna göre ilkel topluluklar, paylaşılan inançlarla mekanik dayanışmayla birbirine tutunurlarken, modern toplumlar ise işbölümünün gerektirdiği karşılıklı bağımlılıkla, yani organik dayanışmayla bir arada tutunurlar.¹⁵⁰

Görüldüğü üzere mekanik dayanışmada toplumsal bütünleşme, toplumun üyeleri arasındaki benzerliklere bağlıken, organik dayanışmada toplumsal bütünleşme, kişiler arasında yaratılan gelişmiş işbölümü bağlamında ortaya çıkan karşılıklı bağımlılıkla sağlanır. Durkheim'in bakış açısında moderniteyle birlikte insanların birbirlerine bağılıkları mecburileştiği için bireyselleşmenin, yabancılaşmanın ve yalnızlaşmanın artması şeklinde özetlenebilecek gelişmeler öne çıkar. Özellikle mekanik dayanışmadan organik dayanışmaya geçiş sürecinde bazı kuralsızlıklardan ötürü gelişen karmaşayla çeşitli sorunlar peyda olabilir. Durkheim, kuralsızlık olarak resmedilen bu duruma "anomi" adını verir.¹⁵¹ Büyük ve hızlı değişimlerin değerler üzerinde yarattığı bozulma, toplumun bütünleşmesini ve işlevlerini yerine getirebilmesinin zorlaştıracaktır.¹⁵² Durkheim, her iki dayanışma türünde bulunan kolektif bilinçle birlikte bütünleşme ve organik dayanışmayı, sanayileşmenin yarattığı hızlı dönüşüm ve travmatik sıkıntıların uzantısı olan anomi karşısında toplumsal parçalanmaya çare olarak gösterir.

Toplumsal düzeni yeniden tesis etme konusunda arayışlarda bulunan Durkheim'e benzer biçimde toplumsal bütünleşmenin doğası itibariyle zorunluluğu üzerinde duran Parsons, genel olarak toplumsal bütünleşme ve düzen konusu başta olmak üzere, bireylerin toplumla bütünleşmesi ile toplumsallaşması üzerinde durur. Kültürel sistem ekseninde belirlenen normlar ile değerlere yönelik seçimlerin, bireylerin toplumsal eylemleri etkilediğini düşünen Parsons'a göre, toplumun kültürünü benimseyenler, belli koşullarda kendilerinden beklendiği gibi davranırlar. Bu açıdan toplumsal sistemin sürdürebilmesi için bireylerin

¹⁴⁸ Mekanik ya da benzerliğe dayalı dayanışma hakkında daha fazla bilgi için bkz. Emile Durkheim, *Toplumsal İşbölümü*, (Çev. Özer Ozankaya), İstanbul, Cem Yayınevi, 2006, s. 99–142.

¹⁴⁹ Organik ya da işbirliğine dayalı dayanışma hakkında daha fazla bilgi için bkz. Durkheim, *Toplumsal İşbölümü*, s. 143–182. Durkheim'e göre modern anlamda sanayi toplumları bu türden bir dayanışma içerisindedirler.

¹⁵⁰ Wallace and Wolf, s. 467.

¹⁵¹ Anomi, aynı zamanda bir toplumun normlarının etkisizleşmesi anlamına gelmektedir.

¹⁵² Sunar, s. 9.

kendilerinden beklendiği şekilde davrandıkları toplumsal eylemleri işlevseldir.¹⁵³ Parsons'a göre toplumsal bütünleşme, sistemin istikrarını sağlayarak, onu bozan unsurlardan sakınmaya çalışan sistem birimleri arasındaki etkileşim ile işbirliğini geliştirmeye çalışan kolektif birleşmedir. Bu bakımdan aile, akrabalık grupları, meslekler, din ve devlet işlerinin toplumsal yapılarda görünür olması ve bunların bütünleşme işlevini yerine getirmesi beklenir.¹⁵⁴

Parsons, toplumu dengeli ve düzenli uyumlu bir şekilde işleyen parçalardan meydana gelen, bütünleşmiş bir yapı olarak gören sosyolojideki yapısal-işlevsel yaklaşım çerçevesinde ele alır.¹⁵⁵ Ona göre toplum farklı işlevlere sahip unsurların belirli bir düzen dâhilinde bir araya geldiği uyumlu bir bütündür.¹⁵⁶ Toplumsal sistemi, kabaca toplumla eşitleyen Parsons, bu sistemin en önemli işlevini yine bütünleşme olarak görür.¹⁵⁷ Toplumsal sistemse onun formülasyonunda dört alt sisteme bölünmüştür. Ünlü AGIL şeması¹⁵⁸ ya da formülü adı verilen sınıflandırmasına göre, fiziksel çevreye uyum (*adaptation*) sağlama, hedefe ulaşma (*goal attainment*) bütünleşme (*integration*) ve son olarak gerilim idaresi/örüntüyü koruma (*latency*) toplumsal sistemin alt sistemleridir.¹⁵⁹ Bu çerçevede Parsons, toplumların varlığını sürdürebilmesi ile toplumsal denge için bu temel gereksinimlerin şart olduğunu öne sürer. Her sistem varlığını muhafaza edebilmek için yukarıda sayılan dört işlevsel gereksinimi karşılamak zorundadır. Birimler arasındaki temel fark da bu işlevlerden hangisinin daha baskın olmasıyla ortaya çıkmaktadır.

Parsons'ın yaklaşımında bireylerin toplumun değerlerini paylaştığı şeklinde bir ön kabul vardır. Böylece toplum birbiriyle ilişki içerisinde bulunan bir toplumsal sistem

¹⁵³ Anthony Giddens (Ed.), *Sosyoloji: Başlangıç Okumaları*, (Çev. Ginseli Altaylar), İstanbul, Say Yayınları, 2009, s. 36–37.

¹⁵⁴ Talcott Parsons, *The Social System*, London, Routledge, 1991.

¹⁵⁵ Parsons, Durkheim gibi işbölümü ile toplumsal bütünleşme arasındaki yakın ilişkiyi göz önünde bulundurarak, işbölümünün iki tür bütünleşmeyi ortaya çıkardığını savunur. İlki, toplumsal sistem içerisinde farklı statülere sahip olanlar arasındaki bütünleşmedir. İkincisi birtakım çıkarlar temelinde bütünleşmedir. Parsons bütünleşmeden “*sistemi işler durumda tutabilmek için, sistem içinde çeşitli aktörler ve birimler arasındaki ilişkileri eşgüdümlemek, düzeltmek ve düzenlemek ihtiyacını*” kastetmektedir. Wallace and Wolf, s. 72. Dolayısıyla Parsons toplumsal bütünleşmenin, sistemin eşgüdümsel biçimde bütünsel olarak işlevinin yerine getirilmesi ile parçaların uyumuyla ilgilenmektedir. Margaret M. Poloma, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, (Çev. Hayriye Erbaş), Ankara, Gündoğan Yayınları, 1993. s. 158.

¹⁵⁶ Sunar, s. 21.

¹⁵⁷ Mark Abrahamson, *İşlevselcilik*, (Çev. Nilgün Çelebi), Konya, Sena Ofset, 1990, s. 34.

¹⁵⁸ AGIL şeması için bkz. Poloma, s. 157–159.

¹⁵⁹ AGIL şeması, toplumsal sistemin kıt kaynaklarının dağıtımına ilişkin işlev ile toplumsal bütünleşmenin sağlanmasına ilişkin işlevin birlikte işleyişiyle ilişkilendirilir. Buna göre siyasal hedeflerin saptanarak erişilmesi, mal ve hizmetlerin dağıtımına ilişkin esaslar, toplumsal sistemin işleyişi ile toplumsal bütünleşmenin sağlanması için gerekli olan kültürel ve psikolojik girdilerin göstergesidir. İhsan Sezal (Ed.), *Sosyolojiye Giriş*, 2. Baskı, Ankara, Martı Yayınları, 2003, s. 25.

oluşturmaktadır. Parsons insanların toplum tarafından kabul edilme isteğini fazla ön plana çıkararak böylece bir uyumun yakalanacağına dair iyimser bir tablo çizmiş olsa da birçok unsuru göz ardı eder. Toplumun uyumlu ve bütünleşmiş bir yapı olduğu yorumlarına kuşkulu bir gözle bakan Dahrendorf, Parsons ve diğer yapısal-işlevselcilerin çalışmalarında gösterilen toplumun bütünleşmesi teorisinin, esasında birkaç varsayım üzerine kurulu olduğunu söyler: (i) Her toplum, nispeten sürekli, istikrarlı yapı unsurlarından oluşur. (ii) Her toplum iyi bütünleşmiş (*well-integrated*) yapı unsurlarından meydana gelir. (iii) Bir toplumdaki her unsurun bir işlevi vardır. Bir sistem olarak onun çalışabilmesine katkı sunmaktadır. (iv) Her işleyen toplumsal yapı, üyeleri arasında değerler uzlaşısına dayanır. Toplumsal alanda sürekli mevcut olan çelişkiler ile çatışmaların, değişim ve gelişim açısından sonuç doğurabilecek nitelikte olabileceğini söyleyen Dahrendorf'a göre, toplumu oluşturan öğeler önce çözülmeyi, sonra da yeniden bütünleşmeyi sağlar. Toplumdaki bazı bireylerin diğerleri üzerinde kuracağı otorite ve baskı, toplumsal bütünlüğün de nedenidir. Ancak ona göre bu, çatışmayı sürekli kılan bir duruma neden olmaktadır.¹⁶⁰

Toplum konusunda Durkheim'den çok da farklı düşünmeyen Merton, Parsons'un çizgisini geliştirerek sürdürmeyi dener. Merton, toplumsal yapıların bütünleştiğini ve normlarıyla üyelerini kontrol altında tuttuklarını düşünür.¹⁶¹ Yapısal-işlevsel yaklaşım çerçevesinde toplumsal bütünleşmenin eksikliklerine dikkat çeken, Parsons'a muhalif bir çizgide görüşlerini dile getiren Sorokin ise, kültürler arasındaki etkileşimlerin dört temel unsura indirgenebileceğini belirtir. Bunlar, (i) *mekânsal ya da mekanik yakınlıkla gelen birliktelik* (ii) *dışsal faktörlerin birliği nedeniyle birleşme* (iii) *nedensel ya da fonksiyonel bütünleşme* (iv) *içsel ya da mantıklı-manalı kültürel bütünleşme (logico-meaningful integration)* olarak tasnif edilirler.

Bunlardan ilk ikisi, Sorokin için toplumsal bütünleşmenin tesisi açısından yeterli kabul edilmezken, diğer ikisi oldukça önemli görülür.¹⁶² Toplumsal bütünleşme türleri açısından Toplumunu sosyo-kültürel bir sistem olarak ele alarak toplumsal bütünleşmeye toplumsal alanda meydana gelen değişimler temelinde bakan Sorokin, işlevselcilerin, işbölümü eksenli farklılaşma ve bütünleşme süreçlerinden daha farklı bir yol izler. Ona göre her toplumda

¹⁶⁰ Ralf Dahrendorf, *Class and Class Conflict in Industrial Society*, Stanford, California Stanford University Press, 1959, s. 161.

¹⁶¹ Poloma, s. 47.

¹⁶² Pitirim A. Sorokin, *Social & Cultural Dynamics: A Study of Change in Major Systems of Art, Truth, Ethics, Law and Social Relationships*, Boston, Extending Horizons Books, Porter Sargent Publishers, 1957, s. 4-9.

kaçınılmaz olan farklılaşma çerçevesinde toplumun bütünleşmesini temin etmek üzere beş alt sistem ortaya çıkar: Bunlardan birincisi, doğru ile yanlış birbirinden ayıran etik sistemler; İkincisi mülkiyet ilişkilerini, temel hak ve görevleri düzenleyen, yasal olanla suç teşkil eden eylemleri birbirinden ayıran hukuk sistemleridir. Üçüncüsü kutsal ve tabu olanı olmayandan ayıran dinî sistemlerdir. Dördüncüsü bilgi edinirken gerçekle hatayı birbirinden ayıran bilimsel sistemler ve son olarak beşincisi sanat sistemleridir.¹⁶³ Sorokin'in sınıflandırmasına benzer bir yol izleyen Kurtkan, mekânsal anlamda birliktelikten doğan bütünleşme olarak yersel bitişiklik hali, dış etkilerle bir araya gelmeye dayalı bütünleşme, işlevsel bütünleşme ve son olaraksa mana etrafında bütünleşme şeklinde bir sınıflandırma yapar.¹⁶⁴

Toplumsal temelli kuramsal açıklamalarda görüldüğü üzere işlevselciler, toplumsal alanda çatışmayı inkâr etmemekle birlikte, toplumları ve toplumsal kurumları birbirine bağımlı unsurlardan meydana gelen bir sistem olarak ele alırlar. Toplumun bu yönde ilerlediğine ve çatışmayı azaltıcı denetim mekanizmaları kurduğuna, kendilerinin de bu yönde çalıştıklarına inanan işlevselciler karşısında çatışma kuramcıları, toplumda güç temelli çıkar ve diğerlerini kontrol amaçlı eylemlerin olduğunu, tarihsel düzlemde ortaya çıkan toplumsal düzenin de bu çatışmaların sonucu olduğunu savunurlar.

Bütünleşmenin ulusal düzeyde daha çok toplumsal birlik ve beraberlik ile ülkesel bütünlükle özdeşleştirilmesi söz konusu olabilmektedir. Bütünleşmeye bu düzeyde yaklaşıldığında, sınırları belirli bir toprak parçası üzerinde toplumsal bütünleşmeyi gerçekleştirme ile toplumsal düzeni korumak açısından, bunlara tehdit oluşturan farklı eğilimlerin bir şekilde minimize edilmesi gerektiği şeklinde bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Eğer bu yapılmazsa, ulusal çapta toplumsal birliktelikleri oluşturan unsurların bazılarının bütünleşmeyi gerçekleştirmenin önüne engel olarak çıkarıldığı sonucuna ulaşılmaktadır. Nitekim toplumsal çözülme, ulusal toplumdaki düzen, denge ve uyumun bozulmasıyla ortaya çıkabilmektedir. Bunun önüne ulusal düzeyde geçebilmek için ise toplumsal uyumu belirli sembol ve simgeler etrafında sürekli yeniden üreten bir birlik-beraberlik eksenli tutunum ideolojisinin çalıştırılmasına ihtiyaç duyulmaktadır.

¹⁶³ Alev Erkilet, *Toplumsal Yapı ve Değişme Kuramları*, Ankara, Hece Yayınları, 2007, s. 16.

¹⁶⁴ Bilgiseven, s. 295–302.

III. BÜTÜNLEŞMENİN TEMEL GÖSTERGELERİ

A. Bütünleşmenin Siyasal Göstergesi: Egemenlik

1. Egemenliğin Düşünsel Altyapısı

Tarihsel olarak sosyo-ekonomik koşullar, farklı siyasal model arayışları ile buna uygun rejimler özellikle bütünleşme süreçleri kapsamında egemenlik, aidiyet, meşruiyet gibi algılamaların yeniden inşasına neden olmaktadır. Devlet, iktidar, bağımsızlık, otorite gibi konularla yakından ilgili düşünsel bir kategori olarak egemenlik, özü itibariyle kurallar koyma, etkin olarak hüküm sürme, devlet üzerinde yasal yetki kaynağı ve en üstün güç biçimindeki ifadelerle tarif edilir.¹⁶⁵ Egemenlik, yüzyıllardır iktidarlar açısından vazgeçilmez bir varlık olarak değerlendirilmektedir. Modern devletin oluşumunda önemli bir rol oynayan egemenlik 17. yüzyıldan itibaren önce merkezîyetçi krallığın, 19. yüzyıldan itibaren ulus-devletin en önemli niteliğini oluşturur.¹⁶⁶

Egemenlik fikrinin tarihsel, siyasal ve hukuksal gelişimi çerçevesinde kavramın inşa edilmesinde çeşitli düşünürler etkilidir. 16. yüzyıl başından itibaren egemenliğin temellerine ilişkin çeşitlenen görüşler, dile getirildikleri dönemlerin siyasal atmosferini yansıtır. Modern siyasetin gelişimde katkısı olan isimlerin, kavramı inşa ederken yaşadıkları dönemin iktidar ilişkilerini analitik düzlemde anlama ve bu ilişkilere bir form verme biçiminde hareket etmeleriyle egemenlik kavramı da biçimlenmiştir. Çeşitli düşünülerin iç barış ve güvenliği tesis edebilmek gibi kaygılarla ortaya koydukları egemenlik teorisi, devlet otoritesinin tek ve mutlak iktidar olarak meşruluğuna rasyonel bir temel bulma arayışıyla ilgilidir. Nitekim

¹⁶⁵ Siyaset bilimi, hukuk ve uluslararası ilişkiler alanları başta olmak üzere çeşitli disiplinlerin gündeminde önemli bir yer işgal eden egemenlik, klasik anlamıyla, teritoryal sınırları belirgin bir yerde, belli bir insan topluluğu üzerinde yasa koyma ve zor kullanma tekeli ile bu insanları diğerleri karşısında temsil etme hakkı olarak ele alınır. Hinsley'e göre devletin tarihi ve doğuşuyla ilgili olan egemenlik uzunca bir müddettir, nihai ve mutlak otorite fikri olarak açıklanmakta ve başka bir yerde bu türden bir otoritenin olmamasıyla ilgili olmaktadır. F. H. Hinsley, *Sovereignty*, Second Edition, Cambridge, Cambridge University Press, 1986, s. 1–26. Bu kapsamda Hinsley, egemenliğin bir gerçek değil, onunla ilişkili otorite ve iktidarın gerçek olduğunu belirtir. F. H. Hinsley, "The Concept of Sovereignty and the Relations Between States", *Journal of International Affairs*, Vol. 21, No. 2 (1967), s. 242. Krasner ise egemenliğin birbirinden ayrılması gereken dört farklı kullanımından söz eder. Bunlar, bir devlet içerisinde örgütlü bir otorite tarafından devlet üzerinde denetim yetkisine sahip olmak bağlamında iç egemenlik (*domestic sovereignty*); devletlerin sınır aşan hareketleri üzerindeki kontrol yeteneğini ifade eden "karşılıklı bağımlılığa dayanan egemenlik" (*interdependence sovereignty*); diğerleri tarafından resmî olarak tanınması içeren anlamlarıyla "uluslararası yasal egemenlik" (*international legal sovereignty*); ve son olarak yerel otoritelerin devlet sınırları içerisinde başkaca bir otorite kabul etmemesi anlamıyla "Westphalian egemenlik" modeli olmaktadır. Stephan Krasner, *Sovereignty: Organized Hypocrisy*, Princeton, Princeton University Press, 1999, s. 11–25.

¹⁶⁶ Baskın Oran, "Ulusal Egemenlik Kavramının Dönüşümü, Azınlıklar ve Türkiye", *Anayasa Yargısı, Anayasa Mahkemesinin 41. Kuruluş Yıldönümü Nedeniyle Düzenlenen Sempozyumda Sunulan Bildiriler*, (25–26 Nisan 2003), Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 2003, s. 61.

Bodin'den Hobbes'a, Hobbes'tan Rousseau kadar birçok düşünür, egemenliğin hedefini güvenlik ve kamu düzenini sağlamak olarak ele alır.¹⁶⁷ Bu analizlerde genellikle devlet, insanların yaşamlarının her boyutunda onlara zarar gelmemesi için üstün egemenlik yetkileriyle donatılmıştır.

Orta Çağ'da meşruluğunu tanrısal iradenin dünyadaki temsilcisi sıfatıyla alan krallar, ülkesinin yasa koyucusu olarak egemenliği elinde bulundurur. Floransalı Machiavelli, 1513'te yazdığı *Prens* adlı eserinde hükümdarın/prensın iktidarını sağlamak için hiçbir otoriteyle yetkilerini paylaşmamasını ve tanrısal hukuk sınırlarının dışına çıkarak kendine özgü bir yönetme sanatı geliştiren bir tarzda hareket etmesi gerektiğini öğütler.¹⁶⁸ Tanrısal öğelerden ziyade iktidarın güçten doğduğu üzerinde duran Machiavelli, sunduğu önermelerle egemenliği "laik" bir temelde ele alırken siyaset alanını hükümdarın sınırsız iktidarı biçiminde formüle etmektedir.

Machiavelli'yi takiben iktidarın egemenlik erki şeklinde kavramlaştırma işlemi, Bodin tarafından gerçekleştirilir.¹⁶⁹ Bodin, modern egemenlik fikrini tanımlayarak, merkezî bir krallık için kavramsallaştırdığı egemenliği sistematik bir biçimde ifade eder. Egemen erk, ona göre devletin özünü oluşturur ve onu diğer topluluk biçimlerinden ayırır.¹⁷⁰ Egemenliğin dönemin temel yapılanması mutlak monarşi tarafından kullanılmasını esas alan Bodin, feodal beyler arasında bölünmüş olan iktidarların tek bir merkezde birleştirilerek dinî otorite Papa karşısında bir güç oluşturabilmesi için gerekli devlet mantığının altyapısını oluşturur.¹⁷¹ Bodin'in düşüncesinde belirli sınırlar içerisinde yaşayan toplumun yönetilmesinde en üstün hukuki yetki olarak egemenlik, "mutlak", "bölünemez" ve "sürekli" niteliklere sahiptir.¹⁷² Böyle bir otoritenin varlığı, siyasal ve toplumsal istikrar ile ortak refahı sağlayacaktır.

¹⁶⁷ Özdemir, *Avrupa Mantığı*, s. 381.

¹⁶⁸ Machiavelli bu öğütü bir analogi ile verir: "Bir prens eğer ille de hayvan gibi davranması gerekirse tilki ve aslanı seçmelidir; çünkü aslan kendini ağdan tilki de kurttan korumasını bilmez. Tuzakları tanımak için tilki olmak gerekir, kurtları ürkütmek için aslan." Niccolò Machiavelli, *Prens*, (Çev. Nazım Güvenç), 2. Baskı, İstanbul, Anahtar Kitaplar Yayınevi, 1994. s. 110.

¹⁶⁹ Bodin'in egemenlik kavramını ortaya attığı ve onu devletin özüne yerleştirdiği eseri 1572 yılında *Les Six Livres de la Republique* (Devletin Altı Kitabı) adıyla yayımlanmıştır.

¹⁷⁰ "Nasıl ki kenarları, pruvayı, pupayı, güverteyi bir arada tutan omurgaya sahip olmayan bir gemi biçimsiz bir tahta yığınından başka bir şey değilse, bütün üyeleri ve bunların parçalarını, bütün aileleri ve demekleri tek bir beden şeklinde birleştiren egemen erki olmayan bir devlet de devlet değildir." Mehmet Ali Ağaoğulları ve Levent Köker, *Kral-Devlet ya da Ölümlü Tanrı*, 4. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2009, s. 26.

¹⁷¹ Ece Göztepe, *Avrupa Birliği'nin Siyasal Bütünleşmesi ve Egemenlik Yetkisinin Paylaşılması Sorunu*, Ankara, Seçkin Yayıncılık, 2008, s. 35.

¹⁷² Ağaoğulları ve Köker, s. 27–36.

Bodin'e göre egemenliğin en önemli ölçütü, egemen erkin iradesinin bir yansıması olduğu için yasa koymaktır.¹⁷³

Bodin'in kavramsallaştırmasında egemenliğin kaynağı konusunda bulunan eksiklik Suarez tarafından tamamlanır. Suarez, kavramı toplumsal sözleşme ile ilişkilendirerek, yönetilenlerin rızasını egemenlik teorisine ekler.¹⁷⁴ 17. yüzyılda Bodin'in ve Suarez'in egemenliğe katkılarını bütüncül olarak yeniden tanımlayan İngiliz düşünür Hobbes ise, egemenliğe olan ihtiyacın temel unsurları üzerinde durur. Hobbes, egemenliği devletin temsilcisi sıfatıyla egemen bireyler olarak "toplumsal sözleşme"ye dayalı yöneticinin mutlak ve sınırlanmamış gücüyle ilişkilendirir.¹⁷⁵ Toplumsal bütünler üzerinde duran Hobbes'a göre, toplum halinde ortak bir otoriteye boyun eğmeden önce insanların yaşadıkları varsayılan düzen olan "doğa hali", hukukun ve adaletin bulunmadığı, herkesin herkesle savaştığı bir ortamdır. Birliği temsil eden devletin ortadan kalkmasıyla mutlak bir gücün olmadığı böyle bir ortamda, insanlar barış özlemi içerisindeyken şiddet ve ölüm korkusu hâkimdir. Herkesin birbiriyle potansiyel savaştığı, bencil çıkarları doğrultusunda hareket ettiği, onun deyiimiyle "insan insanın kurdu" (*homo homini lupus*) olduğu bir durum vardır. Bu ortamdan kurtulmanın yegâne yolu, Hobbes'a göre insanların bir araya gelip bir sözleşme yaparak, iktidar haklarını kendilerini dışardan gelebilecek tehditlere karşı koruyacak soyut bir varlığa (*Leviathan*¹⁷⁶) devretmeleridir.¹⁷⁷ Böylece insanların doğa halinden kaçarak toplum haline geçmeleri mümkün olacaktır. Hobbes'un mutlakiyetçi siyaset anlayışında, fiziki güvenliği sağlamak üzere "toplumsal sözleşme" ile oluşan insanların ortak ürünü mekanizmanın, tek bir yönetenin egemenliğine, mutlak ve sınırlanmamış biçimde teslim edilmemesi düşüncesi vardır. Somut olarak bakıldığında bu durum mutlakiyetçi monarşide kral ile devletin bütünleşmesi, egemenliğin kralın kişiliğinde varlık bulması anlamına gelir.

¹⁷³ Göztepe, s. 22.

¹⁷⁴ Hamit Emrah Beriş, *Egemenlik: Bir Kavramın Geçmişi, Bugünü ve Geleceği*, İstanbul, Tezkire Yayıncılık, 2014, s. 6.

¹⁷⁵ Torbjorn L. Knutsen, *Uluslararası İlişkiler Teorisi Tarihi*, (Çev. Mehmet Özyay), İstanbul, Açılım Kitap, 2006, s. 145. Hagen Schulze, *Avrupa'da Ulus ve Devlet*, (Çev. Timuçin Binder), İstanbul, Literatür Yayınları, 2005, s. 54–55.

¹⁷⁶ Eski Ahit'te adı geçen dev deniz canavarı olarak bilinen Leviathan, Hobbes tarafından mutlak devlet metaforu olarak kullanılır.

¹⁷⁷ İnsanların doğal durumunun tasviri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Thomas Hobbes, *Leviathan*, (Çev. Semih Lim), 2. Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1995, s. 92–96.

Öte yandan, devleti halk ya da ulus ile özdeşleştiren Rousseau ise, egemenliğin kaynağı olarak toplumu (halk ya da ulus) gösterir.¹⁷⁸ İdeal bir toplum ile bu toplumun yönetilmesi üzerinde duran Rousseau, bölünmez bir bütün olarak egemenliğin halk tarafından kullanılması gerektiği fikrindedir. Oybirliği ile onanması istenen tek yasa olarak “toplum sözleşmesi”ni işaret eden Rousseau, toplumsal bütünleşmeyi dünyanın en çok irade isteyen işlerinden biri olarak görmektedir. Çünkü ona göre özgür biçimde dünyaya gelen insan, iradesi dışında herhangi bir bahane ile buyruk altına alınamaz. Toplum sözleşmesi yapılırken ona karşı çıkanlar olsa bile, bu durum rızası olmayanlar için sadece buna katılmamak anlamına gelir ki bu da sözleşmeyi geçersiz kılmaz.¹⁷⁹ Rousseau, yeni bir devlet ve birlik oluşturmak hedefiyle bireylerin özgürlük ve mülklerini “toplum sözleşmesi” ile geri almak üzere gönüllü olarak egemene devretme eylemine “genel irade”¹⁸⁰ adını vermektedir. Ortak çıkarları sağlamak adına yasa yapan genel irade, egemen (halk egemenliği) ile somutlaşmış meşruluk kazanır.¹⁸¹ Genel iradeden kaynaklanan tek hukuka sahip bu devlet, üyelerini yurttaşlara dönüştürerek türdeş bir hukuksal-siyasal alan oluşturmasının yanında farklılıkları kamusal alandan dışlar.¹⁸² Dolayısıyla çoğunluğu esas alan bu irade, bireyin üzerinde daha geniş olarak bir kavram olarak ulusu vurgular. Yurttaşlık düşüncesini öne çıkaran Fransız siyaset adamı Sieyès de egemenliğe aynı pencereden yaklaşarak bu düşüncelere siyasal temsil mekanizmasını ekleyerek ulusal egemenliğin ulusun temsilcileri tarafından kullanılacağını belirtir.¹⁸³

Görüldüğü üzere Machiavelli ile tanrısal öğelerinden sıyrılarak laik nitelikler kazanan egemenlik kurgusu, Bodin’in analizleriyle sistematikleşerek detaylanmış, egemen iktidarın özüne ilişkin kavramsallaştırmalarıyla gelişim göstermiştir. Bodin ile başlayan egemenliğin mutlak, devredilemez ve paylaşılamaz olduğu düşüncesi, Suarez ve Hobbes ile yöneticinin kişiliğinde anlam kazanmıştır. Bodin ve Hobbes, mutlakiyetçi monarşiler nezdinde, parçalı yapılar karşısında düzen ve istikrarı sağlamak adına sınırsız ve bölünemez bir iktidarın egemen olabileceğini savunmuşlardır. Hobbes’un insanların en temel varoluşsal ihtiyaçları

¹⁷⁸ Mehmet Ali Ağaoğulları, *Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği*, 2. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2010, s. 9.

¹⁷⁹ Jean Jacques Rousseau, *Toplum Sözleşmesi ya da Siyasi Hukuk İlkeleri*, (Çev. M. Tahsin Yalım), 2. Baskı, İstanbul, Devin Yayınları, 2004, s. 174.

¹⁸⁰ Genel irade (*volonte general/general will*) kavramının özellikleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ağaoğulları, s. 87–93. Ayrıca bkz. Schulze, s. 84.

¹⁸¹ Rousseau’ya göre halkın oluşturduğu ortak yasalar çerçevesinde hareket etmesi gereken iktidar, sadece genel iradenin görev yapmak üzere belirlediği bir görevlidir. Başka bir deyişle, egemen, genel iradenin oluşturduğu yasaları uygulamak üzere o makama getirilir ve bu yasalara bağlı kalmak zorundadır.

¹⁸² Ağaoğulları, s. 355.

¹⁸³ Ağaoğulları, s. 204.

olan fiziki güvenliklerinin sağlanmasına yaptığı vurgusunu takiben, egemenliğin kaynağını “ulus”tan aldığı inancının yaygınlık kazanması Sieyès ve Rousseau ile mümkün olmuştur.

2. Egemenliğin Tarihsel Dönüşümü ve Bütünleşme Süreçleri

Bütünleşme süreçleri için siyasal bağımsızlığın sağlanması ile egemenlik yetkilerinin kullanılması için bir meşruluk zeminine ihtiyaç duyulmaktadır. Egemenlik yetkilerinin uygulanması bakımından bütünleşme süreçlerinde güvenliği tesis edici sistemsel mekanizmaların yaratılması, bütüncül bir üretim ve ekonomik düzenin işlerlik kazandırılması ile birlikte bunların devamını sağlayacak bir ortak kimliğin inşa edilmesi gerekmektedir. Hem ulusal hem de uluslararası düzeydeki bütünleşme süreçlerinin meşruluğunu kazanması için belirleyici olan bu hususlar aynı zamanda hukuksal altyapı ve çerçevelerini oluşturan önemli göstergelerdir. Bu bağlamda Tablo 3’te tarih boyunca devlet ya da devlet benzeri siyasal yapıların somut egemenlik uygulamaları ile göstergeleri bulunmaktadır.

Tablo 3: Egemenlik Göstergeleri ve Uygulamaları

Ontolojik Güvenlik Sistemi (bayrak, ordu) <ul style="list-style-type: none">• merkezî ordu ve kolluk kuvvetleri• asabiye (ortak aidiyet)
Bütünlüklü Ekonomik Sistem (para basma, vergi toplama) <ul style="list-style-type: none">• ortak ölçü ve tartı birimleri• ortak zaman ölçüleri (saat, takvim vb.)• ortak değişim aracı (para)• birbirine bağlı ve güvenliği sağlanmış• ulaşım ve iletişim/haberleşme ağları• ortak iletişim aracı (resmî dil)
Kurumsal Yapılar (yasama-yürütme-yargı) <ul style="list-style-type: none">• ortak kurallar ve hukuk sistemi• gündelik hayatın idaresi• idari ve yargısal denetim/yaptırım sistemi• iç ve dış politikayı belirleme (bağımsızlık)

Kaynak: Erdem Denk, *Avrupa Birliği*, Ankara, MEB Yayınları, 2016, s. 32.

Egemenliğin, belirli bir zaman diliminde siyasal iktidar ilişkilerindeki gelişmeler ile ekonomik, siyasal ve toplumsal değişimlerin yol açtığı yeni ilişkilere yanıtlar üretmek üzere ortaya çıktığı geniş biçimde kabul edilmektedir. Ancak egemenlik kavramı ortaya çıkmadan önce de dünyanın birçok yerinde iktidar ilişkileri bulunmaktadır. İlkel dönemler bir yana, insanlık tarihinin farklı evrelerinde kurulan siyasal birimlerde bu türden ilişkiler hâlihazırda bulunmaktadır. Mezopotamya’da çoğunlukla tarımla uğraşan insanların küçük birimler halinde bağımsız bir şekilde kent-devlet biçiminde örgütlendikleri öncü yapılarda bu türden

ilişkiler başlamıştır.¹⁸⁴ Bu yapılar sistemli bir şekilde ekonomik ilişkilerin yürütülmeye başlandığı, yine bu çerçevede bütünleşen güvenli toplumsal alanların oluşturulmaya çalışıldığı ilk örneklerdir. Özellikle temel ihtiyaçları karşılamak üzere yapılan tarımsal üretimin güvenlik içinde düzenli bir şekilde yürütülebilmesini sağlamak için gerekli kuralların oluşturulmasına ihtiyaç duyulan bu topluluklarda işbirliği ve dayanışma biraz da mecburen yerleşmeye başlamıştır.¹⁸⁵

İlkçağlardan itibaren gelişen bütünleşme faaliyetleri zamanla değişime uğrayıp yeni ekonomik ve toplumsal yapılara ihtiyacı gerekli kılmıştır. Dayanımların artması neticesinde toplumu bir arada tutabilmek için yukarıda da görüldüğü üzere güç ve rıza gibi iki unsur içeren bir yönetim anlayışı Machiavelli'den itibaren kurumsallaştırılmaya çalışılmaktadır. Dolayısıyla ihtiyaçlar doğrultusunda gelişen yapılara uyarlanan ve farklılıklar sergileyen iktidar ilişkileri açısından modern devletin gelişimi, devletlerin yetkilerinin göstergesi olacak egemenliğin somutlaşması açısından önemli bir evredir.

Egemenlik anlayışının modern kökeni egemenliğin kaynağını tanrıdan geldiğine inanılan Orta Çağ'a kadar uzanmaktadır. Kent-devlet yapısının tamamen ortadan kalkmadığı feodal dönemde, insanlar ekonomik ilişkilerini sürdürürken hem kendi güvenliklerini sağlamak hem de birbiriyle ticaretlerini güvenli bir ortamda gerçekleştirmek için onları koruyan/kollayan, kelimenin eski tabiriyle onlara “ekmek veren” lordlara bağlılıklarını sunmuşlardır. Ancak ekonomik ve askerî hareketliliklerin yoğun biçimde yaşandığı Orta Çağ Avrupası'nda feodal lordlar yanında, egemenlikleri örtüşen kent meclisleri (*Standestaat*), kent-devletleri, kent birlikleri (*city-leagues*), krallıklar, dukalıklar, Kutsal Roma ve Vatikan'daki evrensel Katolik Kilisesi gibi birçok siyasi birim bulunmaktadır.¹⁸⁶ Bu birimler kendi aralarında çeşitli ittifak ilişkilerine girmekte, birbirleriyle ekonomik, siyasi ve mezhepsel savaşlar yürütmektedirler. Böylesine parçalı bir yapıda, kişisel bağlar etkili olurken, toprak egemenliği ilkesine dayanan bir devlet fikri henüz bulunmamaktadır.¹⁸⁷

¹⁸⁴ Kent-devletlerinin ilk örnekleri Sümerlerde görülmektedir. Sümer kent yaşamının toplumsal, ekonomik, hukuksal ve teknik yönleri için bkz. Samuel Noah Kramer, *Sümerler: Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*, (Çev. Özcan Buze), Kabalcı Yayıncılık, 2002, s. 104- 151.

¹⁸⁵ Denk, s. 25.

¹⁸⁶ Özlem Kaygusuz, “Egemenlik ve Vestfalyan Düzen”, Evren Balta (Ed.), *Küresel Siyasete Giriş, Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s. 29.

¹⁸⁷ Schulze, s. 13.

Bütüncül bir yapıdan söz edilemeyen Orta Çağ'da kitleler güvenliklerini lordlara bırakmalarına rağmen, kendi aralarında yaptıkları ticaretlerde sorunlar yaşamaya devam etmektedirler. Ticarete yaşanan zorluklar yanında feodal toplumun parçalanmış ve çeşitli ittifaklarla gruplaşmış, birbirleriyle din ve mezhep savaşları yürüten bir görüntüsü vardır. Bununla birlikte feodal üretim, bölgelerarası verimlilik açısından farklılıklar arz ettiğinden parçalanmalar ve yeni siyasal birliklikler oluşturacak bir potansiyele de sahiptir. Tüm bunlar, daha geniş yetkilere sahip bir siyasal otoriteye olan ihtiyacı kaçınılmaz hale getirmiştir. Bu doğrultuda, 16. yüzyıldan itibaren Batı Avrupa'da farklı hukuksal uygulamalar ile asayiş gibi güvenlik problemleri nedeniyle ticaret yapamayan, pazarını genişletmek isteyen burjuvazi ile topraklarını genişletmek isteyen feodal beylerin en güçlüsü krallar arasındaki koalisyonla “mutlakiyetçi krallıklar” kurulmuştur.¹⁸⁸ Bu gelişme, toplumsal düzende ortak pazar için tek hukuku uygulamak üzere feodal düzenden merkeziyetçi devlet düzenine doğru geçişin de ilk adımıdır.¹⁸⁹

Feodal dönemde ileride devletin temelini oluşturabilme potansiyeline sahip çekirdek yapılar tedricen belirmeye başlamıştır. Buna karşılık siyasi iktidar ilişkileri açısından modern devlet ile uluslararası yapının temelleri, Avrupa'da uzun din ve mezhep savaşlarının zirvesi olan Otuz Yıl Savaşları'nı takiben imzalanan Westphalia Barışı (1648) sonrasında itibaren kurulacaktır.¹⁹⁰ Barışı yaratan devletler aralarındaki ilişkilerin yürütülme çerçevesini, dinsel otoritelerin geri planda olacak şekilde “egemenlik” ve “eşitlik” prensipleri üzerine bina edeceklerdir. Egemenlik yetkilerinin meşru kullanımını sadece devletlere bırakan Westphalia Barışı ile krallıkların, teritoryal alanlarında egemen olarak nihai karar alıcı ve yasa koyucuları haline getirilmesi üzerinde uzlaşmaya varılmıştır. Böylece meşru bir siyasi birim haline getirilen egemen devlet, devlet olma ölçütleri açısından toprağı kontrol etmek ile kendi toprakları üzerindeki standartları belirleyen yegâne unsur olmuştur.¹⁹¹ Kralların da kendi egemenlik

¹⁸⁸ Mutlakiyetçi kralların kurulmasıyla gelişen merkeziyetçi evrenin gelişimi bkz. Baskın Oran, *Türkiye'de Azınlıklar: Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İhtihat, Uygulama*, Ankara, İletişim Yayınları, 2004, s. 18–19.

¹⁸⁹ Mutlakiyetçi kralların toprakları üzerindeki tekelleri güç ve araçlarıyla kurmaya çalışacakları tekdüze yönetim aynı zamanda hukukun da analamını değiştiren bir niteliktedir. Bu dönüşümün için bkz. Gianfranco Poggi, *Modern Devletin Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım*, (Çev. Şule Kut, Binnaz Toprak), 6. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, s. 92–94.

¹⁹⁰ Bu bağlamda gelişen “Westphalia sistemi” iki temel ilkeye dayanmaktadır: Bunlardan birincisi, devletler ülkelerindekileri bağımsız kontrol edecek egemen yetkilere sahiptir ve ruhanî ve dünyevî gruplar ile tüm kurumlar devlete tâbidir. İkincisi, tüm devletlerin bağımsız ve egemen kabul edilerek eşit bir şekilde yapılandığı ve buna göre ikili ya da çok taraflı ilişkilerin düzenlendiği kabul edilmektedir. Heywood, *Küresel Siyaset*, s. 31.

¹⁹¹ Daniel Philpott, “Sovereignty: An Introduction and Brief History”, *Journal of International Affairs*, Vol. 48, No. 2 (Winter 1995), s. 364.

uygulamalarını belirli bir sınır içerisinde kullanacakları yeni bir dönem başlamış, toplumsal bütünlüğü tesis edeceği beklenen kral, egemenliği kendinde toplayarak merkezileştirmiştir.

Modern merkezî devletlerin ilk adımlarının atıldığı, ancak henüz tam olarak olarak kurulamadığı Westphalia'yı takiben, Avrupa'da aynı sınırlar içerisinde yaşayan insanlar, birbirleriyle kurduğu ilişkileri daha fazla geliştirebileceklerdir. Etkileşimlerin artmasına paralel, paylaşılan ortak değerlerin uyumu, birbirlerine duydukları sadakat ile içerisinde yaşadıkları topluluğa aidiyet gibi meseleler konusunda ilerlemeler kaydedilmiştir. Belirli bir toprak parçası üzerinde birlik ve beraberliğin artmasıyla biçimlenen bu topluluk, daha sonra Amerikan ve Fransız Devrimleri idealleri çerçevesinde “ulus” olarak adlandırılacaktır. Bu devrimlerin eşitlikçi ve özgürlükçü idealleri ile ulus, toplumsal bütünleşme için zihinsel bir çerçeve oluşturarak iktidarın meşru temsilcisi olan birim konumuna gelecektir. Başka bir deyişle ulus olgusu, devlet egemenliğinin kaynağı olarak ortaya çıkacaktır. Fransız Devrimi ve Napolyon Savaşları sonrası egemenliğin artık ihtiyaç duyulmayan bir otorite olarak monarktan/kraldan ulusa devrini gerçekleştirecek gelişmelerle egemenliğin “ulusal egemenlik” biçimine dönüşümü başlayacaktır.¹⁹²

Ekonomik olarak bir bütün şeklinde hareket eden feodaliteden yeniden üretilen ekonomilere geçiş ile siyasal anlamda geniş bütünlerden daha parçalı yerel birliklere geçiş de mümkün olmuştur. Başka bir deyişle, nispeten kapalı bir ekonomi görünümündeki feodaliteden ulusal anlamda bir pazar ve üretim kapasitesi bağlamında ulusal niteliklere sahip devlet çerçevesinde bütünleşmesine doğru bir yönelim yaşanmıştır. Kapitalist ilişkilerin feodal üretim ilişkilerinin yerine geçtiği bu düzlemde geniş halk kitlelerinin sadakati de uzun vadede kiliseden krala, kralların Fransız Devrimi sonrasında tasfiye edilmesiyle, kraldan “ulusal devlet” modeline doğru bir geçiş izlemiştir.¹⁹³ Söz konusu süreçte egemenliğin Westphalia'da oluşan ülke sınırları içinde ve dışındaki klasik anlamları da pekişmeye başlayacaktır. Buna göre egemenliğin klasik olarak dışsal anlamı devletlerin uluslararası alanda tam bağımsızlığını, içsel anlamıysa ulusal sınırları içerisinde siyasal, ekonomik ve toplumsal olarak sorgusuz yetkisine işaret edecektir.¹⁹⁴

¹⁹² Bu sürecin gelişimi için bkz. Erol Kurubaş, “Uluslararası İlişkiler Düşüncesi ve Dünya Politikasında Değişimi Anlamak”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1 (Ocak 2012), s. 17–18.

¹⁹³ Bu bağlamda Fransız Devrimi ve etkileri için bkz. Josep R. Llobera, *Batı Avrupa'da Milliyetçiliğin Gelişimi, Modernliğin Tanrısı*, (Çev. Ebru Akman, Emek Akman), Ankara, Phoenix Yayınları, 2007, s. 195–209.

¹⁹⁴ Egemenliğin içsel ve dışsal yüzlerine ilişkin olarak bkz. Christopher Pierson, *The Modern State*, Second Edition London and New York, Routledge, 2004, s. 36–39.

Tüm bu süreçlere karşılık ulus-üstü bir yapı kurma temelli arayışlar neticesinde egemenliğin devletlerin tek kamusal otorite olarak ulusal sınırları içerisinde sorgusuz yetkisi ile devletin uluslararası alanda tam bağımsızlığa sahip olmasına işaret eden iç ve dış anlamlarının değişime uğratılmaya çalışılması en fazla İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra AB ile gündeme gelecektir. Burada bir parantez açarak, Yugoslavya ve SSCB gibi federal devletlerin egemenliğin kullanımı açısından merkezîyetçi özelliklerinden ötürü klasik egemenliğin dönüştürülmesi bağlamında ciddi bir dönüşüm etkisinden söz edilemez. İkinci Dünya Savaşı sonrası gelişen ulus-üstü bütünleşme arayışları ülkenin, devletin, egemenliğin tek ve bölünemez, üstün ve başka bir güce tabi olmama gibi nitelikleri kapsamında ulusal egemenlik yetkilerine yönelik göreceli bir aşınmanın başlatılmaya çalışıldığı bir evreye geçilmesine yöneliktir. Bu kapsamda ulus-devletlerin yetkilerini devralabilecek ulus-üstü kurumlar oluşturulması, egemen devletlere atfedilen niteliklere karşı bir harekettir. AB başta olmak üzere ulusların üzerinde bir yapı inşa etme uğraşının, ulusal egemenliğe, uluslararası normlara, ayrıcalıklara ve en önemlisi ulus-devletin uluslararası sistemdeki en önemli aktör konumuna karşı bir değişim ve dönüşüm getirmeyi hedeflemeleri kaçınılmazdır.

Bunlara ilaveten, mal, hizmet ve sermayenin serbest dolaşımına dayanan, devletlerin sınırlarıyla tanımlanan akışkanlıkların ve geçirgenliğinin arttığı, birleşmiş bir ekonomik sistemin oluşmasına yönelik genel bir eğilim olan küreselleşmeyle kaçınılmaz hale gelen farklı siyasi ve ekonomik ağlar, geleneksel anlamda ulus-devletlerin egemenlikle ilgili içerik ve işlevlerine yönelik bir dönüşüm zorlaması getirmektedir. Zorlama kendini özellikle ekonomi alanında daha fazla hissettirmekte¹⁹⁵ yeni tasarımlar ile teknolojik imkânlar sayesinde yayılmakta ve yeni siyasi-ekonomik bölgesel gelişmeleri de tetiklemektedir. Nitekim küreselleşme, yerel düzeyde ulus-altı, bölgesel; küresel düzeyde ulus-üstü alternatifleri gündeme getirmektedir.¹⁹⁶ Devletler açısından bakıldığında, Dedeoğlu'nun da dediği gibi ulus-üstü bütünleşmeyle küresel sisteme dahil olma arayışı yeni karşılıklı bağımlılıklar üretmektedir. Bu bağlamda egemenlik ve bütünleşme arasındaki diyalektik ilişki

¹⁹⁵ Küreselleşmenin ekonomik etkilerine dikkat çeken Castells, dünya ekonomisinin küresel çapta genişlemesini, 20. yüzyılın bilgi ve iletişim teknolojilerinin sunduğu altyapılar aracılığıyla devletler ile ulus-üstü kurumların çıkarlarını koruma ve onların liberal politikaları çerçevesinde geliştiğini vurgulamaktadır. Böylece toplumsal ve siyasal kurumlar bir araya gelerek bütünleşme sürecini faaliyete geçirmekte, üretim, istihdam ve şirketler bölgesel ve yerel kalsa da dünya çapındaki ekonomiler, küresel bir çekirdeğin performansına bağlı hale gelmektedir. Küreselleşmiş çekirdek, ona göre finans yasalarını, uluslararası ticareti, ulus-üstü üretimi, bir ölçüde bilim ve teknoloji ile uzmanlaşmış emeği içermektedir. Manuel Castells, *Enformasyon Çağı, Ekonomi, Toplum ve Kültürü: Ağ Toplumunun Yükseliş*, Cilt I, 2. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınevi, 2008, s. 128.

¹⁹⁶ Jan Arte Scholte, *Globalization: A Critical Introduction*, London, MacMillan, 2000, s. 133.

şu şekilde işlemektedir: “Küresel sisteme yeniden dâhil olma-bütünleşme sürecinin başlaması, -klasik ulus-devletin işlevselliğini yitirmesi-devlet egemenliğinin erozyona uğraması-ortak egemenlikte birleşme-birlik oluşturma-küresel sisteme yeniden dâhil olma”¹⁹⁷

Böyle bir ortamda, ulus-üstü bir yapı kurma anlayışının devletlerin ulusal egemenlik anlayışı üzerinde radikal bir değişim meydana getirme arayışları içerisinde olması kaçınılmazdır. Ulusal yetkileri kullananların kendilerinden beklenen işlevleri yerine getirememesinden hareketle de ulus-üstü bütünleşme hareketlerinin bunlara alternatif bir anlayış geliştirme eğilimde olmaları doğaldır. Ulus-üstü bir hukuksal mekanizmanın yaratılması değişen oranlarda bir egemenlik devrini ya da paylaşımını zorunlu hale getirir. Nitekim ulus-üstü bütünleşme süreçlerinde bilerek ve isteyerek devletlerin sahip oldukları yetkileri devretmesi ya da paylaşması, ulusal egemenliklerinin aşındırılması anlamına gelmektedir.¹⁹⁸ Ulus-devletler, her ne kadar sınırsız olmasa da egemenliğin ulusal sınırlar içerisinde devlet aracılığıyla kullanılmasını meşru görürken, buna karşılık ulus-üstü bütünleşme süreciyle otoritelerin çeşitlenerek işbölümü mantığı çerçevesinde sahip olunan yetkilerin paylaşıldığı ya da devredildiği ortak bir yapı ortaya çıkarılmaya çalışılmaktadır. Böylece egemenliğin mutlak olma niteliği yok olmakta, tek bir otorite yerine birden çok otorite işbirliği yaparak yetkilerin kullanımını farklı bir merkeze aktarılmaktadır. Devletlerin uluslararası ve ulus-üstü kurulaşlara karşı verdikleri taahhütlerle egemenliklerini kendi iradeleri ile sınırlandırmaları, egemenliğin mutlak ve bölünemez niteliği ortadan kaldırırken egemenliğin ülke dışından otoritelerce sınırlandırılabilceğini kabul etmeleri anlamına gelmektedir.¹⁹⁹

Ulus-üstü bir düzen tesis etmek için ulusal egemenliği, sadece uluslararası örgütlenmeler, sivil toplum kuruluşları ve işbirliğine dayanan ortak kurumlar aracılığıyla ortadan kaldırmak yeterli olmadığından, ulus-üstü bütünleşme sürecinin egemenlik konusuyla kilitlenmesinin önüne geçebilmek için iktidarın kullanımında farklı stratejilerin hayata geçirilmesine ihtiyaç vardır. Bu stratejiler, ulus-üstü yapının taşıyıcısı yapının sürece eklenilen aktörlerin egemenlik yetkilerinden feragat etmeleri için onları etkilemesi, onlara

¹⁹⁷ Dedeoğlu, *Uluslararası İlişkilerde Özel Bir Alan: Bölgesel Bütünleşme*, s. 274.

¹⁹⁸ Nitekim bu kapsamda bakıldığında Avrupa’da kurulmaya çalışılan ulus-üstü hukuk düzeni çerçevesinde ortaya çıkan ulus-üstü kurum ve mekanizmalar, devletlerin yetkilerini insan hakları, hukukun üstünlüğü ve hukuk devleti düşüncesine dayanarak sınırlandırmaktadır. Serap Yazıcı, “Avrupa Birliği Süreci: Ulus Devletten Ulusüstü Devlete Geçiste Hukuk Devletinin Değişen İçeriği”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 54, Sayı 4 (2005), s. 78.

¹⁹⁹ Oktay Uygun, *Federal Devlet: Temel İlkeler, Kurumlar ve Uygulama*, 2. Baskı Ankara, İtalic Yayınları, 2002, s. 133-134.

karşı kendini meşru olarak kabul ettirip egemenlik yetkilerini devretmelerine razı etmesi üzerine kuruludur. Ulus-üstü yapı, bu aktörlerden aldığı yetkiyi kendi kurumları aracılığıyla kullanacak ve kendisini oluşturan birimler açısından meşruluğunu sağlayabilecek araçlar üretmek zorundadır.

Devletlerin varlıklarının temeli olarak gördükleri egemenlik yetkilerinden vazgeçirilmesi, kuşkusuz ulus-üstü yapının yaratacağı meşruiyetle mümkün olacaktır. Normalde egemenliklerinin ihlal edileceğine karşı çıkan ulusal aktörlerin buradaki tasarrufu, tamamen yaratılan meşru kurumlarla kurdukları ilişki çerçevesinde belirlenecektir. Ulus-üstü yapı hedefi doğrultusunda meşruluğu sağlamak için yetkilerin devralınmasının yanında devletlerin egemenlik kaygılarını azaltabilmek de oldukça önemlidir. Bu kaygılar azalmayıp ulusal çıkarlara dayalı anlayışlar devam ettiği müddetçe, ulusal egemenliğin geçerliliği güçlü bir şekilde varlığını sürdürecektir. En nihayetinde de ulus-üstü yapılar, ulus-devletler karşısında yeni bir meşruiyeti ortaya koyabilecekse, bu yapının evrensel ölçekte yaygınlık kazanmaması önemlidir.

B. Bütünleşmenin Ekonomik Göstergesi: İşbölümü ve Ortak Pazar

Bütünleşme süreçleri hem ulusal hem de uluslararası düzeyde toplumsal yaşamla ilgili olarak karşılıklı bağımlılık, işbirliği, işbölümü, uzmanlaşma ve ortak pazar gibi ekonomik boyutla ilişkili unsurları içermektedir. Bütünleşmenin örgütlü ve kurumsallaşmış bir yapıya bürünebilmesi, sürece katılan birimler arasında ekonomik birlikteliği sağlayacak unsurların kurulmasını gerektirmektedir. Sürece dahil olmayanların da işbirliği ve işbölümünün hakim olduğu bu pazarın içine çekilmesi ya da tamamen dışlanması, bütünleşme süreçlerinin iktisadi temelini oluşturmaktadır. Bütünleşmenin iktisadi temelini ticaret, refah, güvenlik gibi toplumun değişik düzeylerini şekillendirilmesini beklenmekte, genel bütünleştirme siyaseti de bundan payını almaktadır. Bütünleşme süreçleri ortaklığın gelişmesi zeminini hazırlayan üretim, ticaret, sanayileşme, kentleşme, teknik ilişkiler gibi toplumsal etkileşimlerle ve çıkarlarla yakından ilgili olduğundan, söz konusu dinamikler yanında ortaklaşa kurulan ekonomik pazar birliğinin başarısı ve devamlılığı önemlidir. İki düzey açısından da bütünleşmenin yaşandığı alanın sınırlarının belirlenmesinde toplumsal işbölümü çerçevesinde ekonomik faaliyetler belirleyici bir çerçevedir. Toplumsal işbölümü, uzmanlaşmış bir siyasal

örgütün oluşması, kendi kazancını artırmak amacıyla işbölümüne dahil ötekilerle rekabet eden kendine has ve yönelik çıkarın ortaya çıkmasına yol açmaktadır.²⁰⁰

Bütünleşme süreçlerinin siyasal anlamda ortak kural ve tutumlar ile bunları takip edebilecek kurumsal yapı altında bir arada tutulabilmesi, uyumlu ticari ilişkiler ile ekonomik etkileşimlerin yaygınlaştırılmasına ve bunun tüm bütünleşme alanında geçerli olmasına dair genel bir ilkeyi ortaya çıkartır. Tarihsel olarak da bakıldığında da ticareti geliştirmek ve kolaylaştırmak adına varılan uzlaşa ve güç birliklerinin geniş bir ekonomik pazar yarattığı görülebilir. Geniş topraklarda farklı düzeylerde parçalı halde bulunan toplulukların bütünleşmelerinde pazar ekonomilerinin belirli sınırlar içinde toparlanması ve yönetilmesi sürecin önemli bir tutkalını oluşturmaktadır.

Bütünleşmenin ekonomik alanda kendini gösterebilmesi, bütünleşme alanı içerisinde güvenli bir alanda yürütülen ortaklaşa ticaret uygulamalarını, bunların düzenli bir şekilde işlemesi için ortak hukuk kurallarını, her yerde geçerli olacak ortak bir para birimini, gelirlerin ve harcamaların yönetimi için veznedarlık yapan bir organ başta olmak üzere icracı ve denetleyici kurumları da gerektirmektedir. Bunlar temin edildiği ölçüde emek ve sermaye gibi üretim faktörlerinin birimler arasında kısıtlamalarının ortadan kaldırılması ve dolaşımın serbest biçimde sağlandığı bir bütünleşik ortam doğacaktır. Bu sayede kimi zaman birbiriyle uzlaşması çok da kolay olmayan taraflar çelişkileri görmezden gelerek ortak menfaatlerini gerçekleştirebileceği bir işbirliği ve işbölümü ilişkisini kurabileceklerdir.

Ulusal bütünleşme süreçlerinde ortak ulusal pazara büyüme, kalkınma gibi unsurların tüm bölgelerde yaşayan farklı kesimleri kapsaması arzu edilmektedir. Belirli bir sınırlar içerisinde yaşayan tüm grupların ulusal çapta bu pazara eklemlendirilmesi özellikle hedeflenen türdeşliğin sağlanması açısından da gereklidir. Çünkü Oran'ın da dediği gibi azınlık bilincinin ortaya çıkması ulusal ortak pazarın kurulmasıyla yakından ilişkilidir. Oran'a göre uluslaşmanın gerçekleştiği konjonktürde bir ülke içerisinde yaşayan bir etnik grubun kimlik bilinci ulusal ekonomik pazarla birlikte ticaret, kentleşme gibi ortak değerler üreten toplumsal mekanizmalardan önce oluşabiliyorsa asimilasyonun başarılı olma ihtimali düşük, aksi durumda asimilasyonla türdeşleştirme çabası yüksek olacaktır.²⁰¹ Bölgelerarası eşitsizlikler, etnik uyuşmazlıklar ve ekonomik sorunların nispeten önüne geçebilmek için de

²⁰⁰ Poggi, s. 157.

²⁰¹ Oran, *Türkiye'de Azınlıklar*, s. 32.

bu husus önemlidir. Dolayısıyla ulusal bütünleşmenin belirli sınırlarla çevrili bir alanda sağlanabilmesi açısından ortak pazar anlayışının ülkenin her yerine ve ülkedeki her grubu içerek biçimde yayılmasının hedeflenmesi gereken bir idealdir.

Ulusal bütünleşme düzeyinde bütünleşmenin ekonomik göstergesi iç ulusal pazar ile birlikte gelişen işbirliği ve işbölümü mekanizmalarını içerirken, uluslararası alanda bütünleşmenin ekonomik göstergesi de üretim işbirliği, uzmanlaşma ile tarafların gümrük birliğinin teminini takiben bütün birimleri kapsayan bir ortak pazarın sağlanmasıyla gelişmektedir. Ortak pazar, uluslararası kurulduğu zaman üretim ve ürün seçeneklerinin artması yanında rekabet şartları çerçevesinde ücretlerin de ucuzlaması anlamına gelecektir. Ulus-üstü bir bütünleşme düzeninde birbirine bağlı bir yapı, tarafların ihtiyaçlarını birlikte karşıladıkları ya da bu düzenin devam etmesi için tarafların birbirine ihtiyaç duyduğu bir işbirliği, işbölümü çerçevesinde gelişmesi beklenmektedir. Bu sayede kısıtlamalar ortadan kalkarak birimlerin uyumlu ilişkiler kurması mümkün olacaktır.

C. Bütünleşmenin Sosyo-Kültürel Göstergesi: Kolektif Kimlik

Bütünleşme süreçlerinin siyasal ve toplumsal boyutu üzerinde dururken bu süreçlerin ortak bir ekonomik ve güvenlik sistemi yanında kurumsal yapıları da gerekli kılan egemenlik göstergeleri içerdiği vurgulanmıştı. Bütünleşmeyi siyasal bağlamda gösteren egemenlik uygulamaları açısından aynı değerleri paylaştığına inanan insanların ortaklık algıları doğrultusunda bir aidiyet duyma, tutunum arayışları yanında duygulanma, düşünme, görme gibi toplumsal kimlik edinme süreçleri de bütünleşme süreçleri açısından olmazsa olmaz sosyo-kültürel göstergelerdir. Her kimlik oluşumunda toplumun kendini aidiyet, sadakat, ortak değer ve ortak çıkar gibi unsurlar üzerinden tanımladığı ve farklı şekillerde dönüştürülebilmeye uygun nitelikler bulunmaktadır. Siyasi varoluşun modern zamanlarında bir soyutlama olarak ele alınan kimlik terimi, genellikle bir bireyi veya bir grubun karakterize ettiği her şeyi kapsayacak şekilde literatürde bireysel ve kolektif düzeyde ele alınmaktadır. Kimlik, basitçe kişilerin, grupların, toplum veya toplulukların “kimsiniz, kimlerdensiniz?” gibi sorular karşılığında verdikleri yanıtlardır.²⁰² Kendimizi nasıl tanımladığının hakkındaki bu türden soruların yanıtı şüphesiz kişinin aileden başlayarak içinde yetişip büyüdüğü toplumsal çerçeve içerisinde içselleştirdiği unsurlarla doldurulmaktadır.

²⁰² Bozkurt Güvenç, *Türk Kimliği: Kültür Tarihinin Kaynakları*, 3. Baskı, Ankara, Remzi Kitabevi, 1995, s. 3.

Bütünleşme süreçlerinde kimlik oluşturma girişimleri, seçilmiş veya miras alınan özellikleri belirtmek amacıyla hem ulus-inşa etmek isteyen hem de ulus-üstü bir yapı kurmak isteyen kesimlerin uyguladıkları bir politikadır. Kimlik inşası ya da kimliğin edinilmesi süreçleri açısından Yurdusev'e göre birtakım ortak öğeler sıralanabilir: Buna göre (i) öncelikle kimlik, bireyin topluma aidiyetini belirleyen ve toplumsal süreçlerle oluşan bir olgudur. (ii) Bir varlığın tanımı olarak kimlik, bir tasvir olarak ait olan ile ait olunan ya da aynı çerçevede kimliği edinen (tanımlayan) ile kimlik verenin (tanımlanan) birleşimidir. (iii) Kimlik, genelde başkalık ve öteki ile anlam kazanır. (iv) Toplumsal etkileşimlerden ötürü çok yönlü, dinamik ve değişken olan kimlikler, insanların çok sayıda aidiyete sahip olmaları nedeniyle aynı zamanda çoğuldur. (v) Tarihsel bir olgu olan kimliklerin kapsam ve etkileri değişkenlik göstermektedir. (vi) Kimliğin oluşumu, semboller, mitoslar, dil, din, etnik köken, coğrafya, hayat tarzı, beraber yaşanan tarih, değerler, gelenek ve görenekler gibi toplumca paylaşılan “objektif” öğeler ile bunların içselleştirilmesi neticesinde ortaya çıkan “sübjektif” öğeleri bir arada içerir. (vii) Doğuştan itibaren edinilen aile, etnik grup, toplum, cemaat, ulus ve medeniyet gibi verili (tabii) kimlikler sonradan toplumsal yaşamda bireylerin tercihleri doğrultusunda edindikleri kazanılmış (iradi) kimlikler arasında geçişkenlikler mümkündür. (viii) Kimlik, yeni kimliklerin edinilmesine veya var olanların değişmesine yol açabilir. Son olarak kimliklerin algılanması karşılıklı konumlarına bağlıdır.²⁰³

Gerçekten de Yurdusev'in dediği gibi bireyin kendini belirli bir aidiyet temelinde tanımlaması, toplum içerisinde var olan durum ile sonradan gelişen koşullar etrafında belirli bir konumlanmayı beraberinde getirir. Bireylerin ve toplulukların birbirini tamamlayan biçimde cinsiyet, meslek, etnisite, dil, din gibi kaynakları bulunan birden fazla kimliği olabilmektedir. Eğer kimlik bu çeşitlilik üzerinden analiz edilirse, insanlar sahip oldukları kimliklerin dışında başkaca kimliklerle temas ettikleri müddetçe, bu kimliklerine yönelik bağlanma derecelerinde de değişimler olduğunu görebiliriz. Bir topluluğun kendini anlama girişimi ile kendine atfettiği kimlikler kendilerinden olmayan, yani yaygın tabirle “öteki” olarak adlandırılan diğerleriyle etkileşim doğrultusunda gelişmektedir. Bu nedenlerle sabit bir olgu olmayan kimlikleri toplumsal değişim bağlamında objektif ve sübjektif öğeler doğrultusunda tanımlamak işlevseldir.

²⁰³ Nuri Yurdusev, “Avrupa Kimliğinin Oluşumu ve Türk Kimliği”, Atilla Eralp (Der.), *Türkiye ve Avrupa: Batılılaşma, Kalkınma, Demokrasi*, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 1997, s. 18–29.

Bunlarla paralel biçimde Connolly, “benim kimliğim seçtiğim, istediğim ya da rıza gösterdiğim şeylerden çok ne olduğum ve nasıl tanındığımdır.”²⁰⁴ diyerek kimliğin oluşumu açısından bireyin içerden ve dışardan nasıl tanımlandığına dikkat çekmektedir. Erikson da kimliği bireysel düzeyde ideal olanla dışardan etkinin birleşimi çerçevesinde ele alır. Onun ifadeleriyle kimlik: “insanın olmak istediği şey ile dünyanın olmasına izin verdiği şeyin buluşma noktasıdır.”²⁰⁵ Böylece bireylerin kendilerini kolektif bir grubun parçası olarak görme ya da görmeme, kendilerini diğer kolektif gruplardan ayırma yönlü güdülerinin kimlik açısından belirleyicidir. Bu bağlamda kimlik, bir kişinin, bir ulusun veya bir varlığın özelliklerini betimlerken, bunların diğerlerinden nasıl farklılaşıp ayırt edildiğini de göstermektedir.

Kimliğin topluluklar düzeyindeki ifadesi niteliğindeki kolektif kimlik, belli bir kültürel topluluk tarafından taşınan etnik, dinsel ve ulusal versiyonları bulunan kimliktir.²⁰⁶ Kolektif düzeyde kimliğin ulusal, etnik ve dinî gibi gruplara özgü nitelikleri bulunmaktadır.²⁰⁷ Sınırları belli olmayan biçimde farklı kategorilerde değerlendirilip çoğul öğelerle tanımlansalar da bu türden kimlikler, insanların doğuştan edindikleri kimlikler değillerdir. Bu nedenle kendiliğinden oluşmayan kolektif kimlikler, tarihsel olarak pratik hayatın içinde oluşturularak ya da başka bir deyişle inşa edilerek toplumsal çerçevede form kazanırlar. Farklı etnik köken, kültür, dil, din ya da inançları taşıyan insanlar, aynı toplumsal grubu ait olma duygusundan kaynaklanan müşterek bir siyasal kimlik üzerinde uzlaşabilirler. Bireyler iradi olarak herhangi bir kimliğe katılım gerçekleştirebilir ya da bazı bireyler, kendini bu siyasal ortak kimlikten hariç tutarak yine aynı temelde başka kimliklerini öne çıkarabilir.

İnsanların avcılık-toplayıcılık yaptığı ilkel dönemlerde bile bir arada yaşam temelinde kimliksel yönelimleri ile birlikte bir tutunma/tutunum ihtiyaçları bulunmaktadır. Daha evvel değinilen İbn Haldun’un asabiyet olarak tasvir ettiği ve farklı biçimlerde her dönemde görülen dayanışma ruh ve bilinci de bu ihtiyaca işaret etmektedir. İlk çağlarda insanların özellikle tutunum ihtiyaçları bakımından atalarından devraldıkları ruhsal özellikler etkili olurken, Orta Çağ’da tutunumun daha çok din ile sağlanmaktadır. Kimliğin ulusal çerçevede bir anlam

²⁰⁴ William N. Connolly, *Kimlik ve Farklılık, Siyasetin Açmazlarına Dair Demokratik Çözüm Önerileri*, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1995, s. 92.

²⁰⁵ Richard Sennett, *Kamusal İnsanın Çöküşü*, (Çev. Abdullah Yılmaz, Serpil Durak), 4. Baskı, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2013, s. 148.

²⁰⁶ Nuri Bilgin, *Kimlik İnşası*, Ankara, Aşına Kitaplar, 2007, s. 13.

²⁰⁷ Kolektif kimliğin özellikleri için bkz. Jan Berting, *Avrupa: Miras, Meydan Okuma, Vaat*, (Çev. Hüsamettin İnaç), 2. Baskı, Ankara, Adres Yayınları 2017, s. 43–51.

kazanması genellikle ulusun modern dönemlerdeki bütünleşme süreçlerinin bir ürünü olması yanında bu kimliğin çeşitli din, dil, kültür gibi simgesel unsurlar çerçevesinde milliyetçilik tarafından inşa edilmesi kapsamında belirlenir. Topluma ait kolektif bir kimlik türü olan ulusal kimlik, esasen ulusa olan bağlılığı anlatan ve çeşitli sembollerle özdeşleşen bir duygu veya histir. Bu bağlamda ulusal kimliğin simgesel unsurları, genellikle bayraklar, heykeller, üniformalar, haritalar, destanlar ve ulusal marşlardır.²⁰⁸

Ulusal kimliklerin temelde çok boyutlu olduğunu vurgulayan Smith, bunların çözümlenerek birbirinden ayrılabilen etnik, yasal, bölgesel, ekonomik ve siyasal bileşenlerden oluştuğunu söyler. Bunlar Smith'e göre milliyetçi ideoloji tarafından kuvvetli bir insani kimlik ve topluluk vizyonunda birleştirilmektedir.²⁰⁹ Smith, ülkesel ve etnik olmak üzere ikiye ayırdığı ulusal kimliğin objektif niteliklerini “genel bir isimlendirme, tarihsel bir ülke ya da anavatan, ortak mitler ve tarihsel anılar, ortak kitlesel kamu kültürü, ortak yasal hak ve ödevler, ülke içerisinde dolaşımı sağlayan ortak bir ekonomi” olarak sıralar.²¹⁰ Bu nitelikler aynı zamanda bir ulusun ulus olarak tanımlanabilmesine olanak sağlayan genel özelliklerini de ihtiva etmektedir.

Ulusal bütünleşme süreçlerinde merkezî otorite tarafından iktidar yapısı, duygusal bağ ve dayanışmanın oluşumunu sağlayacak bir üst ulus kimliğinin yaratılması söz konusudur. Bireyin çeşitli motivasyonlarla kendini bir ulusun mensubu olarak tanımlaması neticesi burada anlamlıdır. Bu bağlamda oluşumu süregelen ulusal kimliklerin siyasal ve ekonomik temelleri olduğu kadar kültürel ve hatta psikolojik kökenleri de vardır. Bu kimlik, siyasi sınırlar içerisinde aynı zamanda hukuki bir nitelik gösterir. Devlet ve vatandaşlar arasındaki yakın ilişkiyi oluşturan bu kimliğin ulusal düzeyde vatandaşlık biçiminde ifade edilmesinde alt ve üst kimlik ayrımı önem kazanmaktadır. Doğuştan gelen (objektif) ya da bireyin kendisine biçtiği kimlik (öznel) “alt kimlik” olarak anlaşılmalıdır. Sonradan gönüllü olarak edinilen veya devletin ulusal bütünleşmeye biçtiği (anayasal vatandaşlık) kimlik ise “üst kimlik” olarak ifade edilir.²¹¹ Başka bir açıdan bakıldığında bu ayrıma göre üst kimlik, ulusal bütünleşmenin tesisi için devletin vatandaşına dayatmaya çalıştığı kimliktir.

²⁰⁸ Anthony H. Birch, *Nationalism and National Integration*, London, Unwin Hyman, 1989, s. 9, 41.

²⁰⁹ Anthony D. Smith, “National Identity and the Idea of European Unity”, *International Affairs*, Vol. 68, No. 1 (January 1992), s. 60–61.

²¹⁰ Ulusal kimliğin öğeleri için bkz. Anthony D. Smith, *Milli Kimlik*, (Çev. Bahadır Sina Şener), 4. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2007, s. 31–32.

²¹¹ Alt ve üst kimlik ayrımı için bkz. Oran, *Türkiye’de Azınlıklar*, s. 27.

Ulus-üstü bütünleşme süreçlerinde ise ulusal kimliklerin korunması veya yeni bir form kazandırılmaya çalışılması ya da yeni bir ulus-üstü kimlik yaratılması seçenekleri ortaya çıkmaktadır. Bu kapsamda ulus-üstü bir yapı kurma girişimlerinde ulus-inşa sürecindeki yöntemlere benzeyen biçimde bir üst kimliğin dayatılması mümkündür. Eğer öyleyse, ulusal kimliklerin kazanımlarında olduğu gibi dil, eğitim ve medya gibi kimlik kazandırıcı mekanizmalara ihtiyaç vardır. Öte yandan ulus-üstü bütünleşme hareketleri, ortaya koydukları vatandaşlık anlayışı ile birlikte vatandaşlara sunduğu kimlikle ulusal kimlikleri aşmaya çalışan bir anlayış da benimseyebilir. Bunların yanında mikro düzeyde alt kimlikleri koruyarak ya da onları daha görünür kılarak makro kimlikleri zayıflatma yoluyla da üst bütünleşik siyasal bir yapı elde etme yöntemini izleyebilir. Her ne şekilde olursa olsun ulus-üstü bütünleşme süreçlerinde ulusal kimlikler gibi etno-kültürel ve dinsel gibi unsurlara dayanmanın dışında ve tek kimliklilik arzusu karşısında çok kimlikliliği koruyan bir anlayış farklılığı beklenmektedir. Ulus-üstü bütünleşme süreçlerinde kimlik meselesine yaklaşımın, ulusal bütünleşme süreçlerinde belirli bir topluluğa benimsetilmeye çalışılan kimliklerden farklılaşması için de teklifi, türdeşliği esas alan bir yönelimden uzaklaşması beklentisi de buna eklenebilir.

Ulusal kimlik anlayışının ulus-üstü bütünleşme süreçlerinde bireylerin önde gelen kimlikleri olmaya devam edip etmeyeceğini belirleyici unsur, bu süreçte ulusal bağlılıkların yerine daha geniş kapsamlı yeni bir üst kimliğin gelip gelmeyeceğidir. Tekeli ve İlkin, ulus-üstü bütünleşmeye olan ihtiyacın, ekonomik nedenlerin yanı sıra kültürel ve ideolojik nitelik taşıdığı takdirde toplumdaki sınıfsal değişiklik yapan bir yapısal dönüşümle ortaya çıktığında kültürün yeni kullanımlarıyla ulus-üstü bağlılıklar ya da kimliklerin oluşması olasılığının yüksek olduğunu söylemektedir. Bu doğrultuda bakıldığında onlar, ulus-üstü düzeyde toplulukla ilgili bilinçlenme gelişmesinin ulusal kimliğin bölgesel kimlikler üzerindeki baskısının hafiflemesi ve bölgesel kimliklerin nispeten güçlenmesinin de bir toplulukta yeni tutunum ideolojilerinin yaratılmasına yol açacağını belirtmektedirler.²¹²

Farklılıkları yadsıyan ulusal kimliklerin üzerinde ulus-üstü bütünleşme süreçlerinde yeni bir kimlik belirlemesi, bunun da ancak ulusal kimliğin yerini alacağı düşünülen bir ulus-üstü kimlik biçimde olmasıyla sağlanabilir. Ulus-üstü bütünleşmenin ulusal kimliklerden farklı bir kimliği oluşturabilmesi için türdeşleştirici politikalardan ziyade, harekete dâhil olan

²¹² İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Türkiye ve Avrupa Topluluğu: Ulus Devleti Aşma Çabasındaki Avrupa'nın Türkiye'ye Yaklaşımı*, Cilt 1, Ankara, Ümit Yayıncılık, 1993, s. 35.

bütün ulusları kapsayıcı olması, kolektif düzeyde kültürel farklılıkları kabul eden ve onları bir araya getiren bir nitelik göstermesi lazımdır. Bu durumda ulusal kimliği ikame edebilecek bir ulus-üstü kimlik koyulabilecektir. Tüm bunlar birlikte değerlendirildiğinde ulus-üstü kimliğin oluşabilmesi ve ulusal kimlikleri yenileyebilmesi için çoğulculuk, çokkültürlülük söylemi gibi retoriklere ihtiyaç duyulacak, bu süreçte milliyetçiliğin yerine yeni bir tutunum ideolojisi koymak zorunda kalınacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

İKİ RAKİP BÜTÜNLEŞME: ULUSAL ve ULUS-ÜSTÜ BÜTÜNLEŞME

I. ULUSAL BÜTÜNLEŞME

A. Ulusal Bütünleşmeye Yol Açan Nedenler

Toplumların tarihin belli bir döneminde parçalı yapısına karşı ortaya çıkan yeni ihtiyaçlar doğrultusunda geliştirdikleri “ulus” anlayışı ile buna dayalı bütünleşme süreçlerinin nedenleri ve koşullarının oluşmasında modernleşmenin merkezî bir rolü bulunmaktadır. Modernleşme ile onunla işlevsel olarak ilişkili sosyo-ekonomik ihtiyaçlar, siyasi ve kültürel koşullar, ulusal bütünleşmenin nedeni olacak türde gelişmeleri ortaya çıkarmıştır.²¹³ Egemenliğin, mutlakiyetçi rejimlerde olduğu gibi bölünemez nitelikte tek bir yöneticinin/otoritenin kişiliğinde anlam kazanan yetkiler bütünü şeklindeki eski anlamı yeni ihtiyaçlar üzerine değişime uğramaktadır. Ancak birbirini besleyen modernleşme, sanayileşme ve uluslaşma süreçleri dünyanın çeşitli yerlerinde yine aynı gelişmeler doğrultusunda farklı biçimlerde gerçekleştiğinden, ulusların doğuşu da bu minvalde farklılaşmaktadır.

Fransız Devrimi ekseninde gelişen süreçte kralın ve aristokrasinin halkı temsil ettiği bir sistem varlığını uzun bir süre idame ettirmiştir. Ticari yaşamın gelişmesi neticesinde kralla işbirliğini bir aşamaya kadar sürdüren burjuvazi, feodal düzeni yıkmak ve yine uzun vadede kralı da tahtından ederek ortadan kaldırmak gibi bir hedefle hareket etmiştir. Ancak mutlakiyetçi düzeni yıktıktan sonra yerine konabilecek alternatif için geniş bir kitle desteği lazımdır. Bunun için de bireylerin dayanışma ve özgürlük hissiyle bir topluluğun (ulus) eşit birer mensubu oldukları, daha resmî bir statüyle vatandaşı oldukları düşüncesi temelinde bütünleştirilmelerine ihtiyaç vardır. Dolayısıyla halk egemenliği nosyonuyla birlikte evrilen “milliyetçilik” ideolojisi de burada gündeme gelmiştir. Dinin belirleyici olduğu feodalizmde toplumu bütünleştirmek için yüce sadakat odağı “tanrı” olurken, milliyetçilik bu odak yerine

²¹³ Gerçekleştirdikleri sosyal ve politik işlevler nedeniyle yapay bir cemaat olarak ulusların vazgeçilmez olduğu şeklindeki modernleşmeyle ilgili genel tezin çeşitli versiyonları onun farklı yönleri vurgulamaktadır: (i) modern bir ekonominin işlevsel ihtiyaçları, (ii) modern nüfusun duygusal ihtiyaçları (iii) modern siyasetçilerin taktik ihtiyaçları. Margaret Canovan, *Nationhood and Political Theory*, Cheltenham, Northampton, Edward Elgar Publishing Ltd. 1996, s. 59–60.

“ulus” düşüncesini koyabilecek en önemli araçtır.²¹⁴ Başka bir deyişle dinin doldurduğu boşluk, artık ulusallıkla ilgili kavramlarca doldurulmaya çalışılacaktır.

Tanilli'nin dediği gibi Fransız Devrimi'nin de temeli olan “milliyetler ilkesi” 1814'ten itibaren “ulusla devlet birbiriyle bütünleşen, bütünleşmesi gereken iki gereklilik” olarak Avrupa'da güçlü bir akım haline gelecektir.²¹⁵ Mutlak kral egemenliğinden ulusal egemenliğe geçişle ya da başka bir deyişle egemenliğin ulusa ait kılınmasıyla birlikte, artık devlet de “ulusal devlet” biçimine dönüşmüştür. Bunu takiben de ulusal devlet tarafından etnik ve sınıfsal farklılıkları ortadan kaldırıp tekliği/türdeşliği esas alan ulus-devlet denilen ideal modelin kurulmaya çalışılması artık söz konusu olacaktır. Nitekim 19. yüzyılın sonundan itibaren imparatorlukların çözülmeye başlamasıyla devletlerin sınırlarıyla ulusların sınırları -her ne kadar tam olarak birbiriyle uyumlu olmasalar da- örtüştürüldüğü varsayılarak devletlerin ulus-devlet biçiminde konsolide edilmesine yönelinecektir. Böylece artan ekonomik birikimin özellikle Batı Avrupa'da çeşitli endüstriyel yeniliklere odaklanması neticesinde tarıma dayalı ekonomik sistem ile imparatorlukların yerine ulus-devlet modelinin devri başlayacaktır. Artık devletler, dilleri, resmî kurumları, yasaları, ekonomik alanları, eğitim ve vergi sistemleri, orduları gibi birçok alanı belirleme yanında kendilerine hukuki bir bağla bağlanan vatandaşlara da sahip olacaklardır.

Toplumsal çekişmeleri azalttığı kabul edilen, insanları kontrol edebilme yetisine sahip, daha etkin bürokratik işleyişiyle her türden bilgiyi kayıt altına alma konusunda gelişmiş kurumlarıyla merkezî devletin hem sosyo-ekonomik açıdan hem de sosyo-politik nedenlerle doğuşu ve dönüşümü ulusal bütünleşme süreçlerini doğrudan etkilemektedir. Bu bağlamda sanayi üretiminin yarattığı ekonomik ve siyasi güç, gelişen teknolojiyle iletişim imkânları doğrultusunda yazı dilinin yaygınlaşması, okur-yazarlığın kitleselleşmesi, yayıncılığın gelişimi gibi “ulus” adı verilen birimi temel alan sınırların oluşmasına yol açmıştır. Bu kapsamda modern anlamda merkezî devlet, idaresi altındaki insanlar arasındaki farklılıkları ortadan kaldırarak onlardan dayanışma ve birlik temelinde türdeş bir topluluk yaratma hedefinde bir dönüşümün hazırlığını yapmaktadır. Ulus, diğer ulus-devletler ve ulus-üstü aktörlerle karşıtlık içinde hem dışarda ve hem de ulus-altı siyasal oluşumlar, aidiyetler, kültür

²¹⁴ Bu sürece yönelik gelişmeler için bkz. Baskın Oran, İlhan Tekeli, Mehmet Ali Ağaoğlu, Alaadin Şenel, “Milliyetçilik: Nereden Nereye? Açıkoturum Konuşması”, *Marksizm ve Gelecek*, Sayı 5 (1992), s. 58–83.

²¹⁵ Server Tanilli, *Uygurlık Tarihi*, 23. Baskı, İstanbul, Alkım Yayınevi, 2006, s. 117.

ve kimlik odaklarına karşı içerde yürütülen mücadelelerle kurulurken, ulus-devlet idari ve kültürel olarak dağınık farklı gruplardan insan topluluklarını yeniden harmanlamaktadır.²¹⁶

Modernleşmenin ulusları şekillendirdiği yönündeki düşünceler açısından çalışmalarını daha çok Batı toplumu üzerinde yoğunlaştırarak kültür ve örgütlenme üzerinde geniş biçimde duran Gellner, ulus olma durumu ile milliyetçiliğin tarım toplumundan sanayi sürecine geçişle birlikte doğrudan sosyo-ekonomik ve siyasal gelişmeler doğrultusunda oluştuğu iddiasındadır. Ona göre modernleşmeye bağlı ihtiyaçlar nedeniyle uluslardan önce milliyetçilik ortaya çıkarak ulus temelinde ortak bir kültür yaratma işlevini üstlenmiştir. İnsanlık tarihini tarım öncesi, tarım dönemi ve sanayi dönemleri olmak üzere üç aşamaya ayıran Gellner, ilk dönemde avcı-toplayıcı toplumların devlet gibi örgütlenebilecek ve siyasal işbölümüne yer veremeyecek kadar küçük olduklarından söz eder. Böyle toplumların çoğu modern anlamda devlet özelliği göstermezken, devlete sahip olanlarda bile dayatmacı, düzen baskısı yapan bir devlet sorunu ortaya çıkmamıştır. Yerel kültür ve geleneklerin etkili olduğu bu topluluklarda, “biz” duygusu, ulusal anlamda bir biz duygusu değildir. Nihayetinde Gellner, tarım sonrası sanayi döneminin karmaşıklığıyla işbölümü ile işbirliğini gerektiren yapısı nedeniyle devlet mekanizmasının zorunlu hale geldiğini belirtir.²¹⁷ Çünkü sanayileşme, yeni bir devlet ve kültür tezahürü getirmektedir.²¹⁸ Sanayi Devrimi’nin getirdiği tüm bu süreçler, ulus adı verilen siyasi ve toplumsal türdeşleşme gereksinimini doğurmuştur.²¹⁹

Öte yandan, Anderson, ulusun ve milliyetçiliğin mümkün olabilmesini, ulusal dillerin yayılması ve standartlaşmasını hızlandıran “matbaa kapitalizmi” (*print capitalism*) ile irtibatlandırır. Ulus-inşasının altında yatan milliyetçilik ile ulus fikrinin geniş bir biçimde dünyaya yayılmasında yayıncılık ile kapitalizmi birleştiren matbaa kapitalizmi, toplulukların büyük bir bölümünün aynı metinleri okuyup birbirleriyle özdeşleşmesine olanak tanımıştır. Standart baskı metinleri hem birleşik bir dil yaratmış hem de ulusal bilinç üzerinde etkide bulunmuştur. Bu süreçte romanlar ile gündelik gazeteler standartlaşmada etkili birer iletişim araçlarıdır. Dillerin çeşitliliğinin ortaya çıkmasıyla da modern ulusun oluşumunun hayal edilmesi temelinde ilk adım atılmıştır. Resmî devlet dillerinin yaygınlaşmasını takiben, dinin

²¹⁶ Alev Özkazanç, “Devletin Örgütlenmesi”, Yüksel Taşkın (Ed.), *Siyaset: Kavrmalar, Kurumlar, Süreçler*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s. s. 153.

²¹⁷ Ernest Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, (Çev. Büşra Ersanlı, Bahar Günay, Göksu Özdoğan), 2. Baskı, İstanbul, Hil Yayınları, 2008, s. 75–76.

²¹⁸ Gellner, ulusu, ortak kültür (aynı kültürü paylaşma) ve irade (aynı ulusun üyesi olma) olmak üzere iki unsurun belirlediğini vurgular. Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, s. 76–78.

²¹⁹ Gellner’e göre dünyanın her yerinde aynı zamanda gerçekleşmeyen sanayileşme farklı rekabet ağları üreten ayrımlara yol açmıştır. Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, s. 132–133.

kurumsal alanda gerilemesinin yanında, Latince'nin kapitalist yayın sistematığı içerisinde geri plana itilmesi gerçekleşmiştir. Nihayetinde modern çağda “zaman algısı” değişmiş, tarihin akışı içerisinde ilerleyenler tarafından uluslar tahayyül edilmiştir.²²⁰ Bu argümanlar kapsamında Anderson, milliyetçiliğin dinsel cemaatlerin gerileyişiyle din hanesindeki zayıflamalar ile dil alanındaki gelişmeler neticesinde ölüme ve hiçlik endişelerine karşı, ulus tahayyülüyle dinden arındırılmış bir çözüm arayışının da yerine getirilmeye çalışıldığını savunmaktadır. Milliyetçilik, dinlerdeki ölümsüzlük gibi düşünceleri dönüştürerek din yerine “ezeli bir geçmişten kaynaklandığına ve daha da önemlisi, sınırsız bir geleceğe doğru kesintisizce ilerlediğine” inanılan ulusu koymuştur.²²¹

Belirli bir coğrafyada yaşayan, birbirinden farklı etnik ve dinî özelliklere sahip kitleleri bir araya getirme işi, merkezî bir otorite tarafından çeşitli ortaklıklar temelinde bir türdeş bir ulusun oluşturulması (bir anlamda dayatılması) ve bir arada tutulmasıyla mümkün olmaktadır. Söz konusu yeni yapı dil, din, tarih, soy, mekân ortaklıkları gibi siyasi ve kültürel unsurlar temelinde örgütlenmektedir.²²² Böyle bir kurgusal yapının gereği olarak bireylerin aidiyetlerinin sadece ulusa yönlendirilmesinin yanında, ekonominin gelişimi için para, dil, ölçü ve pazar birlikteliklerinin ulusal çapta standart hale getirilmesi anlayışı yaygınlık kazanmıştır.

Siyasal birliğin önkoşulu olarak görülen türdeş bir ulus isteği, aynı zamanda farklılıkların yol açabileceği siyasi ve toplumsal uzlaşmazlık ile istikrarsızlıkların üstesinden gelebilmenin bir sonucudur. Belirli sınırlar içerisinde yaşayanların aynı özelliklere sahip birlik ve bütünlük gösteren türdeş bir topluma dönüştüğü takdirde daha güçlü bir yapının oluşacağı varsayımı, farklılıkların yaratabileceği toplumsal istikrarsızlık ve çatışmaların üstesinden gelebilme, dış müdahalelere karşı koyabilme, daha kolay bir yönetim arayışı gibi gerekçeler, türdeşlik isteğinin nedenleri arasında gösterilebilir.²²³ Bu sebeplerle ulusal bütünleşme süreçlerinde güç, istikrar ve refah temelli bir siyasi yönetim ile dışarıya karşı belirli sınırlar

²²⁰ Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, (Çev. İskender Savaşır), 3. Baskı, İstanbul, Metis Yayınları, 2004, s. 20–22.

²²¹ Anderson, s. 25–26.

²²² Bunlar aynı zamanda hem ulus-inşa sürecinin birer öğeleri, hem de söz konusu ulusal olarak nitelenen topluluğun ortaklıklar temelinde önemli sembol ve göstergeleridir. Elçin Aktoprak, “Ulusun Tahayyülünde Anadili”, *Anadili Sempozyumu Bildiriler Kitabı-2* (30–31 Mayıs 2009), Ankara, Eğitim-Sen Yayınları, 2010, s. 183.

²²³ Ulus-devletin türdeş bir yapı biçiminde kurgulanma nedenlerine ilişkin olarak bkz. Erol Kurubaş, *Asimilasyondan Tanınmaya: Uluslararası Alanda Azınlık Sorunları ve Avrupa Yaklaşımı*, İstanbul, Küre Yayınları, 2017, s. 38–39.

içerisinde güçlü bir toplumsal birlik oluşturma arzusu belirgin olduğu için ulus şeklinde toplumsallaşma sürecinin avantajlı bir konum sunduğu anlayış belirli bir dönemden itibaren kabul görmeye başlamıştır.

Ulusal bütünleşme süreçleriyle ulusal kimliğin diğer kolektif kimlikler karşısında kazandığı önem de yine modern dönemin etkilerinden biridir. Nitekim Gellner, modern dönemde ulusu olmayan insanın çağdaş hayal gücünü zorladığını belirterek, insanın bir burun ve iki kulağa sahip olduğu gibi bir ulusa da sahip olması gerektiği şeklinde bir anlayışın geliştiğinden söz eder. Ona göre herhangi bir ulusun üyesi olmak, doğuştan sahip olunan bir özellik olmasa da zamanımızda böyle bir görünüme bürünmüştür.²²⁴ Siyasi sadakatlerin öncelik olarak ulusa yönelmesi konusunda Kohn da milliyetçilik düşüncesi kapsamında ulusun kültürel ve ekonomik açıdan en uygun toplumsal birim, ulus-devletin de en ideal siyasi örgütlenme olarak görüldüğünü dile getirir.²²⁵

Ulus, ulus-devlet ve milliyetçilik temelinde yaygınlık kazanmış bu anlayışlar, kuşkusuz, toplumların ulus biçiminde örgütlenmesi ve siyasal ideal olarak da ulus-devlete sahip olması gerektiği anlayışını algısal düzeyde yerleşik hale getirmektedir. Gerçekten de insanların yaşamlarının her anında ulus-devlet adını verdiğimiz bir dünya varmış gibi algıladığı bir durum o kadar yaygınlık kazanmıştır ki, bu yapının kesintisiz tarihsel bir süreklilik arz ettiği düşünülmektedir. Bu nedenlerle ulus-devletler, yönetimleri, nüfus yapıları, bütünleşme düzeyleri, kültürel nitelikleri üzerinde istatistiki araştırmaların yapıldığı dünyanın verili bir parçasıymış gibi ele alınırlar.²²⁶ Yurdusev'in de dediği gibi, ulus-devletin etkinliğinin algılanan ilk özelliği daha evvel hiçbir siyasi yapının elde edemediği, dünya ölçeğindeki evrenseldir. İkinci özelliği ise daha önce hiçbir birimin sahip olmadığı biçimde aracı ve yerel otorite birimlerinin yok olmasının modern teknolojiyle birleşmesi sonucu bireyler üzerinde etkili bir otorite ve güç olarak algılanmasıdır.²²⁷ Bunun nasıl gerçekleştiği konusundaysa Billig, ulusların doğuşu nasıl olursa olsun, bunun bir başarı olduğunu ve egemenliğin evrensel formu olarak ulusların olmadığı bir dünyanın imkânsız olacağı

²²⁴ Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, s. 77.

²²⁵ Hans Kohn, *Nationalism, It is Meaning and History*, Malabar, Florida, Robert E. Krieger Publishing Company, 1965, s. 16–17.

²²⁶ Calhoun, *Milliyetçilik*, s. 22.

²²⁷ Yurdusev, “Ulus-Devlet: İnsanlığın En tehlikeli İcadı”, s. 69.

biçiminde algılanmasına neden olan ideolojinin düşünme biçimini etkileyen milliyetçiliği göstermektedir.²²⁸

Siyasal bağımsızlığa sahip olmayan milliyetçi toplulukların da önemli bir bölümünün hedefinin ulus biçiminde tanınmak ile kendilerini yönettikleri ulusal nitelikli devlete sahip olmayı istemeleri, yukarıda sözü edilen ulusun, milliyetçiliğin ve ulus-devletin günümüzde siyasi alandaki algılanışları ve sahip oldukları özellikleriyle ilgilidir. Ulusu teşkil eden unsurlar bağlamında bakıldığında azınlık ve çoğunluk açısından bir farklılık yoktur. Ulusal bütünleşmenin henüz bir devlete sahip olmayan etnik toplulukların siyasi hedeflerini içermesi bağlamında bu etkenler dikkate alındığında bu türden bütünleşme süreçlerinin nedenleri arasında psikolojik unsurların yeri de göz ardı edilemez.²²⁹ Uluslaşmaya doğru yönelmenin nedenleri arasında farklı etnik grupların kimlik bilinçlerinin farkına varmaları ya da en azından bu kimliklerinin tanınması taleplerini doğuracaktır. Topluluklar, çoğunlukla ulus şeklinde örgütlenerek dünya üzerindeki diğer topluluklar karşısında bu yapıların saygın bir üyesi olacaklarını düşünürler. Yine toplulukların ulus olma iddialarının, en azından uluslararası eşit muamele görme iddiası²³⁰ olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Çünkü herhangi bir devlete bağlı olmayan ya da bağımsızlığını henüz kazanamamış topluluğun üyeleri sivil ve siyasi haklarından faydalanma konusunda geri planda kalmamak adına bu niteliklere sahip olmak istemektedirler.

Ulusal bütünleşmelerin temel hedefi olan siyasi bağımsızlığın ulusal bütünleşmeyi tam anlamıyla sağladığı manasına gelmediğini tekrar etmek lazım. Bir ulusun varlığının devamı, o ulusun parçası olarak kendilerini görenlerin sadakatlerini devam ettirmeleriyle çok yakından ilgili olduğundan, ulusal bütünleşme (ulus-inşası) süreçleri hiçbir zaman tam olarak sonuçlanmaz.²³¹ Bağımsızlık sağlandıktan sonra da ulusal çapta toplumsal bütünleşmenin

²²⁸ Billig, milliyetçiliğin temel ilkesinin “ulusal bir kültür ile özdeşleşmiş ve onun korunmasına adanmış ulus-devletin doğal bir siyasi birim olduğu inancı” olduğunu belirtir. Michael Billig, *Banal Milliyetçilik*, (Çev. Cem Şişkolar), İstanbul, Gelenek Yayınları, 2002, s. 30. Ulus olmanın Avrupa’dan Amerika’ya oradan da tüm dünyaya yayılan evrensel bir yönü bulunmaktadır. Billig, s. 32–33.

²²⁹ Atalarının yaşamış olduğu savaş gibi birtakım kötü tecrübelerin toplumsal grubun üyeleri üzerindeki kolektif anısı için seçilmiş travma (*chosen trauma*) kullanan Volkan, bu travmalardan etkilenen grup üyelerinin söz konusu anılar üzerinde yaşadıkları yoğun duyguları nesilden nesile aktardıklarını belirtir. Vamık D. Volkan, *Kanbağı: Etnik Gururdan Etnik Teröre*, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 1999, s. 63–64. Devralınan miras yanında, bir etnik gruba mensup bireylerin kimliklerine yönelik tehdit hissetmesi de kimliklerini koruma refleksini doğurur. Kimliğin kaybı korkusu, Volkan’ın “zaman çökmesi” olarak adlandırdığı zihinsel olarak ortak seçilmiş travmaların yeniden canlanmasına yol açabilecektir. Volkan, s. 37.

²³⁰ Anthony D. Smith, *Ulusların Etnik Kökeni*, (Çev. Sonay Bayramoğlu, Hülya Kendir), Ankara, Dost Yayınları, 2002, s. 21.

²³¹ Umut Özkırmı, *Milliyetçilik ve Türkiye-AB İlişkileri*, İstanbul, TESEV Yayınları, 2008, s. 12.

sürekli olarak yeniden temin edilmeye çalışılması söz konusudur. Bu bağlamda Schnapper, ulusun toplumlarla bütünleşmesini varlığı devletin içte ve dışta etkinliğini meşrulaştıran bir “yurttaşlar topluluğu” biçiminde olduğunu belirtir. Buna göre ulusun aracı olan devlet de etkinliğini hem toplumlara yurttaşlık aracılığıyla bütünleştirmek hem de ulus birimlerinin dünyasında eylemde bulunmak için devam ettirmektedir.²³²

Ulusal bütünleşme süreci, bir ulus temelinde siyasal, toplumsal, ekonomik, dilsel ve kültürel unsurlar etrafında dayanışma ile birlik hissini temin etmek amacını içerdiğinden bu özellikleri sağlayacak verilerin zaten var olması, yoksa da sağlanmaya çalışılmasını gerektirmektedir. Birlik ve dayanışma hissini temelinde, ortaklık içeren birçok unsur bulunduğu gibi, bir arada yaşam pratikleri ve idealleri oldukça önemlidir. Bu kapsamda insanların kendileri gibi davranan, kendilerine benzer kültürel özellikler gösteren kişilerle birlikte yaşama isteği ile bunu başarabilmeleri yanında ortak gelecek tasavvuruna sahip olmaları, ulusal bütünleşme sürecinin başlatılmasının bir diğer önemli nedenidir. Başka bir deyişle, ulusal bütünleşmeyle insanların kendi yerel cemaatlerinden ötesine geçerek, daha büyük bir toplulukla özdeşleşmelerini sağlamaya yönelik iradelerini tetiklemek ve onları dayanışma ile birlik temelinde bir arada tutmanın hedeflenmektedir.

Toplumlararası bölünmelerin önüne geçebilecek, güvenlik ve istikrar beklentisi doğrultusunda daha yönetilebilir olacağı düşünülen etkenler doğrultusunda da ulusal bütünleşme sürecinin getirmiş olduğuna inanılan dayanışma ve birlik hissine ihtiyaç vardır. Bu çerçevede ulusun “tek bir vücut” ve “tek bir yürek” sloganı etrafında milliyetçi bir söylemle belirli sınırlar içerisinde yaşayan insanlara bir zırh sağladığı iddia edilir. Örneğin Anderson, eşitsizlik ile sömürü ilişkilerine karşın, ulusun sürekli olarak derin ve yatay bir yoldaşlık/kardeşlik olarak tasarlandığından söz eder.²³³ Ulusu manevi/ruhsal ilke olarak ele alan Renan’ın da vurguladığı gibi ulus, geçmişte yapılan ve gelecekte yapmaya hazır olunan fedakârlıklara ait duygunun yarattığı geniş ölçekli bir dayanışmadır. Renan’a göre ulusu oluşturan manevi ruh, biri geçmişe diğeri bugüne ait iki şeyden oluşur. Bunlardan biri, anıların zengin mirasına ortaklıktır. Diğeryse, bir mirasın değerini bölünmemiş haliyle sürdüreceği olma iradesi temelinde birlikte yaşama arzusudur.²³⁴

²³² Dominique Schnapper, *Yurttaşlar Cemaati: Modern Ulus Fikrine Dair*, (Çev. Özlem Okur), İstanbul, Kesit Yayıncılık, 1995, s.43

²³³ Anderson, s. 22.

²³⁴ Ernest Renan, “What is Nation?”, Geoff Eley and Ronald Grigor Suny (Eds.), *Becoming National: A Reader*, New York, Oxford, Oxford University Press, 1996, s. 53.

Renan'a benzer şekilde Birch, bir ulusun, bugün kendisini yöneten bir toplum olarak, geçmişte yapmış olduğu gibi, çok uzak olmayan gelecekte de bunu yapmak için inandırıcı bir iddiası olduğundan bahseder. Ona göre insanlar, kendi ülkelerinin özel fedakârlıklara değer olduğunu hissetmek istiyorlarsa, onun özel erdemleri temsil ettiğini hissetmek zorundadırlar.²³⁵ Dolayısıyla toplumsal birlik ve dayanışmayı sağlamak amacıyla ulusal bütünleşme sürecinde yabancılara karşı koyabilecek, ötekiyle ayrışıp “biz” duygusu içerisinde bir araya gelerek farklılıkları ortadan kaldırmaya ya da en azından minimize edecek bir türdeşliğe ihtiyaç duyularak hareket edilir. Bu bağlamda ulus, bazı özelliklerle birleştiklerine inanarak, kendilerini yabancılardan ayıran ve kendi devletini yaratmaya veya sürdürmeye çalışan toplumsal olarak harekete geçirilmiş bireyler topluluğu olarak düşünülür.²³⁶

Toparlayacak olursak, ulusal bütünleşmelerin benzerlik hissi temelinde aynı gruba ait hissetmekten kaynaklanan ve sınırları belirli bir devlet içerisinde yaşamaları sebebiyle bu gruba güç ve güvenlik verdiği inanan birçok içsel ve dışsal nedenleri bulunmaktadır. Ulusal bütünleşme çerçevesinde ulus biçiminde örgütlenmenin, egemenliğe sahip bütüncül bağımsız bir devlete sahip olmayı, güvenlik, ekonomik refah ve istikrar getireceği, türdeş kolektif kimliğin tesisini sağlayacağı, daha rahat yönetilebilir bir topluluk ortaya çıkaracağı gibi beklentiler ulusal bütünleşmelerin modern dönemde doğup gelişmesini ortaya çıkarmıştır. Topluluğun eşit bir dayanışma ve birlik hissiyle bir arada tutulabilmesinin yanında, ortak ekonomik pazarın tesisi, uluslararası alanda toplumlararası saygınlık, temel haklara sahip vatandaşlarına hareket serbestisi sağladığına dair anlayışlar da ulusal bütünleşmenin nedenleri olabilmektedir.

B. Ulusal Bütünleşmenin Yöntemleri ve Araçları

1. Ulus-İnşası ve Teorileri

Ulusal bütünleşme süreçlerinin ana yöntemi, topluluklar arasındaki farklılıkların ortadan kaldırılması ve ortak bir kimlik ve kültür geliştirilmesi sürecini işaret eden ulus-inşası ile gerçekleşir. Milliyetçilik ideolojisinin bu süreçlerde oldukça etkili olduğu dile getiren Alter'e göre, ulus-inşasının amacı, toplumsal, bölgesel, siyasal ve kurumsal olarak farklılıklara ayrılan toplumu bütünleştirmek ve uyumlu hale getirmektir.²³⁷ Birch'e göre de

²³⁵ Birch, s. 6, 10.

²³⁶ Ernst B. Haas, *Beyond the Nation-State: Functionalism and International Organization*, California, Stanford University Press, 1964, s. 464–465.

²³⁷ Peter Alter, *Nationalism*, London, New York, Edward Arnold Publisher, 1989, s. 21–22.

ulus-inşası, ulusal bağlılığın yerel ile bölgesel bağlılıkların yerini alması süreci, etnik ve kültürel grupların tamamen ya da kısmen ulusal devletin siyasi örgütü ile ulusal toplumun içinde erimesidir.²³⁸ Buradan hareketle merkezî iktidarların kurumsal denetim ve gözetim mekanizmalarını harekete geçirip bir siyasi birim kurgulamaları ulus-inşa sürecini oluşturmaktadır. Bu süreç, ulus olduğu varsayılan toplumsal birimin aynı düşünce, duygu, söylem, eylem birliği ya da belirli durumlar karşısında bunların tam tersini yine aynı biçimde sürdürme şekline sokmayı gerektirmektedir. Söz konusu süreçte insanların ulusun tarihî, sınırları, sembolleri, dil ve kültürüyle özdeşleşmeleri temin edilmeye çalışılmaktadır.

Alesina ve Reich, ulus-inşasını, vatandaşların yeterli miktarda ortak çıkarları hissettikleri, hedefleri ve tercihleriyle birbirlerinden ayrılmak istemedikleri ülkelerin oluşumuna yol açan bir süreç biçiminde ele alırlar.²³⁹ Diğer tarafta Hippler ise, muğlak bir anlam ihtiva ettiğini belirttiği ulus-inşası terimini iki anlamda kullanır. İlk anlamda ulus-inşası, genellikle uzun bir tarihsel zaman aralığında başlangıçta birbirine gevşek biçimde bağlı toplulukların ona tekabül eden bir ulus-devletle ortak bir toplum haline gelmesine izin veren ideal sosyo-politik bir gelişim sürecidir. Böyle bir süreç, siyasi, ekonomik, toplumsal, kültürel ve diğer dinamikler sonucunda oluşabilir. Bununla birlikte bu türden ulus-inşa süreçlerinin başarılı ve otomatik olarak ilerleyeceği söylenemez. Ekonomik ve kültürel bütünleşme, siyasi merkezleşme, bürokratik kontrol, askerî fetih ya da boyunduruk altına alma, ortak menfaatlerin oluşturulması, demokratikleşme ve ortak vatandaşlık ya da baskının kurulması ile etnik temizlik eylemleri gibi son derece farklı boyutlar ve araçlar içerebilirler. Diğer yandan yine Hippler'e göre ulus-inşasının ikinci anlamı belirli bir siyasi hedefe ulaşma stratejisidir. Bu bağlamda ulus-inşası siyasi ve toplumsal süreçleri tanımlamak ya da analiz etmek yerine programatik ya da kavramsal bir karaktere sahip olmaktadır.²⁴⁰

Bu zemin üzerinden ulusal yapıların oluşumları üzerine çokça farklı görüş ve yaklaşımların gelişmiştir. Ulus-inşa teorileri, 1960'lardan itibaren akademik çapta modernizm, toplumsal iletişim, toplumsal hareketlilik ile jeopolitik temelli merkez-çevre yaklaşımlarını esas alan Deutsch, Rokkan, Tilly, Bendix gibi öncü isimlerin çalışmaları

²³⁸ Birch, s. 37.

²³⁹ Alberto Alesina and Bryony Reich, "Nation-building", Working Paper, No. 18839 *National Bureau of Economic Research*, 2013, s. 3.

²⁴⁰ Jochen Hippler, "Violent Conflicts, Conflict Prevention and Nation-building – Terminology and Political Concepts", Jochen Hippler (Ed.), *Nation-Building A Key Concept for Peaceful Conflict Transformation*, London, Pluto Press, 2005, s. 6–7.

üzerinden biçimlenmiştir.²⁴¹ Söz konusu araştırmacılar modern ulus-devletin doğmasına/kurulmasına yol açan ulusal bütünleşme ile konsolidasyon süreçlerini tanımlamak üzere çeşitli yaklaşımlar ortaya sürmüşlerdir. Ayrıca genellikle ulusal bütünleşme süreçlerinde yerel farklılıkların nasıl giderildiği üzerinde durarak milliyetçiliğin önemine dikkat çekerler. Bunların bazıları milliyetçiliğin modern bir ideoloji olarak toplumsal yaşamda güçlü bir biçimde yer almasının, ulusal temelli talep ve davranışların da bir o kadar güçlü biçimde karşılık bulma ihtimalinin artıracığı varsayımlarından hareket etmektedirler. Bazıları da ulusal bütünleşme süreçlerinde ortaya çıkan merkezin, çevreyi hangi öğeler etrafında nasıl bütünleştirdiğini sorgulamaktadır.

Ulusun bir inşa süreci olduğu konusunda öncü çalışmalardan birini ortaya koyan Deutsch için belirli bütünleşik topluluklar açısından ana değerlerin karşılıklı uyumluluğu vazgeçilmez bir koşul olarak ortaya çıkmaktadır.²⁴² Ulus-inşasının devlet gücünün kullanılarak ulusal bir kimliğin inşa edilmesi ya da yapılandırılması olarak tanımlayan Deutsch, Batı Avrupa örneği üzerinden geleneksel toplumlardan modern toplumlara geçiş bağlamında ulusal toplulukların oluşturulmasında iletişimin merkezî bir rol oynadığını dile getirir. Modernleşmenin getirmiş olduğu sanayileşme, ticarileştirme, kentleşme süreçleriyle birlikte kitlesel okuryazarlık ve iletişimin büyümesi, aktif nüfus, üniversite öğrencileri, göçmenlik, posta hizmetlerinden faydalanma gibi oranları öne çıkarır.²⁴³ Deutsch, genel kültürel türdeşlik, türdeş siyasi kültür ve siyasal bütünleşme arasında önemli benzerlikler bulur. Deutsch'a göre siyasi bütünleşme, köylerin ilçe ya da baronluklar halinde bunların krallıklarla tekrar birleşmek için sırasıyla dukalıklar ya da vilayetler halinde yeniden

²⁴¹ Bunların yanında ulusal bütünleşme süreçlerini sosyolojik bir zemin üzerinden inceleyen çalışmalar gelişmiştir. Birch'e göre ulusal bütünleşme sürecine ilişkin sosyolojik açıklamalar üç karşıt modeli içermektedir. Bunlardan ilki, azınlıkların asimilasyonunu modernleşmenin kaçınılmaz bir parçası ve hatta bu nedenle arzu edilen bir sonucu olarak ele alanlardır. İkincisi, azınlıkların çoğunluk tarafından sömürülmesini içerdiği anlayışıyla "iç sömürgecilik" olarak tanımlayanlardır. Üçüncü modelde, ulusal bütünleşmenin maliyetini sömürgecilikle değil, izalasyon/tecrit olarak açıklayanlardır. Birch, henüz tam olarak iyi bir şekilde ifade edilmemiş olsa da sözü edilen üçüncü modelde bütünleşme süreçlerinin azınlıklar için organik ve anlamlı yerel topluluk bağlarının yerine, kendilerinden daha yapay ve zayıf olan ulusal toplumla özdeşleşme hissini koymaktadır. Ancak bunun sonucunda, atomistik toplum hem de çekirdek topluluğun üyeleri için anlamlı ancak belirli bir zamanda çevresel topluluk olup ulusal bütünleşme sonrası çevresel bölgelere dönüşen azınlık üyeleri açısından yüzeysel bir toplumdur. Birch, s. 11-12.

²⁴² Deutsch, vd., *Political Community and the North Atlantic Area: International Organization in Light of Historical Experience*, s. 58.

²⁴³ Karl W. Deutsch, *Nationalism and Social Communication, An Inquiry Into the Foundations of Nationality*, Second Printing, Cambridge, MIT Press, 1962.

birleşmeleridir.²⁴⁴ Bu çerçevede Deutsch, ulus-inşa süreci için izlenen siyasal bütünleşme aşamalarını şu şekilde özetler:²⁴⁵

“Ortak bir ulusal devlet içerisinde siyasi kaynaşmaya açık ya da gizli bir direnç; kaynaşmış yönetimin düzenine pasif uyum noktasında minimum bütünleşme; böyle bir ortak devlet için aktif destek olunurken, etnik ya da kültürel grup bağlılığı ve çeşitliliği devam ettiren daha derin bir siyasi bütünleşme ve nihayet, ortak bir dil ve kültür içerisindeki tüm grupların asimilasyon ile siyasi kaynaşması ve bütünleşmesi”

Deutsch, bu sıralamaya uygun biçimde ulusal çaptaki siyasal bütünleşmeyi altı süreçle paralel biçimde ilerletmektedir. Öncelikle, birkaç nüfus grubunun bir araya geldiği yerleşimlerde insanlar daha fazla yol, iletişim ve ekonomik faaliyet vasıtasıyla birleştirildiğinde, kendilerini bir ülkenin üyesi olarak düşünmeye başlarlar. Her durumda vadilerinin veya bölgelerinin coğrafi olarak birbirine bağımlılığı onları bir arada tutar. Yerleşim kümeleri, bir ülkede, ormanda yürümek, nehirden veya bataklıktan geçmek için daha kolay olan yollarla birbirine bağlanırlar. Trafik arttıkça, yollar yollara açılmaktadır. Bu şekilde ilk olarak ülkelerin bütünleşmesi gerçekleşmektedir. Artan hareketlenmeler karşısında yerleşik, izolasyonist yaşam nedeniyle tüm bölünmüş eski lehçelere karşı ikinci olarak dilin yeniden birleştirilmesi gerekmektedir. Standartlaştırılmış ulusal konuşmanın bulunduğu yerlerde bunu üçüncü olarak, seçkinler ve aydınların bütünleşmesi takip eder. Dördüncü olarak, kültür ve iletişim alanında tüm gelişmelerle kabileciliğin, akrabalığın, kan bağı ve aşiret ilişkileri gibi unsurların çözülmesi ile bunların yerine birbirine kenetlenen iletişim biçimlerine sahip “halk” kavramının öne çıkması gerçekleşecektir. Beşinci olarak, “toplumsal seferberlik” kapsamında halklar ortaklaşa hareket edeceklerdir. Son olarak, idari bölgelerin bütünleşmesiyle devlet yapısı ortaya çıkacaktır.²⁴⁶

Deutsch, ulusal bütünleşmenin merkezinde toplumsal seferberlik ve asimilasyon olmak üzere iki temel toplumsal hareketin etkileşiminin bulunduğunu belirtir.²⁴⁷ Bunlardan birincisi değişen toplumsal ilişkiler bağlamında halkların harekete (*mobilisation*) geçirilmesi, yani “toplumsal seferberlik”tir. Toplumsal seferberlik, eski toplumsal, ekonomik ve psikolojik büyük grup bağlılıklarının aşınması ya da kırılmasıyla insanların yeni toplumsallaştırma ve

²⁴⁴ Karl W. Deutsch, *Nationalism and Its Alternatives*, New York, Alfred A. Knopf, 1969, s. 4.

²⁴⁵ Karl W. Deutsch, “Nation-building and National Development: Some Issues for Political Research”, Karl W. Deutsch and William J. Foltz (Eds.), *Nation Building in Comperative Context*, New York, Atherton Press, 2010, s. 7–8. Ayrıca bkz. Christophe Jaffrelot, “For a Theory of Nationalism”, *Questions de Recherche / Research Questions*, No. 10 (June 2003), s. 9.

²⁴⁶ Deutsch, *Nationalism and Its Alternatives*, s. 4–20. Ayrıca bkz. Aydın, s. 70–71.

²⁴⁷ Deutsch, *Nationalism and Its Alternatives*, s. 27.

davranış modelleri için uygun hale gelmesi sürecidir.²⁴⁸ Bu bağlamda modernleşme öncesi karmaşık ve farklılaşmış halde bulunan toplumsal yapıların yeni araçlar ile bir bütün halinde harekete geçirilmesi söz konusudur. Modernleşme ve iletişim imkânları kapsamında Deutsch'a göre, dil ile kültür temelinde milliyetçiliğin önemi artacaktır.

Deutsch, uluslaşmanın ikinci süreci olarak okullarda, siyasi hayatta ya da diğer kurumlarda ulusal sembollerin öğretilmesi yoluyla (öğrenme süreci) toplulukların ortak egemen kültüre asimilasyonunu dile getirir. Asimilasyon süreci, Deutsch için ortak bir siyasi kültürün oluşturulmasını ve siyasi uzlaşım alanının genişlemesini temsil eder. Her iki sürecin birlikte yönetilmesi neticesinde ulusal bütünlük ortaya çıkmaktadır. Modernleşmenin bölgesel ve etnik farklılıkları yok edeceğini söyleyen Deutsch, bu sürecin azınlıkların ve bağımlı etnik grupların asimilasyonunu kapsamasına yol açacağını dile getirmektedir. Toplumsal seferberliğin asimilasyonun önüne geçtiği durumlardaysa, ulusal parçalanma ve etnik milliyetçiliğin yükselişi yaşanacaktır.²⁴⁹ Deutsch, ulusal bütünleşmeye ilişkin ortaya koyduğu düşünceleri iki açıdan eleştirilmektedir. Bunlardan birincisi Deutsch'un kurumsal ve maddi tezahürlere odaklanıp bunlar dışında bir ulusal duyguya yer vermemesidir. İkincisi, modernleşmenin etnik özellikleri ortadan kaldıracacağı ve genellikle Avrupa'da olduğu gibi bütün ulus-devletlerin aynı süreci yaşayıp egemen grubun azınlığı asimile edeceği yönünde inancı temsil etmesidir.²⁵⁰

Öte yandan Rokkan, ulusal bütünleşme süreci kapsamında Batı Avrupa'da ulusal devletlerin oluşumunu açıklayan modellerden birini ortaya koymaya çalışır. Hirschman'ın merkez-çevre modelinden etkilenen²⁵¹ Rokkan, ulus-inşa sürecinin birbirini takip eden dört aşamadan geçerek ilerlediğini söyler. Birinci aşama, devlet kurma (*state-making*) sürecidir. Yerel güç sahipleriyle haklar ve ayrıcalıkların korunması için bir dizi pazarlıklar yapılmış, ekonomi ile siyasetin temel altyapı gereksinimleri için kaynakların çıkarılması, ortak savunma, iç düzenin korunması, uyuşmazlıkların giderilmesi için kurumlar inşa edilmiştir. İlk aşama böylece seçkinler seviyesinde siyasi, ekonomik ve kültürel birleşmeyle sonuçlanmıştır.

²⁴⁸ Karl W. Deutsch, "Social Mobilization and Political Development", *The American Political Science Review*, Vol. 55, No. 3 (September 1961), s. 494.

²⁴⁹ Walker Connor, "Nation-Building or Nation-Destroying?", *World Politics*, Vol. 24, No. 3 (April 1972), s. 321-326.

²⁵⁰ Christophe Jaffrelot, "Bazı Ulus Teorileri", Jean Leca (Der.), *Uluslar ve Milliyetçilikler*, (Çev. Siren İdemen), İstanbul, Metis Yayınları, 1998, s. 56-57.

²⁵¹ Bu etki kapsamında Rokkan'ın düşüncelerini tablolarla ifade ettiği çalışma için bkz. Stein Rokkan, "Entires, Voices, Exits: Towards a Possible Generalisation of the Hirschman Model", *Social Science Information*, Vol. 13, No. 1 (February 1974), s. 39-53.

İkinci aşama, zorunlu okul ve askerlik uygulamalarıyla kitlelerin daha geniş bir sistem içerisine girdikleri evredir. Zorunlu uygulamalar, gelişen kitle iletişim araçlarıyla merkezî seçkinler ile yerel gruplar arasında doğrudan temas için kanallar oluşturmakta, bütün siyasi sistemde geniş çapta bir kimlik hissi üretilmesine neden olmaktadır. Üçüncü aşama, söz konusu kitlelerin teritoryal siyasi sistemin işleyişine aktif olarak katıldıkları aşamadır. Seçmenlerin temsil organlarının düzenlemelerinin yapıldığı bu aşamada taleplerin eklenmesi ve bir araya toplanması amacıyla muhalefet ayrıcalıklarının da hesaba katan siyasi partilerin kurulması gerçekleşir. Nihai aşama ise, devletin idari düzeninin genişlediği, kamu düzenini sağlamak üzere hizmetlerin tesis edilerek ekonomik koşulların eşitlenmesi adına ulusal çapta politikaların yaygınlaştırıldığı aşamadır.²⁵²

Rokkan, sıraladığı bu aşamalar doğrultusunda Batı Avrupa'da merkez oluşumunun ve çevrenin birleşmesinin analitik tarihini 11. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar altı belirleyen üzerinden göstermektedir. Bunlardan birincisi, Roma İmparatorluğunun mirası, imparatorun üstünlüğü, hukuk kurallarının sistematikleştirilmesi, vatandaşlık fikrinin gelişimidir. İkincisi, Katolik Kilisesi'nin bölgelerarası, etnik kökenli örgütleri ve Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonraki bin yıl boyunca seçkin iletişimi yönlendirmedeki merkezî rolüdür. Üçüncüsü, Germen krallıkları ile ailelerin özgür başkanlarının yasama-yargı meclislerinin gelenekleridir. Dördüncüsü, Müslümanların yenilgisinden sonra Doğu, Akdeniz ve Kuzey Denizi arasındaki ticaretin olağanüstü canlanmasını takiben Batı Avrupa'da bağımsız şehirler ağının büyümesidir. Beşinci olarak, feodal ve manevi tarımsal yapıların geliştirilip pekiştirilmesi sonucunda Batı'nın önemli bölgelerindeki arazilerin yoğunlaşmasıdır. Son olarak, yerel edebi metinlerin ortaya çıkışıyla özellikle baskın etnik kökenli iletişim araçları karşısında Latince'nin kademeli olarak gerilemesidir.²⁵³ Bunlar aynı zamanda Rokkan'a göre iyi gelişmiş bir tarımsal ekonomi ile olağanüstü bir ağ yanında gelişmiş kültür düzeyi ve teknolojiyle desteklenerek Avrupa'nın kalkınmasında da önemli roller oynamıştır. Nihayetinde ulus-inşa sürecinde toprak bütünlüğünün sağlanması, meşru hükümetin

²⁵² Stein Rokkan, "Dimensions of State Formation and Nation-Building: A Possible Paradigm for Research on Variations within Europe", Charles Tilly (Ed.), *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1975, s. 570-572. Rokkan'ın devlet oluşumuyla ilgili teorisi hakkında daha geniş bilgi için bkz. Peter Flora, Stein Kuhnle and Derek Urwin (Eds.), *State Formation, Nation-building and Mass Politics in Europe: The Theory of Stein Rokkan*, Oxford, New York, Oxford University Press, 1999.

²⁵³ Rokkan, s. 575.

kurulması, şiddet kurumlarının tekelleşmesi, sanayileşme ve ekonomik büyümeye geçiş, popüler eğitimin gelişimi ile alt sınıfların örgütlü siyasete girişi önemli yer tutmaktadır.²⁵⁴

Rokkan'dan çok da uzak olmayan biçimde Tilly, devlet-inşası ile savaşlar arasında yakın bağ kurarak, devletleri oluşturan ana unsurun savaşlar olduğunu belirtir. Savaşlarda artan maliyet, vergilerin de artmasına neden olmakta, bu da yeni bir vergi sistemi ihtiyacını gündeme getirmektedir.²⁵⁵ Tilly'e göre hemen hemen tüm Avrupa ülkeleri, 16. yüzyıldan başlayarak ulusal dillerin inşası, devlet dinlerinin kabulü, azınlıkların sınır dışı edilmesi, kamusal eğitimlerle kendi halklarını türdeşleştiren adımlar atarak kendilerini diğerlerinden ayırmıştır. Bu açıdan ulusal devletlerin özelliklerini ortaklaştıran kültürel türdeşlik, köylü yaşam tarzının nüfusun kentlere doğru yayılımına neden olmuştur. Son olarak devletlerin geniş âdem-i merkezîyetçi fakat nispeten tekdüze bir siyasi yapının ortaya çıkışı gerçekleşmiştir.²⁵⁶ Bu kapsamda 1500'lü yıllardan itibaren de ulusal devlet²⁵⁷ (i) iyi tanımlanmış, sürekli bir bölge kontrol ederek (ii) nispeten merkezîleştirilerek (iii) diğer örgütlerden farklılaşarak (iv) kendi topraklarına yoğunlaştırılmış fiziksel zorlama araçları üzerinde bir tekel olma eğilimi yoluyla iddialarını güçlendirmiştir.²⁵⁸

Tilly ve Rokkan'ın çalışmaları, Erözden'in dediği gibi, her ne kadar ulus kavramına yer vermeden ulus-devlet oluşumu çerçevesinde Batı Avrupa temelinde devlet eksenli de olsa, belli bir toplumsal örgütlenme modelinin gelişim dinamiklerini bulmaya yönelik evrensellik iddiası taşımaktadırlar.²⁵⁹ Tilly ve Rokkan'dan çeşitli özellikleriyle farklılaşan ve Deutsch'tan ciddi biçimde etkilenen Çek tarihçi Hroch ise, uluslaştırmayı, tarihsel anlamda toplumsal ve kültürel gelişimleri çerçevesinde sınıflandırmaktadır. Hroch, bir ulus-inşa teorisi geliştirmeyi değil, daha geniş bir toplumsal ve kültürel tarih içerisinde kurulmuş bir süreç olarak ulus-

²⁵⁴ Seymour M. Lipset and Stein Rokkan, "Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments: An Introduction", Seymour. M. Lipset and Stein. Rokkan (Eds.), *Party Systems and Voter Alignments*, New York, Free Press, 1967.

²⁵⁵ Charles Tilly, *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu*, (Çev. Kudret Emiroğlu), Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2001.

²⁵⁶ Charles Tilly, "Reflections on the History of European State-Making.", Charles Tilly (Ed.), *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1975, s. 18–21.

²⁵⁷ Tilly, ulus-devlet teriminin bir gerçeği değil, bir programı ifade ettiğini söyleyerek "ulusal devlet" teriminin kullanılmasını daha uygun bulur. Tilly, pekişmiş devletlerin çoğu tek bir halktan teşkil olan türdeş vatandaşlar topluluğunu yönetme iddiasında olsalar da birkaç istisna dışında gerçekten başarılı olunamadığından bu kavramın da elverişliliği konusunda şüphelidir. Burada pekişmiş devletle büyük, farklılaşmış, heterojen bölgeleri doğrudan yöneten, maliye, para, yargı, yasama, askerlik ve kültür alanlarında yurttaşlarına üniter bir sistem uygulamaya iddiasındaki devlet kastedilir. Charles Tilly, *Avrupa'da Devrimler: 1492–1992*, (Çev. Özden Arıkan), İstanbul, Alfa Yayıncılık, 2016, s. 57.

²⁵⁸ Tilly, "Reflections on the History of European State-Making.", s. 27.

²⁵⁹ Ozan Erözden, *Ulus-Devlet*, İstanbul, On İki Levha Yayınları, 2008, s. 19, 21.

inşası deneyimlerinin sınıflandırılması ve değerlendirilmesi için etkili yöntemler geliştirmeyi amaçladığını vurgulamaktadır.²⁶⁰ Hroch'a göre geniş kapsamlı toplumsal grubun bütünleşmesi, bir değil, birkaç nesnel ilişkinin (ekonomik, siyasi, dilsel, kültürel, dinî, coğrafi, tarihsel), kolektif bilinci oluşturan öznel yansımalarıdır. Bu ilişki bağlarının bazıları ulus-inşa sürecinde önemli rol oynarken, bazıları yardımcı rol oynayabilir. Ancak bunlar arasında üçünün yeri doldurulamaz düzeydedir: “(i) ortak geçmişi olan bir hafıza; (ii) grup içinde daha üst düzey bir toplumsal iletişim sağlayan, dil veya kültür bağlarının yoğunluğu; (iii) bir sivil toplum olarak örgütlenen grubun tüm üyelerinin eşitlik anlayışıdır.”²⁶¹

Hroch, ulusların feodal toplumdan kapitalist topluma geçiş aşamasında Avrupa'da uzun ve karmaşık kültürel ile toplumsal temelli tarihsel bir sürecin yaşandığını söyler. Bu kapsamda ulusların oluşum süreçleri temelde başlıca iki alt koldan geliştiği kanısındadır. Birincisi, Fransa, İngiltere, İspanya, Almanya, Danimarka gibi bazı ulusların oluşum modelleri için geçerli olan kapitalist gelişmeler neticesinde yeni bir sınıfın (burjuva) ortaya çıkıp eski egemen sınıfın yerine geçmesidir. İkinci modelde, Hroch'un “küçük uluslar” olarak nitelediği egemen bir sınıfa sahip olmayan, etnik, hatta bazen tarihsel bir birim oluşturup siyasi birlik kuramamış, kendi edebiyat dillerinde süreklilik gösteren kültürel üretim geleneği bulunmayan toplumların uluslaşma modelidir.²⁶²

Bu ayrımlarıyla vatanseverlik hissiyatının geniş kitlelere yayılmasının toplumsal koşullarını saptamayı hedefleyen Hroch, sözü edilen temel veriler doğrultusunda bir tür billurlaşma süreci olarak tasvir ettiği ulus-inşa sürecinin üç aşaması olduğunu belirtir. Bunlar sırasıyla akademik ilgi dönemi olan A Evresi, vatanseverlik ajitasyonu olan B Evresi ve son olarak ulusal hareketin kitleselleşmesi bağlamında C Evresi biçimindedir. Akademik ilgi dönemi olan A evresi, bir grup entelektüelin siyasal hedeflere sahip olmadan, bağlı oldukları etnik grubun, kendilerini tanımaya çalıştıkları, yani dillerini, tarihlerini, kökenlerini, kültürlerini araştırmaya başladıkları aşamadır. Başlangıçta etkileri sınırlı olan entelektüellerin bu aşamada kitlelerle kurduğu ilişkiler kopuktur. Ulusal bilincin “mayalanma süreci” olarak tasvir edilen B evresiyse, ulus-inşa projesine destek sağlamaya çalışan vatansever ve aktivist grubun ortaya çıktığı aşamadır. A evresindeki entelektüel grubun savundukları düşüncelerin

²⁶⁰ Miroslav Hroch, “From National Movement to the Fully-formed Nation: The Nation-building Process in Europe”, Gopal Balakrishnan (Ed.), *Mapping the Nation*, London, New York, Verso, 1996, s. 78.

²⁶¹ Hroch, “From National Movement to the Fully-formed Nation”, s. 79.

²⁶² Miroslav Hroch, *Avrupa'da Milli Uyanış: Toplumsal Koşulların ve Toplulukların Karşılaştırmalı Analizi*, (Çev. Ayşe Özdemir), İstanbul, İletişim Yayınları, 2011, s. 29–30.

bu aşamada karşılık bularak yaygınlık kazanmaya başladığı görülür. Vatanseverlerin savunduğu düşüncelerin tamamı olmasa da hatırı sayılır ciddi geniş kitlelere yayıldığı ve içselleştirildiği aşama ise C evresidir.²⁶³ Bu aşamada artık ulusun olumlu özelliklerle donatılarak, mükemmel ve kusursuz biçimde gerçeklerden uzaklaşan biçimde yüce değer olarak kitleleşmesi yaşanmaktadır.²⁶⁴ Sonuçta uluslaşma süreçlerinin dönemlerini göstermek amacıyla “küçük uluslar” çerçevesinde toplumsal dönüşüm bağlamında bir dizi ulusal hareketi inceleyen Hroch, bir aşamadan diğerine geçişin tek bir hamlede olmadığını söyler. Özellikle bir ulusal hareketin ortaya çıkabilmesi açısından önemli olan B evresinden C evresine geçiştir.²⁶⁵

Öte yandan, Birch, bayrak, ulusal marş, kamusal anıt gibi ulusal kimlikle ilişkili simgelerin yaratılmasının, toplumun çeşitli kesimlerini temsil eden, vatandaşlara aynı kuralları getiren ulusal nitelikteki siyasal kurumların oluşturulmasının, çocuklara/gençlere ulusal kimlik duygusu kazandırılarak, ortak tarih bilinci geliştirilmesi ve vatanseverlik aşılmasının ulusal bütünleşmenin çeşitli aşamalarını oluşturduğunu belirtir.²⁶⁶ Bu doğrultuda ulus-inşasını sağlamak için atılan adımlar Birch’e göre iki kategoride incelenebilir. Bunlardan birincisi, ulusal kimlik ve gurur duygusunu doğrudan geliştirmeyi hedefleyen girişimlerdir. Bunun için öncelikle ulusal kimliğin sembollerinin yaratılması gereklidir. Bayraklar, marşlar, üniformalar gibi semboller yanında, uluslararası rekabette başarılı spor takımları, yeni yer adlarının verilmesi, özellikle son yıllarda ülkelerin hem bağımsızlığını hem de modernliğini sembolize eden ulusal havayolları gibi unsurlar bu amaca hizmet etmektedir. Yine aynı duygular doğrultusunda ulus-inşası için çok önemli bir başka etken Birch’e göre eğitim sistemi yoluyla toplumsallaşmadır. Uygulamada tüm devlet eğitim sistemleri, öğrencilerin ait oldukları ulusun erdemleri konularında kaynaşmalarını sağlamaya çalışır. Birch, ulus-inşasının sağlanmasında başka bir yön olarak toplumun her kesimini temsil edebilecek siyasal kurumların kurulması ve özellikle liberal demokrasilerde rekabetçi seçimlerin yapılması üzerinde durur.²⁶⁷

Birch’e göre, ulus-inşasını sağlamak için atılan adımların ikincisi, toplumdaki etnik ve kültürel ayrışma hatlarının siyasal etkilerini en aza indirmek için hükümetler tarafından alınan

²⁶³ Hroch, *Avrupa’da Milli Uyanış*, s. 50–51.

²⁶⁴ Özkırımlı, Hroch’un tasvir ettiği ulus-inşa süreci ile Stendal’ın aşk üzerine yaşadıkları ve yazdıkları üzerinde bir paralellik kurar. Bu benzetmenin detayları için bkz. Özkırımlı, *Milliyetçilik ve Türkiye-AB İlişkileri*, s. 3–6.

²⁶⁵ Hroch, *Avrupa’da Milli Uyanış*, s. 271–291.

²⁶⁶ Birch, s. 9.

²⁶⁷ Birch, s. 40–46.

tepkisel/reaktif önlemlerdir. Bu doğrultuda bir süreç olarak ulusal bütünleşme, kısmen bilinçli hükümet politikalarının sonucu, kısmen de diğer toplumsal ve ekonomik gelişmelerin bir yan ürünüdür. Birch, ulusal bütünleşmenin planlı olmayan unsurunu her zaman sorunsuz olmayan bir süreç olarak Deutsch'a benzeyen biçimde “toplumsal seferberlik” olarak ele alır. Toplumsal seferberlik, sanayileşmeyle, yeni endüstriyel alanlarda iş aramak için köylerini terk edenlerin kırsal alanlardaki toplumsal bağlarının aşındırılarak daha büyük bir ulusal toplum içine çekilmesi şeklinde seferber edilmesidir. Böylece akrabalık bağları zayıflarken, yerel dil ve lehçeler yerini baskın ulusal dile bırakır. Ayrıca yerel kültür ile örf ve adetlerin de yerini kaybetmesine neden olur. Gelişmiş taşıma araçlarıyla küçük sanayilerin büyükler tarafından yutulmasıyla süreç devam eder. Nihayetinde, ulaşım imkânları ile kitle iletişim araçlarının ulusal temelde geliştirilmesi eşliğinde ve takibinde bir zamanlar farklı toplulukların üyesi olanların “ulusal bir bütün” hale getirilmesi sağlanır. Böylece Birch'e göre ulusal bütünleşme sürecinin ikinci bileşeni olan insanların davranışlarını ve bağlılıklarını değiştirme yönelimli bilinçli hükümet politikaları, ulusal kurumların geliştirilmesi ile siyasi toplumsallaşma taktiklerinin kullanılmasıyla yerel ve bölgesel bağlılıklar yerine ulusal bağlılıkları yerleştirme girişimlerini kapsar.²⁶⁸ Dolayısıyla toplumsal-yapısal değişimlerin yansımaları olmasının yanında, ulusal bütünleşmeler sadece sosyo-politik değişimlerle gelişmemekte, aynı zamanda aktif biçimde teşvik edilmektedir.²⁶⁹

Devletler, ulus-inşasını gerçekleştirmek için milliyetçilik ideolojisiyle birlikte eğitim, askerlik, dil gibi birleştirici “uluslaştırma araçları” ile türdeş bir yapı oluşturulmaya çalışırlar.²⁷⁰ Bunlar esasen ulusal kimliğin “biz” temelinde belirlenmesi ile kültürel farklılıkların giderilmesini ya da en azından minimize edilmesini sağlayacak araçlardır. Başka bir deyişle farklılıkları en aza indirerek bir üst ulusal kimlikte birleşme sağlamak için eğitim, zorunlu askerlik uygulaması, siyasi katılım, hukuksal ve dilsel gibi uluslaştırma araçlarına başvurulur. Erözden'in de belirttiği gibi, eğitim ve dil aracılığıyla insanların belirli bir mekânda tarihsel birlikteliği gibi unsurların aşılması amaçlanırken, zorunlu askerlik uygulaması, vatan ve ulus kavramlarının kutsallaştırılarak vatan bilincini insanlara yüklemenin

²⁶⁸ Birch, s. 36–37.

²⁶⁹ Craig Calhoun, *Milliyetçilik*, (Çev. Bilgen Sütçüoğlu), 2. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, s. 111.

²⁷⁰ Erol Kurubaş, “Etnik Sorunlar: Ulus-Devlet ve Etnik Gruplar Arasındaki Varoluşsal İlişki”, *Doğu Batı*, Sayı 44 (Şubat-Mart-Nisan 2008), s. 23.

yoludur. Bireyin kendini ulusal alana dâhil edilebilmesi için de seçme ve seçilme bağlamında siyasi katılım hakkı bir diğer uluslaştırma aracıdır.²⁷¹

Anderson, bir ulusun tahayyül edilmesinde nüfus sayımının, haritaların ve müzelerin önemli birer rol oynadığını söyler. Ona göre nüfus sayımının kişileri soyut bir şekilde diziselleştirmesi/nicelleştirmesi, haritanın siyasal mekânı nihai olarak bir logoya dönüştürmesi ve müzenin bütün dinleri dünyevi bir soyağacında bir araya getirmesi birbirleriyle iç içe geçerek bu tahayyülün oluşumuna katkıda bulunmuştur. İlk gazete ve romanlar da Anderson'un bunlara dâhil ettiği unsurlardır.²⁷² Tarihsel örnekler iç bütünlüğü sağlamak ve birleşmeyi beslemek açısından pazarlar, ulaştırma ve merkezî yönetimlerin nüfus sayımları ve haritalar aracılığıyla tek bir bütün olarak gösterilmesinin yaygınlık kazanmasına yardımcı olduğunu göstermektedir.²⁷³

Sayılan araçlarla uyumlu şekilde tekrar Birch'e dönecek olursak, onun ulusal bütünleşme sürecinde gerekli adımları listelerken, ulus-inşa sürecinde başvuru araçlardan ayrıntılarıyla söz ettiği görülür. Bunlardan biri devlet başkanı, bayrak, ulusal marş gibi ulusal kimliğin sembollerinin oluşturulmasıdır. Bir diğeri ise, tüm vatandaşları aynı kanunlara tabi tutan ve aynı zamanda toplumun çeşitli kesimlerini temsil eden ulusal siyasal kurumların oluşturulmasıdır. Ulusal bütünleşme süreci için Birch'e göre üçüncü gerekli adımsa, çocuklara doğrudan ya da dolaylı olarak ulusal tarihlerini öğretecek ve vatanseverliği telkin edecek ulusal kimlik hissini veren eğitim sisteminin yaratılmasıdır. Bu bağlamda eğitim sisteminin kontrolü, modern devletlerin ihmal edemeyeceği bir toplumsallaşma aracı olarak görülmektedir. Son olarak Birch'e göre uluslaştırma için dördüncü gerekli adımsa, üçüncü adımı bir dereceye kadar izleyen ulusal gurur (*national pride*) duygusunun gelişimidir.²⁷⁴

Görüldüğü üzere her ulus-devletin kültürel olarak türdeş bir topluluğu temsil ettiği düşüncesi her ne kadar pratikte işlemese de bu amaca ulaşmak adına bir çeşitli ulus-inşa stratejileri izlenmekte ve çeşitli uluslaştırma araçlarına başvurulmaktadır. Bu bağlamda ulusal kimlik ile kültür oluşturulma adına ulus-inşasında etkin olarak kullanılan bütünleşme yöntemleri bulunmaktadır. Ancak ulus-inşa süreci, kültür geliştirme çabalarının yanında

²⁷¹ Erözden, s. 126–128.

²⁷² Anderson, s. 12.

²⁷³ Calhoun, *Milliyetçilik*, s. 20–21.

²⁷⁴ Birch, s. 9–10.

kültürel olarak bu modele uymayan diğer unsurları da devre dışı bırakmayı içerir.²⁷⁵ Nitekim ortak bir kültür geliştirmeyi kapsaması nedeniyle ulus-inşa süreçlerinde ulus-devletin tasarladığı milliyetçi modele uymayanlara karşı bir “kültürel arınma” çabası gelişir. Farklı kültürleri tek tipleştirme adına, ülke içerisindeki toplumsal belleği berhava etmeye yarayan asimilasyon siyaseti, nihai kertede ulusal bütünleşmeyi ya da başka bir deyişle birlik ve beraberliği sağlamak için yapıldığı iddia edilir. Bu sayede kültürel bütünlük ve siyasi birlik kazanma şansı yakalamaya çalışılır. Bunun ulus-devlet açısından dış politikaya yansıyan anlamıysa, diğer ulus-devletlere karşısında üniter bir yapı biçiminde “tam bağımsızlık” olmaktadır.

2. Ulus-İnşa Modelleri

Ulus-inşası için yararlanılan çok çeşitli kaynaklar ya da öne çıkarılan öğeler bulunmaktadır. Başarılı bir ulus-inşası için önceden var olan kültürel birliğe işaret eden Smith, uluslaşma açısından vatandaşlığa dayalı sivil ulus modeli, Batılı olmayan etnik modelden ayırmaktadır. Vatandaşların tarihsel bir ülkeye sahip, yasal ve siyasi eşitliğini öngören ortak sivil kültür ve ideolojiler Batılı modeli oluştururken; etnik model, doğuştan gelen ortak soyla birlikte dil ve adetlerin önemini vurgulamaktadır.²⁷⁶ Smith, ulusun ve devletin inşasında²⁷⁷ kimi zaman biri ya da birkaçı üzerinden ideal olarak batı, göçmen, etnik ve sömürgeci tarzda dört yöntemin izlendiğini belirtir:²⁷⁸

(i) Batı: Hanedan ve teritoryal devletler eşit şekilde (pari passu) belli bir etnik çekirdek etrafında kurulmakta, diğer etnik, bölgesel gruplar birbiri ardına ittifak, evlilik, zorlama ve idari müdahale ile bu yapıya bağlanmaktadır. (ii) Göçmen: Amerika, Arjantin ve Avustralya'daki gibi etniklerin küçük bir kısmının bir mücadele olsun ya da olmasın kendi devletini kurduğu, daha sonra farklı kültürlerden gelen yeni göçmen dalgalarını eritip, asimile ederek giderek daha çok teritoryal bir ulus haline geldiği modeldir. (iii) Etnik: Modern, rasyonel devlet ve milliyetçiliğin gelişiminden önce belirli derecelerde özbilince erişebilmiş etniklerin daha sonra kendi toprakları, ekonomileri, yasal hakları ve eğitim sistemleriyle tam teşekküllü uluslara dönüştürme ve yükselme talepleriyle şekillenir. Bu talep sırasıyla özerklik ve devlet olma hakkı için ulus yaratmak ve ona koruyucu bir kabuk vermek için yol açmaktadır. (iv) Sömürgeci: Çok farklı etnik topluluklara ve kategorilere

²⁷⁵ Hüseyin Kalaycı, “Etnisite ve Ulus Karşılaştırması”, *Doğu Batı*, Sayı 44 (Şubat-Mart-Nisan 2008), s. 93.

²⁷⁶ Smith, *Milli Kimlik*, s. 25–30.

²⁷⁷ Smith, ulus-inşası ile devlet-inşası arasındaki farkları şöyle sıralamaktadır: “(i) topluluğun ortak anıları, mitleri ve sembollerinin geliştirilmesi, işlenmesi ve aktarılması; (ii) topluluğun tarihsel gelenek ve ritüellerinin geliştirilmesi, seçimi ve aktarılması; (iii) ‘halk’ın ortak kültürünün (dil, adetler, din, vb.) ‘otantik’ unsurlarının belirlenmesi, işlenmesi ve aktarılması; (iv) belirlenen nüfus içindeki ‘otantik’ değerler, bilgi ve tutumların standardize edilmiş yöntemler ve kuramlar aracılığıyla aşılınması; (v) tarihi bir kara parçası ya da anavatanın sembol ve mitlerinin sınırlarının belirlenmesi, işlenmesi ve aktarılması; (vi) sınırları çizilen kara parçası içindeki beceri ve kaynakların seçimi ve idareli kullanımı; (vii) ve belirlenen topluluğun tüm üyeleri için geçerli ortak haklar ve ödevlerin tanımlanması.” Smith, *Küreselleşme Çağında Milliyetçilik*, s. 98–99.

²⁷⁸ Anthony D. Smith, “State-Making and Nation-Building”, John A. Hall (Ed.) *States in History*, New York, Basil Blackwell, 1987, s. 241–242.

bölünmüş bir nüfus üzerinde milliyetçi bir model temel alınarak bağımsız devlet kurmak için bir araya gelerek oluşturulan modeldir.

Smith'in Batı ve Batı dışı olmak üzere ortaya koyduğu ayrımlara paralel biçimde literatürde ulus-inşa modelinin niteliğini gösteren, bir devletin vatandaşlığının kazanılmasına yönelik esaslar, Fransa ve Almanya'nın uluslaşmalarında yaşadıkları deneyimlerdeki nüanslarla örtüşmektedir.²⁷⁹ Bu deneyimler çerçevesinde “toprak” ve “kan” olmak üzere iki ana temele dayanarak uluslar inşa edilmektedir. Belirli bir ulus anlayışının hukuksal olarak ifade edilmesinde seçilen kan bağı esası soy ortaklığına dayanırken; toprak bağı esası ülkesel ortaklık ilişkisi olarak tanımlanmaktadır.²⁸⁰ Alman modeli, “kan bağı esası” (*jus sanguinis*) vurgusu yapan, aynı soy/köken gibi özellikleri öne çıkaran niteliktedir. Buna karşılık Fransız modeliyse, aynı ülke üzerinde yaşamak gibi iradi unsurlar temelinde “toprak bağı esası” (*jus soli*) anlayışına dayanır.²⁸¹ Bunların yanında Kurubaş, ülkesellik, vatandaşlık ve iradilik üzerinden tanımlanan ve zorunlu bir asimilasyon süreci öngörmeyen Anglo-sakson olarak tanımladığı modeli sivil modelden ayırarak üçüncü bir alternatif sunar. Ona göre bu model, katılımcı ve demokratik yönü yüksek, üst kimliğe iradi katılım ve sadakat, alt kimliğini kültürel olarak devam ettirme ile aidiyet hissetme biçiminde işlemektedir.²⁸²

Alman romantik milliyetçiliğinden türeyen kan bağı esası ya da Alman modelinde, ulus, etnik, doğal ve organik temelde aynı köken ile soydaşlığa dayandırılarak tanımlanır.²⁸³ Ulus-inşası için bu yöntem seçilmişse, söz konusu ulusun belirli bir etnik grubun değerleri ekseninde doğuştan kazanılan vatandaşlığa dayalı bir milliyetçilikle inşa edilmeye çalışıldığı, diğerlerinin ise dışarda bırakıldığıdır.²⁸⁴ Buna karşılık baskın etnik unsurun dışındaki kimliklerin yok sayılması, izole edilmesi, göç ettirilmesi gibi arındırma yöntemlerine başvurulur. Fransız Devrimi'nin etkileriyle gelişen toprak bağı esası ya da Fransız modeli, ulusu, aynı toprak parçası üzerinde yaşamaktan kaynaklanan ortak duyguları paylaşan

²⁷⁹ Bu ayrımın detayları için bkz. Roger Brubaker, *Fransa ve Almanya'da Vatandaşlık ve Ulus Ruhu*, (Çev. Vahide Peker), Ankara, Dost Kitabevi, 2009.

²⁸⁰ Erözden, s. 121.

²⁸¹ Bu bağlamda Fransız ulusallık anlayışı devlet-merkezli ve asimilasyoncu, Alman ulusallık anlayışı Volk-merkezli ve farklılıktır. Brubaker, *Fransa ve Almanya'da Vatandaşlık ve Ulus Ruhu*, s. 23.

²⁸² Kurubaş, liberal nitelikliler taşıyan ve demokratik bir yönetimi esas aldığı Anglo-sakson tipi uluslaşma modelini ulusu türdeşleştirme yerine farklılıkların alt kimlikler olarak varlığını koruduğu bir anlayışı öne çıkardığını belirtmektedir. Ona göre bu modelde bireyler, çeşitli güç mücadeleleri sonucu kurulan merkezî otoritenin varlığını kabul etmekle ve tarihsel olarak bir ülkeye bağlı olarak vatandaşı olmakla birlikte, kültürel olarak alt kimliklerini sürdürme eğiliminde olmaktadır. Kurubaş, *Asimilasyondan Tanınmaya*, s. 54.

²⁸³ Erol Kurubaş, “SSCB Sonrası Türk Cumhuriyetlerinde Yeni Uluslaşma Süreçleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Hukuk ve Politika*, Cilt 2, No. 5 (2006), s. 117.

²⁸⁴ Bu özelliklerin dışında kalanların o etnik grubun niteliklerine uygun biçimde asimilasyonu tamamen gerekli değildir. Oran, *Türkiye'de Azınlıklar*, s. 31.

yurttaşların bütünü çerçevesinde ele alır.²⁸⁵ Bu durumda belirli bir ülke sınırları içerisinde doğum ile hukuksal vatandaşlığın belirlenmesinde teritoryal temelde bir ilkenin uygulamaya konulması söz konusudur. Vatandaşlık, bu modelde bireylerin iradelerine dayalı olarak aynı toprak üzerinde yaşamak kıstasına göre tanımlanmaktadır. Buradan Fransız devletine sadakat duymayı kabul eden herkes "vatandaş" sıfatını elde eder sonucu çıkmaktadır. Bu modelde kültürel farklılıklar yadsınmakta, buna ilaveten kültürel türdeşliğin var olduğu varsayılmaktadır.²⁸⁶

Ulus-inşası, tarihsel olarak ayrı nitelikler gösteren önce Batılı daha sonra Batı dışında bir gelişim izlediğini söyleyen Aydın'a göre Batı Avrupa'da ulus-inşa süreci iki örnekle izlenebilir: İlk örnek, kendiliğinden, yani sanayileşmenin veya kapitalistleşmenin getirdiği yeni oluşum ve çelişkilerin bir doğuşu olarak meydana gelen ulus kurmaya işaret eder. İkinci örnek, erken sanayileşmeyle birlikte "ortak dil, ortak kültür, ortak tarih" sloganı etrafında, parçalılıktan bütünlüğe yönelen ve bu olurken Fransız Devrimi'nin fikir ihracının katkısı ile "Batıdan gelen" tehdit edici etkilere karşı bir savunma aracı olarak oluşmuş olan ulus birimidir.²⁸⁷ Batı dışındaki uluslar ise, Batı'daki sanayileşme, kentleşme, ticaret gibi sosyo-politik ve sosyo-ekonomik gelişmeler neticesinde tarihsel olarak değil, milliyetçilik aracılığıyla tasarlanarak gelişmektedir.²⁸⁸ Uluslaşma her ne şekilde gerçekleşirse gerçekleşsin, bu süreç dil, din, tarih, kültür, coğrafya gibi unsurlar temelinde ulus biriminin milliyetçilik ideolojisiyle inşasıyla mümkün olabilmektedir.

Özellikle milliyetçiliğin Avrupa'da 19. yüzyıldaki gelişimi ekseninde ortaya çıkan bu ayrımlar, aralarında belirgin bir gerilime de işaret eden iki kutubun ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Bu kutuplar arasında yaşanan gerilim, ulusal bütünleşme süreçlerinde izlenecek yöntem ve tercihleri belirlediği gibi milliyetçilik ideolojisi üzerinde de etkili olmaktadır. Dolayısıyla ulus inşa etmek isteyenler, uluslaşma modellerini toprağa ve yurttaşlığa mı, yoksa soydaşlık ve etnik bir temele mi veyahut bunların her ikisinin birleşimine mi dayandıracağı hususlarında kendi toplumsal ve ekonomik zeminlerine göre bir seçim yapmak durumundadırlar. Uygun koşullar olduğu takdirde, vatandaşlarının gönüllü olarak katılımını içeren kapsayıcı modellerin ulus-inşa modeli olarak seçilmesi, ulusal bütünleşmenin

²⁸⁵ Kurubaş, "SSCB Sonrası Türk Cumhuriyetlerinde Yeni Uluslaşma Süreçleri Üzerine Bir Değerlendirme", s. 116.

²⁸⁶ Kurubaş, *Asimilasyondan Tanınmaya*, s. 53.

²⁸⁷ Suavi Aydın, *Modernleşme ve Milliyetçilik*, Ankara, Gündoğan Yayınları, 1993, s. 58.

²⁸⁸ Smith, *Milli Kimlik*, s. 158–159. Kurubaş, "SSCB Sonrası Türk Cumhuriyetlerinde Yeni Uluslaşma Süreçleri Üzerine Bir Değerlendirme", s. 117.

sağlanmasının diğer modellere göre daha demokratik olmasından ötürü avantajlıdır. Başka bir deyişle üst kimliği teritoryal olarak belirlemeyen bir ulus-devlet, diğer etnik vb. gruplar ve kimliklerin yabancılaştırılmasına yol açan sorunlar üretecektir.²⁸⁹

3. Ulusal Bütünleşmenin İdeolojisi: Milliyetçilik

a. Milliyetçiliğin İçeriği

Ulus adı verilen topluluğun oluşumu ile güçlendirilmesi için ortaya atılan, devletlerin kültürel türdeşlik ideali açısından ortak aidiyet kültürünün önemli bir ideolojik aracı olarak milliyetçilik gösterilebilir. Kültürel, toplumsal ve siyasal bir pratik olarak bugün dünyada epeyce yaygın olan milliyetçilik, ulus-inşa sürecinde insanların ulusun tarihî, dili, kültürü, sembolleri ile özdeşleştirilmelerinin aracı olması sebebiyle oldukça belirleyicidir. Araştırmaların geçmişi çok geriye gitmese de bugün ciddi bir hacme ulaşmış milliyetçilik literatürü²⁹⁰ çerçevesinde oluşmuş bilgi birikimine bakıldığında, söz konusu fenomenle ilgili aydınlatılması gereken unsurların başında, birbiriyle ilgili ulus, ulus-devlet ve milliyetçilik kavramlarının tanımlanış, sorgulanış ve algılanış biçimleri gelir.

Milliyetçiliği farklı boyutlarıyla ele alan milliyetçilik teorileri, ulus ile milliyetçilik nedir, bunlar ne zaman doğmuştur, uluslar ne ölçüde modern oluşumlardır, farklı milliyetçilik türleri var mıdır gibi sorulara yanıt ararlar.²⁹¹ Teorik düzlemde milliyetçilikle ilgili yanıt bulunması gereken öncelikli sorunsal, milliyetçiliğin ne şekilde tanımlanacağıdır. Milliyetçiliği, kültürel ya da siyasal ideal bağlamında farklı biçimlerde açıklama çabaları tanımlamayı güçleştirmektedir. Hatta, Birch'in ifade ettiği gibi, birçok diğer siyasi öğretinin aksine, milliyetçilik, fikrîsel düzeyde halefleri için ilham ve model oluşturabilen “kurucu bir babadan” yoksundur.²⁹² Kurucuları ve büyük ideologları olmasa da akademik çevrelerin yürüttükleri tartışmalarda, milliyetçilik, genellikle “hiçbir zaman tek başına işlev

²⁸⁹ Oran, *Türkiye’de Azınlıklar*, s. 31.

²⁹⁰ Milliyetçiliğin sosyal bilimler konusu haline gelmesi yakın tarihlere denk gelir. Birkaç yüzyıl önceki Herder ve Fichte’nin başını çektiği az sayıdaki felsefi yönlü çalışma ile 1940’lı yıllarda atılan ilk adımlar dışında, milliyetçilik görece yeni bir araştırma alanıdır. 1960’lı yıllar, Deutsch, Kedourie ve Gellner gibi tanınmış şahsiyetlerin, bu konularda klasikleşmiş eserlerinin daha yeni yayımlanmaya başladığı dönemdir. 1970’lerden itibaren milliyetçilik tartışmaları artıp nitelik kazansa da milliyetçiliğin ciddi seviyede akademik alanda yükselmesi 1990’lı yıllar sonrasını bulur. Bu süreçten itibaren dünyada başlayan köklü değişimlere paralel etnik-dinî meseleler, ayrılıkçı hareketlerin çok azının başarıya ulaşmasına rağmen yine de bunların ulus-devletlerin bölünme korkusunu tetiklemesi gibi nedenler, Batı’da başta olmak üzere milliyetçiliği tekrar kamuoyu ile akademi dünyasının ilgi alanına sokmuştur. Milliyetçiliğin geç çalışılmaya başlanmasının nedenlerine yönelik olarak bkz. Umut Özkırmı, *Milliyetçilik Kuramları, Eleştirel Bakış*, Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2008, s. 12–13. Özkırmı, *Milliyetçilik ve Türkiye-AB İlişkileri*, s. 9.

²⁹¹ Özkırmı, *Milliyetçilik Kuramları*, s. 70.

²⁹² Birch, s. 13.

görmeyen”,²⁹³ çok boyutlu, genelde anlamı belirsiz, amorf ve “birbirine zıt işlevler görebilen su gibi girdiği kabın şeklini ve rengini alan”²⁹⁴ ya da “içi her şekilde doldurulmaya müsait bir ideoloji”²⁹⁵ biçimlerinde tasvir edilir.

Milliyetçiliğin farklı ideolojilere eklenenebilen, çeşitli fikriyatlarla uyumlu, muhtelif siyasal modellemelere, ekonomik ile toplumsal gelişmelere uygun hale getirilebilen bir ideoloji olduğu da iddialar arasındadır.²⁹⁶ Hatta milliyetçilik teorileri şeklinde bir kullanımın bile esasında sorunlu olduğunu, bunun yanında milliyetçiliğin tek bir teoriyle açıklanamayacağını savunanlar vardır. Örneğin Hall, milliyetçiliğe tek bir tanım vermek ile milliyetçi bir hareketin nelerden teşkil olduğunu belirlemenin olanaksızlığını dile getirerek, milliyetçiliğin tek, evrensel teorisi mümkün olmayacağını belirtir.²⁹⁷ Benzer şekilde Calhoun da milliyetçiliğin tek bir genel teoriyle açıklanamayacak kadar karmaşıklığını vurgular.²⁹⁸ Bunlara karşılık milliyetçiliğin ideolojik karakter olarak “tek bir teoriyle açıklanabilen”, tarihsel süreçte farklı özellikleri ortaya çıkabilecek, hem kendini koruyan hem de yeniye adapte olabilen niteliklere sahip olduğu da dile getirilmektedir.²⁹⁹ Nihayetinde milliyetçilik üzerinde mutabık olunan genel geçer bir tanım ve teorileştirme çabalarında zorluklar olduğu görülebilir.

Farklı referansları ve ideolojik donanımlarıyla tek ya da her kalıba dökülmeye uygun olduğu ya da öyle olmadığı iddia edilen milliyetçiliğin ne olduğu kadar ne olmadığı da önemlidir. Milliyetçilik, çoğu zaman kan bağı, genetik ve fiziksel özellikler gibi biyolojik özelliklere göre geliştirilen, ırksal üstünlüğü öne çıkararak bunu kaçınılmaz olarak bilimsel

²⁹³ Immanuel Wallerstein ve Etienne Balibar, *Irk, Ulus, Sınıf: Belirsiz Kimlikler*, (Çev. Nazlı Ökten), 3. Baskı, İstanbul, Metis Yayınları, 2000, s. 62.

²⁹⁴ Kurubaş, *Asimilasyondan Tanınmaya*, s. 47.

²⁹⁵ İnci Özkan Kerestecioğlu, “Milliyetçilik: Uyuyan Güzeli Uyandıran Prens’ten Frenkaştayn’ın Canavarına”, H. Birsen Örs (Der.), *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler*, 4. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, s. 309–310.

²⁹⁶ Milliyetçilik hakkında genelleme yapmanın zorluğuna değinen bir görüşe göre milliyetçilik, birçok ideolojiyle flört edebilen değişken bir ideolojidir. Fransız Devrimi sırasında liberal ideolojiyle, 19. yüzyılda muhafazakârlıkla, 20. yüzyılın başında da Marksizm ile bu flörtlerini gerçekleştirmiştir. Ayşe Kadioğlu and E. Fuat Keyman, “Introduction: Understanding Nationalism through Family Resemblances”, Ayşe Kadioğlu and E. Fuat Keyman (Eds.), *Symbiotic Antagonisms Competing Nationalisms in Turkey*, Salt Lake City, The University of Utah Press, 2011, s. xiii-xiv.

²⁹⁷ John A. Hall, “Nationalisms: Classified and Explained”, *Deedalus*, Vol. 122, No. 3 Reconstructing Nations and States, (Summer 1993), s. 1.

²⁹⁸ Calhoun, *Milliyetçilik*, s. 171.

²⁹⁹ Elçin Aktoprak, *Devletler ve Ulusları: Batı Avrupa’da Milliyetçilik ve Ulusal Azınlık Sorunları*, Ankara, Tan Kitabevi Yayınları, 2010, s. 18.

söylemlerle meşrulaştırılan “ırkçılık” ile aynı şey değildir.³⁰⁰ Milliyetçilik, yaşanan toprakları, ait olduğunu düşünülen coğrafyayı, kültürü, konuşulan dili ya da inançları sevip koruma güdüsüyle ortaya çıkan “vatanseverlik” kavramlarıyla da özdeş değildir.³⁰¹ Devlete sadakati tanımlamak için kullanılan vatanseverlik kavramı ve aynı şekilde kişinin kendi kültürünün ve uygarlığının diğerlerinden üstün olduğu inancını tanımlamakta kullanılan “şovenizm” de milliyetçilikten farklıdır.³⁰²

Tamamen bu kavramlarla ilgisiz olmasa da bu ayrımların farkında olarak başlanan yere geri dönülürse, milliyetçiliğin ne anlama geldiği sorusuna yanıt arayanların, onu kültürle veya siyasal ideallerle birçok şekilde açıklamaya giriştiği görülmektedir. Milliyetçilikle ilgili çalışmalarda, milliyetçiliğin bağımsızlık, özerklik, mülkiyet, zihinsel durum, soyut kültürel varlıkları koruma gibi birçok unsura atıf yapan tanımlarıyla karşılaşılır. Yine bu çalışmalarda, milliyetçilik genelde bir süreç, bir tür düşünce veya kimlik, bir siyasal söylem biçimi, bir ideoloji, bir ilke veya ilkeler kümesi, bir tür toplumsal-siyasal hareket anlamlarında kullanılır.³⁰³

Milliyetçiliğin literatürde nasıl tanımlandığını inceleyen Smith, onun ideoloji, dil ve duygu temelinde birden çok anlama gelecek şekilde kullanıldığını ifade eder. Buna göre milliyetçilik, bir bütün olarak ulus ve ulus-devletlerin kurulmaları, kendilerini devam ettirme süreci, bir ulusa ait olma bilinci, ulusun rolüyle ilişkili dil ve sembolizm, uluslar ile ulusal irade hakkında bir kültürel doktrin, ulusal amaçların gerçekleşmesine dair reçeteleri içeren bir ideoloji biçimlerinde tasvir edilir.³⁰⁴ Bu çeşitlilik karşısında Smith, milliyetçiliği, “*bir ulus*

³⁰⁰ Irkçılık ve milliyetçilik kavramları arasındaki geçişlilik, zeminleri ortak olmasından dolayı çoğu zaman birbirlerinin yerine kullanılması sorununa neden olur. Hatta milliyetçiliğin ırkçılığın bir türevi olduğu yönündeki görüşlere de rastlanır. Kavramlar arasındaki yakını vurgulayan Guibernau, verilen mesaj açısından ırkçılık ve milliyetçilik arasında farklılıklar olduğunu, ancak milliyetçiliğin ırkçılıktan ziyade faşizmle daha fazla ortak yanlarının bulunduğunu vurgulamaktadır. Guibernau, *Milliyetçilikler*, s. 143–162. Nihayetinde iki kavram arasında bir ayırım yapılması gerekmektedir. Irkçılık ve milliyetçilik üzerine bir karşılaştırma için bkz. George L. Mosse, “Racism and Nationalism”, *Nations and Nationalism*, Vol. 1 No. 2 (July 1995), s. 163–173.

³⁰¹ Bu ayırım bize, öncelikle herhangi bir siyasi yapılanma ile onu var eden yapıya duyulan sadakat eksenini ifade eden vatanseverliğin, kimi zaman pozitif milliyetçilik şeklinde ele alınsa da milliyetçilikle aynı kavrama karşılık gelmediğini söyler. Bu ayrıma dikkat çeken Appadurai, vatanseverliği, birilerinin vatan için ölmeye istekli olmalarıyla ilgili olduğunu belirtir. Arjun Appadurai, “Patriotism and It’s Future”, *Public Culture*, Vol. 3, No. 5 (Spring 1993), s. 412–413.

³⁰² Birch, s. 4.

³⁰³ Wayne Norman, *Negotiating Nationalism: Nation-building, Federalism, and Secession in the Multinational State*, New York, Oxford University Press, 2006, s. 5–6.

³⁰⁴ Smith, *Milli Kimlik*, s. 119. Anthony D. Smith, *Milliyetçilik: Kuram-İdeoloji-Tarih*, (Çev. Ümit Hüsrev Yolsal), Ankara, Atıf Yayınları, 2013, s. 15.

kuracak olan halkın özerklik, birlik, kimlik kazanmasına ve bunları idame ettirmesine yönelik ideolojik bir hareket” şeklinde tanımlamak gerektiğini belirtir.³⁰⁵

Smith’in dikkat çektiği tanımlamalarındaki çeşitlilikle uyuşan biçimde Breuilly, milliyetçiliğe yönelik yaklaşımların literatürde bir düşünce, duygu ve hareket biçimde fikirlere, duygulara ve eylemlere atıfta bulunarak ele alındığını belirtir.³⁰⁶ Breuilly, sadece kültür, ideoloji, kimlik, sınıf veya modernleşme üzerine odaklanarak milliyetçiliği anlamının mümkün olmayacağını söyler. Milliyetçiliği siyasi dinamiklerle ilişkilendirerek, siyasal iktidarın meşruiyeti bakımından meseleye yaklaşmak gerektiğini vurgular. Ekonomik ve kültürel olarak belirli bir yapının ifadesi olmaktan ziyade, milliyetçiliğin sadece bir duygu ve düşünce demeti olmadığını, bir “siyaset” olarak da görülebileceğini belirtir.³⁰⁷ Devlet gücünü elde etmek için halkı harekete geçirmenin, ulus-inşasının ardındaki tetikleyici güç olarak görülen seçkinlerin oynadığı rol konusunda özellikle vurgu yapan Breuilly’e göre milliyetçilik, iktidar üzerinde etki kurma, hatta onu ele geçirme gibi faaliyetlerin yine milliyetçi argümanlar etrafında meşrulaştırılması temelinde bir siyasettir. Bu doğrultuda milliyetçilik, Breuilly’e göre üç iddia üzerine inşa edilir:³⁰⁸ “(i) Açık ve özgül karakteri bulunan bir ulus mevcuttur. (ii) Bu ulusun değerleri ve çıkarları her şeyin karşısında önceliklidir. (iii) Ulus mümkün olduğunca bağımsız olmalı, en azından siyasi egemenliğini kazanmalıdır.”

Milliyetçiliğin ortaya çıkış ve amaçlarını yorumlama biçimleri de oldukça çeşitlidir. Giddens’a göre milliyetçilik, siyasal bir düzenin üyeleri arasındaki toplumsallığı vurgulayan sembol ve inançlar dizgesine dair psikolojik bağlılığı anlatır.³⁰⁹ Kedourie, milliyetçiliğin 19. yüzyıl başlarında Avrupa’da icat edilen, insanlığın doğal olarak uluslara ayrıldığını, bu ulusların birbirinden ayrı olarak belirli özelliklerle bilindiğini ve tek meşru yönetim biçiminin özyönetim (*self-government*) olduğu şeklinde üç önermesi bulunan bir “doktrin” olduğunu

³⁰⁵ Smith, *Milli Kimlik*, s. 122.

³⁰⁶ Milliyetçiliğin bir düşünce olarak incelenmesinde, öncelikle entelektüellerin kullandığı milliyetçi yayımlar ile çalışmalar konu alınır. Bir duygu olarak milliyetçiliğin ele alınışındaysa belirli bir kültüre karakterize olan hisler, tutumlar, değerler bağlamında özellikle bilinç üzerinde durulur. Bir hareket olarak milliyetçiliğe bakışta ise milliyetçilik ulusal çıkarları muhtelif biçimlerde savunmayı amaçlayan örgüt ile hareketler olarak anlaşılır, bu kapsamda siyasi çekişmelere yoğunlaşılır. John Breuilly, *Nationalism and The State*, Second Edition, Manchester, Manchester University Press, 1993, s. 404.

³⁰⁷ Breuilly, *Nationalism and The State*, s. 8.

³⁰⁸ John Breuilly, “Approaches to Nationalism”, Gopal Balakrishnan (Ed.), *Mapping the Nation*, London, New York, Verso, 1996, s. 146–149. Ayrıca bkz. Breuilly, *Nationalism and The State*, s. 2.

³⁰⁹ Anthony Giddens, *Ulus Devlet ve Şiddet* (Çev. Cumhur Atay), 2. Baskı, İstanbul, Kalkedon, 2008, s. 159.

söyler.³¹⁰ Milliyetçiliğin Keourie'nin tanımladığı şekilde bir doktrinden öte olduğunu belirten Calhoun ise, milliyetçiliği, çok genel olarak “bir düşünme, konuşma ve hareket biçimi” temelinde bilincimizi şekillendiren bir “söylem” olarak tasvir eder.³¹¹ Bauman, milliyetçiliğin “bir birleştirme programı ve türdeşlik varsayımı” olduğunu ileri sürer.³¹² Oran, milliyetçiliğin yine birbiriyle ilgili üç boyut üzerinden, duygu, ideoloji ve toplumsal bir hareket olarak anlaşılabilceğini söyler.³¹³ Yine Oran’a göre milliyetçilik, “insanların kendi benzerleriyle bütünleşme yoluyla kendilerini güçlü ve huzurlu hissetmek için tarih boyunca başvurdukları” yöntemlerden biridir.³¹⁴

Öte yandan, Kohn’a göre milliyetçilik, halkın büyük çoğunluğuna nüfuz eden ve bütün üyelerine nüfuz ettiğini iddia eden, bireyin yüce sadakatının (*supreme loyalty*) ulus-devletten kaynaklandığı düşünülen bir zihniyettir.³¹⁵ Milliyetçiliğin kazandığı popülariteyi demokrasi ve dinsel unsurlarla açıklamaya çalışan Hayes ise, tıpkı Kohn gibi milliyetçiliği bir düşünce akımı olarak ele alır. Hayes, milliyetçiliği “vatanseverliğin ve milliyet şuurunun bir kaynaşımı” olarak tanımlar.³¹⁶ Bu formülasyonda milliyetçilik, modern toplumda dinin yerine ikame edilir. İlerleme inancı ve modernleşme bu kapsamda milliyetçilikle yakından ilişkilendirilerek, milliyetçiliğin öncelikle entelektüeller tarafından geliştirildiği, ideolojiyi kendi çıkarlarına uygun olarak benimseyen toplumsal gruplar tarafından yaygınlaştırıldığı, nihai aşamada da eğitim ve öğretim kurumlarıyla kitleselleştirildiği savunulur.³¹⁷ Hechter’in

³¹⁰ Elie Kedourie, *Nationalism*, London, Hutchinson University Press, 1961, s. 9. Milliyetçiliği düşünce akımlarıyla yorumlamaya çalışarak bir doktrin olduğunu söyleyen Kedourie, milliyetçiliğin tarihsel oluşumunun hangi türden ihtiyaçları karşıladığı noktasında işlevsel araçları sorgular. Bu bağlamda milliyetçiliğin ortaya çıkışında Alman romantizmi ile felsefesiyle ona yönelik tepkilerin önemine dikkati çeker. Kedourie, bir doktrin olarak nitelediği milliyetçiliğin ilk filizlerinin Kant felsefesi temelinde geliştiği, sonrasında Kant’ın öğrencisi Fichte tarafından ortaya çıkarıldığını savunur. Kedourie, *Nationalism*, s. 9

³¹¹ Calhoun, *Milliyetçilik*, s. 4, 7. Calhoun, milliyetçiliğin söylem, proje ve değerlendirme biçimi olarak üç boyutunun bulunduğunu belirtir. Calhoun, *Milliyetçilik*, s. 7–8. Ayrıca bkz. Craig Calhoun, “Nationalism and Ethnicity”, *Annual Review of Sociology*, Vol. 19, (1993), s. 214–216.

³¹² Zygmunt Bauman, “Soil, Blood and Identity”, *The Sociological Review*, Vol. 40, No. 4 (November 1992), s. 683.

³¹³ Baskın Oran, *Az gelişmiş Ülke Milliyetçiliği: Kara Afrika Modeli*, Ankara, Bilgi Yayınları, 3. Baskı, 1997, s. 33–43. Baskın Oran, *Atatürk Milliyetçiliği, Resmi İdeoloji Dışı Bir İnceleme*, 2. Baskı, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1990, s. 19–22.

³¹⁴ Baskın Oran, “Milliyetçilik Nedir, Ne Değildir, Nasıl İncelenir?”, *Birikim Dergisi*, Sayı 45-46 (Ocak-Şubat 1993), s. 43.

³¹⁵ Kohn, *Nationalism, It is Meaning and History*, s. 9. Hans Kohn, *The Idea of Nationalism: A Study in Its Origins and Background*, Second Edition, Collier Books, 1969, s. 16.

³¹⁶ Carlton J.H. Hayes, *Milliyetçilik Bir Din: Batı Siyasal Düşüncesinde “Ulusalcılık” Tasavvuru*, (Çev. Murat Çiftkaya), 2. Baskı, İstanbul, İz Yayıncılık, 2010, s. 12.

³¹⁷ Carlton J. H. Hayes, *Essays on Nationalism*, New York, MacMillan, 1926, s. 60’tan aktaran Erözden, s. 35.

sadece eylem boyutunu dikkate alarak yaptığı milliyetçilik tanımı ise: “ulusun sınırlarını yönetim birimiyle uyumlu hale getirmek için tasarlanmış kolektif eylem” şeklindedir.³¹⁸

Milliyetçiliğin tanımlanmasında modernleşmenin merkezî konumunu vurgulayan çeşitli yorumlar görüldüğü üzere oldukça fazladır. Yukarıdaki tanımlara ek olarak, modern gelişmelerle ilişkili olarak milliyetçiliğin bir toplumsal yapı, söylem, beklentiler, duygu, ideoloji, eylem/hareket, tutumlar gibi unsurlar temelinde açıklanması söz konusudur. Siyasal birimle devlete, ulusal birimle ulusa gönderme yaparak, ulus ile devletin sınırlarının birebir örtüşüğünü varsayan Gellner, milliyetçiliği, Sanayi Devrimi sonrası kültürel türdeşliğin sağlanması için “siyasal ile ulusal birimin eşleşmelerini öngören siyasal bir ilke” olarak tanımlar.³¹⁹ İletişim araçlarının ve modernliğin önemi vurgulayan bir diğer isim Anderson’a göreyse milliyetçilik, kapitalist yayıncılığın gelişmesinin bir sonucu olarak ulus adı verilen toplulukların (*imagined communities*) hayal edilmesidir.³²⁰

Öte yandan, milliyetçiliğin teori ve pratik olarak iki anlama geldiğini söyleyen Hasting, siyasi bir teori olarak milliyetçiliğin 19. yüzyıldan itibaren her ulusun kendi devletine sahip olması ilkesini içerdiğini vurgular. Hasting, az sayıda milliyetçiyi motive eden bu ilkeye karşılık, pratikte milliyetçiliğin, sadece kendi etnik ya da ulusal geleneğinin değerli olduğu, kendi ulus-devletinin kurulması ya da genişletilmesi yoluyla, hemen hemen her ne pahasına olursa olsun bunun savunulması gerektiği inancından yola çıkarak elde edilip güçlendiğini ifade eder. Bu kapsamda ona göre çok sayıda sıradan insana güç verebilecek bir şey olarak milliyetçilik, belirli bir “ulus” için bir devlet kurmayı ya da başka düşüncelerden bağımsız olarak kendi ulus-devletinin varsayılan çıkarlarını ilerletmeyi amaçlayan bir harekettir.³²¹ Milliyetçiliği söylem ve siyasi etkinlik yoluyla ulusun sembolü olarak kullanımı olarak ele alan Verdery ise, milliyetçiliğin aynı zamanda insanların bu simgenin kullanımına tepki vermesine yol açan bir “duyarlılık” olduğunu söyler. Ona göre milliyetçilik, özünde türdeşleştirici, ayırıcı ya da sınıflandıran bir söylemdir.³²²

Buraya kadar aktarılan tanımlamalardan görüldüğü kadarıyla milliyetçilik, genelde akım, ideoloji, doktrin, ilke, söylem, konuşma biçimi, davranış, duygu, bilinç, duyarlılık, hınç,

³¹⁸ Michael Hecter, *Containing Nationalism*, Oxford, New York, Oxford University Press, 2000, s. 7.

³¹⁹ Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, s. 71.

³²⁰ Anderson, s. 20–22.

³²¹ Andrian Hasting, *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism*, Cambridge, Cambridge University Press, 1997, s. 3–4.

³²² Katherine Verdery, “Whither ‘Nation’ and ‘Nationalism’?”, *Daedalus*, Vol. 122, No. 3 (Summer 1993), s. 38.

zihniyet ve hareket gibi çeşitli biçimlerde tasvir edilmektedir. Yine bu tanımlardan anlaşıldığı kadarıyla milliyetçiliğin, devlet ve onun kurumlarıyla yakından irtibatlı siyasal bir yönü bulunmaktadır. Bunlardan konu bağlamında genel bir tanım çıkarmak gerekirse, milliyetçilik, çoğunlukla tarihsel ve modern bir fenomen olarak görülen, duygular, ideolojiler ve hareket bağlamında algıları biçimlendiren, toplumsal olarak inşa edilen bir söylem ve ideolojidir. Modern ulus-devletin söylemi ve ideolojisi olarak milliyetçilik, dil, din, tarih, kültür gibi ortaklıklarla tanımlanan siyasal ve kültürel birim olarak “ulus” adı verilen topluluğa sıkıca bağlılıkla çok yakından ilgilidir. Ulusal bütünleşme süreci kapsamında ele alındığıdaysa milliyetçilik, toplumsal ve ekonomik koşullar çerçevesinde kimliği ulusal çerçevede inşa etmeye yarayan, ondan bir ulus kurmaya yaratan bir araçtır.

b. Milliyetçiliğin ve Ulusun Temelleri Sorunu

Ulusların ve milliyetçiliğin ne zaman doğduğu/kurulduğu, modern mi yoksa uzun yıllar öncesine dayanan bir olgu mu olduğu tartışması, milliyetçiliğin ulusal bütünleşme sürecinde oynadığı rolün ve ulusun oluşumuna ve sonrasına etkisinin altyapısını görmek açısından oldukça önemlidir. Başka bir deyişle ulus biriminin nesnelleşmesine giden süreç olan uluslaştırmanın/ulus-inşalarının ne zaman başladığı ile nasıl sürdürüldüğü çerçevesinde milliyetçiliğin rolünü açığa çıkarmak üzere, bu tartışmalardaki açıklamalara ihtiyaç vardır. Bu yöndeki tartışmalar, ulus ile milliyetçiliğin soy, kan bağı, akrabalık gibi doğal kökenleri bulunan bir zorunluluk mu olduğu; yoksa modernleşme, sanayileşme gibi tarihsel sosyo-ekonomik ve sosyo-politik gelişmeler sonucu ortaya çıkan bir kategori mi olduğu üzerinde yoğunlaşmıştır. Nasıl ortaya çıktıklarının sorgulanması yanında, milliyetçiliğin hangi sorunlar ile ihtiyaçlara yanıt verdiği, devletlerin mi milliyetçiliği, milliyetçiliğin mi devletleri oluşturduğu gibi alt sorular bu tartışmaların odak noktasıdır.

Ulus ile milliyetçiliğin ne kadar modern olduğu üzerinden yürütülen tartışmalar, siyasal ve toplumsal temelli milliyetçilik literatüründe çeşitli konumlanmaları beraberinde getirmiştir. Argümanları her ne kadar farklılıklar içerse de genellikle ortak özellikleri öne çıkarılarak analiz edilmelerini daha işlevsel hale getirmek amacıyla birçok kişi tarafından bu sınıflandırma kabul edilir. Tartışmalardaki kamplaşmalara yönelik sınıflandırmada literatürde kimi zaman farklı adlar kullanılmasına rağmen temel olarak ilkçi (*primordialist*, *özcü*), ve

modernist olarak anılan iki makro yaklaşım öne çıkmaktadırlar.³²³ Bunların yanında kimi zaman ilkçilerle aynı kategoriye sokulan ve milliyetçilik çözümlerinde etnik geçmişe daha fazla eğilen kuramcıları tanımlamak için etno-sembolcü (*ethno-symbolist*) yaklaşımlar, modernistler ve ilkçiler arasında bir “ara” ya da “orta yol” niteliğinde değerlendirilmektedir.³²⁴

Ulusları ve milliyetçiliği yüzlerce yıl geriye götürenler, olarak bilinen ilkçiler³²⁵, ulusları geçmişe çok eskilere dayanan, doğal süreçlerle kendiliğinden gelişen oluşumlar olarak görürler. Bu bakış açısına göre çağları kat eden uluslar, insanların duyu organlarıyla yaptıkları gibi doğal yapılar olarak eskilerden beri varlıklarını korumuşlardır.³²⁶ İlkçilere göre, uluslar, tarihsel düzlemde inişli çıkışlı bir yol izleyerek farklı biçimlere bürünebilirler. Böyle süreçlerde ulusal bilinç bazen yükselir, bazen de çeşitli nedenlerle arka plana itilebilir. Ancak bu türden gerileme anlarında onları uyandırıp ayağa kaldıracak olan etnik bağlar³²⁷ ile milliyetçiliktir. Milliyetçilikler, ilkçilere göre tarihsel seyirleri boyunca derin uykuya dalan ulusları, uykularından uyandıran ve sahip oldukları doğal özleri diriltiren ideolojilerdir.³²⁸ Dolayısıyla bu bakış açısında milliyetçilik, kökleri eskide, çağlar boyunca geçip gelmiş ulusal kimliklerin dışavurumudur. Aynı zamanda ulusun siyasal bir sonucu olarak onun tarihsel ulus-devlet kurma hakkını gerçekleştirmeye yarayan bir araçtır.

Bu görüşlere karşılık milliyetçiliğe daha derinlikli sorgulamalar getirmeye çalışan, milliyetçiliğin ve ulusun doğallığını sorgulayan modernistler ise, milliyetçilik ile ulusu öteden

³²³ Milliyetçiliğin sadece devletler ve kamusal siyaset üzerinden okunarak, kuramsal pratikte ilkçi ve modern sınıflandırmalarına yönelik eleştiriler bulunmaktadır. Örneğin milliyetçiliğin cinsiyet ilişkileri açısından kadınları görmezden gelen hegemon teorik üretimlerinin, -kadınlar tarafından yazılanlar da dâhil olmak üzere- bu anlamda eşitsiz olduğu vurgulanır. Nira Yuval-Davis, *Cinsiyet ve Millet*, (Çev. Aşın Bektaş), İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s. 18. Ayşe Gül Altınay (Der.), *Vatan, Millet, Kadınlar*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, s. 20.

³²⁴ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, s. 209.

³²⁵ Ulusları eski bir etnik aidiyetle ilişkilendiren ilkçi yaklaşımın, her ulusun kesin biçimde değişmez kendine özgü kimliğiyle birlikte açıklandığı aşırı katı anlamıyla “doğalcı yaklaşım” ile ulusları yüzyıllarca devam eden bir birlikteliğin günümüzdeki uzantısı olarak gören daha esnek “eskilcilik (*perennialism*) yaklaşımı” olmak üzere iki versiyonu vardır. Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, s. 85–87.

³²⁶ Günümüzdeki ulusların, etnik ve kültürel olarak ezeli kökenlerine dayandıklarını içeren bir çalışma için bkz. Walker Connor, “When is a Nation?”, *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 13, No. 1 (1990), s. 92–103.

³²⁷ Geertz, primordal aidiyetleri, kan bağı, akrabalık, ırk, dil, din, bölge ve gelenek gibi unsurlarla açıklar. Clifford Geertz, “Primordial and Civic Ties”, Anthony D. Smith and John Hutchinson (eds.), *Nationalism*, Oxford, Oxford University Press, 1994, s. 29–34.

³²⁸ İlkçiliğin entelektüel kökenleri için bkz. Edward Shils, “Primordial, Personal, Sacred and Civil Ties: Some Particular Observations on the Relationships of Sociological Research and Theory”, *The British Journal of Sociology*, Vol. 8, No. 2 (June 1957), s. 130–145.

beri var olan yapılar olarak gören ilköçilere çokça eleştiri yöneltirler.³²⁹ Modernistlere göre ulus-devletten ayrı düşünölemeyen uluslar, doğal ve kendiliğinden gelişen yapılar olmaktan ziyade, birtakım tarihsel dönem ile çeşitli yapısal koşulların sonucudur. Kapitalizm, sanayileşme, merkezî devletlerin kurulması, laikleşme gibi süreçlerle ulus ile milliyetçilik, modern çağa özgü toplumsal, siyasal ve ekonomik koşulların ürünü olarak tecelli etmiştir.³³⁰ Bu nedenle modernistlere göre milliyetçilik ancak birkaç yüzyıllık yakın bir geçmişe sahiptir. Milliyetçiliğin ulus karşısında önceliğini vurgulayan bu anlayış, yine milliyetçiliğin dil, değer, sembol, ekonomi, ideoloji, ülke, sınır gibi ulusal nitelikli unsurlar temelinde toplumsal türdeşliği kurguladığını savunmaktadır.

Milliyetçiliğin modern bir olgu olduğuna dair argümanların -her ne kadar söz konusu kurgulamanın nasıl yapıldığı konusunda farklılaşsalar da- temel savları içerisinde milliyetçiliğin bir “inşa” ve “icat” işlevleri gördüğü üzerine düşünceler öne çıkar. Milliyetçiliğin bu görevi, çoğu eşsiz örneğin gösterdiği üzere ulus ile kendilerine ait ulus-devleti inşa ederek yarattığı ya da icat ederek ortaya çıkardığı ima edilir. Burada kilit nokta, ulusun, milliyetçiliği ve ulus-devleti yarattığı değil; tam aksine milliyetçiliğin bunları yarattığıdır.³³¹ 1867’de yeni birleşmiş İtalyan Krallığı’nın parlamentosunun ilk toplantısında siyasal birleşmenin ulusun varlığını garanti etmediğini vurgulamak üzere “*İtalya’yı kurduk, şimdi İtalyanları yaratmamız gerek*” diyen Piyomente eski başbakanı Massimo d’Azeglio’nun çokça referans verilen sözü³³² de bu süreci niteler.

Milliyetçiliğin ilköçi bakış açısını eleştiren, moderniteyle ilgili olarak inşa edici yönünü vurgulayan Brass, etnik gruplar ile ulusların etkili kültürlerin siyasal ve ekonomik çıkarlarını gerçekleştirmek isteyen seçkinler tarafından üretildiğini belirtir. Egemen olmayan etnik grupların seçkinleri ile merkezileşen devletlerin liderliği çerçevesinde milliyetçilik ve etnik kimlikler inşa edilmektedir.³³³ Kohn ise özellikle Orta Çağ’da ulusal olan unsurların

³²⁹ İlköçiliğe yönelik kapsamlı bir eleştirel çalışma için bkz. Jack David Eller and Reed M. Coughlan, “The Poverty of Primordialism: The Demystification of Ethnic Attachments”, *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 16, No. 2 (1993), s. 183–202.

³³⁰ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, s. 105–106.

³³¹ Gellner’in de dediği gibi milliyetçilik ulusların ürünü değil tam tersine ulusları meydana çıkaran milliyetçiliktir. Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, s. 138.

³³² Alter, s. 23. Hobsbawm, s. 62. Bu söz kadar meşhur olmasa da Polonya bağımsızlık kahramanlarından Josef Pilsudski’nin “Ulus oluşturur devlet, yoksa ulus devleti oluşturmaz.” sözü de benzer bir ima içerir. Yves Santamaria, “Ulus-Devlet: Bir Modelin Tarihi”, Jean Leca (Haz.), *Uluslar ve Milliyetçilikler*, (Çev. Siren İdemen), İstanbul, Metis Yayınları, 1998, s. 20.

³³³ Paul R. Brass, *Ethnicity and Nationalism, Theory of Comparison*, London, New Delhi, Sage Publication, 1991, s. 8–9.

yükselişle ve dönüşümüyle birlikte 18. yüzyılın ikinci yarısından daha eskiye götürülemeyeceğini söylediği milliyetçiliğin zaman içerisinde giderek toplumsal taban kazandığını belirtir. Buna göre ulusal kiliselerin kuruluşu, ulusal yazı dillerinin belirginleşmesi, ulusal ordular gibi birçok alanda yaşanan gelişme yanında ekonomik alanda kapitalizmin yükselişi, Rönesans, Reform ve Aydınlanma gibi gelişmelerle bağlantılı bir milliyetçi yükseliş yaşanmıştır.³³⁴

Bu türden görüşlerin öncü isimlerinden Gellner, gelişmiş ülkelerin tetiklediği eşitsizlik karşısında, milliyetçiliğin hem bir tutunum aracı hem de bu eşitsizliğe karşı duruş olarak yükseldiğini savunur. Gellner için Sanayi Devrimi sonrası eğitilmiş okur-yazar işgücü gibi gereksinimler milliyetçiliğin, sosyo-ekonomik ile tarihsel olarak modernleşmenin kaçınılmaz bir sonucu biçiminde ortaya çıkmasında etkilidir.³³⁵ Modern gelişmeler çerçevesinde toplumsal iletişim meselesi üzerinde duran Anderson, daha önce değindiğimiz Deutsch'un teorisini tamamlar biçimde fikirler ortaya koymaya çalışır. Anderson, Gellner gibi sosyo-ekonomik değişimlerin kültürel değişimlere yol açtığını vurgular. Ancak Anderson, ne Gellner gibi ulusların doğrudan sanayi toplumları tarafından yaratılan bir gerçeklik, ne de ilkçiler gibi saf, doğal ve ebedi bir oluşum olduğunu savunur. Anderson, ulusu, tahayyül gücü üzerinden zaman ve mekân (coğrafya) boyutlarıyla tek bir varlık biçiminde mütalaa eder. Ulus, bu analizde geçmiş ile geleceği olan, belirli bir bölgede yaşayan bir insan topluluğu biçiminde imgelenir. Anderson'a göre "*ulus, hayal edilmiş bir siyasi topluluktur, kendisine aynı zamanda hem egemenlik hem de sınırlılık için olacak şekilde hayal edilmiş bir cemaattir.*"³³⁶ Ulusların birer "hayali cemaat"³³⁷ olduğunu söyleyerek söze başlayan Anderson, milliyetçiliği birbirinden farklı deneyimlerle yine farklı gruplar tarafından

³³⁴ Kohn, milliyetçiliğin 18. yüzyılın ikinci yarısından daha eski olmadığını söylerken, Fransız Devrimi'nin milliyetçiliğin gelişimi üzerine ilk büyük etkiyi yaptığını, zaten hâlihazırda varolan hissiyatların milliyetçi duygularla örtüştüğünü ve güç kazandığı vurgular. Kohn, *The Idea of Nationalism*, s. 3.

³³⁵ Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, s. 137-138.

³³⁶ Anderson, s. 20.

³³⁷ Chatterjee, Anderson'ın "hayali cemaat" betimlemesine itirazda bulunur. İtirazının ana unsurunu şu cümlelerle ifade eder: "*eğer dünyanın geri kalanı hayali cemaatlerini Avrupalı ve Amerikalılar tarafından çoktan tasarlanmış mevcut yapılardan seçeceklerse hayal edilecek ne kalmıştır? Geçmiş göstermiştir ki, sömürge sonrası dünyada yalnızca modernitenin sürekli tüketicisi olacağımız belirtilmektedir. Tarihin tek gerçek öznesi olan Avrupa ve Amerika, bizim adımıza aydınlanma ve sömürü senaryosunu değil, sömürgecilik karşıtı direnişimizi ve sömürgecilik sonrası sefaletimizi de düşünmüşlerdir. Üstelik hayal gücümüz bile sonsuza kadar sömürgeleştirilmiş olmalı.*" Partha Chatterjee, "Whose Imagined Community?", Gopal Balakrishnan (Ed.), *Mapping the Nation*, London, New York, Verso, 1996, s. 216. Daha geniş olarak Chatterjee'nin Anderson eleştirisi için bkz. Partha Chatterjee, *Mağdurların Siyaseti: Halk Siyaseti Üzerine Düşünceler*, (Çev. Veysel Fırat Bozçalı), İstanbul, İletişim Yayınları, 2006, s. 23-26.

planlanan bir proje olarak gösterir.³³⁸ Anderson'a göre milliyetçilik, toplulukları hayal ederek onlara kolektif bir kimlik kazandırmanın yoludur.³³⁹

Greenfeld, modernleşmenin milliyetçiliği ve ulusları yarattığı şeklindeki Gellner'in ulus ile milliyetçiliğin moderniteyle birlikte ortaya çıkan argümanları başta olmak üzere milliyetçilik literatüründe ana akım olarak yükselen bu düşüncelere farklı bir yönden yaklaşır. Ona göre öncelik sıralamasına bakıldığında, milliyetçiliği tanımlayan modernleşme değil, modernliği tanımlayan milliyetçiliktir.³⁴⁰ Bununla paralel olarak kendine Gellner'in açıklamalarını tamamlamak gibi bir hedef biçmiş olmasına karşın Mann da Gellner'den farklı bir yol izler. Mann, milliyetçiliğin tarihsel açıdan sanayileşmeden çok önce ortaya çıktığını belirtir.³⁴¹

Gellner ile farklı düşünen Greenfeld ve Mann'a karşılık, sanayileşme süreciyle birlikte bireyler arasında uyumu sağlamak için milliyetçiliğin bir gereklilik olarak ortaya çıktığı görüşüne Eriksen katılmaktadır.³⁴² Eriksen gibi Hobsbawm da benimsediği milliyetçilik tanımı başta olmak üzere Gellner'in ortaya koyduğu düşüncelerden çok uzak değildir. Hobsbawm, Gellner'in ulusun oluşturulmasında, toplumsal tabanı yeterince dikkate almadığını belirtse de onun birçok düşüncesini paylaşmaktadır. Nitekim ulusun toprağa dayalı ulus-devletle ilişkilendirilmesi konusunda Gellner ile aynı görüştedir. Bu kapsamda kültürü ön plana çıkaran Hobsbawm da milliyetçiliğin anlamı ve gücünü, ulusun modern devletle birleşmesinden aldığını belirtir.³⁴³ Milliyetçilik, Hobsbawm'a göre ulus-inşa süreciyle ilgili olarak, hem devlet ve devlet olma iddiasındaki hareketlerce tepeden oluşturulan, hem de sıradan insanların çeşitli duyguları, beklentileri etrafında şekillenen aşağıdan yukarıya doğru iki taraflı kaçınılmaz ve zorunlu modern bir olgudur.³⁴⁴ Hobsbawm'ın analizlerinde, ulus ile milliyetçilik bir "toplumsal mühendislik" projesidir.³⁴⁵ Bu bağlamda uluslar, belirli bir süreç

³³⁸ Anderson, milliyetçiliğin köken olarak Avrupalı olmakla birlikte, ilk milliyetçi tasarımların ve ulusal kurtuluş için girişilen mücadelelerin Latin Amerika'da yerlilerle beyaz sömürgecileri tanımlayan "criollo"lar tarafından kurulan devletlerden çıktığını belirtir. Bu iddialar için bkz. Anderson, s. 63–82.

³³⁹ Calhoun, *Milliyetçilik*, s. 17.

³⁴⁰ Greenfeld, s. 18.

³⁴¹ Michael Mann, "The Emergence of Modern European Nationalism", *Poznań Studies in the Philosophy of the Sciences and the Humanities* Vol. 48 (1996), s. 147.

³⁴² Thomas Hylland Eriksen, *Etnisite ve Milliyetçilik. Antropolojik Bir Bakış*, (Çev. Ekin Uşaklı), İstanbul, Avesta Yayınları, 2004, s. 159–160.

³⁴³ Smith, *Küreselleşme Çağında Milliyetçilik*, s. 35.

³⁴⁴ Eric Hobsbawm, *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik: Program, Mit, Gerçeklik*, (Çev. Osman Akınhay), 3. Baskı, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2006, s. 24–26.

³⁴⁵ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, s. 147.

dâhilinde milliyetçilikle “ıcat” edilmektedir.³⁴⁶ Söz konusu süreçte, üzerinde durularak aydınlatılması gereken, toplulukların genelde taklit olarak nitelenebilecek “ıcat edilmiş gelenekleri”dir.³⁴⁷ Bu geleneklerin en belirgin ve somut örneği Hobsbawm’a göre “ulusal bilinç”tir.

Hobsbawm, milliyetçiliğin, belirli tarihsel aşamalardan geçerek kavramsal olarak da geliştiiğinden söz eder. Bu süreçle uyumlu biçimde Hroch’un sınıflandırmasını kabul ederek milliyetçiliğin başlangıçta kültürel ve folklorik öğeler taşıyan girişimlerle bir tarih yorumu ortaya koyulduğunu, ikinci aşamada milliyetçiliği savunanların ortaklıklar üzerinden yeni bir siyasi program etrafında kitle desteğini sağlamak adına faaliyetlerde bulduklarını, son aşamada da kitlesel çapta desteğin elde edildiğini dile getirir. Bu gelişim çizgisini izleyen milliyetçilik, Hobsbawm’a göre, 18. yüzyıl sonunda birleştircidir. Ancak 1870–1918 arası nitelik değiştirerek parçalayıcı bir işlev görürken, 1918–1950 tarihleri arası zirveye çıkmış, ardından 20. yüzyıl sonlarında etkisini kaybederek geri çekilmiştir.³⁴⁸ Dolayısıyla Hobsbawm için milliyetçilik giderek gerileyip ortadan kalkmaya doğru giden bir yol izlemektedir.

Doğrudan Hobsbawm’a karşı olmasa da milliyetçiliğin diriltelen ya da geri çekilen bir güç olmadığı vurgulayan Brubaker, milliyetçiliği modern kültürel ve siyasi hayatta sürekli mevcut ya da endemik olan heterojen bir ulus odaklı uygulama ve olasılık kümesi olarak görmektedir.³⁴⁹ Diğer yandan milliyetçiliğin köklerini toplumun iç dinamiklerinden öte dünya tarihi çerçevesinde ele alan Nairn’e göre milliyetçilik, 18 yüzyıldan itibaren dünyaya hâkim kapitalist ekonomik ve siyasi dengesizliğin bir ürünüdür. Milliyetçiliği iki yüzü bulunan eski Roma Tanrısı Janus’a benzeten Nairn, böyle bir milliyetçiliğin sanayileşme, kentleşme gibi süreçler sonrasında zorunlu olarak ortaya çıkmadığını, kapitalizmin bir bedeli mahiyetinde “eşit olmayan dengesiz bir sistem” üzerinden şekillendiğini söyler.³⁵⁰ Bu çizgide olan

³⁴⁶ Burada ıcat kavramı yoktan üretme değil, yeni bir şey bulmak anlamında kullanılmaktadır. Birleşim, kaynaşma, dönüşüm ya da benzeri birçok aşama sonrası üretileni anlatmayı amaçlayan bir kullanım olarak anlaşılmalıdır.

³⁴⁷ İcat edilmiş gelenek (*invented tradition*), “alenen ya da zımnen kabul görmüş kurullarla yönlendirilen bir ritüel ya da sembolik özellik sergileyen, geçmişle doğal bir süreklilik anıştırır şekilde tekrarlara dayanarak belli değerler ve davranış normalarını aşılamaaya çalışan bir pratikler kümesi” olarak kavramsallaştırılır. Eric Hobsbawm ve Terrence Ranger (Der.), *Geleceğin İcadı*, (Çev. Mehmet Murat Şahin), İstanbul, Agora Kitaplığı, 2006, s. 2.

³⁴⁸ Özkırmı, *Milliyetçilik Kuramları*, s. 150–151.

³⁴⁹ Rogers Brubaker, *Nationalism Reframed, Nationhood and the National Question in the New Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 1996, s. 10.

³⁵⁰ Özkırmı, *Milliyetçilik Kuramları*, s. 112. Milliyetçiliğin ikiyüzlü doğasına yönelik olarak bkz. Tom Nairn, *The Break-Up of Britain: Crisis and Neo-Nationalism*, Third Edition, Melbourne, Common Ground Publishing,

Wallerstein ve Balibar, ulusun yayılışını ve egemen devletler sistemini ortaya çıkaran modern kapitalizmin sınıf mücadelesinin bir uzantısını olduğunu savunurlar.³⁵¹

Nairn, Wallerstein ve Balibar gibi Marksist fikirlerden beslenen Hechter de milliyetçiliğe ilişkin teorik bir yaklaşım geliştirmeye çalışır. Hechter, istatistiğe dayalı bir yöntem takip ederek literatüre kattığı “iç sömürgecilik” kavramı doğrultusunda oluşturduğu teorik yaklaşımıyla modernist yaklaşımların egemenliğine yeni bir alternatif arar.³⁵² Bu bağlamda kapitalist gelişmelerle birlikte sanayileşmenin ekonomik bağımlılık yarattığını, eşitsizliği yükselterek, etnik milliyetçi hareketler ve farklı siyasal davranışlar geliştirdiğini ileri sürer.³⁵³ Esasında Marksist düşüncelerden esinlenen bu fikirlerin özünde, milliyetçiliğin ulusal sınırlar çizerek bu sınırlarda dayanışmayı belirleyen bir ideolojik niteliği yerine toplumların gelişme aşamalarında içsel şartlarından ötürü kendiliğinden oluşan bir ideoloji olduğu varsayımı belirgindir. Bu itibarla, söz konusu çizgiyi sürdürenler milliyetçiliği esasında sorunlu, dışlayıcı ve egemen sınıfların çıkarları ölçüsünde topluma dayattıkları egemenlik kurgusu olarak düşünürler.³⁵⁴

Öte yandan, ulusun kökenine ilişkin modernistlere muhalif bir duruş sergileseler de milliyetçiliğin modern bir olgu olduğu konusunda onlara yakın fikri paylaşan etno-sembolcüler, ulusla ilgili kökenlere daha fazla eğilerek, etnik kimliklerin ulusların oluşumundaki belirleyiciliğini vurgularlar. Odak noktaları, modern uluslar ile modern öncesi etnik gruplar arasındaki ilişkiler olan etno-sembolcüler, ulusların milliyetçilikten önce geldiğini ve süreklilik gösterdiğini iddia ederler. Bu bağlamda bu görüşün önde gelen savunucuları ulusların aidiyetlere ihtiyaç duyduklarını, bunlardan beslendiklerini varsayarlar. Dolayısıyla geçmişteki etnik bağlantılara, hatıralara, kutsallara, mitlere, değerlere, sembollere ve geleneklere oldukça önem verirler. Nitekim tarihsel etno-sembolizm olarak da anılan bu yaklaşımın önemli isimlerinden Smith, etno-sembolcülerin milliyetçiliğe güç veren etnik varlıkların geçmişteki popüler mitleri, anıları, gelenekleri ve sembolleri modern milliyetçi

2003, s. 317–350. Tom Nairn, *Milliyetçiliğin Yüzleri: Janus'a Yeni Bir Bakış*, (Çev. Sema Kırdar, Mehmet Ratip), İstanbul, İletişim Yayınları, 2015.

³⁵¹ Wallerstein ve Balibar, s. 112–114.

³⁵² Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, s. 122.

³⁵³ Hechter, esasında Büyük Britanya örneğinde İrlanda, İskoçya ve Galler üzerinden bir analiz yapar. Bunların Avrupa örneği için de geçerli olabileceğini söyler. Michael Hechter, *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development, 1536–1966*, Berkeley, Los Angeles, University of California Press, 1977.

³⁵⁴ Recep Boztemur, “Tarihsel Açından Millet ve Milliyetçilik: Ulus-Devletin Kapitalist Üretim Tarzıyla Birlikte Gelişimi”, *Doğu Batı*, Sayı 38 (Ağustos-Eylül-Ekim 2006), s. 162.

aydınlar tarafından yeniden keşfedilip yorumlanabileceğinin yollarını aradıklarını belirtir.³⁵⁵ Milliyetçiliğin tarih boyunca evrimsel olarak ulusal unsurların ortaya çıkarılmasındaki gücü üzerinde duran etno-sembolcüler, ulusun eski çağlardan beri etnik kökeni bulunduğunu, bunların devlet kurma süreçlerinde modern milliyetçi siyasal ve kültürel unsurlar etrafında yeniden tanımlandığını söylerler. Böylece yaklaşımı savunanlar, ilkçi ve modern yaklaşım arasında bir sentez yapma ya da milliyetçiliğin modernist bakış açısını ileriye taşıma gibi amaçlarla hareket etmektedirler.

Smith, milliyetçiliğe modernist bakış açısıyla yaklaşan düşünürler karşısında, milliyetçilik ile modern öncesi etnisite arasındaki ilişki üzerinde nispeten daha fazla durmaktadır. Etnisite ile milliyetçilik arasındaki bağı bulmak için çok çaba sarf eden Smith, modernitenin yeniliklerini kabul etse de ulusların, esas olarak etnik çekirdekler (*ethnic cores*) etrafında doğduğunu savunur. Ona göre, ulus öncesi etnik kimlik ile aidiyetlere dayanan modern ulusların temelinde modern öncesi etnik topluluklar (*ethnie*) bulunmaktadır. Bu bağlamda Smith, ulusların yaratılmasına yardım eden milliyetçi fikir, motif ve sembollerin esas olarak 17. yüzyıl sonu, 18. yüzyıl başlarında Batı Avrupa’da ilk olarak ortaya çıktığını belirtir.³⁵⁶ Milliyetçilik, ona göre bir siyasi hareket ve ideoloji olarak 18. yüzyıl sonrasının ürünü olabilir; ancak ulusların yükselişleri süregelen bir etnik-kültürel bilinç doğrultusunda biçimlenmiştir. Belirli bir tarihsel dönemde oluşmuş olsa da milliyetçilik bu bakış açısına göre esasında hâlihazırda var olanın uygun ekonomik, toplumsal ve siyasal dönüşümlerle bütünleşerek canlanıştır. Smith’e göre ulusun öncülü olan etnik kimlikler, aynı zamanda ulus-devletin de temelini teşkil etmektedir. Bu bağlamda devletin değil, ulusun ideolojisi olduğunu belirttiği milliyetçiliğin öne çıkan önermeleri bulunmaktadır.³⁵⁷

- “(i) Dünya, her biri kendi bireyselliği, tarihi ve kaderi olan uluslara bölünmüştür.
(ii) Ulus, bütün siyasî ve toplumsal gücün kaynağıdır ve ulusa bağlılık bütün öteki sadakat bağlarının üstündedir.
(iii) Özgür olmak ve kendilerini gerçekleştirmek istiyorlarsa insanların bir ulusla özdeşleşmeleri zorunludur.
(iv) Dünyada barış ve adalet hâkim olacaksa ulusların özgür ve güvenlik içinde bulunmaları gerekir.”

³⁵⁵ Anthony D. Smith, *Myths and Memories of the Nation*, Oxford, Oxford University Press, 1999, s. 9.

³⁵⁶ Smith, *Milli Kimlik*, s. 118, 137. Smith esasında bu konuda farklı düşünceler olsa da modernistlerin düşüncesine katıldığını belirtir. 15 yüzyıl sonu, 16. yüzyıl başlarında Batı Avrupa’da belli ölçüde ulusal duygu mevcutken, ideoloji ve hareket olarak milliyetçiliğin ortaya çıkışı olarak 18. yüzyılı işaret eder. Smith, *Ulusların Etnik Kökeni*, s. 33.

³⁵⁷ Smith, *Milli Kimlik*, s. 121–122.

Hutchinson, Smith'i takip ederek, ulusların halk egemenliği ve ortak vatandaşlık anlayışlarıyla bütünleşmiş bir ekonomiye dayalı birimler olarak modern olduğunu, aynı zamanda modern öncesi etnik kültürlere de dayalı olduğunu dile getirir.³⁵⁸ Esasında bu düşüncenin kökleri kimi zaman ilkçiler, kimi zaman da etno-sembolcüler arasında gösterilen Armstrong'a dayanır. Armstrong modern anlamda milliyetçiliğin, etnik bilinç döngüleri etrafında Fransız Devrimi sonrası bir evrimleşme süreci olarak geliştiğini ileri sürer. Kültürel nitelikli mit ve sembollerin tarihsel koşullara karşın nesillerce aktarılıp yeniden üretildiğini ve bunların zamana direnç gösterebilen dayanıklı öğeler olduğunu vurgular.³⁵⁹

Milliyetçiliğin ne zaman doğduğu, doğallığı ya da modernliği üzerine tartışmaların gösterdiği üzere, milliyetçi söylemler hem geleneksel düzeyde kimliksel bağlantıları dönüştürüp eriten modern bir proje, hem de ortak toplumsal geçmişin dehlizlerinden gelen saf kültürlerin yeniden dirilmesi olarak sunulmaktadır. Ulusu verili bir kategori olarak ele alıp kökenlerini sorgulamayan ilkçiler, ulusların evrenselliği ve doğallığını öne çıkararak milliyetçiliği etnik özelliklerin devamlılığı olarak açıklarlar. Buna karşılık modernistler, milliyetçiliği, kimliklerin şekillendirilmesine dayanan modernitenin bir ürünü olarak tarihin belli bir döneminden itibaren aidiyet kültürüyle ilgili yeni bir toplumsal dayanak şeklinde tasvir ederler. Kimi zaman ilkçilerle aynı kategoride değerlendirilen, ancak geçmişle bugün arasındaki yorumlama biçimleriyle onlardan farklılaşan etno-sembolcüler ise, milliyetçiliğin modern bir olgu olduğunu, ancak geçmişteki etnik kökenlerin milliyetçiliğin doğuşunda etkili olduğu düşüncesini savunurlar.

Özetle ulusu kökenleri eskide olan anlayışlar olarak kodlayanlar milliyetçiliği ulus-devletin kurulmasına yönelik bir araç olarak ele alırken, ulusun modern olarak kurgulandığı düşüncesini savunanlar milliyetçiliği bir ulus-inşa aracı olarak görürler. Ancak ulusun ilkçağlardan beri var olduğu görüşüne araştırmacılar pek sıcak bakmamakta, bugün var olan ulusların son birkaç yüzyıllık modern gelişmelerin ürünü olduğu düşüncesi daha ağır basmaktadır. Genelleştirmenin açacağı eksiklik göz ardı edilecek olursa, milliyetçiliğin, Kuzey Amerika'daki gelişmelerle birlikte özellikle 1789 Fransız ve Sanayi Devrimi'nin ertesinde temelde Batı Avrupa'daki aydınlanma ve modernleşmeyle ilgili olarak ortaya çıktığı kabul edilebilir. Dolayısıyla milliyetçiliğin, Fransız Devrimi sonrasında başta Avrupa'ya

³⁵⁸ John Hutchinson, "Milliyetçilik, Globalizm ve Medeniyetler Çatışması", Umut Özkırmı (Der.), *21. Yüzyılda Milliyetçilik*, (Çev. Yetkin Başkavak), İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, s. 78.

³⁵⁹ John Alexander Armstrong, *Nations Before Nationalism*, Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1982, s. 3-4.

yayılarak benzer duygu ve düşünce biçimlerinin yaygınlaşmasına önayak olduğu görülmektedir.

c. Ulusal Bütünleşme Sürecinde Milliyetçiliğin Rolü

Modernistler ile ilkçiler arasında tartışmada da görüldüğü üzere milliyetçiliğe dair tek bir teori mümkün olmadığı gibi her ulus-devlet, değişmez biçimde tek bir milliyetçilik üretmemektedir. Ancak ulus-devlet ve uluslaşmayla yakından ilgili olan milliyetçilik ulus-inşa etme, devlet kurma ve bunları sürdürme hedeflerine yönelme bağlamında birçok yönüyle işlevsel bir araçtır. Bu yönüyle milliyetçilik, bir halkı uluslaştırmanın, bir ulusu devletleştirmenin ve bir ulus-devleti ülkesi ve ulusuyla bölünmez bir bütün olarak ayakta tutmanın ideolojisidir.³⁶⁰ Değişen siyasal, tarihsel, sosyo-ekonomik koşullar milliyetçiliğin yine çok farklı işlevler görmesine, onun çok kullanışlı bir ideolojik araç olmasına yol açmaktadır. Genel olarak bakıldığında milliyetçilik, (i) ulusal bir ekonomiyi yaratmak, (ii) ulus-devletin özerk siyasi ve idari örgütünü oluşturarak bütün ayırıcı bireysel, yerel bağlantı ve ilişkileri bu organın denetimi altında toplamak (i) ulusal bir kültür ile buna bağlı bir ulus tanımlaması yaratma ideolojisidir.³⁶¹

Kitlelerce benimsenmesi arzu edilen milliyetçiliğin ulus temelindeki siyasal ve toplumsal formasyonun kurgulanmasında ya da inşa edilmesinde önemli bir işlev gördüğü açıktır. Bu bağlamda milliyetçilik, uluslaşma süreçlerinde, ulusal bilinç ile birtakım ortaklıklardan beslenen ideolojik altyapı üzerinden bir ulus kurmaya yaramaktadır. Ulus kurma yönünde ortak kültürü ve kimliği gerçekleştirmek için milliyetçilik, aynı zamanda ortak bir inancı da temsil etmektedir. Bu inancın en belirleyici özelliklerin biri ulusun bölünemez, türdeş olduğu varsayımı, diğeryse ulusların kendi geleceklerini belirleme haklarının olduğudur. Gerçek dünyada böyle bir örtüşme mümkün olmasa da milliyetçilik ideolojisiyle ulusun özdeş olmadıkları devletle bağlantısını kurup bu bağ sürdürülmeye çalışılmaktadır.³⁶²

Milliyetçilik, bireylerin aynı siyasal otoriteye aidiyet duyarak türdeşleştirilmesiyle birlikte, siyasal ve ulusal sınırların uyumunu amaçlayan bir güce sahip olarak, ulusal dayanışmanın yaratılması ve devamı için ulusu oluşturan unsurlarla devlet kurma süreçleri

³⁶⁰ Kurubaş, *Asimilasyondan Tanınmaya*, s. 46.

³⁶¹ Doğu Ergil, *İdeoloji ve Milliyetçilik*, Ankara, Turhan Kitabevi, 1983, s. 73.

³⁶² Özkırmı, *Milliyetçilik ve Türkiye-AB İlişkileri*, s. 22.

arasında ilişki kurmaya çalışmaktadır.³⁶³ Kellas'ın da dikkat çektiği gibi milliyetçilik ideolojisi, insanların bir ulusa karşı bilinçlenmesine (ulusal benlik bilincine) dayanarak, kültürel, ekonomik ya da siyasi bir dizi tutum ve eylem programı sunmaktadır.³⁶⁴ Milliyetçilik, ulusun mensuplarının yaşama biçimleri, simgeleri, inanışları ile kendi kaderleri hakkında karar verebilme iradesi doğrultusunda bireylerin belirli bir topluluğa ait olma duygusunu gösterir.³⁶⁵ Aynı zamanda bir topluluğu ulus olarak en işlevsel biçimde tanımlayarak, onun içeriğini belirler.³⁶⁶ Ayrıca ulusu kaygılarının ortasına yerleştirerek, her zaman onun iyiliğini çoğaltmaya çalışır.³⁶⁷ Tüm bunlar milliyetçiliğin, uluslaşma süreçlerinde ulusal kültür ve sınırların içeriğini belirlediğini, bireyler için “tutunum ideolojisi” işlevi gördüğünü ve onu belirli bir ülke/devlet ve kültür ile irtibatlandırdığını göstermektedir.

Söz konusu işlevlere, bağımsız ve egemen devletlerin bulunduğu ortamlarda, milliyetçiliğin toplumsal türdeşlik temelinde ulusu yaratma ve varlığını sürdürme işlevlerini yerine getirdiğini tekrar edebiliriz. Ancak böyle bir siyasi yapının olmadığı durumlarda var olduğu iddia edilen ulus adına bağımsız ve egemen bir devlet kurmak, takiben de bu devlet içerisinde kendi ulusunu yaratma hedefi milliyetçi ideolojiyle yerine getirilmektedir.³⁶⁸ Böylece milliyetçilik, ulus yaratmak için eksik olan öğeleri tamamlarken, devletle ulusal toplum arasındaki kurumsal irtibatı oluşturmaktadır.

Ulusal bütünleşmeyle kültürel unsurların ortaklaştırılması ile bütüncül türdeş bir topluluğun yaratılmak istenmesi, aynı zamanda ulusun bağımsızlığını ve siyasal birliğini sağlamayı gerektirmektedir. Ulus biçiminde örgütlenen grupların ona erişme ya da onu sürdürme hedeflerinden biri olan bağımsızlık, ulus-devletlerin egemen birimler olarak modern dünyada kabul edilmelerinin yolunu açan bir öneme sahiptir. Çünkü ulusal bütünleşme süreçleri, çoğunlukla ulusun bağımsız olarak yaşaması ve devletin de bu özelliğe sahip olarak dış müdahaleye maruz kalmaması amacını gerçekleştirmeye yönelmiştir. Daha da önemlisi, ulus olma iddiası ile ulus-devlet biçiminde örgütlenme, uluslararası ilişkilerde meşru ve geçerli bir aktör olmanın temel koşullarından biridir. Bu kapsamda ulus-devletin ulus ayağı başka kolektif toplumsal kimliklere göre, devlet ayağı da diğer siyasi yapılara göre daha

³⁶³ Boztemur, s. 166–167.

³⁶⁴ James G. Kellas, *The Politics of Nationalism and Ethnicity*, Second Edition, London, Macmillan, 1998, s. 4, 27.

³⁶⁵ Guibernau, *Milliyetçilikler*, s. 93.

³⁶⁶ Erözden, s. 104

³⁶⁷ Smith, *Milliyetçilik: Kuram-İdeoloji-Tarih*, s. 20.

³⁶⁸ Erözden, s. 101.

makbul kabul edilen bir değer olarak görülmektedir.³⁶⁹ Ulusal kimliğin ifade edilebilmesi ve gelişebilmesi için ulusu oluşturan insanların kendi ortak siyasal kaderlerine ilişkin karar verme hakkına sahip olmaları gerektiğini söyleyen Guibernau, ulusal kimliğin ötekilerle ilişkilerini olanaklı kılarak, ulusun ortak kültüre sahip bireylerin anlamlı bir dünya yaratmak için yaşadığı ve çalıştığı bir ortak havuz olarak görüldüğünden söz eder. Ona göre ulusların devlet oluşturma talepleri, ulus-devletlerin küresel sistemde aktör olarak tanınma talebidir. Bu açıdan ulusal kimlik, bireylere kendilerini aşan bir varlık ile özdeşleşmelerini yansıttığı ölçüde, güç ve kuvvet vermektedir. Milliyetçi ideolojiler de genellikle ulusun gelişmesini teşvik etmekte ve onu değerli bir şey olarak sunmaktadır.³⁷⁰

Milliyetçiliğin hem kaynağını devlette bulması hem de her halükârda ulus oluşturma adına ona hizmet etmesi, onun devletler için çok işlevsel bir ideoloji olduğunu teyit etmektedir. Bu nedenle milliyetçilikler, devletin her zaman üretmeye ve dolaşıma sokup kullanmaya hazır buldukları önemli bir propaganda aracıdır. Ancak, milliyetçilik devletin olduğu kadar devletsiz toplulukların da ideolojisidir.³⁷¹ Her toplumsal grup için her zaman bir devlet kurmayı gerektiren bir isteği içermeyebilir. Bu istisnai durum hesaba katılmadığında milliyetçilik, yerel düzeyde belirli bir toplumun benzer düşünelere sahip olmaları bağlamında kapsayıcı ve bütünleyicidir. Bu karakterlerinin yanı sıra milliyetçiliğin bir proje ve söylem olarak her ulusun “kendi kaderine sahip olması” bağlamında teorik düzeyde evrenselci bir yön bulmaya çalıştığı iddia edilebilir.

Milliyetçilik, ulus içerisinde dil, din, etnik köken gibi farklılıkları ortadan kaldıran işlevlerin yanında, mevcut devletlerarası sistemin de devamını sağlayacak bir işlevi yerine getirmektedir. Bu kapsamda Smith, milliyetçi anlayışa göre, tüm siyasi gücün doğduğu, her biri özel ve biricik nitelikte bir uluslar dünyasından söz eder. Gerçeklik ve istek bağlamında modern dünyanın bir uluslar dünyası olduğu hesaba katıldığında, siyasetin ve devlet kurmaya meşruluk veren zeminin milliyetçilik olduğunu söyler.³⁷² Milliyetçilik, gerçekten de her ulusun “kendi kaderini tayin hakkı”nı talep edebileceğini kaçınılmaz görür. Bu sayede bir

³⁶⁹ Nuri Yurdusev, “Ulus-Devlet: İnsanlığın En tehlikeli İcadı”, Tayyar Arı (Der.), *Uluslararası İlişkilerde Postmodern Analizler-1: Kimlik, Kültür, Güvenlik ve Dış Politika*, Bursa, MKM Yayınları, 2012, s. 59.

³⁷⁰ Montserrat Guibernau, *Milliyetçilikler: 20. Yüzyılda Ulusal Devlet ve Milliyetçilikler* (Çev. Neşe Nur Domaniç), Sarmal Yayınları, İstanbul, 1997, s. 128.

³⁷¹ Devletsiz uluslar kavramı, bir ya da birkaç devlet sınırları içerisinde açıkça kendilerini yönetmek isteyen genellikle belirli bir toprağa bağlı, ortak kültür, tarih ayrı bir ulusal kimliği sürdürmeye çalışan gruplar için kullanılmaktadır. Montserrat Guibernau, “Nationalism and Intellectuals in Nations without States: the Catalan Case”, *Political Studies*, Vol. 48, No. 5 (December 2000), s. 990.

³⁷² Smith, *Ulusların Etnik Kökeni*, s. 172.

ulusun herhangi bir dış müdahale olmaksızın kendini yönetmesini temin etmek hedeflenmektedir. İnsanların bir ulus içerisinde birleşmesini isteyen milliyetçilik, öte tarafta onların kendilerini diğer uluslardan ayırmaları için de bir perspektif sunar. Milliyetçilik, özellikle ulus olarak tanımlanan birimler arasında yapay siyasi sınırlar çizerek bu sınırlar içerisinde egemenlik temelinde ulusun çıkarlarını savunur. Milliyetçilik doğası gereği toplulukların birbirinden sınırlarla ayrılmasını içerdiğinden, aynı toprak üzerinde farklılaşan kültürel ve ekonomik unsurları türdeş merkezî bir siyasi yapıda birleştirmeye çalışarak, dış tehditlere karşı bu yapının korunmasını sağlar.

Daha önce de değinilen milliyetçilik söylemlerinde ulusun toplumsal birim olarak, ulus-devletin de siyasal bir birim olarak daima yüceltilmesi söz konusudur. Pratikte ülkelerin siyasal ve sosyo-ekonomik gereksinimleri doğrultusunda işlevselleşen milliyetçilik, Oran'ın da belirttiği gibi Batı Avrupa'da egemenliğin kraldan ulusa devrini sağlarken, Orta Avrupa'da parçalanmış ulusların bütünleşmesini, Doğu Avrupa'da başka devletlerin egemenliğinde olan toplulukların bağımsızlığını yeniden elde etmeleri sağlamıştır. Sömürge geçmişine sahip ve az gelişmiş ülkelerde ise bağımsızlık ve bütünleşmenin yanında modernleştirici etkisiyle kimlik bilinci edindirme işlevi görmüştür.³⁷³

Bu işlevsel çerçeveler doğrultusunda birçok ülkede ulus, uluslaşma, ulus-devlet ve milliyetçilik açısından bakıldığında çeşitli dinamiklerin rol oynadığı ve öncelik sıralamasının değiştiği görülmektedir. Aydın'ın yaptığı sınıflandırma doğrultusunda bakıldığında Fransa ve İngiltere örneğinde olduğu gibi esas dinamikler burjuvazi ve kapitalist unsurlar olduğunda önce uluslaşma, ardından ulus ve en son da milliyetçilik ortaya çıkmaktadır. Esas dinamikler burjuvazi, küçük burjuvazi ve aydınlar olduğunda, Almanya, İtalya, Çekoslovakya da olduğu gibi uluslaşmayı milliyetçilik, onu da ulus-devlet izlemektedir. Balkanlar, Orta Doğu, Güney Amerika, Afrika ve Asya da olduğu gibi aydınlar, yabancı işgali ve sömürgeciliğin dinamikleri oluşturduğu durumlarda, önce milliyetçilik sonra ulus-devlet, en son da uluslaşma gelmektedir. Dinamiğin aydınlar, küçük burjuvazi ve yabancı işgali olduğu durumlarda Doğu Avrupa, bazı Balkan ülkeleri, İspanya ve Portekiz örneğindeki gibi bir durum oluşmaktadır.³⁷⁴

Öncelik sonralılık gibi farklı dinamikler doğrultusunda ulusal bütünleşme sürecinde milliyetçilik işlevlerini yerine getirirken, bir kimlik/duygu, ideoloji ve hareket olarak kendini

³⁷³ Oran, *Az gelişmiş Ülke Milliyetçiliği*, s. 34–44.

³⁷⁴ Aydın, s. 75.

göstermektedir. Bu kapsamda siyasi ve kültürel düzlemde, “biz” ve “onlar” gibi bir ayrımı ortaya çıkaran duygu; aidiyetleri ulusa yönelten ideoloji ve son olarak duyguların ideoloji tarafından yönlendirilmesiyle toplumsal hareket olmak üzere üç temel unsuru kapsar. Milliyetçilik, bir duygu olarak insanın ait olduğu ulusa yoğun bağlılığını anlatırken³⁷⁵ aynı zamanda insanların tutunum ihtiyacının bir sonucudur.³⁷⁶ Milliyetçilik duygusu, Oran’ın da belirttiği gibi biri olumlu, diğeri olumsuz olmak üzere iki tezat unsur içermektedir. Olumlu yanı, din, dil, ortak tarih, toprak, devlet gibi ortak unsurların paylaşımlarının ortaya çıkan “biz” hissi; olumsuz yanıysa başka ulusların üyelerinden kendileri ayıran dışlayıcı nitelikte ötekiyi ifade eden “onlar” hissidir.³⁷⁷ Bu dikatomi çerçevesinde milliyetçilik duygusu, insanların kişisel hislerine hitap eden, onları ötekilerden ayırarak, daha kuvvetli bir biz duygusu içerisinde bütünün parçası yapmaktadır. Bu kapsamda milliyetçiliğin iki yönü ortaya çıkar. Bunlardan birincisi, verili bir kültür adına yapılan egemenlik mücadelesinin aracı olduğunda dışlayıcı ve bütüncü bir yöndür. İkincisiyse, ulus-devleti oluşturan ve var eden iradenin hareketi adına vatandaşlığı meşrulaştırdığında bireyci ve dışlayıcı değil, dâhil edici bir yöndür.³⁷⁸

Milliyetçiliğin kültürel ve bireysel kimlik bağlamında kısmen biz hissi temelinde sanatçılara ve bestecilere bir ilham kaynağı olmasının yanında, tarihsel olarak ölümsüzlükle bağ kuran bir duygusal gücü vardır.³⁷⁹ Özkırımlı’nın ifade ettiği gibi, milliyetçi algılama biçimi, öncelikle dünyayı “biz” ve “onlar”, “dost” ve “düşman” olarak ikiye ayırıp, iyi özellikleri “biz”e, kötü özellikleri “onlar”a atfeder. Buradaki amaç, insanların kendilerini diğerlerinden ayırtıran unsurları vurgulamaktır. Yine gerçek olma kaygısı taşımadan milliyetçilikler, “onlar”ın “biz”e yönelik kötü amaçları açısından komplo teorileri ve korkular şeklinde zihinsel kalıplar üretirler. Ulusun çıkarları, bireysel ve kolektif her türde çıkarın üzerinde tutulurken, “biz”in çıkarları her zaman “onlar”ınkinin üzerinde tutulur. Ulus ya da vatan uğruna yapılan her şey hoş karşılandığından, milliyetçilik burada “mutlak meşruiyet” aracıdır.³⁸⁰ Özkırımlı, bu algılama biçimlerinin toplumda varlığını kendini mutlak değer

³⁷⁵ Oran, *Az gelişmiş Ülke Milliyetçiliği*, s. 33–34. Oran, *Atatürk Milliyetçiliği*, s. 19.

³⁷⁶ Tutunum, “bireylerin, topluluk içinde kendilerine benzeyenlerle kaynaşmak ve böylece daha güçlü olmak ve kendini güçlü hissetmek biçiminde duydukları gereksinim” olarak tanımlanır. Oran, *Az gelişmiş Ülke Milliyetçiliği*, s. 34.

³⁷⁷ Oran, *Az gelişmiş Ülke Milliyetçiliği*, s. 34–36.

³⁷⁸ Jean Leca, “Neden Söz Ediyoruz”, Jean Leca, (Der.), *Uluslar ve Milliyetçilikler*, (Çev. Siren İdemen), İstanbul, Metis Yayınları, 1998, s. 16

³⁷⁹ Calhoun, *Milliyetçilik*, s. 3.

³⁸⁰ Özkırımlı, *Milliyetçilik ve Türkiye-AB İlişkileri*, s. 14.

olarak sunup doğallaştırarak, hiyerarşiler yaratıp hegemonya kurarak ve varlığını devam ettirmek için kurumsallaşarak üç biçimde sürdürdüğünü belirtir.³⁸¹

Gerçekten de milliyetçilik, Bora'nın altını çizdiği gibi “modern -ve kapitalist- dünyada insanların kendilerini, durumlarını anlamlandırma ve tutumun bulma ihtiyaçlarına hitap etme yeteneğiyle ve aynı zamanda bu dünyayı kurma ve yeniden üretme gücüyle var olmaktadır.”³⁸² Onlar ve biz bilinçlerinin ortaya çıkardığı milliyetçilik duygusunu işleyerek sürekli ayakta tutmaya çalışan³⁸³ milliyetçilik ideolojisi, bir ülke içerisinde bulunan vatandaşların “yüce sadakat odağı”³⁸⁴ olarak yalnızca “ulus” odağını belirlemesine onları yönlendirmektedir. Böylece bireylerin kimliklerinin kolektif ulus kimliği içerisinde eritilmesini amaçlayan milliyetçi ideoloji, vatandaşların aidiyetlerinin ulustan başka bir sadakat odağına yönelmesini engeller. Bu doğrultuda milliyetçilik, bir ideoloji olarak birçok yönden farklılaşan bireyleri bir arada tutma işlevini yerine getirir.³⁸⁵

Son olarak milliyetçiliğin bir toplumsal hareket olarak ortaya çıkması, milliyetçi duygular ile ideolojinin mevcudiyetiyle ilişkilidir. Bir toplumsal hareketin milliyetçi bir harekete dönüşebilmesi için ulusal bilinç ve ideoloji olmazsa olmazdır. Bununla birlikte milliyetçi duygu, milliyetçi ideoloji tarafından yönlendirilirse, bir milliyetçi toplumsal hareket oluşacaktır.³⁸⁶ Başka bir deyişle eğer hareketin yöneleceği hedef ulusu işaret ediyor ve hareket bu hedefi bağımsız bir ulusal devlet içinde örgütlüyor ise bu hareket, milliyetçi bir hareket olma niteliğine kavuşmaktadır.³⁸⁷ En nihayetinde özel ve kamusal alanda milliyetçiliğin daima yeniden üretilmesiyle bir ulusu oluşturanların kendilerini o ulusa bağlı kılmaya, yani sadakatlerini sürdürmelerine daha güçlü devam etmeleri söz konusu olacaktır.³⁸⁸

³⁸¹ Bunların işleyişi için bkz. Özkırmı, *Milliyetçilik ve Türkiye-AB İlişkileri*, s. 15.

³⁸² Tanıl Bora, *Medeniyet Kaybı: Milliyetçilik ve Faşizm Üzerine Yazılar*, 2. Baskı, İstanbul, Birikim Yayınları, 2006, s. 8.

³⁸³ Oran, *Atatürk Milliyetçiliği*, s. 20.

³⁸⁴ Oran, yeni bir tutunum ideolojisi ortaya çıktığı zaman, toplumun yeni bir yüce sadakat odağının da ortaya çıktığını belirtir. Başat grup tarafından temsil edilen “yüce sadakat odağı” kavramı için bkz. Baskın Oran, “Kemalizm, İslamcılık, Küreselleşme: Türkiye’de ‘Yüce Sadakat Odağı’ Kavramı Üzerine Düşünceler”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 54, No. 2 (Nisan-Haziran 1999), s. 134–135. Birlik ve beraberliği ifade eden tutunum ideolojisiyle birlikte yüce sadakat odağının tarihsel dönüşümü için bkz. Baskın Oran, *Etnik ve Dinsel Azınlıklar: Tarih, Teori, Hukuk ve Türkiye*, İstanbul, Literatür Yayıncılık, 2018, s. 21–23.

³⁸⁵ Oran, *Az gelişmiş Ülke Milliyetçiliği*, s. 37–41.

³⁸⁶ Oran’a göre bir milliyetçi hareketin çatışma yaratan en önemli özelliklerinden biri yalnızca kendi ulusunu tek haklı ve üstün bağlamında olarak görmesi ve yalnızca kendi bağımsız ulus-devleti korumayı ya da kurmayı (özellikle etnik milliyetçi hareketler için) amaçlamasıdır. Oran, *Az gelişmiş Ülke Milliyetçiliği*, s. 21–22.

³⁸⁷ Oran, *Az gelişmiş Ülke Milliyetçiliği*, s. 41–43.

³⁸⁸ Billig, s.16.

C. Ulusal Bütünleşmenin Sonucu: Ulus-Devlet

Modernleşmeye bağlı çeşitli gelişmeler çerçevesinde ortaya çıkan merkezî devletin, milliyetçi ideolojiyi kullanarak farklı etnik ve kültürel grupları birbirine eklemleyip kaynaştırarak ulus birimini inşa etmeye çalıştığı görülmektedir. Son iki yüz yıldır uluslararası hukukun “siyasi bağımsızlık” ve “kendi kaderini tayin” gibi dokunulmaz haklara sahip olduğu kabulüyle uluslar, en uygun siyasi yönetim birimi olarak kabul edilmektedir.³⁸⁹ Bununla birlikte, 18. yüzyıldan itibaren en gözde ve arzulanarak ulaşmak için uğruna en çok çaba gösterilen siyasal örgütlenme modeli ulus-devlettir.³⁹⁰ Ulus-devlet modeli Amerikan ve Fransız Devrimleri etkileriyle önce Avrupa’da, daha sonra da yayılarak dünyanın geri kalanında -farklı şekillerde doğmuş olsalar da- yine bazı özel tarihsel gelişmeler (coğrafi keşifler, sömürgeleştirme vs.) sonucunda belli bir dönemde hayata geçmiş, egemenliğin evrensel formu olarak yaygınlık kazanmıştır. Bu bağlamda ulus-devlet, ilk kez “*Avrupa’da, feodal nitelikli siyasi düzenden merkezî devlet yapısına bağlı yeni bir siyasal düzene geçişte kurgulanmıştır*” ve kurumsallaşmış bir siyasal iktidar şeklinin bütünlüğünü sağlayabilmek amacıyla oluşturulan bir kurguyu da işaret eden bu model, ulus ve devletin kendi içerisinde türdeş olmasını arzulamaktadır.³⁹¹

Ulusal bütünleşme süreçleriyle genelde belli sınırlar içerisinde birbiriyle aynı niteliklere sahip insanların olduğu, bunların birlikte hareket ettikleri tek ve türdeş bir yapı kurgulanmaktadır. Başka bir deyişle, ulus-devletlerin, ulusal bütünleşme süreçleri sonucunda belli bir tarihsellikte kültürel olarak türdeş olduğuna inanılan ulus ile onun temsilcisi kabul edilen devletin uyuşturulmaya çalışılmasıyla kurgulandığı izlenmektedir. Nitekim ulus-devletler, belirli sınırlar içerisinde yönetimi altındaki bölgesel, etnik, dinsel ya da dilsel yönden farklılık gösteren topluluklar ile bunların aidiyetlerini, üst ve üstün kimlik temelinde mutlak ve tek otorite olarak, daha makro bir kimlik olan “ulus” içinde türdeşleştirmeye çalışan siyasi yapılardır.³⁹² Türdeşleştirici çaba, devleti hâkim kılmak adına geliştirilen birleştirici bir mahiyette “tek” özelliği gösteren kavram ve söylemlerden oluşmaktadır. Bunlar tek ülke, tek bayrak, tek tarih, tek dil gibi toplumsal tutkal olarak sunulan şekilde ulusal kimliği tamamlayan, onu türdeş hale sokmaya çalışan söylemlerdir. Ulus-devletler aynı

³⁸⁹ Andrew Heywood, *Siyaset*, (Çev. Bekir Berat Özipek, Bican Şahin, Mete Yıldız, Zeynep Kopuzlu, Bahattin Seçilmişoğlu, Atilla Yayla), 8. Baskı, İstanbul, Adres Yayınları, 2013, s. 149.

³⁹⁰ Erözden, s. 1.

³⁹¹ Erözden, s. 3.

³⁹² Kurubaş, “Etnik Sorunlar: Ulus-Devlet ve Etnik Gruplar Arasındaki Varoluşsal İlişki”, s. 22. Guibernau, *Milliyetçilikler*, s. 98.

zamanda bir egemen otorite olarak vatandaşlarının yaşamlarına yön veren dil, eğitim, askerlik, para, maliye, kültür gibi alanlarda tekliği esas alan “üniter” bir form geliştirip uygulama hedefi taşıyan siyasal modellerdir.

Ulus ve devlete ayrı ayrı bakıldığında, öncelikle ulusu, milliyetçi temelde çeşitli ulusal simge ve semboller ekseninde kitlesel düzeyde yürütülen eğitim, askerlik, siyasal katılım gibi uluslaştırma araçları inşa etmektedir. Devleti ise bununla irtibatlı olarak ordu, bürokrasi gibi kurumsal nitelikli yönetsel mekanizmalar ile idaresi altındaki topraklardaki egemenliği oluşturmaktadır. Ulus-devleti oluşturan bu harçların içerisinde doğal olarak yine ulusal çapta etkili, vatandaşlar tarafından benimsenmesi beklenen siyasi sadakat ve siyasi kültür bulunur. Siyasi sadakatin temeli, vatandaşların en üst aidiyet olarak yalnızca ulusa olan bağlılıklarının sağlanmasıdır. Siyasi kültürün omurgası ise kitlesel eğitim, adalet, hukuk ve siyasi katımdır. Nitekim Ergil’in deyişiyle:³⁹³

“Ulus-devlet, farklı etnik ve kültür kümeleri arasında varılan siyasal mutabakatın ürünüdür. Haklar kadar sorumlulukların potasıdır. Farklılıkların eklemeliği, bütünleştiği tezgahtır. Bu tezgâhta, sosyal kümeler, devletle ilişkilerinde siyasal alanı da belirginleştirirler. Sosyal kümelerin merkezi e olan ilişkileri kurumsallık kazanır.”

Bu unsurlar ekseninde devletin topluma tüm yönleriyle ulusa yönelik sadakati sağlayacak ideolojik araçları enjekte etmeye çalışması söz konusudur. Milliyetçilik, burada devlet eliyle ulusu yaratırken, siyaseti ve kültürü bir araya getirmekte, ulus-devlet iktidarına ve meşruiyetini dayandırdığı ulusa can verip onu sürekli yeniden üreten ideolojik altyapıyı sağlamaktadır. Milliyetçilik ideolojisi yanında, ilk bölümde yer verilen bütünleşmenin ekonomik göstergelerini hatırlanırsa, ülkeye yayılan ortak bir ekonomik sistemin varlığı olarak ulusal ekonomik pazarın tesisi de ulus ve devleti birleştirip bir arada tutan en önemli ayaklardan biri olmaktadır.

Bağımsız tek ekonomik ve siyasal birliktelik ile tek bir türdeş kültürel kimlik arzusu kapsamında ulusun organizasyonel çerçevesini oluşturan siyasal örgütlenme modeli olarak ulus-devletin birtakım ayırıcı karakteristik özellikleri ve varsayımları bulunmaktadır. Burada herhangi bir toplumsal bütünleşmeden farklı olarak bu türden bir yapının bazı unsurları öne çıkardığı görülmektedir. Ulus-devlet modelinin ulusunu tek kimlikli olarak görmesi, onun en önemli karakteristik özelliklerinden biridir. Bu bağlamda ulus-devlet, erki ulus adına

³⁹³ Doğu Ergil, “Çokkültürlülük, Türkiye ve Yeni Dünya Düzeni”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 50, Sayı 1 (1995), s. 203.

kullandığı iddiasıyla bu zorlamayı haklı gösteren bir iktidarın kavramsal ve örgütsel görünümüdür.³⁹⁴ Bunun yanında ulus-devletler, merkezîlik, ulusallık, egemenlik ve ülkesellik gibi niteliklere sahiptir.³⁹⁵ Ulus-devletlerin varsayımları genel olarak şunlardır:³⁹⁶

“(i) Aynı dili konuşan, aynı kültür ve tarih mirasını paylaşan, mümkünse aynı soydan gelen ve aynı dine inanan, ama her halükarda türdeş bir bütün olduğuna inanılan ulus varsayımı, (ii) bu ulusun sınırlarıyla devletin sınırlarının tam örtüştüğü varsayımı (iii) dolayısıyla her ulusun bir devleti ve her devletin de bir ulusu olduğu varsayımı, (iv) herkesin nihai olarak, tüm ulusu kapsadığı ileri sürülen ulusal kimliğe sadakat ve aidiyet duyduğu varsayımı, (v) devletin meşruiyetini ulusun kendisine verdiği egemenlikten aldığı, (vi) bu nedenle egemenliğin, yönetimin ve yetkilerin tek elde toplandığı (üniter/merkeziyetçi) varsayımı.”

Nihayetinde bu varsayımlarını esas alan kurgulanan bir yapıda, yerel, dinsel ve etnik bütün birimler ile kimlikler eritilerek, belirli bir merkeze (ulusal kültüre) bağlanmaya çalışılmaktadır. Başka bir deyişle ulus-devletler, ulusal kültür ve kimliği tek kalıba koymaya çalışan bir ideal doğrultusunda hareket etmektedirler. Bir devlete ulus-devlet diyebilmek, etnik ve kültürel olarak tek bir halkın bir devletin sınırları içerisinde konumlanması ve devletin sınırlarının bu halkla örtüşmesini kural olarak gerektirir.³⁹⁷ Nitekim ulus-devlet modelinde siyasi sınırlar (devlet-ülke) ile kültürel sınırlar (ulus) örtüştürülmeye çalışmasının nedeni budur. Bu bağlamda ulus-devlet, ülkesel ve siyasal bütünlük olmak üzere iki yapısal unsura sahiptir. Siyasal bütünlük, ulusu oluşturan bireylerin vatandaşlıkla siyasi yapıya dâhil edilmesiyle birlikte ulus çerçevesinde bütünleştirilmelerini kapsamaktadır. Ülkesel bütünlük ise, türdeş bir insan topluluğunu bünyesinde barındıran bir coğrafi bütün olarak “vatan” anlayışında bunun kurgulanmasıdır.³⁹⁸

D. Ulusal Bütünleşmenin Sorunları

Bir toplumsallaşma ve bütünleşme modeli olarak uluslaştırma süreci doğrultusunda bu sürecin doğrudan ya da dolaylı biçimde yarattığı sorunlar bulunmaktadır. Çoğunun zemini ulus-devletin asimile edici ulus-inşa süreçleriyle türdeşliği esas alan kurgusal özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Weiner, ulusal bütünleşmenin başlangıçtaki en önemli sorunları olarak ulusal kimlik, toprak bütünlüğü, kamusal çatışmaların üstesinden gelebilmek için normların oluşturulması, yöneten ve yönetilenler arasındaki ilişkiler ile ortak hedeflere ulaşabilmek için bireylerin organizasyon sorunlarını göstermektedir.³⁹⁹ Bununla birlikte daha geniş olarak

³⁹⁴ Kalaycı, s. 92–93.

³⁹⁵ Yurdusev, “Ulus-Devlet: İnsanlığın En tehlikeli İcadı”, s. 64–65.

³⁹⁶ Kurubaş, *Asimilasyondan Tanınmaya*, s. 37.

³⁹⁷ Smith, *Küreselleşme Çağında Milliyetçilik*, s. 94.

³⁹⁸ Erözden, s. 117.

³⁹⁹ Weiner, s. 55–64.

bakıldığında ulusal bütünleşme süreçlerinin hem başlangıç aşamasında, hem de süreç boyunca hem de uluslaşma tamamlanmış kabul edildiği durumlarda bile uluslaşma modelinin niteliğine göre azınlık sorunları, etnik-dinî çatışmalar, iç savaşlar, bölgesel azgelişmişlik, demokrasi açığı gibi birçok sorunun görülmesi söz konusudur. Özellikle asimilasyon ve zora dayalı ulusal bütünleştirme yöntemlerinin uzantısı ve karşı tepkisi açısından bakıldığında tehcir, soykırım, terör, etnik sorunlar, toplumsal ve bölgesel azgelişmişlik, insan hakları ihlalleri gibi olumsuzluklar yaşanabilmekte, bunlar toplumun bir arada tutunabilirliğine ve beklenen dayanışma ruhuna ciddi zararlar verebilmektedir. Farklı gruplar arasında ortaya çıkan ya da farklı grupların merkezî devlet yönetimiyle yaşadığı sorunlar, ulusal bütünleşmeyi olumsuz yönde etkilemektedir. Ulusal birliği sağlamak adına değişmez bir öz olarak görülen ulus tanımının herkesi kapsamaması, ulus dışında farklı sadakatlerin varlığını devam ettirmesine, ortak bir vatan anlayışı ve ulusal bilincin her yere sirayet edememesine neden olmaktadır. Bunların yanında ulusal ekonomik pazarın kuruluşu sırasında ve işletilmesinde görülen bölgesel eşitsizliklere bağlı dengesizlikler, sosyo-politik ve ekonomik koşulları kötü yönde etkilemekte, ulusal bütünlüğü tehdit eden kopuklukların doğmasına yol açabilecek potansiyeli taşımaktadır.

Farklılıklar karşısında belirli bir coğrafyada ulusal bütünleşmeyi sağlamak açısından kültürel olarak etnik, dinî ve dilsel türdeşlik arzusunun yol açtığı problem sahası oldukça geniştir. Oysaki birçok devlet, egemenlik alanları içerisinde farklı yaşam veya düşünüş biçimlerine sahip etnik ya da ulusal gruplardan oluşmaktadır. Nitekim hiçbir ulus-devlet, soy temelinde tanımlanan biçimiyle saf ve türdeş oluşumlar değildir.⁴⁰⁰ Tarihsel olarak pek çok yerde görüldüğü üzere devletlerin sınırlarını oluştururken yürüttükleri güç mücadeleleri, farklı gruplararası evlilikler, insanların göçlerle ya da doğadan gelen zorlamalarla yer değiştirmeleri gibi gerekçelerle farklı ülkelerde yaşamaya başlamaları, ulusların sınırları ile devletlerin sınırlarının genellikle örtüşmemesine yol açan en önemli sebeplerdir. Dolayısıyla ulusu oluşturan bazı üyeler devletlerin belirlediği sınırların dışında kalmakta, aynı zamanda her ulus, kaçınılmaz olarak bünyesinde hukuki ya da kültürel boyutta azınlık grupları bulundurmaktadır.

⁴⁰⁰ Japonya, Portekiz, İsveç ve İrlanda Cumhuriyeti istisna olmak üzere toplumsal türdeşlik konusunda çoğu ülke heterojen bir yapıya sahiptir. Birch, s. 10. Smith de ulus-devletlere türdeşlik kriteri açısından bakıldığında Portekiz, İzlanda, Japonya (Aynu ve Koreliler hariç), Danimarka (Faroeliler hariç), Polonya gibi bazı devletler bu modele yaklaştığını söyler. Smith, *Küreselleşme Çağında Milliyetçilik*, s. 94.

Farklı grupların belirli bir sınır içinde birlikte yaşaması gereği oluşan bu çokkültürlü tabloda, ulus-devlet varlığına “aykırı” bulunduğu kuvvetleri normatif uygulamalar yanında baskı ve zor ile bir arada tutmak istediği vakit, önce kendi varlığına zarar vermektir. Egemen kültüre asimile edici yöndeki baskı ve zorlamalar, kimi zaman silahlı çatışmaya varan etnik-dinsel ayrılıkçı hareketlerin doğmasına, ortak ulusal pazarın her yerde aynı özelliği göstermemesi nedeniyle oluşan ekonomik, bölgesel dengesizliklerin alevlenmesine ve toplumsal kutuplaşmaların artmasına neden olabilmektedir. Bütüncül olarak bakıldığında kimlik siyaseti yapan bu türden grupların faaliyetleri, ulusal bütünleşmeyle hedeflenen birlik ve dayanışmanın tehdit altında olduğu varsayımının birer sonuçlarıdır.

Merkeziyetçi kaygılarla hareket eden devletlerin ulusal çerçevede türdeşlik istekleri ile tek bir kimliğe aidiyet ile sadakat taleplerinin somut ve olgusal gerçekliklerle örtüşmemesinden kaynaklanan bu gibi sorunların arka planında başka öğeler de aranabilir. Bir kere, ulusal kültür ve değerler zamanla gelişip değişen nitelikler gösteren oldukça dinamik yapılardır. İkinci olarak, her ulus monoblok/yekpare bir bütün olmadığı gibi, yine her ulus tek bir milliyetçilik üretmemektedir. Buna karşılık farklı grupları korumaya pek de istekli olmayan ve azınlıkları genellikle dışlayan ulus-devletler, tekelci siyaset anlayışı güden bir toplumsal bütünleştirme politikası uygulamasını sürdürmekte ısrar etmektedirler. Bu da doğal olarak asimilasyona direnen gruplara karşı ayrımcı, dışlayıcı ve ötekileştirici politikaların gelişmesine yol açmaktadır. Bütünleşme süreciyle her ulusun tek tip kimlik içine sokulma çabası, kaçınılmaz olarak buna karşı çıkan muhalif eğilimleri doğurmaktadır. Nihayetinde bir ülkede farklı etno-kültürel ve etno-dilsel talepleri bulunan grupların varlığının, klasik ulus-devlet kurgusuyla tam olarak uyuşmaması, bu kurguyla çelişik duran bir sonucun da ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Farklılıkları tek bir ulus etrafında bütünleştirme için faaliyete geçirilen uluslaştırma araçlarıyla türdeşleştirme girişimleri ile bu çerçevede gelişen zorunlu asimilasyonist/özümlemeci politikalar, kültürel özerklik taleplerine, etnik, dilsel, dinsel, ulusal azınlık sorunları ile yine benzer nedenlerle gelişen ayrılıkçı hareketlere, irredentist ve pan-milliyetçi eğilimlere yol açabilmektedir. Bu olasılıklara rağmen ulus-devletin güdümündeki milliyetçilik, türdeşliği sağlayıcı, tutunum ve korunma ideolojisi olarak farklı gruplara karşı her zaman, her yerde kullanılmaktadır. Çünkü ulusal bütünleşmenin devamlılığı için ülke

içinde etnik veya kültürel azınlıklar ciddi bir engel olarak görülmektedirler.⁴⁰¹ Ancak milliyetçi ideolojinin kullanımı ve toplumsal bütünleşme kapsamında ulusal çerçeve içerisinde katılma yönünde direnç gösteren diğer gruplar da milliyetçiliği kendilerini korunmanın aracı olarak kullanmaktadır. Başka bir deyişle, ulus-devletler farklı etno-kültürel grupları uluslaştırma araçları ve milliyetçilik ideolojisiyle ulusun bir parçası yapmak istemelerine karşılık, bu gruplar da kendi kimliklerini güvence altına alma arayışında olarak yine milliyetçi ideolojiyi kullanmaktadır. Çünkü milliyetçilik, ulus-devletin yöneticileri tarafından toplumu türdeşleştirme aracı olarak aşılana milliyetçilik ile daha büyük ulus-devletlerin içinde yaşayan devletsiz ulusların milliyetçiliği olarak ikili bir karaktere sahiptir.⁴⁰² Bu durum çokkültürlü bir toplumda milliyetçiliklerin çarpışmasına yol açmakta, milliyetçilik hem devletin ideolojik aracı olarak hem de aynı zamanda farklı etnik grupların merkezî kontrol edenlere karşı kendini korumanın bir aracı olarak bir rekabet doğurmaktadır.⁴⁰³

Ulusal bütünleşme süreçlerinde farklı grupları yok sayan ve neredeyse imkânsız bir amaç olan belirli sınırlarda “biz” duygusu temelinde türdeş bir kimlik yaratılmak istenmesi, otoriterleşme eğilimlerinin artmasına ve demokratikleşme konusunda da zorluklara yol açmaktadır. Farklı grupların hak talepleri, ulus-devletin temel nitelikleri olan ulusun, egemenliğin ve ülkenin tekliği ile bölünmezliği ilkelerine karşı bir tehdit ve istikrarsızlık unsuru olarak görüldüğünden uzlaşmazlıklar kaçınılmaz hale gelmektedir. Bu nedenle de dinsel, etnik, kültürel gibi herhangi bir şekilde kimliklerini muhafaza etmek isteyen grupların kimliklerine yaşama olanak verilmediği durumlarda, demokrasiyle özellikle farklı alt kültürlerin korunmasına ihtiyaç doğmaktadır. Ancak özellikle etnik/kültürel azınlıkların korunması hususunda azınlık rejiminin oluşturulması, ulus-devletlerin kurgusal modeline pek de uyumlu bir girişim olarak görülmemektedir. Çoğulculuğu esas almayan ve azınlığın taleplerini görmezden gelen tutumlar süreç boyunca etkili olduğundan ulusal bütünleşme süreçlerinde özgürlükler ve demokrasi alanında eksikler yaşanmaktadır.

Bunların yanında küreselleşmenin hızlanarak ülkeler arası ekonomik, siyasi ve toplumsal sınırların aşınmasına daha fazla nüfuz ettiği bir dönemde, ulus-devletlerin sözü edilen konular üzerindeki güçlerinin giderek zayıfladığından daha çok söz edilmektedir.⁴⁰⁴

⁴⁰¹ Birch, s. 10.

⁴⁰² Guibernau, *Milliyetçilikler*, s. 92.

⁴⁰³ Kurubaş, *Asimilasyondan Tanınmaya*, s. 50–51.

⁴⁰⁴ Küreselleşme tartışmaları içinde ulus-devletin işlevinin sona erip ermediği konusunda farklı yaklaşımlar bulunmakta ve bu tartışmalar geniş bir literatüre yayılmaktadır. Küreselleşmeye iktidar kaybının yaşandığı ve

Küreselleşmenin dayattığı koşullar, ulus-devletlerin üstlenmiş oldukları rol ve işlev yanında, yapısına ve siyasal meşruiyetine yönelik değişimlere neden olabilecek türde bir etkiye bulunmaktadır.⁴⁰⁵ Bu süreçlerle birlikte ulus-devletler içerisinde bulunan daha küçük kimlik birimleri daha fazla görünür hale gelmektedir. Küreselleşme gelişmeleri, öbür yandan ekonomide merkezî ulus-devletlerin ağırlığının yerine çok uluslu şirketler ve sivil toplum kuruluşlarına geniş imkânlar sunulmaktadır. Bununla birlikte küreselleşmenin ulus-devletlerin kendi ekonomik politikalarını uygulamaları üzerinde de olumsuz birtakım etkileri söz konusudur. Uluslararası politikanın aktörlerinin çeşitlendiği küresel mesafelerin azalmaya ve sınırların silikleşmeye başladığı bir ortamda ulusal egemenlikler de bir dizi tehditle karşılaşmaktadır. Bunlar ulus-devletler açısından legal ya da illegal göç gibi hareketlenmelerden çeşitli çevre sorunlarına, uluslararası suç şebekelerinden farklı terör eylemlerine kadar uzanan tehditlerdir. Her ne şekilde olursa olsun ulus-devletlerin egemenlikleri üzerindeki kontrolleri bu süreçler karşısında giderek gerilemektedir.

II. ULUS-ÜSTÜ BÜTÜNLEŞME

A. Ulus-Üstü Bütünleşmenin Ekonomik ve Siyasi Nedenleri

Ulus-üstü bütünleşmede ulus-devletlerin egemenlik yetkilerini ulus-üstü düzeye aktardıkları bir süreç söz konusudur. Böyle bir süreçte devletlerin egemenliklerini neden paylaştıkları ya da devrettikleri soruları, ulus-üstü bütünleşme süreçlerini neden başlattıkları ile neden bu türden girişimlere iştirak ettikleri ya da etmek istedikleri sorularıyla örtüşür. Çünkü ulus-üstü bir yapı kurmaya ön ayak olma ya da mevcut olanlara katılım kararının bir devlet açısından egemenlik yetkilerinin bir kısmını ya da tamamını paylaşma veya devretme uğruna belirli bir mantık silsilesi etrafında verildiği düşünülür. Bu bakımdan sorgulanması gereken devletlerin egemenliklerini bu süreçlerde neden paylaştıkları ya da neden başka bir siyasal topluluğun kurumsal çatısı altında yetkilerini kullandıklarıdır. Bir anlamda devletlerin kendi yetkilerinden vazgeçip bunları kendilerinden daha üst bir yapının kullanmasına razı olacakları bir sürece girmelerinin gerekçelerini sorgulamayı gerektirir.

Her şeyden önce ulus-devletlerin milliyetçiliklerinden kaynaklanan sorunları aşma çabasının ulus-üstü bir bütünleşmenin önde gelen bir nedeni olduğu açıktır. Örneğin

ulus-devletlerin bir dizi krizle yüzyüze kaldığı yönelik kapsamlı bir iddia için bkz. Jürgen Habermas, *Küreselleşme ve Milli Devletlerin Akıbeti*, (Çev. Medeni Beyaztaş), İstanbul, Bakış Yayınları, 2003, s. 26–27.

⁴⁰⁵ Bu kapsamda devletlerin meşruiyeti açısından birbiriyle iç içe geçmiş şekilde yaşanan bazı sorunlar için bkz. Poggi, s. 167–168.

Sosyalist-Komünist bir perspektiften ulus-üstü bir nitelik arz eden komünal toplum ideline ulaşmak, ulus-devletlerin eşitsiz yapılanmasında ve burjuva toplumu oluşumundaki sınıf mücadelesinin bir sonucudur. Bu bağlamda zaten determinist bir mantıkla ulus-üstü kimliğin doğacağı varsayılmaktadır. Benzer şekilde ümmetçilik ya da liberal enternasyonalizmde ekonomik ya da siyasal sebeplerle ulusların aşılması için alternatif model üretme iddiaları bulunmaktadır.

Bunların yanında devletlerin neden ulus-üstü bütünleşme girişimlerinde buldukları ya da oluşturulmuş olanlara neden üye olduklarına ya da olmak istediklerine dair birçok faktör sıralanabilir. İlk olarak ulusal bütünleşme süreçlerinin nedenlerini ele alırken sözü edilen en uygun ve fayda sağlayan yönetim biçimi arayışı ulus-üstü bütünleşme süreçleri için de geçerlidir. Buradaki ihtiyaçlar açısından bakıldığında daha belirleyici olan ulus-devlet siyasal modelinin sebep olduğu bazı olumsuz gelişmeler karşısında yeni siyasal model arayışlarının gündeme gelmesidir. Devletleri yeni bir model arayışına yöneltten koşullar, öncelikle ulusal bütünleşme süreçlerinin doğrudan ya da dolaylı sonuçları olan ekonomik, siyasal, hukuki, teknik, güvenlik, stratejik gibi çok kulvarlı içsel ve dışsal temelli yaşanan sıkıntılar ve açmazlardan kaynaklanmaktadır.

Ulus-üstü bütünleşme girişimlerinin nedeni olabilecek veya devletlerin bu türden yapılara katılmaları için tetikleyici nitelikteki faktörlerden bir diğeri devletlerin sahip oldukları birtakım ortak idealler ve siyasal anlayışlardır.⁴⁰⁶ Bunlar ekonomik ve toplumsal hayatın daha etkin bir şekilde güvence altına alınması, savaşları engellemek, barışı tesis etmek, kalkınmayı gerçekleştirmek gibi genel unsurlar olarak sayılabilir. Kuşkusuz bu idealler, halklar üzerinde etkili olan ortak duygular, değerler, kültür ve deneyimlerden etkilendiği gibi, tarihsel olarak oluşmuş ortak korkular, hınç ve nefretler ile stratejik gerekçelerden de ayrılamaz. Buradaki temel motivasyon, hareketin başlatılması ya da harekete iştirak için makul karşılanan ideal ve siyasal anlayışlara ulaşma gayesidir.

Siyasal olarak ulus-üstü bir yapıda birlikteliği amaçlayan devletler, aralarında savaş gibi güç politikalarına dayanan olasılıkları en az orana indirmeyi başarmak için de diğer devletlerle işbirliği temelli bütünleştirici ilişkiler içerisine girebilmektedirler. Böyle bir beklenti, güç politikalarından ziyade, ulusal çıkarların ulus-üstü bir yapıda bütüncül bir

⁴⁰⁶ Özdemir, *Avrupa Mantığı*, s. 48.

şekilde yönetileceği varsayımına dayanmaktadır. Bu varsayım doğrultusunda amaçlar, devletlerin birtakım yetkilerini başka bir yapıya devretmeye rıza göstermelerine ikna edebilecek düzeyde olmasını gerektirir. Nitekim araştırmacıların önemli bir bölümü, uluslararası düzeyde bütünleştirici süreci (*integrative process*), paylaşılan normların, değerlerin, çıkarların veya amaçların gelişimi üzerine dayanan “rızaaya dayalı” biçimde geliştiğini vurgularlar.⁴⁰⁷

İdealleri yanında devletlerin fayda ve çıkar beklentileri, ulus-üstü bütünleşme arayışlarının nedenlerinin anlaşılması için önemli bir başka faktördür. Gerçekten de devletler açısından bakıldığında, ulus-üstü bütünleşme girişimlerine katılımların onlara birtakım getirilerinin olacağı yönünde potansiyel bir motivasyondan etkilendikleri tahmin edilebilir. Örneğin toplumsal ve siyasi uyumsuzlukları azaltarak savaş olasılıklarını devreden çıkarmak devletlerin bütünleşmeyle elde etmek istediği amaçlar arasındadır.⁴⁰⁸ Buna ek olarak, ekonomik bağlarını güçlendirmek, güvenliklerini sağlamak, ortak değerlerini korumak gibi düşüncelerle devletler bölgesel temelli bütünleşmelere gitmektedirler.⁴⁰⁹ Deutsch, barışı korumak, daha büyük kapasitelere ulaşmak, belirli görevleri yapmak, yeni bir imaj ve rol kimliği edinmek şeklinde bütünleşme ile ortaya çıkabilecek faydaları dört ana başlık etrafında toplar. Bu doğrultuda bütünleşmenin gerçekleşmesi açısından karşılıklı ilgi, ortak tepkiler, yeni bir imaj ve rol kimliği, yaygın genel sadakat gibi koşulların gerekliliğinden söz eder.⁴¹⁰

Bütünleşme sayesinde devletler uluslararası politikada hem siyasal hem de ekonomik alanlar başta olmak üzere tek başına davranmaya kıyasla daha güçlü hareket edebileceklerini düşünürler. Bölgesel aktörlerin önemini arttığı bir uluslararası ortamda, başkalarıyla yapılan girişimlerin ve kurulan ortaklıkların nispeten tek başına yapılanlara kıyasla mesafe kaydebilmek açısından daha elverişli olduğu değerlendirilir. Devletlerin kendi çıkarlarından ve mutlak kazanç arayışlarından kaynaklı biçimde bütünleşmelere gittiklerini düşünen Haas, bütünleşmelerin gerçekleşebilmesi için arka planda ekonomik etkileşimler, çoğulcu toplumsal yapılar ve ortak ideolojik kalıplar gibi unsurların uyuşmasından bahseder.⁴¹¹ Bu yönleriyle ulus-üstü bütünleşme, birçok devlet açısından pazarlıklar yoluyla ekonomik ve siyasal kazançların dağıtımının güvence altına alınması anlamına gelebilir. Nihayetinde olası

⁴⁰⁷ Dougherty and Pfaltzgraff, s. 420.

⁴⁰⁸ Mattli, s. 5.

⁴⁰⁹ Beşgöl, s. 527.

⁴¹⁰ Deutsch, *The Analysis of International Relations*, s. 271.

⁴¹¹ Haas, *The Uniting of Europe, 1950–1957*, s. xxxv.

kazançları göz önüne alan devletlerin bütünleşme girişimlerinden bir fayda sağlamak üzere, kendi içlerinde verecekleri rasyonel kararlar doğrultusunda bunlara iştirak etmeleri muhtemeldir.

Bütünleşme ile birlikte devletlerarası işbirliğinin geliştirilmesinin yanında kaynakların verimli kullanım olanaklarının yaratılması da devletler için bir başka önemli teşvik edici etkidir. Uluslararası alanda ekonomik ilişkileri etkileyen engellerin ortadan kaldırılarak ticaretin serbestleştirilmesi, mal, hizmet, sermaye ve insan gücü dolaşımının yaygınlaştırılması, refahın, huzurun, istikrarın ve barışın artırılması gibi ekonomik, toplumsal ve siyasal düzeyde birçok fayda beklentisi söz konusu olabilmektedir.⁴¹² Nitekim devletlerin özellikle birtakım ekonomik ihtiyaçlar doğrultusunda neden ekonomik bütünleşmelere gittikleri sorusunun cevabı, kimi zaman daha iyi yaşam standartları, kimi zamansa gerçek ve potansiyel rekabetin artışı gibi sonuçlardır.⁴¹³ Bunun yanında genelde gelişmiş ülkelerin rakipleri karşısında statükolarını koruyarak, gelişmekte olan ülkelerin ise kalkınma hamlelerini başlatıp sürdürme açısından tamamlayıcılıklara ihtiyaç duymaları ekonomik bütünleşme hareketlerine girişmelerine yol açmaktadır.⁴¹⁴ Bu doğrultuda aynı amacı paylaşan devletler birlikte hareket ederek büyük pazarın yaratacağı olanaklardan faydalanmaya çalışırlar.

Ekonomik verimliliği artırmak yanında, sanayileşmeyle kalkınma, sosyo-ekonomik refah düzeyini yukarıya çekmek amacıyla da yine uluslararası alanda bölgesel düzeyde başta ekonomik temelli bütünleşmelerin gerçekleştirilebilmektedir. Böyle etkileşimler içerisinde bulunanlar, ticari ilişkilerini serbestleştirerek geliştirme, daha büyük ekonomik pazarlara yönelik üretimi, istihdamı ve dolayısıyla toplum refahını geliştirme gibi opsiyonlar sunduğu düşüncesini öne çıkarırlar. Ayrıca üyeler arasında ticaret engellerini ortadan kaldırılarak siyasal anlamda uyumsuzlukların da önüne geçmek düşüncesi de ulus-üstü bütünleşmenin önemli bir tetikleyici etkeni olarak gösterilebilir.⁴¹⁵ Sözün özü, devletler işbirliği yaparak bir

⁴¹² Bütünleşmeden gelirleri ve istihdamı artırma, bölgelerarası farklılıkları azaltma ile ekonomide istikrarı sağlama gibi daha çok ulusal alana yönelik içsel refah devleti temelli beklentiler yanında, devletlerin hiyerarşik dünya ekonomisi çerçevesinde konumunu değiştirmek temelli yaklaşımları da etkili olmaktadır. Tekeli ve İlkin, s. 18.

⁴¹³ Özdemir, “Avrupa Birliği’nin Ekonomik Bütünleşmesi”, s. 77. Ekonomik bütünleşmenin diğer bazı nedenleri için bkz. Canan Balkır ve Muzaffer Demirci, *Uluslararası Ekonomik Bütünleşme ve Avrupa Topluluğu*, İstanbul, Filiz Kitabevi, 1989. s. 14–16.

⁴¹⁴ Ertürk, s. 163.

⁴¹⁵ Bütünleşmenin bölgesel düzeyde farklı safhalarda ekonomik olarak devletleri motive eden nitelikleri ve faydaları için bkz. Ali M. El-Agraa, *Regional Integration: Experience, Theory and Measurement*, London, Macmillan, 1999, s. 4–6.

araya gelmekten ötürü elde ettikleri somut kazançlar nedeniyle en azından ekonomik anlamda bütünleşmenin gerçekleşmesine razı olurlar. Bu nedenle de egemenliklerini özellikle faydasını gördükleri ekonomi ve ticaret ile ilgili konularda devretme konusunu kendilerine içinden çıkılmaz bir sorun haline dönüştürmezler.

Ulus-üstü bütünleşmeler devletlerin iradi, rasyonel kazanç beklentileri gibi gönüllü tercihleri yanında uluslararası politikada karşılaşılan birtakım zorunluluklar neticesinde de gerçekleşirler. Bu zorunluluklar karşısında bütünleşme ortak değerler, kültür, ekonomik çıkarlar gibi birçok unsurun yanında, stratejik olarak da gerçekleştirilen bir ortaklaşmayı içerir. Devletlerin cari bir aktör olarak kendi kendine sorunlarla boğuşmakta zorluklar yaşamaları, uluslararası politikada örgütlenme çabalarının nedenlerinden biridir. Bu bakımdan tek başlarına çözmekte sıkıntı yaşadıkları konularda, bölgesel işbirliği ve bütünleşme politikalarıyla sorunlara yetki paylaşımına dayalı yönetim yoluyla çözüm bulabilme amacı etkili olmaktadır.⁴¹⁶ Nitekim 20. Yüzyılın ikinci yarısında artan işbirliği ve örgütlenme çabaları, devletlerin karşılaştıkları çok çeşitli sorunlarla mücadele edebilmenin birer yöntemidir.

Bu etkenle ilgili yakın bir başka faktör de devletlerin, uluslararası nitelikte işbirliği temelli organizasyonlara üye olurken veya olduktan sonra uluslararası politikada kendi başlarına yapmalarının mümkün olmadığı şeyleri gerçekleştirme imkânı bulmalarıdır. Y yapmak istedikleri ya da yapmak istediklerini hayata geçirdiklerinde tepki almaktan çekindikleri durumlar da bütünleşmeleri oluşturmalarına ya da bunlara iştirak etmelerinin nedenidir. Buradaki ölçütse genellikle devletlerin çıkar ve beklentilerine uygun biçimde davranışlarına hukuki meşruiyet kazandırmaktır.

Devletleri ulus-üstü bütünleşmeye iten başka bir zorlayıcı nedense, etrafında bütünleşmelerle daha güçlü yapılar karşısında dışlanma korkusuyla ilgilidir. Devletlerin, bütünleşme süreci dışında kalmanın kendileri üzerinde birtakım olumsuz etkiler yaratabileceği varsayımıyla benzer oluşumlar içerisinde yer aldıkları görülebilir. Dolayısıyla uluslararası politikada görülen bütünleşme hareketlenmeleri diğer bütünleşmeleri tetiklemektedir. Bununla birlikte dış politikada yaşanan sorunların karar vericilerin bütünleşme sürecine bakışını şekillendirdiğini söyleyen Nye, ihracata olan bağımlılık, büyük güçlerin tehdidi veya

⁴¹⁶ Haluk Özdemir, “Küreselleşme, Avrupa Birliği ve Türkiye Üçgeninde Kimlik Parçalanması ve Kimlik Yönetimi”, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 3, Sayı 9 (Bahar 2006), s. 178.

uluslararası sistemde statü kaybı gibi düşüncelerin de bütünleşme sürecine yönelimi etkileyebileceğini vurgular.⁴¹⁷

Ulus-üstü bütünleşmede zorlayıcı bir başka etken de devletlerin ontolojik olarak önem attıkları güvenlikle ilgilidir. Güvenlik kavramı devlet egemenliği açısından önemli bir nitelik olarak öne çıkarken bütünleşmenin devletlerin egemenliğine yönelik farklı bir anlayış getiriyor olması, ilk bakışta çelişkili görülebilir. Bütünleşmenin devletlerarasında şiddet, savaş gibi olasılıkları devreden çıkarıp çıkarmadığı, başka bir deyişle bütünleşmenin devletlere güvenlik getirip getiremediği önemli bir sorudur. Ulus-üstü bütünleşme girişimlerinin bir yönüyle savaşların taraflar arasında minimize edilmesi amacıyla girilen bir ilişki türü olduğu birçok kişi tarafından paylaşılır. Başka bir deyişle, uluslar birbirine bağlıyken ve işbirliği yaparken, çatışmalara girme olasılıkları daha zayıftır. Geleneksel güvenlik tehditleri karşısında, devletlerin bir araya gelerek bunları dizginleyebilmeleri gibi politikaların da önünü açmak, ulus-üstü bütünleşmeden beklenmektedir. Bu bağlamda çatışma ve savaşların tamamen ortadan kaldırılmasa da en azından azaltılarak huzur ortamının yaratılması ideal bir hedef olarak öne çıkar. Üyelerin her türden saldırılara karşı güvenliklerinin sağlanmalarını için ortak savunmaya dönük politikaları hayata geçirme çabaları bu nedenle gündeme gelebilmektedir.

Devletleri bütünleşmeye iten zorlayıcı nedenler, devletlere ulus-üstü bütünleşme hareketleri oluşturmak ya da bunlara iştirak etmeleri için her zaman baskı kurmak olarak anlaşılmalıdır. Devletleri yetkilerini devretmelerine zorlamanın, uluslararası politikada birtakım krizler doğuracağını tahmin etmek güç değildir. Avrupa deneyimi göz önüne alındığında bütünleşme iradesinin ortaya koyulmasına yönelik düşünsel altyapının varlığı, yine tarihsel olarak ortak hareket edebilmeyi kolaylaştırıcı müşterek deneyim pratiğine sahip olunması ve nihayetinde bütünleşmenin gerçekleşebileceği genel siyasal konjonktürün elverişliliği gibi etkenler de ulus-üstü bütünleşmenin ortaya çıkabilmesi açısından önemlidir.

Öte yandan, ulus-üstü bütünleşme girişimleri, ülkeler arasında hem ekonomik hem de siyasal anlamda ilişkilerin arttığı bir süreci çağrıştıran küreselleşmenin yarattığı etkilerden muaf değildir. Bu süreç, Özdemir'in vurguladığı gibi "küreselleşmeyle özdeşleşen bir kaynaşma ve iç içe geçmeyi" anlatmaktadır.⁴¹⁸ Küreselleşme, Robinson'un ifadeleriyle

⁴¹⁷ Nye, *Peace in Parts: Integration and Conflict in Regional Organization*, s. 93.

⁴¹⁸ Özdemir, *Avrupa Mantığı*, s. 33

üretim, finans ve tüketim alanlarında dünya çapındaki ekonomik bütünleşme, yeni bir ulus-ötesi küresel kültür fikri, küresel siyasi süreçlerle yeni ulus-ötesi kurumların ve küresel yönetim yaygınlaşması, dünya üzerindeki toplulukların küresel temelli göç, kimlik gibi çok yönlü yeni hareketleri ile yeni toplumsal hiyerarşiler, eşitsizlik biçimleri, yeni toplumsal tahakküm ilişkileri gibi birçok unsuru kapsar.⁴¹⁹ Bölgeler ve kıtalararası ağlar ve akışlar yaratan bu süreç, toplumsal ilişkilerde dönüşümleri de temsil eder. Küreselleşme bu yönleriyle toplumsal, siyasal ve ekonomik ilişkilerin teknolojinin de yardımıyla hızlanması, devletlerarası sınırların belirsizleştirdiği bir ortamın doğmasıyla ilgili olmaktadır. Sınırların belirsizleşmesiyle eşzamanlı olarak toplumsal ve kültürel benzeşmelerle birlikte, farklılıkların su yüzüne çıkmasına karşı bir koruma mekanizması biçiminde geleneğe dönüş temelli bir tepki de aynı anda gelişmektedir. Bu bağlamda bilgi ve teknoloji alanında yaşanan sıçramalar ile ekonomik olarak birbirine geçen ağlar, devletlerin bütünleşmeler oluşturmaları fikrini güçlendiren unsurlardır.⁴²⁰

1970’li yılların sonlarından itibaren yükselişe geçen küreselleşme, bu ivmeyi 1990 sonrasında da hızlı bir biçimde sürdürmüştür.⁴²¹ Artan teknolojik gelişimle değişim ve dönüşümün çok süratli bir biçimde gerçekleştiği böyle bir süreçte devletler daha hassas davranmaya başlamıştır. Küreselleşmenin dayattığı koşullar, çok boyutlu bir kriz ortamının sürekli hale gelmesi, öncelikle tek başına hareket edebilme kabiliyetini sınırlandıran bir etken olarak kendini göstermektedir. Bu sürecin farkında olan devletlerin, örgütlenmelere ön ayak olduklarını ya da mevcut örgütlenmelere dâhil olmaya çalıştıklarını uluslararası politikada sıkça gözlemlenmektedir. Bununla birlikte küreselleşmeyle birlikte göç ve hareketlilik birçok devletin etnik ve kültürel çeşitliliğini artırmaktadır. Böylece küreselleşmeyle birlikte bölgeselleşme ve parçalanma eğilimleri yine eşzamanlı olarak günümüzde varlığını sürdürmektedir.⁴²²

Küreselleşme süreçlerinin başlı başına ulus-devletlerin geleceği üzerindeki etkilerini inceleyen geniş bir literatür bir yana, içinde yaşanılan dönemin parametreleri çerçevesinde mevcut düzen itibarıyla küreselleşme temelli yaşanan birtakım sorunlar devletleri bir araya

⁴¹⁹ William I. Robinson, “Theories of Globalization”, George Ritzer (Ed.), *The Blackwell Companion to Globalization*, Malden, MA, Oxford, Blackwell Publishing, 2007, s. 125.

⁴²⁰ Küreselleşmeyle ilgili farklı tanımlar için bkz. David Held and Anthony McGrew (Eds.), *The Global Transformations Readers: An Introduction to the Globalization Debate*, Second Edition, Cambridge, Polity Press, 2003, s. 51–53.

⁴²¹ Bu bağlamda küreselleşmenin yarattığı dönüşümle ilgili tartışmalar için bkz. E. Fuat Keyman, “Küreselleşme, Uluslararası İlişkiler ve Hegemonya”, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 3, Sayı 9 (Bahar 2006), s. 1–20.

⁴²² Özdemir, *Avrupa Mantığı*, s. 24–27.

getirmektedir. Küreselleşmeyle artık sorunlar ulusal sınırların çok ötesinde oldukça sofistike biçimde devletleri uğraştırmaktadır. Aynı şekilde devletler kendi sorunlarını çözebilme konusunda yeterince güçlü bir izlenim vermemektedir. Ekonomik faaliyetleri serbestleştirmenin yanında, devletlerin uluslararası ticareti denetleyebilmesi açısından alanını daraltan birtakım yeni gelişmeler gündeme gelmektedir. 20. Yüzyılın ortalarından itibaren küreselleşmeyle birlikte gelişen ekonomik bütünleşme, bu anlamda Westphalian sistemin sürekliliği konusunda tehdit sinyalleri vermektedir.⁴²³ Ayrıca küreselleşmeyle etnik çatışmalar, azınlık sorunları, insan hakları, demokratikleşme gibi konular uluslararası toplumun gündemine daha fazla girmektedir. Bunlara karşı ortak mücadele arayışının devletleri uluslararası arenada bir araya gelmeye zorlaması söz konusudur.

Küreselleşme çerçevesinden bakıldığında, uluslararası gerçekleştirilmeye çalışılan bütünleşmenin birbirine benzemekten öte, karşılıklı uyum süreci olarak anlaşılması gerekmektedir. Küreselleşme etkisiyle ortaya çıkan ekonomik ve siyasal karşılıklı bağımlılık ülkelerin kendi uluslararası politikadaki bazı konular üzerinde inisiyatif almalarını kısıtlamakta, hatta bazen tek başına hareket edebilmelerinin önüne set çekmektedir. Birbirine bağımlılığın arttığı böyle bir süreçte tek başına hareket edebilme kabiliyeti sınırlanan devletlerin bütünleşmeyle bir güç oluşturup bunun üstesinden gelmeye çalıştıkları ve bu türden girişimlerin diğerlerini de tetikleyerek karşılıklı pazarlık gücüne sahip bütünleşmelere yol açtıkları görülmektedir.⁴²⁴ Çağdaş ulus-devletin küresel ekonomiye katılım ve bağımlılığın artmasıyla birlikte uluslararası, ulus-ötesi ve ulus-üstü kuruluşlar çerçevesinde yönetim yapılarının kurulması alanlarında zorluklar bulunduğunu belirten Eriksen ve Fossum, kamusal alanda toplumsal hareketlerin uluslararasılaşması, ulus-ötesi topluluklar ile küresel kamuoyunun ortaya çıkışı bölgesel sınırlar ile resmi ve fiili devlet egemenliğini sorgulanır hale getirmektedir.⁴²⁵

Sonuç olarak, konu bağlamında şunlar söylenebilir: ulus-üstü bütünleşme hareketlerine girişilmesi ya da bunlara katılımların birtakım ideallerden kimliksel ihtiyaçlara, ekonomik kaygılardan ulusal çıkarıya, siyasal nedenli jeopolitik ve reel-politik etkenlerden güvenlik meselelerine, teknolojik gelişmelerden küreselleşmeye kadar geniş bir yelpazede çeşitli gerekçeleri bulunur. Burada ulus-devletlerin milliyetçiliklerinden kaynaklanan

⁴²³ Kaygusuz, s. 34.

⁴²⁴ Balkır, s. 3.

⁴²⁵ Eriksen and Fossum, s. 3.

sorunların aşılmasının kilit bir önemi vardır. Ayrıca ekonomik, siyasal ve toplumsal alanda etkileşimleri artırmak, belirli sorunlara ortak çözümler üretmek, birlikte daha güçlü ve güvenli olabilmek gibi nedenlerle çıkarları örtüşen birimlerin bir araya gelerek egemenlik yetkilerini devrettikleri bir üst siyasal yapı kurabilmektedir. Dolayısıyla bu gerekçeler çerçevesinde yetkilerini kendileri adına yetki kullanmaya haiz kurumlara devretmeye “ikna” olmaktadır.

B. Ulus-Üstü Bütünleşme Teorileri

Başta Avrupa bütünleşmesi ekseninde yaşanan gelişmeleri yakından izleyerek açıklamaya çalışan öncü isimler, ortaya koydukları yaklaşımlarla ulus-üstü bütünleşme süreçlerine yönelik çeşitli yaklaşımlar geliştirmişlerdir. Bu bağlamda gelişen teoriler, daha çok Avrupa bütünleşmesi ile ilgilenseler de çok genel bir ifadeyle farklı düzeylerde oluşturulan bir ulus-üstü siyasal topluluk formunu ana merkezine yerleştirirler. Ulus-üstü bütünleşme süreçleriyle ilgili teoriler, bu türden bütünleşme hareketlerinin doğası ve ana mekanizmaları ile bu süreçlerin işleyişlerini açıklamaya yönelmişlerdir. Bunun yanında aşağıda ele alınacak teorilerin bazıları, geçmişe dair açıklamaların yanında, ulus-üstü bütünleşmenin sağlanabilmesi ve ilerleyebilmesi için birtakım taktiksel/stratejik perspektif ya da öneriler ile kurumsal davranışlara ilişkin formüller sunmaktadırlar.

Hodges, basitçe bu teorilerin, bütünleşmenin iki veya daha fazla devletin yeni bir devlet oluşturacak biçimde birleşmelerini incelendiğini belirtir.⁴²⁶ Daha geniş olarak bakıldığında ulus-üstü bütünleşme girişimlerine yönelik teorileştirme çabalarının bu türden hareketlenmelerin işleyiş mantığının anlaşılması açısından altyapı sunan bir yönü bulunmaktadır. Bunlar esas olarak ulus-üstü bütünleşme süreçlerinin içeriğine ve özüne, söz konusu sürecin yönetiminden kurumsallaşma ve örgütlenme pratiklerine, ürettiği politikalarından kapasite ve yeteneklerine varana kadar farklı boyutları üzerinde yoğunlaşırlar.

Batı Avrupa'daki uluslararası bütünleşme literatürü göz önüne alındığında Caporaso'nun da dediği gibi ulus-üstü bütünleşme çalışmalarının üç biçimde geliştiği görülmektedir. Bunlardan birincisi, birimler arası ilişkileri ele alan çalışmalar, ikincisi, birimlerin davranışları ve fikirlerini ele alan çalışmalar ve son olarak üçüncüsü, siyasal

⁴²⁶ Michael Hodges, “Integration Theory”, Trevor Taylor (Ed.), *Approaches and Theory in International Relations*, London, Longman, 1978, s. 237.

kurumların gelişimini ele alan çalışmalardır.⁴²⁷ Bu çalışmalarda ulus-üstü bütünleşmeye yönelik soyutlamalar, kimi zaman birbirine oldukça benzer, kimi zamansa tamamen birbirinden farklılaşmaktadır. Siyasal bütünleşmeyi konu alan araştırmacılar, genelde bütünleşmeyi önceleyen koşullara, bütünleşmedeki etkileşimlerin akışına ya da bütünleşme sürecinin gelişimine odaklanmaktadır.⁴²⁸ Bu doğrultuda ulus-üstü bütünleşme süreçlerinin içeriğini ve esaslarını, bütünleşme hareketinin kurumları ile organizasyonel biçimlenişlerini, ulus-üstü bütünleşmenin yönetim alanında ortaya çıkardığı değişimleri, bütünleşmenin sağladığı avantaj ve dezavantajları, bütünleşmenin gelişim ve ilerleyen aşamalarındaki sorunları odak noktası yapılmaktadır. Söz konusu çerçevede ulus-üstü bütünleşmeye ilişkin teorik yaklaşımları detaylandırabiliriz.

1. Federalizm

Ulus-üstü bütünleşmeyi oldukça radikal düşüncelerle ele almayı içeren, vatandaşlarının güvenliklerini sağlamada başarısız buldukları ulus-devletin varlığına yönelik kuşkulu bir duruş sergileyen yaklaşımları da bünyesinde barındıran federalizm, merkezî ve bölgesel otoritelere sahip federasyon yapılı bir devlet tasarımını savunan yaklaşımları nitelendirmektedir. Federalizmin, bir ulus-üstü bütünleşme modeli olması dışında bir siyasal yapılanma modeli ve ideoloji olma nitelikleri bulunmaktadır. Federalizm, ilkesel olarak farklı otoritelerin anayasal düzenlemeler yoluyla güç dağılımları çerçevesinde bir yönetim oluşturulmasıdır. Ulus-üstü bütünleşme çalışmalarında federalizm genellikle egemenliği esnek olarak yorumlayan siyasi bir proje ve akademik bir yaklaşımdır. Burada ideolojik ve siyasi yapılanma modeli niteliklerden ziyade, küresel ölçekte uluslararası federalizm anlamına yakın olarak ulus-üstü bütünleşme boyutuna odaklanılacaktır.

Ulus-üstü bütünleşme bağlamında federalizmin, devletlerin yetkilerinin bir kısmını ortaklaşa oluşturdukları bir merkezî hükümete devretmesi neticesinde ortaya çıkmaktadır.⁴²⁹ Federalizmin, farklı fenomenleri açıklayan bir kelime olduğunu belirten Burgess, federalizmin zamana, insanlara ve bağlamlara yönelik herhangi bir anlamının ampirik bağlama göre belirlenmesi gerektiğini belirtir. Ona göre kurulan federasyonlar içinde bile federal ya da federalizm kelimeleri arasında farklılıklar bulunur. Dolayısıyla federalizm farklı zamanlarda

⁴²⁷ James A. Caporaso, "Theory and Method in the Study of International Integration", *International Organization*, Vol. 25, No. 2 (Spring 1971), s. 229.

⁴²⁸ Michael Haas, "Paradigms of Political Integration and Unification: Applications to Korea", *Journal of Peace Research*, Vol. 21, No. 1 (April 1984), s. 49.

⁴²⁹ Özdemir, *Avrupa Mantığı*, s. 53.

çeşitli bağlamlar çerçevesinde farklı insanlara farklı şeyler ifade eder.⁴³⁰ Burgess, federasyonu, yapıları, kurumları, prosedürleri ve teknikleri içeren, devletin diğer formlarından ayırt edilebilen belirli somut bir kuruluş biçimi olarak tanımlar.⁴³¹ Taşıdığı ortak birtakım özellikler nedeniyle federalizm, ulus-üstü bütünleşmeye uyarlanabilir bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir. Diğer yandan Elazar, federalizmi ortak kurallar (*shared rule*) ve kendi kendine yönetim (*self rule*) gibi iki uygulamayı bir araya getiren siyasal oluşumu nitelemek için kullanır.⁴³²

Federalizmi savunan yazarlar, temelde uluslararası alandaki sorunların siyasi içeriğe sahip olduğunu ve dolayısıyla çözümlerin de aynı şekilde siyasi olması gerektiği varsayımından hareket ederler.⁴³³ Analizlerde ortak vurgu, devletlerin bir icra birimleri olduğudur. Savaşların önüne geçebilmek adına devletlerarasında sıkı birlikteliği önerirler. Federalist projeler de ulus-devletlerin egemenliklerini hedef alarak onların bütünleşmeye zorlanmasına yöneliktir. Federalistlerin, federal yapıya uygun kurumlar oluşturma gayreti de bunları gerçekleştirmeye yöneliktir. Dolayısıyla önermeleriyle federalizm, bir teorik yaklaşım olmak yerine, daha çok bir siyasi plan ya da proje şeklinde değerlendirilebilir. Çünkü bütünleşmeyi açıklamaktan öte, ona belli bir form vermeyi hedeflemektedir.

Federalist yazarlar, bütünleşmenin sonunda federal bir devlet beklentisini kaçınılmaz ve arzu edilir bulurlar.⁴³⁴ Federalist yazarlar arasında bütünleşme temelli federalizmin modern anlamda birbirleriyle ilintili klasik ve sosyolojik iki temel akımı bulunmaktadır.⁴³⁵ Klasik gelenekte federalizm, uluslararası sistemde bir barış planı ya da anayasa tanzim etmek biçimindedir. Devletlerin siyasi liderleri federal bir devlet oluşturmak veya federal güç paylaşımı çerçevesinde bir anayasa yapmak üzere bir araya gelmektedirler. Sosyolojik kaynaklı akımdaysa bir anayasa tanzim edilebilir ya da üyeler arasında sözlü bir anlaşma yapılabilir.⁴³⁶

⁴³⁰ Bu açıdan Burgess, örneğin federalizmin, Hindistan ve Birleşik Krallık'ta bölünmüşlüğü ve parçalanmaya neden olduğunu, buna karşılık ABD ve Almanya'da birleştirici olduğunu söyler. Michael Burgess, "Federalism", Antje Wiener and Thomas Diez (Eds.), *European Integration Theory*, Second Edition, New York, Oxford University Press, 2009, s. 25.

⁴³¹ Michael Burgess, *Federalism and European Union: The Building of Europe, 1950–2000*, London, New York, Routledge, 2000, s. 25.

⁴³² Daniel Judah Elazar, *Exploring Federalism*, Tuscaloosa, University of Alabama, 1987, s. 5.

⁴³³ Ben Rosamond, *Theories of European Integration*, Palgrave, Hampshire, 2000, s. 28.

⁴³⁴ Pentland, s. 149.

⁴³⁵ Pentland, s. 147.

⁴³⁶ Bunları gerçekleştirebilmek açısından Pentland, federalist düşünceler doğrultusunda üç tarihî kaynaktan söz eder. İlkinde barışı sürdürmek ya da uluslararası ilişkileri yeniden düzenlemek için federal düzen planları yapılır.

Ulus-üstü bütünleşme sürecinde federalizm, birbirinden ayrı, ancak birbiriyle yakından ilişkili iki yönetim düzeyini gerekli görmektedir. Bu yönetim düzeylerinden biri devletin tasfiye edilerek yeni bir egemenlik alanının oluşturulduğu merkezî federal yönetimdir. Bu bağlamda O'neil'a göre ulus-üstü paradigmanın en radikal formunu oluşturan federalizm, ulus-devlete doğrudan meydan okur.⁴³⁷ İkinci yönetim düzeyiyse, egemenliklerini merkezle paylaşan katılımcıların, daha spesifik olarak devletlerin ya da üyelerin oldukları düzeydir. Riker'e göre federal bir sistem, en az özerk bir hareket alanına ve bu özerkliğin sürdürülmesine ilişkin garantilere sahip iki kademeli yönetimdir.⁴³⁸ Farklı derecelerde merkezîleşme ve kendi kendine yönetimin bir arada bulunduğu federalizm, müşterek bir anayasa çerçevesinde, üyelerinin egemenlik ve yetkilerini ortak bir idareye devretmeleri anlamına gelen federasyon biçiminde bir siyasal yapılanmanın oluşturulması amacına odaklanmıştır.

Ulus-üstü bütünleşme için ekonomik unsurlardan ziyade siyasi kararların önemine dikkat çeken, pratik hayata yönelik önerileri bulunan federalizmin, akademik olarak yeterli gelişim sağlayamadığı görülmektedir. Federalizm, Richard Count Coudenhove-Kalergi, Alcide de Gasperi, Altiero Spinelli, Paul Henri Spaak, Walter Hallstein, Carl Friedrich gibi AB'nin kurucu babaları olarak anılan birtakım öncü isimlerle ilişkilendirilse de öne çıkan teorisyenleri olmadığı için bu gelişimini sağlayamamıştır. Ayrıca her ne kadar federalistler ulus-devletlerin egemenlik yetkilerini kaybetme konusunda bir sakınca görmemelerine karşın, ulus-devletlerin buna yeterince istekli olmamaları nedeniyle federalizm eleştirilere maruz kalır. Federalizme yönelik dikkate değer başka bir eleştiri, federalizmin sonuca aşırı odaklı olarak sürecin işleyişini geri plana atmasıdır. Tüm bunlara rağmen federalizm, geniş ve esnek özelliği dolayısıyla ulus-üstü bütünleşme bağlamında zaman zaman gündeme gelen bir yaklaşımdır.

İkincisinde yine tarihsel düzlemde görülen başarılı federal yönetimler, federalistler açısından yeni oluşumlara referans teşkil eder. Sonuncusunda diğerlerinden farklı olarak Orta Çağ Avrupası'nda merkezîleşmiş federal sistemin toplumsal tabanı hâlihazırda bulunmaktadır. Pentland, s. 158-160.

⁴³⁷ O'neil, s. 21.

⁴³⁸ William H. Riker, *Federalism: Origin, Operation, Significance*, Boston, Little Brown and Company, 1964, s.11'den aktaran Pentland, s. 151.

2. Fonksiyonalizm

Federalizmin kavramsal olarak sahip olduğu düşünceler bağlamında kuruluş ve işleyişindeki katı niteliklerine karşı eleştiriler geliştiren,⁴³⁹ bütünleşmenin sağlanmasında teknokratik boyutu ön plana çıkararak, artan işbölümü aracılığıyla devletlere sahip oldukları birtakım işlevler çerçevesinde bütünleşmenin biçimlendirilmesi gerektiğini savunan işlevselci/fonksiyonel yaklaşım (*functionalism*), David Mitranı'nın çalışmaları çerçevesinde 1930'lu yıllardan itibaren gelişmeye başlamıştır.⁴⁴⁰ Özellikle liberal görüşlerden etkilenerek, barışı sağlamaya yönelik bir siyasi proje özelliği de bulunan fonksiyonalizmin bütünleşmeye yaklaşımında ayırt edici özelliği, bölgesel değil, daha genel ve evrensel bir anlayışına sahip olmasıdır. Evrensel bir bütünleşme anlayışının temel nedeni, fonksiyonalizmin bölgesel örgütlenmelerin barış ve refah getirmeye yetmeyeceği yönündeki ön kabuldür. Bu yaklaşım çerçevesinde bütünleşmenin siyasal konulardan sıyrılarak, teknik düzeyde gerçekleşebilmesi öngörülür. Mitranı'nın düşünceleri, fonksiyonalizmin öncelikle uluslararası çapta barışı sağlaması kuvvetle muhtemel bir siyasi stratejiye yöneldiğini gösterir. Barışçıl bir değişimi temel alan analizleriyle biçimlenen bu görüşler, evrensel nitelikli bir bütünleşmeden yana olan fonksiyonalizmin bir uluslararası bütünleşme teorisi olarak nitelendirilebilmesini de sağlar.⁴⁴¹

Fonksiyonel yaklaşımın temelini oluşturulan "dallanma doktrini" (*doctrine of ramification*) olarak adlandırılan işlevselci süreçle, artan işbirliğinden ötürü savaşa neden olan devletlerin bu davranışlarının azaltılması hedeflenir. Teknik meselelerin vurgulanmasının esas nedeni, devri geçtiği düşünülen uygulamalar ile milliyetçi ideolojileri törpüleyebilme arayışından kaynaklanır. Fonksiyonalizmde, teknolojik olanakların artırılması ve uluslararası iş bölümünün gelişimiyle dünyanın birbirine her zamankinden daha fazla biçimde karşılıklı olarak bağımlı hale gelebileceği düşünülür. Bu dönüşüm o derece kuvvetlidir ki, siyasi kurumlar, ekonomik ve teknolojik gelişmelerin gerisinde kalarak, karşılıklı bağımlığın

⁴³⁹ Sorunların kaynağı olarak ulus-devletleri görmeleri ve ulus-devletlerin ötesine erişmeyi istemeleri açısından federalizm ile fonksiyonalizm ortaklıklar göstermelerine karşın izledikleri yöntemler birbirinden farklıdır. Mitranı'nın federalizme yönelik tespitleri ve bunun karşısında fonksiyonalizmin konumlanması hakkında daha geniş bilgi için bkz. David Mitranı, "The Functional Approach to World Organization", *International Affairs* (Royal Institute of International Affairs 1944-), Vol. 24, No. 3 (July 1948), s. 350-363.

⁴⁴⁰ 1933 yılında yayınlanan Mitranı'nın "*The Progress of International Government*" adlı çalışması bu anlamda fonksiyonalizm ana prensipleri için öncüdür. Rosamond, s. 34.

⁴⁴¹ David Mitranı, *A Working Peace System*, Chicago, Quadrangle Books, 1943. Mitranı'nın bu konudaki çabaları 1933 yılında yayınlanan *The Progress of International Government* adlı eserine kadar uzanır.

yönetilmesi için gerekli altyapıdan yoksun kaldıklarından fonksiyonel bütünleşmenin devreye sokulmasına ihtiyaç vardır.⁴⁴²

Görüldüğü üzere Mitrany, insanların teknik alandaki gereksinimlerinin karşılanması için en elverişli siyasal düzlemi sorgulamaktadır. Bu sorgulamayı yaparken izlenecek ilkesel yolun ne olduğuna cevap olacak nitelikte Pentland, fonksiyonalizmin iki temel ilkesi olduğunu belirtir. Birincisine göre, teritoryal birimler arasında egemenlik açısından bir kıskançlık olurken, bu durum fonksiyonel olanlarda görülmez. Buna karşın fonksiyonel teknik konularda devletlerarası uzlaşma temelinde işbirliğinin yayılması kolaylaşmaktadır. Dolayısıyla fonksiyonalizme göre, biçim işlevi takip eder. Yani her uluslararası fonksiyonel işbirliğini teknik talepler takip etmelidir. İkinci olarak, teknik alandaki işbirliğinin güç politikaları ve milliyetçi çatışmaları etkilemesi söz konusudur.⁴⁴³ Bu açıdan fonksiyonalizmde uluslararası alanda yaratılacak işlevsel kurumlarla devletlerin egemenlik kaygıları azaltılarak, egemenliğin önemsizleştirilmesinin sağlanacağı beklenmektedir.

Mitrany'nin ortaya koyduğu düşünceleri toparlayacak olursak fonksiyonalizmin temel varsayımları şunlardır: Ulus-devlet, barışı ve insanlığın refahını temin edememektedir. Uluslararası arenada önem kazanan teknik konular ve sorunlar karşısında, bunlara uluslararası çözümler bulmak amacıyla siyasal çekişmelerden uzak, teknik işlevleri yerine getirmekle sorumlu uluslararası örgütler oluşturulmalıdır. Belirli fonksiyonları yerine getirmekle sorumlu güç ve yetkilere sahip bu otoritelere ulus-devletler yetki devredeceklerdir. Bu kapsamda bir alanda başlayan fonksiyonel örgütlenme dallanma çerçevesinde diğer alanları etkileyecektir. Benzer yapılanmalar bu sayede doğacaktır. Nihayetinde bu ekonomik etkileşimler siyasi alanda “dünya toplumu” yaratılacak ve kalıcı barış sağlanacaktır.⁴⁴⁴

⁴⁴² 1943 yılında yayınlanan *A Working Peace System (İşleyen Bir Barış Sistemi)* adlı eseriyle Mitrany, basitçe devletlerin herhangi bir alanda yaptıkları işbirliğinin başka alanlardaki işbirliğini tetikleyeceğini, bunun da bütünleşmenin genişleyerek savaşa yol açan durumların ortadan kaldırılmasını, dolayısıyla barış, refah, huzur ve istikrarı getireceğini ileri sürer. Mitrany'e göre savaşların nedeni olan ekonomik ve siyasi istikrarsızlıklar ile savaşları körükleyen milliyetçilikler ve ulus-devlet karşısında, rasyonel bir tercihle uluslararası ticaret ve işbirliğinin gelişmesiyle ortak çıkara dayanan uluslararası örgütlenmeler oluşacaktır. Bunlar daha çok posta teşkilatları arasında uyum, ölçü birimlerinin belli standartlara kavuşturulması gibi bürokratlar tarafından idare edilen ihtilafların nispeten daha az olduğu alanlarda gerçekleşecektir. Böylece siyasal kurumların temelini atacağı bir bütünleşme yerine sadece misyonları çerçevesinde hareket eden işlevsel kurumların oluşturduğu bir bütünleşme söz konusu olacaktır. İşlevsel kurumların ulusal hükümetlere kıyasla daha etkin olduğunun kavranması neticesinde de devletler sistemi “işleyen bir barış sistemi”ne dönüşecektir. David Mitrany, “The Functional Approach to World Organization,” *International Affairs* (Royal Institute of International Affairs 1944-), Vol. 24, No. 3 (July, 1948), s. 350–363.

⁴⁴³ Pentland, s. 71.

⁴⁴⁴ Varsayımlar için bkz. Dougherty and Pfaltzgraff, s. 422, Sinem Akgül Açıkmeşe, “Uluslararası İlişkiler Teorileri Işığında Avrupa Bütünleşmesi”, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 1, Sayı 1 (Bahar 2004), s. 6.

3. Neofonksiyonalizm

Fonksiyonalizm, uluslararası alandaki işlevsel organizasyonların siyasi yönünü ihmal etmesi, tahmin kabiliyeti konusunda sınırlılığı ve bilimsel keskinlikten yoksun olup naif düşünceler ürettiği gerekçeleriyle eleştirilir.⁴⁴⁵ Mitrany'nin işbirliği temelinde öne sürdüğü düşüncelerden oluşan fonksiyonalizmin oluşturduğu birikim üzerinden neofonksiyonalizm (*yeni-işlevselci*) yaklaşımı ortaya çıkmıştır. Bütünleşmenin dinamikleri hakkında bilgi birikimi eksikliklerine ilk kez ciddi biçimde eğilen neofonksiyonalistlerin⁴⁴⁶ de ilk olarak ilgilendikleri, entelektüel köklerini aldıkları fonksiyonalizme benzer şekilde devletlerarası işbirliğinin yayılmasıdır. Ancak bu yayılmanın otomatik gelişen bir süreç olmadığı konusundaki tespitleri, neofonksiyonalizmi, fonksiyonalizme yönelik eleştirilerini artırmalarına,⁴⁴⁷ buradan da daha geniş arayışlar ile kavramlara yönelmelerine sebep olur. Bütünleşmenin doğasından öte işleyişini açıklamaya uğraşan neofonksiyonalizm, süreçte bazı şeylerin yanlış gidebileceğini ve sürecin sonucunu tahmin edebilmek için birtakım faktörlerin dikkate alınması gerekmesinden ötürü fonksiyonalizmden farklılaşır.⁴⁴⁸

Bütünleşmede siyaseti devre dışı bırakan evrensel nitelikli bir bakış açısı sunan fonksiyonalizme karşılık, neofonksiyonalistler, siyasal boyutla birlikte daha çok bölgesel bütünleşmenin işleyişiyle ilgilenirler. Siyasi bütünleşmenin fonksiyonel ihtiyaçlar ve teknolojik ilerlemelerin baskısının ötesinde, çıkar gruplarının, partilerin, hükümetlerin ve uluslararası kurumların etkileşimi neticesinde ortaya çıkacağını savunurlar.⁴⁴⁹ Bu yönüyle bütünleşmenin yayılmasında egemen ulus-devletlerin rolünden ziyade, devlet dışı aktörlerin etkisinin itici gücü oluşturduğuna inanırlar.⁴⁵⁰ Nitekim neofonksiyonalizmin önemli temsilcilerinden Haas ve Schmitter ekonomistlerin bütünleşmeyi serbest ticaret ve üretim faktörleri önündeki engellerin kaldırılması biçimindeki kullanımından daha geniş olarak ele alırlar. Buna göre uluslararası bütünleşme, ulus-devletlerin bağılıklarının, özel ayrıcalıklarının daha geniş bir topluluğa transfer edilmesi sürecidir.⁴⁵¹

⁴⁴⁵ Dört kategoride sıralanan bu eleştirilerin detayları için bkz. Rosamond, s. 39–42.

⁴⁴⁶ Ernst B. Haas, Leon N. Lindberg, Lawrence Scheinman, Philippe C. Schmitter, Joseph S. Nye ve Robert Keohane neo-fonksiyonalizm kapsamında ele alınması gereken yazarlardır. Rosamond, s. 54–55.

⁴⁴⁷ Fonksiyonalizme yönelik eleştiriler için bkz. Rosamond, s. 39–42.

⁴⁴⁸ Özdemir, *Avrupa Mantığı*, s. 72.

⁴⁴⁹ Pentland, s. 100.

⁴⁵⁰ Simon Hix, *The Political System of the European Union*, Second Edition, New York, St. Martin's Press, 1999, s. 15.

⁴⁵¹ Ernst B. Haas and Philippe C. Schmitter, "Economics and Differential Patterns of Political Integration: Projections about Unity in Latin America", *International Organization*, Vol. 18, No. 4 (Autumn 1964), s. 710.

Temelde bütünleşmenin ekonomik bir sektörde başlaması ve diğer alanlara sıçraması gerektiğini, ekonomik bütünleşmenin sağlanmasını takiben de nihai olarak siyasal birliği yaratacak etkileşim sürecinin zincirleme gelişmesini savlayan neofonksiyonelizme göre, bütünleşmenin parçalardan bütüne doğru yapılması gerektiği görüşü hâkimdir. Bu bakımdan siyasal bütünleşmeye ulaşma hedefi, federalizm ve neofonksiyonalizmde ortaktır. Bu ortaklık nedeniyle neofonksiyonalizmin, kimi zaman “fonksiyonel federalizm” olarak adlandırıldığı da görülür.⁴⁵² Neofonksiyonalizmde de federalizm gibi üst bir siyasal otoritenin ortaya çıkmasını hedefleyen bir yaklaşım vardır. Ancak federalizmde siyasal bütünleşmeye geçiş mutlak olmasına karşın, neofonksiyonalizmde bu geçiş otomatik olmayan biçimde siyasal bütünleşme amacıyla işlevsel bütünleşme yöntemine dayanır.⁴⁵³ Böylece federalizmden farklı olarak kademeli bir süreç sonunda siyasal bütünleşmenin gerçekleşeceğini öngörür.

Neofonksiyonalistler, devletlerin egemenliklerini paylaşmaları konusunda çekincelerine karşılık, ekonomik refah temelinde bütünleşmenin toplumsal tabanının oluşturulması için “aşamalı” bir strateji tasavvur ederler.⁴⁵⁴ Bununla birlikte rasyonel olarak çıkarları çerçevesinde hareket ettiği düşünülen aktörlerin de bütünleşmenin gerçekleşmesi için teşvik edilmeleri gerekmektedir. Böylece bütünleşme süreci sonunda federal ya da konfederal nitelikli siyasi bir topluluk oluşturmak için ekonomik ve siyasi bütünleşme arasındaki bağlantı kurmayı hedefleyen bir model önerirler.⁴⁵⁵

Devletlerarasında siyasal bütünleşmenin yol ve yöntemi üzerinde durarak, siyasal toplulukların oluşum süreçlerine dair genellemelere ulaşmayı deneyen Haas, devletlerin ulusal egemenlik konusundaki hassasiyetleri ile bundan taviz vermeme konusundaki kararlılıklarını göz ardı etmez. Buna karşılık ekonomik alandaki işbirliğine devletlerin siyasal alandaki egemenlik hassasiyetlerine oranla daha ılımlı yaklaştığını kabul eder. Siyasal birliğe ulaşılabilmesi açısından ekonomik sektörlerin tedricen bütünleştirilmesiyle gerçekleşebileceği kanısındadır. Haas’a göre diplomasi, strateji ve ulusal ideolojiler yüksek politikanın (*high politics*) konusuyken, ekonomik ve teknik alanlardaki kademeli karar-almalar düşük politikanın (*low politics*) konusudur.⁴⁵⁶ Bu nedenle neofonksiyonalizmde bütünleşmenin de düşük politika alanından başlaması öngörülmektedir. Çünkü teknik alanlarda, bütünleşme

⁴⁵² Rosamond, s. 49.

⁴⁵³ Açıkmeye, “Uluslararası İlişkiler Teorileri Işığında Avrupa Bütünleşmesi”, s. 8.

⁴⁵⁴ Özdemir, *Avrupa Mantığı*, s. 68.

⁴⁵⁵ Çınar Özen, “Neo-functionalism and the Change in the Dynamics of Turkey-EU Relations”, *Journal of International Affairs*, Vol. 3, No. 3 (September-November 1998), s. 34.

⁴⁵⁶ Pentland, s. 109.

üzerine fikir ayrılıkları nispeten daha az, uzlaşma da daha kolaydır. Bütünleşmenin teknik konulardan siyasal konulara sıçrayarak genişlemesi, teknik konularda işbirliği ve kolektif yönetim bağlamında edinilen deneyimler sayesinde gerçekleşecektir.

Bütünleşme sürecinin yukarıda anlatıldığı biçimde bir “öğrenme süreci” sonrasında gelişeceğini düşünen Haas, bütünleşmenin hedefini yeni bir siyasi toplum yaratmak biçiminde derin bir anlamı olduğundan söz eder. Geliştirdiği teoriye göre ulus-üstü bütünleşme sürekli yayılarak genişleyen bir çizgi izlemektedir. Bu genişleme çerçevesinde “yayılma etkisi” (*spill-over effect*) kavramı önemli bir yer tutar.⁴⁵⁷ Haas tarafından önerilen bu kavrama göre ekonomide yaşanan bütünleşme temelli gelişmelerin (örneğin kömür ve çelik alanında işbirliğinin) önce ilgili sektörü etkileyerek daha fazla bütünleşmeyi getirmesiyle birlikte, bu gelişmelerin diğer sektörler de sıçraması söz konusu olacaktır.⁴⁵⁸ Ekonomik bütünleşmenin derinleşmesiyle de bunları düzenleme ihtiyacıyla siyasal nitelikli ulus-üstü bir otorite ortaya çıkacaktır.

Schmitter’in ifadeleriyle yayılma etkisi, hedeflerini gerçekleştirme bağlamında kazançlarından yeterince memnun olmayan aktörlerin, memnuniyetsizliklerini gidermek, bu amaçlarını gerçekleştirmek adına ilgili sektördeki ortak işbirliği kapsamını genişletmek veya orijinal sektörde işbirliğinin düzeyini artırmakla mümkün olacaktır.⁴⁵⁹ Bütünleşme projesi devam ettiği sırada ortak politikalar geliştirilirken, üyeler kendi özgün çıkarlarına bakmadan kendilerini bu kararlara katılmaya mecbur hissedecekler ve nihayetinde yeni bir merkeze güveni artırarak kolektif dış pozisyon alma durumuna yönelmeye zorlanacaklardır.⁴⁶⁰ Bu işleyişe daha genel olarak bakıldığında, bütünleşmenin devamı esnasında izlediği yol ve varacağı noktalar açısından Schmitter, neofonksiyonizmin yayılma (*spill-over*), dışsallaştırma (*externalization*) ve siyasallaştırma (*politicization*) olmak üzere üç hipotezinden söz eder. Burada yayılma, bütünleşmenin teknik alanlardaki taşmayı, dışsallaştırma, süreç dışında kalan üçüncü ülkelere karşı ortak bir tutum almayı, siyasallaştırmaysa yayılma süreciyle ortaya çıkan teknik işbirliğinin ortaklaşmayı getirecek siyasal alana doğru kayışını anlatmaktadır.⁴⁶¹

⁴⁵⁷ Rosamond, s. 59–60.

⁴⁵⁸ Lindberg, *Political Dynamics of European Economic Integration*, s. 10.

⁴⁵⁹ Philippe C. Schmitter, “Three Neofunctional Hypotheses About International Integration”, *International Organization*, Vol. 23, No. 1 (Winter 1969), s. 162.

⁴⁶⁰ Schmitter, “Three Neofunctional Hypotheses About International Integration”, s. 165.

⁴⁶¹ Schmitter, “Three Neofunctional Hypotheses About International Integration”, s. 162–166.

Yayılma etkisi kavramının farklı sınıflandırmaları olsa da esasen fonksiyonel ve siyasal olmak üzere iki temel boyutlu olduğu daha genel kabul görmektedir.⁴⁶² Fonksiyonel yayılma, “dallanma etkisi” doktrininden yola çıkılarak üretilmiştir. Ekonomide karşılıklı bağımlı bazı sektörlerde başlayan bütünleşme temelli aktivitelerin başarısının, diğer sektörlerde de benzer işlevsel gelişmeleri doğurmasını ifade etmektedir. Siyasal yayılma ise, bütünleşme sürecinde önemli olan aktörlerin kendi çıkarları doğrultusunda bütünleşmenin ilerlemesi için baskı oluşturulması anlamına gelmektedir.

Neofonksiyonalizme göre yayılma çerçevesinde bütünleşme farklı biçimlerde gerçekleşebilir. Bu bağlamda Haas ve Schmitter, bütünleşmenin filizlenmeye başlamasından önceki arka plana, filizlendiği sıraya ve işlerlik kazandığı sıraya göre olasılıklar üzerinde dururlar. Bütünleşmenin başarısı üzerinde etkili olan bu koşullar birlik öncesi değişkenler, birliğe giriş için yapılan müzakereler sırasındaki değişkenler, birliğin faaliyete geçmesi sonrasındaki değişkenlerden oluşurlar.⁴⁶³ Ekonomik bütünleşme sırasındaki değişkenlerse, hükümetlerin paylaşılan amaçlarının derecesi ile güçlerinin birlik içerisinde temsiliyetidir. Son olarak birliğin faaliyete geçmesi sonrasındaki süreç değişkenleriye, karar alma süreçleri, bütünleşme sonrası etkileşim oranları, hayal kırıklığı ya da kriz durumlarında üyelerin uyumudur.⁴⁶⁴

Neofonksiyonluzmin gelişmesiyle yayılma kavramına yeni anlamlar yüklenerek başlangıçtaki fonksiyonel yayılmadan siyasi yayılmaya doğru bir geçiş olması öngörülmektedir.⁴⁶⁵ Bütünleşme sürecini yine neofonksiyonel düzlemde ele alarak siyasal bir süreç olarak gören Lindberg ve Scheingold, yayılma etkisine üç bütünleşme mekanizmasını eklerler. Bunlardan birincisi karşılıklı olarak birbirini destekleme (*log-rolling*)

⁴⁶² Bunlarla birlikte McCormick, yayılmanın anlaşılabilmesi için fonksiyonel ve siyasal yayılmaya, standart farklarından dolayı gelişen teknik yayılmayı da dâhil eder. John McCormick, *Avrupa Birliği'ni Anlamak*, (Çev. Yusuf Şahin, Hasan Hüseyin Şahin), Ankara, Bigbang Yayınları, 2014, s. 36. Neofonksiyonalizmin yayılmaya siyasal öğeleri de ekleyerek yeni yayılma türlerini belirlediğini belirten Çakır, fonksiyonel ve siyasal yayılmaya ek, “uygulayimsal yayılma”, “coğrafi yayılma” ve “kolaylaştırılmış yayılma” gibi farklı türden yayılmaların bu kapsamda ele alındığını belirtir. Armağan Emre Çakır, *Avrupa Bütünleşmesinin Siyasal Kuramları*, İstanbul, Beta Yayınları, 2001, s. 36–37. Sözü edilen yayılma biçimleri konusunda başka eklemeler de vardır. Siyasi ve fonksiyonel yayılmaya ilaveten işlenmiş yayılma (*cultivated spillover*) bunlardan biridir. Jeppe Tranholm-Mikkelsen, “Neo-functionalism: Obstinate or Obsolete? A Reappraisal in the Light of the New Dynamism of the EC”, *Millennium-Journal of International Studies*, Vol. 20, No. 1 (1991), s. 3–4. Niemann ise politik, fonksiyonel ve işlenmiş yayılmaya ek olarak dışsal yayılma (*exogenous spillover*) toplumsal yayılma (*social spillover*) üzerine açıklamalar getirir. Arne Niemann, *Explaining Decisions in the European Union*, Cambridge, Cambridge University Press, 2006, s. 29–47.

⁴⁶³ Haas and Schmitter, s. 711.

⁴⁶⁴ Haas and Schmitter, s. 711–715. Roger D. Hansen, “Regional Integration: Reflections on a Decade of Theoretical Efforts”, *World Politics*, Vol. 21, No. 2 (January 1969), s. 244. Özdemir, *Avrupa Mantiği*, s. 76.

⁴⁶⁵ Yayılmanın neofonksiyonalizm gelişiminde yaşadığı dönüşüm için bkz. Rosamond, s. 59–65.

mekanizmasıdır. İkincisi farklı aktörlerin karşılıklı etkileşimleriyle yeni yaklaşımlar geliştirmeleri bağlamında aktör sosyalizasyonu (*actor socialization*) mekanizmasıdır. Son olarak üçüncüsüyse, bütünleşme sürecinde ortaya çıkan sonuçlar temelinde bütünleşmenin daha ileri götürülmesini destekleyen geribildirim (*feedback*) mekanizmasıdır.⁴⁶⁶

Devletlerarası işbirliği konusunda Schmitter'in neofonksiyonist modelinde bütünleşme, dört karar alma döngüsü şeklinde formüle edilir. Bunlar başlangıç (*initiation*), hazırlama (*priming*), dönüştürme (*transforming*) ve aşma (*transcending*) biçimindedir. Kendi içerisinde de alt katmanları bulunan her karar alma döngüsü, kurumsal düzenlemeler ve izlenen politikalar temelinde türdeş siyasi bir ortam zemini yaratır. Aynı zamanda bu döngüler bütünleşmenin başlangıçtan, aşma seviyesine kadar olan derecesini gösterir. Bir döngüden diğerine geçiş krizler aracılığıyla yaşanır. Bu geçişlerle birlikte bütünleşme sorunlarını çözmek maksadıyla her döngüde yeni bir karar alma sürecinin yaratımı sağlanır.⁴⁶⁷

Schmitter, bütünleşmenin yönelebilecekleri seçenekler bakımından karar verme döngülerinin kapsam (*scope*) ve düzey (*level*) açısından iki temel özellik taşıdığını belirtir. Bu bağlamda bütünleşmenin kapsamı, bütünleşmeye katılan üye devletlerin işbirliği aktivitelerinin sayısını niteler. Bütünleşmenin düzeyi ise, bütünleşmeye katılanların ortak kararlara riayet konusundaki arzularıdır.⁴⁶⁸ Böylece bütünleşmenin kapsamı süreçteki aktörlerin nicelik ve önemlerini, düzeyi ise onların sürece kendilerini adayıp yetki ve otorite verme konusundaki rızalarının göstergesidir.⁴⁶⁹ Tüm göstergeler üzerinden bütünleşmenin yöneleceği seçenekler bakımından ortaya çıkan aktör stratejileri aşağıdaki tabloda (bkz. Tablo 4) gösterilmektedir. Schmitter'e göre devletler siyasal topluluğa ulaşmak için bu tipolojide yer alan stratejileri seçerler.

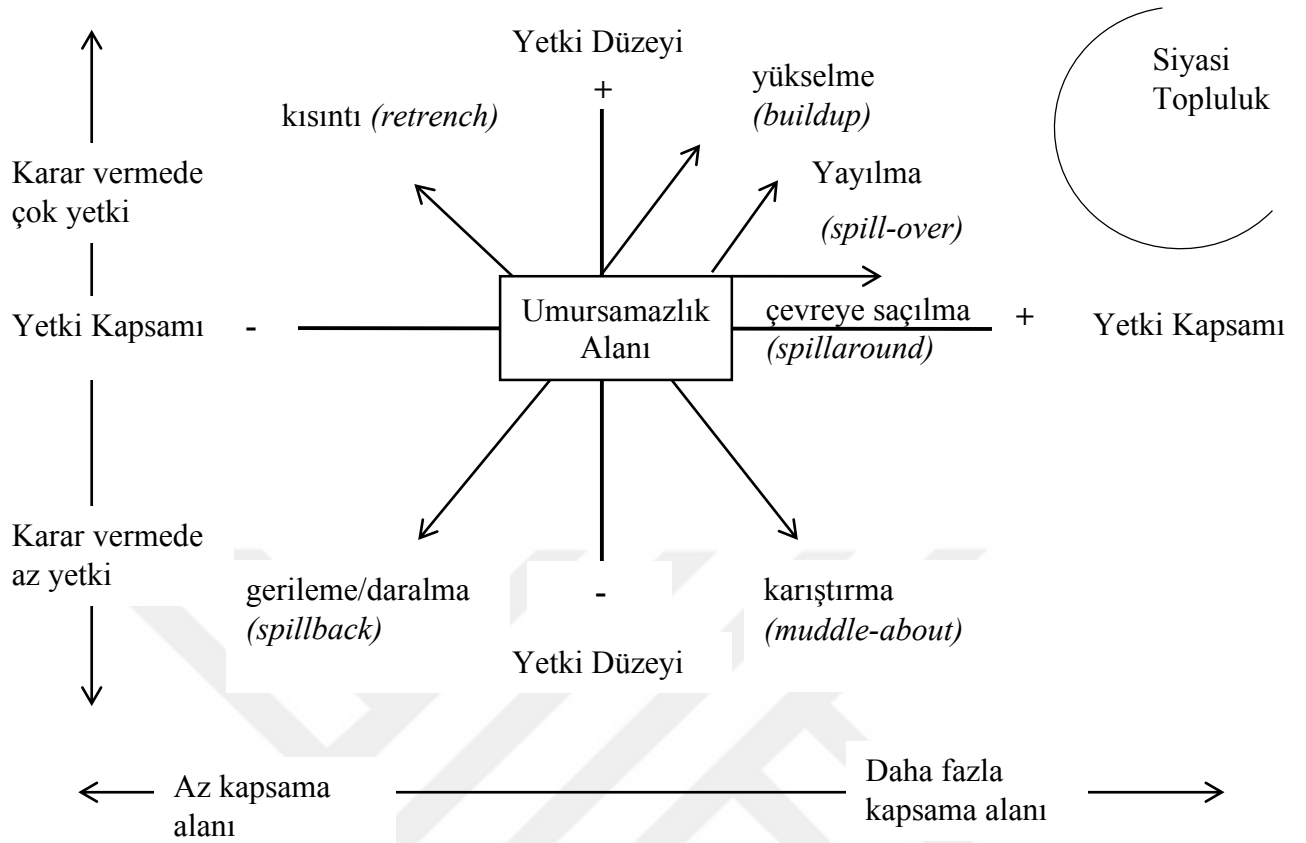
⁴⁶⁶ Leon N. Lindberg ve Stuart A. Scheingold, *Europe's Would-Be Polity: Patterns of Change in the European Community*, Englewood-Cliffs, New Jersey, Prentice-Hall, 1970.

⁴⁶⁷ Bu döngüler ve alt açıklamaları için bkz. Philippe C. Schmitter, "A Revised Theory of Regional Integration", *International Organization*, Vol. 24, No. 4 (Autumn 1970), s. 850–868.

⁴⁶⁸ Schmitter, "Three Neofunctional Hypotheses About International Integration", s. 163–164.

⁴⁶⁹ Özdemir, *Avrupa Mantığı*, s. 73.

Tablo 4: Alternatif Aktör Stratejilerin Çizimi

Kaynak: Philippe C. Schmitter, "A Revised Theory of Regional Integration", *International Organization*, Vol. 24, No. 4 (Autumn 1970), s. 845.

Haas'ın özellikle yayılma etkisi kavramı üzerinden ortaya koyduklarını geliştirmeyi deneyen uluslararası politikayı belirleyen ulusal ve ulus-ötesi seçkinler arasındaki etkileşimleri inceleyen Schmitter, tabloda görüldüğü üzere yayılma kavramı üzerine devletlere bütünleşme içinde yeni seçenekler sunan bir dizi kavram eklemiştir. Bütünleşme sürecinde yer alan ortak kurumun işlevlerindeki genişlemeye karşın yetkilerinde bir artış yaşanmaması durumunu çevreye saçılma (*spillaround*) kavramı anlatır. Eğer kurumun yetkileri artıyor, işlev alanında artma olmuyorsa yükselme (*buildup*) kavramı, devletlerin anlaşarak kurumun yetkilerini törpülemesi kısıntı (*retrench*) kavramı, kurumun yetkilerinde derinlik ile genişlik açısından yapılan azalmalar için gerileme/daralma (*spillback*) kavramları kullanılır. Bununla birlikte Schmitter tarafından bölgesel örgütleri tartışmaya davet etmek için, karıştırma (*muddle-about*) ve kapsama (*encapsulate*) kavramları önerilir.⁴⁷⁰

⁴⁷⁰ Schmitter, "A Revised Theory of Regional Integration", s. 845–846, Rosamond, s. 65.

Öte yandan, Haas'ın ve diğer neofonksiyonalistlerin ortaya koyduğu düşünceler bağlamında bütünleşmenin açıklanmasında yayılma etkisini yeterli bulmayan, söz konusu çalışmaların daha çok Avrupa ile sınırlı olduğunu düşünen Nye'in, neofonksiyonalist modele yaptığı katkı, bütünleşme süreci başladıktan sonra gelişen birbirleriyle bağlantılı "süreç mekanizması" ve "bütünleşme potansiyeli" kavramsallaştırmalarına dayalı olarak gelişir. Buna göre Nye, Haas'ın fikirlerini ve neofonksiyonalist teoriyi gözden geçirerek, bütünleşme sürecinin yedi süreç mekanizması ile desteklendiğini belirterek yeniden formüle eder. Bu süreçler şunlardır:⁴⁷¹

(i) Görevlerin işlevsel bağlantısı veya yayılma kavramı: Kurumlara biçilen görevlerin işlevsel bağlantılar ve yayılmaya doğrudan yol açmadığını, bu sürecin yayılmaya yol açabileceği gibi, tersi yönde daralma (spill-back) üretebileceğinin altını çizer. (ii) Etkileşimin artırılması: Artan iletişim ve etkileşim doğrultusunda ulusal siyasi aktörler daha etkin olacaktır. (iii) Bilinçli bağlantılarla koalisyon oluşturulması: Burada tekrar (spill-over) kavramı üzerinde duran Nye, politikacıların, uluslararası bürokratların ve çıkar gruplarının birbirleriyle bağlantılı konularda koalisyonlar oluşturmasından söz eder. Geniş kamu desteğiyle bütünleşme lehine bir gelişim sağlanabilecektir. (iv) Seçkinlerin sosyalizasyonu: Özellikle bürokratik grupların, seçkinlerin ülkelerindeki politikalar ve ana akım davranışlarda izole edilmeleri neticesinde bütünleşme sürecindeki aksaklıklar yabancılaşmalara yol açabilir. (v) Bölgesel grup oluşumu: Hükümet dışı veya ulus-ötesi bölgesel resmi ya da gayriresmî bölgesel gruplaşmaların, ulusal seviyedeki daha spesifik çıkar gruplarına oranla zayıf kalmasına neden olabileceği vurgulanır. (vi) İdeolojik ve kimliksel çekicilik: Bazı grupların ortak ideolojik ve kimliksel olarak uyumu, karşıt ulusal liderleri ve özel sektör gruplarını güçlendirmeye hizmet eder. (vii) Dış aktörlerin sürece dâhil olması: Uluslararası örgütler, hükümet dışı örgütlerin sürece katılımı uyum açısından önemli görülür.

Batılı olmayan örneklerin de bütünleşme için incelenmesini öneren Nye, bütünleşme sürecinin nasıl geliştiği konusunda bütünleşme potansiyelini olumlu yönde etkileyebilecek dört koşul ekler. Bunlar birimlerin ekonomik eşitliği veya simetrisi/uyumu, seçkinlerin tamamlayıcı/ortak değeri, üyelerde çoğulculuğun varlığı ile üye devletlerin uyum ve yanıt verme kapasiteleri olmaktadır. Daha sonra Nye, bütünleştirme sürecinin dört algısal şarttan etkilendiğini belirtir. Bunlardan birincisi sorunların çözüldüğü, karşıt çıkarlar konusunda mutabık kalındığı siyasallaşma algısıdır. İkincisi bütünleşen birimler arasında durumun, gücün ve ekonomik yararların değişimi gibi kritik konuların dağılımına dair algılamalardır. Üçüncüsü, bütünleşme sürecinde bütünleşmenin düzeyi ve kapsamının artırılması hakkında karar alıcıların karşılaştıkları baskılar karşısında kazançlarının dağılımı ile bütünleşmenin daha az tatmin edici alternatiflerinin olduğuna yönelik algılardır. Son olarak bütünleşen birimlerin üye olmayanlarla ilişkin genel bir duruş geliştirmelerinin gerekli olup

⁴⁷¹ Bu yedi sürece yönelik açıklamalar için bkz. Joseph S. Nye, "Comparing Common Markets: A Revised Neo-Functionalist Model", *International Organization*, Vol. 24, No. 4 (Autumn 1970), s. 803–812. Ayrıca bkz. Dougherty and Pfaltzgraff, s. 427–428.

olmadığı konusundaki dışsallaştırma algısıdır.⁴⁷² Tüm bunlar bütünleşmenin seyrini etkilemekte ve aktörlerin bütünleşmeye yönelik tepkilerini belirleyici nitelikler göstermektedir.

Neofonksiyonalistlerin çeşitli eleştirilere maruz kalsalar da⁴⁷³ farklı katkıları doğrultusunda ulus-üstü bütünleşmeyi tanımlamaya ve açıklamaya çalıştıkları görülmektedir. Farklılıklara karşın neofonksiyonalizmin genel varsayımları açısından birtakım uzlaşıları bulunmaktadır. Bu bağlamda neofonksiyonalistlere göre bütünleşme dinamik bir süreçtir. Bu süreçte hükümetler, bürokratlar ve özellikle ulus-üstü kurumlar arası ilişkiler oldukça önemlidir. Aktörlerin işbirliği temelli aldıkları kararlar, daha sonra kolektif kararların uygulanması için de devletlerin tercihlerini etkilemektedir. Böylece daha makro konularda karar alma uygulaması yaygınlaşmaktadır. Bütünleşme için kurumlar bir kez kurulduktan sonra onu yaratanlar tarafından kontrolü zorlaşmaktadır. Sorunlar arasındaki fonksiyonel bağımlılıklar, daha fazla işbirliği ve bütünleşme eğilimini teşvik etmektedir.⁴⁷⁴

4. Hükümetlerarası Yaklaşımlar

Uluslararası düzeyde bütünleşmede ayrı egemen bir otoritenin yaratılmasından ziyade işbirliği, pazarlıklar, görüşmeler gibi unsurları önemli gören hükümetlerarası yaklaşım ya da hükümetlerarasıcılık (*intergovernmentalism*), ulus-üstü bütünleşmeyi isminden de anlaşıldığı gibi hükümetlerarasında devam eden bir süreç olarak görür. Bu yönüyle özellikle federalizm ve neofonksiyonalizmin merkezîleşme ve uluslar-üstücü öğelerine tepki mahiyetinde⁴⁷⁵ onlardan daha farklı bir anlayışla bütünleşmenin ulus-devletleri ortadan kaldırmadan, devletlerin egemenlikleri devretmeden de mümkün olabileceğini gösteren bir yaklaşımdır. Siyasi müzakere süreçlerinin bir sonucu olarak ulus-üstü bütünleşme, bilinçli, daha önce tanımlanmış politik ve sosyo-ekonomik tercihler temelinde ulusal aktörler tarafından gerçekleştirilir. Bu yaklaşım açısından üniter devletler, devletletlerarası sistemin evriminden

⁴⁷² Nye, “Comparing Common Markets: A Revised Neo-Functionalist Model”, s. 812–821. Dougherty and Pfaltzgraff, s. 428–429.

⁴⁷³ Bu bağlamda neofonksiyonalizmin teorik ve ampirik zayıflıkları, önce Batı Avrupa’ya, daha sonra dünyanın az gelişmiş bölgelerinde bütünleşme sürecine uygulandığında en iyi şekilde gösterilebileceği iddia edilmektedir. Haas’ın çalışmaları açısından yapılan bir analiz için bkz. Hansen, s. 245–246. Ayrıca neofonksiyonalistlerin kendi kendilerine yaptıkları eleştirileri için bkz. Niemann and Schmitter, “Neofunctionalism”, s. 51–53.

⁴⁷⁴ Niemann, s. 27.

⁴⁷⁵ Çakır, s. 19.

çıkarlarını tanımlayan rasyonel aktörlerdir.⁴⁷⁶ Dolayısıyla üye devletler ve onların çıkarlarının ulus-üstü bütünleşmede merkezî bir nitelikte olduğu öne çıkarılır.

Hükümetlerarasıcılığa göre ulus-devletler, rasyonel bir bakış açısıyla kazançları, kayıplarından fazlaysa uluslararası alanda bütünleşme girişimlerine gidebilir. Hükümetler, potansiyel ortak kazançlarının daha fazla olacağı kurumlara egemenliklerini aktarırlar.⁴⁷⁷ Onlara göre, bu süreç, hükümetlerarasında işleyen bir süreçtir ve ulus-devlet korunarak da sağlanabilir. Süreç üzerinde devletlerin kontrolü esastır. Ortak kurumlar, sadece devletlerarası temsilcilerin karar almayı kolaylaştırmak nedeniyle oluşturulmuştur. Bütünleşme süreci, devletlerin ve onların egemenliklerinin üzerinde bir otorite oluşturmaya yönelik değil, işbirliği sonucunda ortaya çıkan bir durumu anlatır.

Hükümetlerarası yaklaşımların realist ve liberal olmak üzere iki versiyonu bulunur. Ulus-devletin geçirdiği evrim yanında gelecekteki konumuyla yakından ilgilenerek uluslararası düzeyde bütünleşmeyi anlamaya çalışan realist hükümetlerarası yaklaşım, işbirlikleri, güç kaygıları ve stratejik hesaplar gibi realist argümanlar etrafında sürece açıklamalar getirmeye çalışırlar. Bu analizlerde, devletlerin çıkar ve güç dengeleri gözetilir. Liberal hükümetlerarası yaklaşıma göre, devletlerin işbirliği çabaları yine realist versiyonda bulunan şekliyle ulusal çıkarlar doğrultusunda belirlenir. Ancak liberal hükümetlerarası yaklaşım, devletlerin içyapılarına ve taleplerine de dikkat ederek realist argümanlardan farklılaşır.⁴⁷⁸

Geleneksel egemenlik fikrinin artık eskidiğini düşünen, neofonksiyonelizme yönelik eleştirilerde bulunan Hoffman, uluslararası düzeyde bütünleşme süreçleriyle devletlerin etkisizleştiğine karşı çıkar. Hofmann, ulus-devletin ötesine geçme arayışlarının yeni ve daha geniş kapsamlı bir ulus-devlet yaratmakla ilgili olduğunu belirtir. Ona göre hikâye eski olsa da ölçek yenidir. Ölçek yeniyken, oyun eski olsa da ölçü yenidir.⁴⁷⁹ Buna göre “ulus-devlet, bugün eski şişelerdeki yeni şaraptır, ya da sıradan eski bir şişe içerisinde aynı eski şarap

⁴⁷⁶ Rosamond, s. 131.

⁴⁷⁷ Andrew Moravcsik, *The Choice for Europe: Social Purpose and State Power from Messina to Maastricht*, Ithaca, New York, Cornell University Press, 1998, s. 9.

⁴⁷⁸ Hükümetlerarasıcılığın realist ve liberal versiyonlarının detayları için bkz. Özdemir, *Avrupa Mantığı*, s. 82–92. Andrew Moravcsik and Frank Schimmelfennig, “Liberal Intergovernmentalism”, Antje Wiener and Thomas Diez (Eds.), *European Integration Theory*, Second Edition, New York, Oxford University Press, 2009, s. 67–87.

⁴⁷⁹ Stanley Hoffmann, “Obstinate or Obsolete? The Fate of the Nation-State and the Case of Western Europe”, *Daedalus*, Vol. 95, No. 3 Tradition and Change, (Summer 1966), s. 911.

değildir.”⁴⁸⁰ Durum böyle olunca, ulusal hükümetler tarafından temsil edilen ulus-devletler, uluslararası ilişkilerin hâlâ en önemli aktörüdür. Burada uluslararası bütünleşmeye yön vermede ulusal çıkarlar, amaçlar ve gelişmeler karşısında alınan pozisyonların belirleyiciliği vurgulanır. Uluslararası düzeyde bütünleşme süreçlerinde devletlerin çıkarlarının peşine düşmeleri neticesinde yine çıkarlarına uygun biçimde anlaşmalar oluşturmasıyla gelişim sağlanmaktadır. Dolayısıyla söz konusu süreç, Hoffman için devletlerin çıkarlarını için imzaladıkları anlaşmalar bütünüdür.

İşbirliğinin nedenlerini devletlerin içyapılarında arayan liberal hükümetlerarası yaklaşımların önemli ismi Andrew Moravcsik’tir.⁴⁸¹ Bütünleşmenin devletlerüstü değil de devletlerarasında hükümetler aracılığıyla yürüdüğünü savunan Moravcsik, görüşlerini neofonksiyonel yaklaşımının noksanları üzerinden temellendirir. Önemi teslim etmekle birlikte, neofonksiyonelizmin genel teorik altyapı ile temellenmemiş olmasından ileri gelen birkaç eksikliği bulunduğu dikkat çeken Moravcsik, neofonksiyonalizm bütünleşmede yayılmacı ve kademeli bir geçiş öngörmesine karşılık, yayılmanın ekonomik alanın ötesinde siyasal alanda ciddi karşılık bulamadığını belirtir. Buna ek olarak neofonksiyonalizm, farklılıkları minimize etme konusunda başarı sağlasa bile, nihai olarak bütünleşmenin gideceği uğrak bakımından belirsizliklerle doludur.⁴⁸²

Hoffmann’ın bütünleşmede devletlerin çıkarlarının belirleyiciliğine yaptığı vurgu, Moravcsik’in düşüncelerinde de görülür. Moravcsik’e göre liberal hükümetlerarasıcılığın özünde rasyonel devlet davranışları varsayımı, ulusal çıkar düzenlemelerinin liberal teorisi ve devletlerarası pazarlıkların hükümetlerarası analizi olmak üzere üç temel öge vardır.⁴⁸³ Ekonomik olarak karşılıklı bağımlılığın faydaları ile zararları, ulusal tercihler üzerinde belirleyici olurken, hükümetler de vatandaşları için bu tercihlerden kendilerini oluşturan

⁴⁸⁰ Hoffmann, s. 908–909.

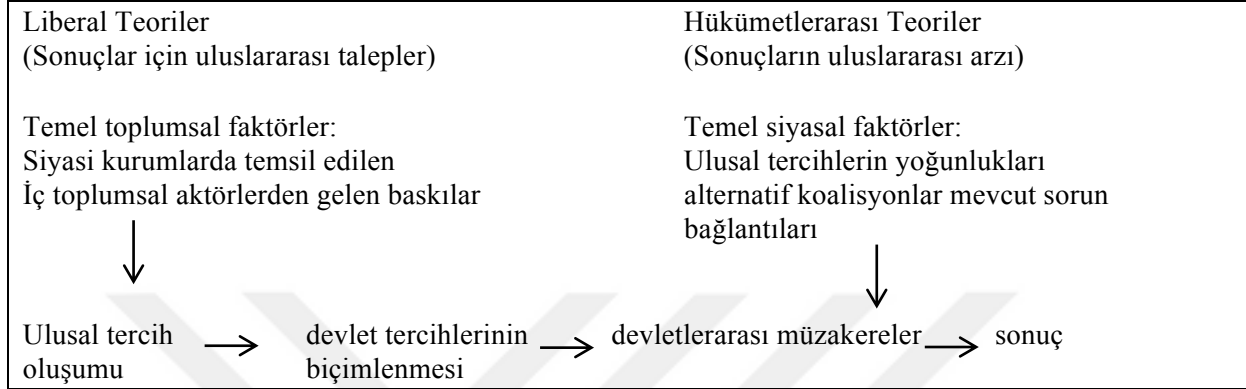
⁴⁸¹ Moravcsik, bu yaklaşımını 1990’lı yılların başından itibaren ortaya koyar. Buna göre devletler özellikle ülke içerisindeki baskılardan kurtulabilmek yanında çıkarlarının uyuşması neticesinde işbirliği ve bütünleşme girişimlerine girişmektedirler. Andrew Moravcsik, “Negotiating the Single European Act: National Interests and Conventional Statecraft in the European Community”, *International Organization*, Vol. 45, No. 1 (Winter 1991), s. 19–56.

⁴⁸² Moravcsik’in neofonksiyonel yaklaşıma yönelik eleştirileri için bkz. Andrew Moravcsik, “Preferences and Power in the European Community: A Liberal Intergovernmentalist Approach”, *Journal of Common Market Studies*, Vol. 31, No. 4 (December 1993), s. 474–477. Andrew Moravcsik, “The European Constitutional Compromise and the Neofunctionalist Legacy,” *Journal of European Public Policy*, Vol. 12, No. 2 (April 2005), s. 349–386.

⁴⁸³ Moravcsik, “Preferences and Power in the European Community”, s. 480.

iradeye en yakınını hayata geçirmekle görevlidirler.⁴⁸⁴ Bütünleşmenin anlaşılabilirliği açısından ulusal liderlerin devletin iç siyasetinden türeyen ulusal tercihlere göre rasyonel olarak seçtiği kararlar önemlidir. Bu doğrultuda Moravcsik, liberal hükümetlerarasıcılığın çözümleme çerçevesi aşağıdaki tabloda (bkz. Tablo 5) sunulmaktadır:

Tablo 5: Liberal Hükümetlerarasıcılığın Analiz Çerçevesi

Kaynak: Andrew Moravcsik, “Preferences and Power in the European Community: A Liberal Intergovernmentalist Approach”, *Journal of Common Market Studies*, Vol. 31, No. 4 (December 1993), s. 482.

Bu analiz çerçevesi doğrultusunda Moravcsik, liberal hükümetlerarasıcılığı, büyük pazarlığa dayandırdığı teorisini üç aşamalı biçimde oluşturur. Buna göre öncelikle ekonomik veya jeopolitik çıkarlar çerçevesinde devletlerin tercihleri belirlenir. Bunu takiben devletlerarası pazarlıklar neticesinde uzlaşmaya varılır ve son olarak da devletlerin sorumluluk verdikleri kurumların karar alma mekanizmaları etkili olur.⁴⁸⁵

5. Toplumsal Etkileşimcilik

Diğer bir uluslararası bütünleşme yaklaşımı, fonksiyonalizmle ve neofonksiyonalizme paralel olarak gelişen 1950’li yıllardaki çalışmalarıyla güvenlik ile bütünleşme arasında bir bağ kurarak “güvenlik toplulukları” adı verilen teorisini ortaya atan Karl W. Deutsch’un önderliğinde biçimlenen toplumsal etkileşimcilik (*transactionalism*) ya da diğer adlarıyla iletişim veya işlemselcilik yaklaşımıdır. Toplumsal etkileşimcilik, büyük ölçekli bir sosyopsikolojik toplumun oluşturulmasına odaklanarak uluslararası bütünleşme (topluluk oluşumu süreci olarak) ile toplumsal iletişim (işlem kalıplarındaki değişiklikler olarak) arasındaki ilişkiyi yakalamaya çaba sarf eden sistematik bir girişimdir.⁴⁸⁶ Bu çerçevede ekonomik ve

⁴⁸⁴ Moravcsik, “Preferences and Power in the European Community”, s. 481.

⁴⁸⁵ Moravcsik, *The Choice for Europe*, s. 24.

⁴⁸⁶ Dimitris N. Chrysochoou, *Theorizing European Integration*, Second Edition, London, New York, Routledge, 2009, s. 25.

kültürel temelde haberleşme ile iletişim nitelikli etkileşimlerin devletlerin bir araya gelerek siyasal topluluk oluşturmaları üzerinde etkili olduğu vurgulanır.⁴⁸⁷

Bütünleşmenin evrimci bir çizgide doğrusal olarak ilerlediği konusunda neofonksiyonalizmle ortak yanları bulunan toplumsal etkileşimcilik, tıpkı onun gibi siyasi bir topluluğun oluşumunu öne çıkarır. Daha çok gruplar arasındaki etkileşimler çerçevesinde hem grupların kendi içinde hem de dışında cereyan eden etkileşimlerin sıklığının topluluk oluşturup oluşturumamasıyla yakından ilgilenmektedir. Ortak siyasi değerler, tutumlar, tepkiler, psikolojik etkiler gibi unsurların yanı sıra, serbest ticaret ve kişilerin serbest dolaşımı konularındaki kolaylıklar üzerinde durulmaktadır.⁴⁸⁸ Ana hipotezine göre devletlerarasındaki iletişim düzeyi, devletlerarasında topluluk duygusu üzerinde ortak işlemsel ağların kurulmasıyla gerçekleştirilir.⁴⁸⁹

Toplumsal-siyasal boyut çerçevesinde bütünleşmeyle güvenlik ilişkisi açısından Deutsch'un çalışmalarının önemli bir yeri vardır. Avrupa bütünleşmesinden ziyade transatlantik güvenliğine odaklanan bu çalışmaların asıl kaygısı, barış ve güvenliği temel alan bir siyasal toplum oluşumunun koşullarını irdelemektir.⁴⁹⁰ Deutsch, belli bir toprak parçası üzerinde erişilen “topluluk duygusu” (*sense of community*) ve o toprak parçası üzerinde yaşayan insanlar arasında güvenilir “barışçıl değişim” (*peaceful change*) beklentilerini karşılayabilecek kurum ve pratiklerin hayata geçirilmesini önermektedir. Topluluk duygusu kavramıyla, bir grubun parçası olan bireylerin, ortak toplumsal sorunların barışçıl değişim süreçleriyle çözülebilmesi gerektiğine dair oydaşmayı kasteden Deutsch, barışçıl değişim kavramıyla, toplumsal sorunların büyük çapta fiziksel güce başvurmadan kurumsallaşmış prosedürlere göre çözümü olduğunu belirtir.⁴⁹¹

Deutsch'un bütünleşmeyle işaret ettiği şey, hatırlanacağı üzere belirli bir bölge içerisinde topluluk duygusuna ulaşılması ve üyelerin uzun vadede şiddet olasılığını saf dışı

⁴⁸⁷ Nilüfer Karacasulu, “Avrupa Entegrasyon Kuramları ve Sosyal İnşacı Yaklaşım”, *Uluslararası Hukuk ve Politika Dergisi*, Cilt 3, Sayı 9 (2007), s. 86.

⁴⁸⁸ Dedeoğlu, *Adım Adım Avrupa Birliği*, s. 39–40.

⁴⁸⁹ Rosamond, s. 44.

⁴⁹⁰ Bu çerçevede geliştirilen çalışma için bkz. Karl W. Deutsch, Sidney A. Burrell, Robert A. Kann, Maurice Lee, Jr., Martin Lichterman, Raymond E. Lindgren, Francis L. Loewenheim, Richard W. Van Wagenen, *Political Community and the North Atlantic Area: International Organization in Light of Historical Experience*, Princeton, Princeton University Press, 1957.

⁴⁹¹ Deutsch, vd., *Political Community and the North Atlantic Area: International Organization in Light of Historical Experience*, s. 5.

birakacak barışçıl değişim beklentilerinin güvencede altına alınacağı güçlü kurum ve pratiklerin sağlanmasıdır. Devletlerarasında topluluk duygusunun da karşılıklı işlemler ağıının tesisine bağlı olacağını iddia eden Deutsch'a göre bütünleşme aşağıdan yukarıya evrilen biçimde olgunlaşacaktır. Buna göre belirli bir toprak parçası üzerinde kurumsal temelde topluluk duygusunun elde edilmesi, sözü edilen topraklarda yaşayanların barışçı bir dönüşümünü uzun vadede sağlayacaktır. Böylece paylaşılan toplumsal ortaklıklar etrafında devlet ve toplum arasında güçlü bir bağ oluşacak, bunun da kanunlarla işleyişi belirli olan bir sonuç doğuracağı şeklinde bir evrim yaşanacaktır.

Deutsch, bütünleşmenin halkların ve hükümetlerin tek bir birim oluşturacak şekilde birleştirilmesi anlamına gelmediğini, aksine güvenlik topluluğunu ikiye ayrılması gerektiğini dile getirir. Deutsch, güvenlik topluluğu kavramını, bütünleşmiş bir insan topluluğu biçiminde ele alır. Güvenlik topluluğu, belirli bir bölgede uzun vadede şiddet kullanımını kısmen ya da tamamen devre dışı bırakma olasılığının olduğu alanı anlatır. Sözü edilen bölgede, bütünleşme içerisinde yer alan üyelerin güvenliği esastır. Bu açıdan kaynaşmış (*amalgam*) güvenlik topluluğu ile çoğulcu güvenlik topluluğu olmak üzere iki tür güvenlik topluluğu bulunur.⁴⁹² Kaynaşmış güvenlik topluluğu, tarafların tek bir hükümet kurmasını nitelendirir.⁴⁹³ Çoğulcu güvenlik topluluğuyse birden fazla egemen hükümetin işbirliği temelli kurulan ilişkisini anlatmaktadır.⁴⁹⁴ Çoğulcu güvenlik topluluğunun oluşması bakımından üç önemli unsur söz konusudur: Ortak değer yargılarına sahip olma ve karar vericilerin uyumlu olması, üyelerin birbirlerinin tavırları konusunda öngörülü olmaları ve son olarak siyasi birimlerin birbirlerinin ihtiyaçlarına yanıt verebilme kapasitesine sahip olmalarıdır.⁴⁹⁵

⁴⁹² Deutsch, vd., *Political Community and the North Atlantic Area: International Organization in Light of Historical Experience*, s. 5-6.

⁴⁹³ Kaynaşmış güvenlik topluluğu, iki veya daha bağımsız birimin, daha geniş bir birimde resmi olarak bazı ortak yönetim biçimleriyle birleşmesi demektir. Tek bir hükümete sahip olan bu ortak yönetim, üniter ya da federal olabilir. Örneğin Amerika Birleşik Devletleri bu türden bir güvenlik topluluğudur. Kaynaşmış topluluk olma şartları, Deutsch ve arkadaşları tarafından şu şekilde sıralanır: "karşılıklı değerlerin uyumluluğu, ayırt edici bir hayat tarzı, daha güçlü ekonomik bağ veya kazanç beklentisi, politik ve idari yeteneklerde göze çarpan bir artış, yüksek ekonomik büyüme, sağlam sosyal iletişim ağıları (coğrafi olarak ülkeler arasında, sosyal olarak farklı sosyal katmanlar arasında), genişleyen bir siyasal seçkin, kişilerin dolaşımındaki artış, iletişim ve işlem faaliyetlerini çoğaltma, grup rollerinin karşılıklı değişimi ve davranışların karşılıklı tahmin edilebilirliğidir." Deutsch, vd., *Political Community and the North Atlantic Area: International Organization in Light of Historical Experience*, s. 58, Dougherty and Pfaltzgraff, s. 432.

⁴⁹⁴ Çoğulcu güvenlik toplulukları ise birleşmeye gerek kalmadan iki ayrı hükümet birimine sahip bir yüksek karar mercii altında bir araya gelinen güvenlik topluluğudur. Deutsch, vd., *Political Community and the North Atlantic Area: International Organization in Light of Historical Experience*, s. 6.

⁴⁹⁵ Çoğulcu güvenlik topluluğunun özellikleri için bkz. Deutsch, vd., *Political Community and the North Atlantic Area: International Organization in Light of Historical Experience*, s. 65-69, Ayrıca bkz. Dougherty and Pfaltzgraff, s. 432.

Özellikle çoğulcu güvenlik topluluğu çerçevesinde topluluk algısının önemine dikkat çeken Adler ve Barnett'e göre, güvenlik toplumunun oluşumunda paylaşılan kimlik ve ortak değerler oldukça önemlidir.⁴⁹⁶ Ortak değerler ve kimliklerin inşa edildiğini ileri süren Adler ve Barnett, çoğulcu güvenlik topluluğu modelinde “topluluk algısı” (*sense of community*) ile karşılıklı sempati ve bağımlılığa, “biz hissine”, güven ve karşılıklı düşünceye, kimliğin bir parçası olarak kendini tanımlama ve çıkarlara, karşılıklı olarak başarılı bir şekilde davranışların önceden kestirilebilirliğine, kısaca karar sürecinde yanıt verilebilirliğe, gereksinimlerin algılanmasına ve karşılıklı iletişimin dinamik sürecine işaret etmektedirler. Onlara göre güvenlik toplulukları yeni doğan, gelişen ve olgunlaşmış olmak üzere üç aşamada gelişir. Olgunlaşmış olan güvenlik topluluklarıysa gevşek ve sıkı bir şekilde bağlanmış olarak sınıflandırılabilir. Yeni doğan bir güvenlik topluluğunda barış içinde değişime dair güvenilir beklentilerini koruyan egemen devletlerden oluşan ulus-ötesi bir bölge gözlemlenebilir.⁴⁹⁷

6. Kurumsal Yaklaşımlar

Kurumsal yapılar olmadan bütünleşmenin uluslararası düzeyde somutlaşması pek olanaklı değildir.⁴⁹⁸ Nitekim şimdiye kadar ele alınan yaklaşımlar için de kurumların ulus-üstü bütünleşme için önemi göz ardı edilemez. Ulus-üstü bütünleşmenin gerçekleşebilmesi için yasama, yürütme ile yargı organları gibi ortak ve resmî kurumlara ihtiyaç bulunduğu birçok yaklaşım açısından kabul edilmektedir. Ancak bunlara kıyasla kurumsal yaklaşım, ulus-üstü bütünleşmenin ilerlemesi açısından geliştirilen siyaseti belirleyen kurumların ve kurumsallaşmanın önemini daha fazla öne çıkarır. Bu doğrultuda gelişen “kurumsalcılık” (*institutionalism*), organizasyon, toplumsal düzen ya da toplum içinde insan eylemlerinin anlaşılmasında kurumların ve kurumsallaşmanın rolünü vurgulayan bir yaklaşımdır.⁴⁹⁹ Kurumların siyaset alanında tercihleri sonuçları bağlamında etkileşimleri incelemeye ortaya çıkan kurumsalcılık, siyasal mücadelelere egemen kurumsal düzenlemelerle aracılık etmekte, ulusal politikalarından ulus-üstü egemenlik paylaşımına yönelik geçişteki kurumsal

⁴⁹⁶ Emanuel Adler and Michael Barnett, “Introduction and Theoretical Overview”, Emanuel Adler and Michael Barnett (Eds.), *Security Communities in Theoretical Perspective*, Cambridge, Cambridge University Press, 1998, s. 6–9.

⁴⁹⁷ Emanuel Adler and Michael Barnett, “Framework for the Study of Security Communities”, Emanuel Adler and Michael Barnett (Eds.), *Security Communities in Theoretical Perspective*, Cambridge, Cambridge University Press, 1998, s. 30–33.

⁴⁹⁸ Özdemir, *Avrupa Mantığı*, s. 93.

⁴⁹⁹ James G. March and Johan P. Olsen, “The Institutional Dynamics of International Political Orders”, *International Organization*, Vol. 52, No. 4 (Autumn 1998), s. 948.

düzenlemelerle ilgilenmektedir. Bu bağlamda kurumsalcılık, siyasal süreçler, davranışlar ve değişim gibi unsurlar üzerinde kurumların önemini ortaya koymaya çalışır.

1980’li yıllardan itibaren kurumsalcılıktan evrilen “yeni-kurumsalcılık” (*new-institutionalism*) ise, kurumların resmi ve hukuki yapılarının yanında, gayriresmî yönetimlerin de dikkate alınması suretiyle pek de görünür olmayan kurumsal değerlere odaklanır.⁵⁰⁰ Eski veya geleneksel kurumsalcılık ile arasındaki temel fark, karar verici kurumların resmi güçleri ile yapılarını analiz etmenin ötesine geçmeyen kurumsalcılık karşısında yeni-kurumsalcılık kurumları geniş bir yelpazede resmi ve gayriresmî prosedürleri, uygulamaları, ilişkileri, gelenekleri ve normları dahil ederek incelemesidir.⁵⁰¹ Bu açıdan siyasal güç mücadelelerini yürüten ve tarafsız nitelikli resmî kurumlar değil, her türlü kurumsal yapının etkileşimlerini ele alınmaktadır.

Yeni-kurumsal yaklaşımlar içerisinde Hall ve Taylor’a göre üç kategori bulunur. Bunlardan birincisi tarihî kurumsalcılık (*historical institutionalism*), ikincisi rasyonel tercih kurumsalcılığı (*rational choice institutionalism*), üçüncüsü sosyolojik kurumsalcılık (*sociological institutionalism*) şeklindedir. Tarihî kurumsalcılar, tarihsel düzlemde üretilen politikaların, aktüel politik davranışlar üzerinde sınırlayıcı ve belirleyici olduğunu dile getirirler. Sosyolojik kurumsalcılık, kurumların kendilerine has belirli kültür ve normlar etrafında biçimlendiği düşüncesini öne çıkarır. Sosyolojik kurumsalcılar, kurumların kültürel kimliğine ve bunun içerisinde aktörlerin toplumsallaşmasına önem veririler. Bütünleşme sürecindeki aktörlerin tercih ve kimliklerinden kurumlar ve normlar bağımsız değildir. Liberal hükümetlerarasıcılık ile yakın özellikleri bulunan rasyonel tercih kurumsalcılığı yaklaşımı, aktörlerin kurumsal kurallar çerçevesinde aktörlerin kendi tercihlerini belirlemesiyle ilgilidir. Rasyonel tercih kurumsalcılığı, kurumların fayda-maliyet beklentileri çerçevesinde hareket ettiklerini savlar.⁵⁰²

⁵⁰⁰ Bu yaklaşım açısından önemli tartışmaların yürütüldüğü bir çalışma için bkz. Peter B. Evans, Dietrich Rueschemeyer, and Theda Skocpol, *Bringing The State Back In*, Cambridge, Cambridge University Press, 1985.

⁵⁰¹ Neill Nugent, *The Government and Politics of the European Union*, Fourth Edition, London, Macmillan, 1999, s. 516.

⁵⁰² Peter A. Hall and Rosemary C. R. Taylor, “Political Science and the Three New Institutionalisms”, *Political Studies*, Vol. XLIV (1996), s. 936–957. Bu kategoriler hakkında daha geniş açıklamalar için bkz. Özdemir, *Avrupa Mantiği*, s. 95–99.

7. Çok Düzeyli Yönetişim

Ulus-üstü bütünleşmeyi incelerken yönetim alanındaki çeşitlenmelere dikkat çekerek bireysel aktörlerin önemini vurgulayanlar, yaptıkları çalışmalarıyla çok düzeyli yönetim (*multi-level governance*) adı verilen yaklaşımı ortaya koymuşlardır. Bu yaklaşım genel olarak Avrupa bütünleşmesini referans alarak, ulus-üstü bütünleşme sürecini, siyasi karar alma ve uygulama süreçleri açısından “yönetişim”⁵⁰³ kavramıyla açıklamaya çalışmaktadır. Siyasi yönetişimin birden çok düzey arasındaki yetki dağılımı olarak belirlendiğini savunan çok düzeyli yönetişim yaklaşım, bütünleşme politikalarının hiyerarşik olmayan, çok katmanlı bir dönüşüm geçirdiğini öne çıkarmaktadır. Bu yaklaşımla ulusal ve ulus-üstü olduğu kadar ulus-altı etkileşiminin de önemini giderek arttığını vurgulanır. Bunun yanında yerel unsurlara da bütünleşme sürecinde yönetim kademeleri konusunda önemli bir yer ayrılır.

Bu yaklaşımın ortaya çıkması açısından önemli iki isim olan Hooghe ve Marks, çok düzeyli yönetişimin Avrupa odaklı bütünleşme çalışmaları açısından devlet-merkezli (*state-centric*) açıklamalardan farklı bir model olduğunu belirtirler. Devlet-merkezli açıklamalar, genelde devletlerin, özelde ulusal hükümetlerin spesifik politika amaçlarını sınırları belirli ulus-üstü kurumlar tarafından alınan kararlarda nihai belirleyici oldukları varsayımından hareket ederler. Çok düzeyli yönetişim, ulusal hükümetlerin önemini kabul etmekle birlikte, siyasetin oluşturulmasında ve kararların alınmasında ulusal hükümetlerin tekelden çıkan bir çeşitlenme olduğunu, siyasi alanların birbirine bağımlı hale geldiğini savunmaktadır. Çok düzeyli yönetişim yaklaşımı, siyasal alanların içiçe geçmiş olmaktan ziyade birbirine bağlı olduğu savını ileri sürerek iki tipten oluşmaktadır.⁵⁰⁴ Ulusal, ulus-altı ve ulus-üstü bir kurumsal etkileşimin koordineli bir biçimde politik süreçlerde bir arada yer aldığı bir siyasal ortamı öngörmektedir. Kolektif karar verme mekanizmaları, bireysel olarak devlet yöneticilerinin kontrollerinin kaybolmasına neden olur. Karar verme süreçlerinin devlet yöneticileri tarafından tekelleştirilmesine karşı olarak karar verme becerileri farklı düzeylerdeki aktörler tarafından paylaşılmaktadır.⁵⁰⁵

⁵⁰³ En temel düzeyde yönetişim, bir toplumun kolektif tercihler yapma ve uygulama araçlarını geliştirme kapasitesini ifade etmektedir. Yönetişim kavramı için bkz. B. Guy Peters and Jon Pierre, “Governance Approaches”, Antje Wiener and Thomas Diez (Eds.), *European Integration Theory*, Second Edition, New York, Oxford University Press, 2009, s. 90–93.

⁵⁰⁴ Bu tiplere yönelik olarak bkz. Liesbet Hooghe and Gary Marks, “Unraveling the Central State, but How? Types of Multi-Level Governance”, *The American Political Science Review*, Vol. 97, No. 2 (May 2003), s. 236–239.

⁵⁰⁵ Liesbet Hooghe and Gary Marks, *Multi-Level Governance and European Integration*, Lanham, Boulder, New York, Toronto, Oxford, Rowman&Littlefield, 2001, s. 3–4.

C. Ulus-Üstü Bütünleştirme Yöntemleri

Ulus-üstü bütünleşmenin nihai amacının aktörleri üst bir siyasal yapı altında bütünleştirmeye yönlendirme temelli bir yöntem takip ettiği görülmektedir. Yukarıda da görüldüğü üzere ulus-üstü bütünleşme teorisyenleri tarafından bu çerçevede doğmakta olan ekonomik ve siyasal yapıları incelemek için farklı araçlar, yöntemler ve öneriler buna paralel olarak gelişmektedir. Bu teoriler, her ne kadar süreç odaklı ve Avrupa bütünleşmesini öne çıkaran yönleriyle gelişmeler de öne sürdükleri argümanlar, kullanılacak yöntem ve araçlar bakımından ulus-üstü bütünleşmenin işleyişine etki edebilmektedir. Örneğin ulus-üstü bütünleşme sürecine belirli bir form vermeye çalışan başta federalizm, bütünleşme sürecine dair yöntemleri de sunar. Ulus-üstü bütünleşmenin bir bölgede, bir sektörde başlayıp başka bir coğrafya veya alana doğru gitmesini amaçlayan neofonksiyonel bir yön izlediğine dair açıklamalar ile teoriler bu süreçlere dair bir yönlendirme yapmaktadır.

Ulus-üstü bir yapının inşa edilmesi doğrultusunda gerekli kurumsal mekanizmaların tesisi ve işletilmesi açısından aktörlerin hukuk, ekonomi ve siyaset üzerinden geliştirdikleri ortaklaşmaların niteliğine göre değişen yöntem ve araçlara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu doğrultuda liberal, sosyalist ya da dinsel temelli olarak gelişen ulus-üstü bütünleşme biçimleri açısından farklı bütünleşme araç, yöntem ve perspektifleri ortaya koyulabilir. Ortak deneyim ve fikirleri paylaştığı düşünülen aktörler süreçte varsa, çeşitli hedefleri hayata geçirmek için oluşturdukları kurallar suretiyle siyasal birimler (ulus-altı, ulusal veya ulus-ötesi) arasındaki etkileşimin artan düzeylerini yönetmek zorunluluğu ortaya çıkar. Süreçler, bilinçli bir strateji ya da öngörülemez bir toplumsal ve ekonomik etkileşimle de ortaya çıkabilmektedir. Bu süreçlerdeki aktörler farklı fikir ve gündemlere sahip olabildiklerinden aralarındaki uyumun temin edilmeye çalışılması önemlidir. Bu nedenle aktörler arasında süreç boyunca etkileşim arttıkça, karar verici mekanizmalara olan ihtiyacın da aynı doğrultuda artması beklenecektir. Dolayısıyla çıkarları, kültürleri, değerleri ekseninde farklı toplumları birbirine bağlama ya da bu toplulukları birbirine muhtaç hale getirme burada temel araç ve yöntemlerin de yönünü tayin etmektedir.

Ulusal birimlerin üstünde, onların yerine birlikte çalışan ulus-üstü kurumlar tarafından kararların alınabilmesi, eşgüdümünün sağlanması için ortak bir kurumun oluşturulması öncelikli olarak gereklidir. Bunlar esasen farklı toplumları bir araya getirerek birbirini destekleyen, kimi zaman da birbirine muhtaç hale getiren ortaklıkları bulma, yoksa da

oluşturma yönlü politikalarla desteklenir. Kimlikler, çıkarlar, değerler gibi soyut farklılıkları bir arada tutarken kaynakların kullanımıyla ilgili olarak birimleri birbirine bağlı hale getirmek için birleştirici mahiyette ya da birleştirmeyi dolaylı biçimde destekleyecek düzeyde ayrıştırıcı politikalar gerekir. Ayrıca ulus-üstü bütünleşmeyi gerçekleştirme amacıyla mevcut kimlik formları üzerinde etkiye bulunmak için etnik ve kültürel çoğulculuk temelinde liberal ve çokkültürcü politika yöntemleri başka bir alternatiftir. Bunun dışında SSCB örneğinde olduğu üzere kültürel ve kimliksel ayrışmayı derinleştirerek tarafları kontrol edebilecek politikalar devreye sokulur.

Ulusal bütünleşmenin sağlanması için milliyetçilik ideolojisine, uluslaştırma araçlarına, asimilasyon gibi türdeşleştirici yöntem ve araçlara başvurulurken, ulus-üstü bütünleşme süreçlerinin toplulukları bütünleştirmek üzere yöntem ve araçları bakımından bunların dışında birkaç alternatif bulunmaktadır. Ulus-üstü bütünleşme süreçleri, paylaşılan bir amaç etrafında devletlerin yeni ve ortak, kendilerinden daha geniş bir siyasal ve ekonomik bir birlikteliği oluşturmaları ya da bu türden birlikteliklere katılımıyla gelişmektedir. Bu süreçler, zamanın herhangi bir kesitinde, aktörlerin kendilerinin oluşturdukları ya da sonradan iştirak ettikleri ulus-üstü bir yapıya yetkilerini aktarmaları ekseninde işlemektedir. Böylesine özgün bir yapıyla ulaşılmak istenen esas amaç, kaynaşmış, barışçıl bir şekilde bir arada yaşayan bir topluluğun, ekonomik ve siyasal açıdan ortaklaşa politikalar üreten bir üst-yapı oluşturmaktır. Buna uygun kuramsal tasarım da bu yetkileri özgün bir işleyiş mantığıyla ortak politikalara yansıtmakta, tüm bileşenlerini oluşturan toplulukları etkileyen yeni bir kimlik ve egemenlik anlayışı geliştirip yerleştirmeye çalışmaktadır. Dolayısıyla ulus-üstü bütünleşme süreçleri egemenliğin kullanımı, üretimin, ticaretin ve ekonominin yönetimi, güvenliğin sağlanma biçimleri, dış politikanın belirlenmesi ile kimlik-vatandaşlık ilişkileri gibi birçok konuda ulusal bütünleşme süreçlerine benzer ya da farklı modellerin uygulanmasını gündeme getirmektedir.

Ulus-üstü yönetim mekanizması, politikalar bağlamında bağlayıcı kurallar oluşturma yetkisini ana organlar aracılığıyla kullanmasına karşın, ulus-üstü yapıyı oluşturan birimlerin egemenlik ve hukuksal yetkilerinin geçerli olduğu bir sistemin varlığını bir arada sürdürmesi bir başka seçenek olarak değerlendirilebilir. Buna karşılık ulusal merkezî kurumlardan yerele doğru sorumluluk ve yetkilerin aktarıldığı âdem-i merkezî yapıların oluşması da beklenmektedir. Dolayısıyla daha çok yerel aktörlerin yönetimde etkili olduğu bir idare

sistemi, ulus-üstü yapı için daha fazla egemenlik yetkisini kazanabilmek adına tercih edilebilecek bir yöntemdir.

Öte yandan, ulus-üstü bütünleşme sürecinin nihai amacına ulaşmak adına sürecin seyrine ilişkin yöntemler de gelişmektedir. Weiler, bu bağlamda AB üzerinden bütün ulus-üstü hareketler için geçerli olabilecek normatif ve karar verici ulus-üstücülük olmak üzere bir ayırım yapmaktadır. Bunlardan ilki olan normatif ulus-üstücülük, bir yandan ulus-üstü politikalar ile yasal önlemler arasında var olan ilişkiler ve hiyerarşiyle ilgili diğer yandan üye ülkelerin rakip politikaları ve yasal tedbirlerini kapsar. İkincisi, karar verici ulus-üstücülük ise ulus-üstü politikalar ve önlemlerin öncelikle başlatılması, tartışılıp formüle edilmesi, daha sonra ilan edilmesine ve nihai olarak yürütülmesine ilişkin kurumsal çerçeve ve karar verme süreçleriyle ilgilidir.⁵⁰⁶

Dedeoğlu, bütünleşmenin birden çok alanda eşzamanlı ekonomik ve siyasal bütünleşme üzerinden gerçekleşen “yatay taşınma” (*bisiklet teorisi*) şeklinde işletilmesinin, ulus-üstü bütünleşme yöntemlerinden biri olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtir. Bu yöntem, benzer sosyo-ekonomik yapıdaki devletlerin birlik oluşturma yönünde eşzamanlı ve eşyoğunluklu bir dengede bütünleşmenin başlatılması ve yürütülmesi temeline dayanır. Dedeoğlu'nun dikkat çektiği bir diğer yöntem neofonksiyonalist yaklaşımla paralel biçimde bütünleşme evrelerinin birbirini takip ederek aşamalı olarak “dikey taşıma yöntemi” biçiminde gerçekleşmesidir. Bu yöntem ise bütünleşmenin bir aşaması tamamlandıktan sonra aşamalı bir zamanlama ve aşamalı bir işbirliği yoğunluğuna göre başka bir aşamaya geçilmesidir. Dedeoğlu'nun üzerinde durduğu bir başka bütünleşme yöntemi ulus-üstü bütünleşmeyi derinleşme ve genişleme ilişkisi üzerinden bütünleşmenin derinleşmesi ve genişlemesiyle dinamik bir işleyişin gerçekleşeceğini savunan anlayışların kullandıkları yöntemlerdir. Bunlarla birlikte son olarak Dedeoğlu, bütünleşmeyi üyelerin işbirliği yoğunlukları üzerinden sıkı ve esnek ayırımından hareketle ele alan yöntemlerin de olduğunu belirtir.⁵⁰⁷

Sonuçta saikler ne olursa olsun, ulus-üstü bütünleşme, devletlerin bazı alanlardaki görev ve yetkilerinin bir kısmının ya da tamamının daha büyük çapta ve daha geniş olarak ele

⁵⁰⁶ Joseph Weiler, “The Community System: the Dual Character of Supranationalism”, *Yearbook of European Law*, Vol. 1, No. 1 (January 1981), s. 271–272.

⁵⁰⁷ Bu yöntemlerin detayları için bkz. Dedeoğlu, *Uluslararası İlişkilerde Özel Bir Alan: Bölgesel Bütünleşme*, s. 188–199.

alınıp yeniden inşa edilip ortaklaşa idare edilmesini kapsamaktadır. Refah, güvenlik, istikrar, barış gibi idealler etrafında yetki paylaşımı yaparak ulus-üstü bir yapı kurmayı hedefleyen aktörler, ulusal çapta çözemedikleri sorunları bu yapı aracılığıyla çözmeye çalışmak için de bir araya gelmektedirler. Ulus-üstü yapının ulusal bütünleşmelerin sonucu olan ulus-devlet modelinden farklılaşabilmesi, klasik ulus-devlet modeli uygulamalarından uzaklaşması, ulus-devletin yapısal özelliklerinden kaynaklı sorunlar karşısında yeni stratejiler ve politikalar ortaya koymasını gerektirmektedir. Bu bağlamda ulus-üstü bütünleşme süreci, ulusal bütünleşme süreçlerinden farklı bir sonuç üretmesi, egemenlik ve kimlik alanında ortaya koyacağı yöntem ve araçlarla gerçekleştirilebilir.

D. Ulus-Üstü Bütünleşmenin İdeolojik Araçları

Ulusal bütünleşme süreçlerinde sosyo-politik ve sosyo-ekonomik değişiklikler karşısında belirli bir topluluğa milliyetçilik aracılığıyla türdeş bir ulusal kimlik kazandırılmaya çalışıldığı daha önce dile getirilmiştir. Bunun en temel yöntemlerinin de merkezî bir kurumsal yapı kuran devletlerin, ulus-inşa süreçlerinde tekleştirici, asimilasyonist temelli uluslaştırma araçları ve milliyetçilik ideolojisiyle sağladıkları vurgulanmıştır. Ancak bu türde örgütlenen birçok topluluk, etnik ve kültürel çeşitliliklere sahip olmakla birlikte, birçok sorunla karşı karşıyadır. Çeşitliliklere sahip insanları bir arada tutmak üzere bir tutunum ideolojisi olarak milliyetçilik, ulusal bütünleşme süreçlerinde güçlü bir birleştirici öğedir. Ancak modern ulusal topluluğun türdeş milliyetçi yaklaşımı yerine, ulus-üstü bütünleşme süreçleriyle özellikle küreselleşmenin daha evrenselci benzerlik ile farklılıkların etnik ve kültürel çoğulculuk esasıyla bir arada barışçıl bir biçimde yaşamasına ulaşmak adına yeni yöntemlere ihtiyaç vardır. Milliyetçiliğin özgürleştirici ve modernleştirici işlevlerinin yok olduğu varsayımıyla ulus-üstü yapılanmanın bu alanda yeni bir ulus-üstücü ideolojiyi ortaya çıkarması gerekmektedir.

Ulusal bütünleşme süreçlerinde hedeflenen biçimiyle ulusun tekliği ve bölünmezliği ilkesine karşı, ulus-üstü bütünleşme süreçlerinde ulusların üzerinde yetkilerle donatılmış bir dizi idari örgütlenmenin giderek daha bütüncül bir siyasal yapıya dönüşmesi isteği vardır. Bu istek doğrultusunda bu süreçlerde milliyetçiliğe alternatif olarak bir ulus-üstücülük ideolojisinden söz edilebilir mi ona bakmak gerekir. Ulus-üstü bir yapı kurma iddiasını yerine getirmeye çalışırken asimilasyon karşısında bir yandan bütünlüğü temel alan, ancak aynı zamanda farklı grupların da kimliğinin korunduğu bir ulus anlayışına ihtiyaç olduğuna kuşku

yoktur. Burada tek bir tipi esas alan, ülkesel bütünlük adına yapılmasına rağmen buna zarar veren, farklılıklara karşı türdeşliğin sağlanması için başvuru alan asimilasyoncu ve baskıcı ideolojilerin değil, farklılıkları bir arada yönetebilen araç, yöntem ve politikaların önemi ortaya koyacak bir altyapı gerekmektedir. Bu altyapı kurulduğu takdirde milliyetçiliğe alternatif ideolojilerin daha araçsal biçimde yaygınlaşması kolaylaşacaktır.

Söz konusu çerçevede ulus-üstü yapıyı oluşturan birimler içerisinde azınlık hakları ile azınlıkların korunması, etnik ve kültürel farklılıklarının korunması, hatta bunların güçlenmesinin sağlanması gibi stratejileri ortaklaşa uygulamaya geçirebildiği takdirde modern devletlerin uluslaşmalarda izlediği yoldan ayrılmak mümkün olabilecektir. Burada takip edilmesi muhtemel yöntem, farklı kesimlerden kitlesel-toplumsal destek elde etmeye çalışan ve farklılıkların bir arada yaşam için sorun olmaktan çıktığı kültürel-politik uygulamalardır. Bu bağlamda ulus-üstü bütünleşme hareketlerinin amacı, ulus-devletlerin yol açtığı sorunlar karşısında genellikle etnik, dilsel, dinsel gibi farklılıkları içerecek ya da farklılıkları sorun olmaktan çıkaracak biçimde “kozmpolit”, “azınlık rejimi”, “ortaklık demokrasisi”, “çokkültürcü”, gibi projeler ekseninde bir toplumsal yapıyı esas aldığı ölçüde farklı bir yönelime sahip olacakları değerlendirilebilir. Bunlar da milliyetçiliğin aşırı türleri olan ırkçılık ve yabancı düşmanlığının kurumsallaşmasının önüne geçmesi beklenen çok dilli, çok renkli, çok gelenekli, çok dinli birliktelikler anlamına gelmektedir.

Bugünün küreselleşen ortamında kendi sorunlarını çözme konusunda ulus-devletin yeterli olmadığı, sorunların ulusal sınırların ötesine taşıdığı gibi gerekçeler ulus-üstü bütünleşme süreçlerini ve ona dayalı gelişen ulus-devletleri bu sorunların odağına yönlendirmektedir. Ulus-üstü yapı, ulus-devletlerin kabul ettiklerinin aksine çokkültürlü bir toplumsal yapıyla karşı karşıyadır. Ulus-üstü yapıların küreselleşme koşulları karşısında çeşitlilik, eşitlik-farklılık, kültürlerarasıcılık ve çokkültürcülük gibi tekçi anlayışlardan uzaklaşan söylem ve yaklaşımlara yönlendiren bir ideolojik alt yapıyı gerektirmesi bu tablonun getirdiği bir zorunluluk olmaktadır. Bu nedenle toplulukları aynı özelliklere sahip kılmak amacıyla başvuru alan asimile ederek türdeşleştirmek yerine, çeşitlilik ve çoğulculuğa dayalı bir anlayış ulus-üstü bütünleşme için önemli bir seçenektir.

Ulus-üstü bütünleşme süreçlerinin ideolojik yönelimini, seçilen vatandaşlık anlayışını da etkileyecektir. Ulus-devletlerin yükselmesiyle vatandaşlığın gelişiminin de eşzamanlı gelişmesi söz konusudur. Vatandaşlık temelinde ulus, bir toplumsal örgütlenme biçimi olarak,

belirli bir ülke sınırları içerisinde birlik ve beraberliği tesis etmeye yarayan bir çatı görevi görmektedir. Ulusu oluşturmak için ülke içindeki farklı etnik, dinî ya da herhangi bir baskın/başat grubun, seçtiği kimliğin diğer gruplara dayatılması söz konusuydu. Ancak ulusal nitelikli vatandaşlık anlayışının ötesinde kozmopolitan, çokkültürlü, ulus-ötesi, diasporik, ulusaşırı, esnek, ekolojik, radikal demokratik vatandaşlık gibi çok çeşitli yeni açılımlar gelişmektedir.⁵⁰⁸ Dolayısıyla bu seçenekler üzerinden ulus-üstü bütünleşme açısından devlet ile vatandaşlık ilişkilerine ulusal temelli vatandaşlıktan farklı bir tarzda yaklaşılması alternatifini doğmaktadır. Bu anlayışlar, liberal bir çokkültürcü anlayış olabileceği gibi sosyalist bir temele dayalı toplumsal eşitliği öne çıkaran ya da sadece dinî ve kültürel özgürlük gibi yeni bir tutunum ideolojisi de olabilecektir. Bu doğrultuda ulus-üstü yapının üst kimlik ve sadakat yaratabilmesi gerçekleşecektir.

Ulus-üstü bütünleşmelerin ideolojik açığını kapatacak, ulus-devlet içindeki farklılıkların siyasal yönetimi açısından etkili politikalardan biri olarak görülebilecek milliyetçiliğe dayalı bazı anlayışları görece dışlayan bu yaklaşımlar gerçekten ulus-üstü bir yapının tesisi için yeterli midir? Bu bağlamda kozmopolit ve çokkültürcü temele dayalı bir anlayışın geliştirilmeye çalışılmasıyla ulus-üstü bütünleşme için bir tutunum ideolojisi olma olanağını nispeten sağlanacaktır. Kastoryano'nun dediği gibi çokkültürcülük kimilerine göre kültürel kimliklere, hak ve fırsat eşitliğine saygıya karşılık gelirken demokrasinin temelini oluşturmakta, kimilerine göre de kabileciliği çağrıştırarak ulusal birlik ve beraberliği tartışmaya açmaktadır. Bu kapsamda çokkültürcülüğü kimileri milliyetçi duyguların kökeninde görürken, kimileri de milliyetçiliğin önünü kesmeye yaradığı biçimde görmektedir.⁵⁰⁹

Ulus-devletin belirli bir toprak parçası üzerinde bir kültürü ayrıcalıklı bir konuma getiren ve diğerleri için de ortak değer olarak kabul ettirmeye çalışan niteliği, çokkültürcü türden bir politikanın gündeme gelmesinin en önemli nedenlerinden biridir. Ulusal olarak nitelenen bir toplulukta çok farklı kimliklerin olduğuna işaret eden çokkültürlü⁵¹⁰ yapı, ulus-

⁵⁰⁸ Vatandaşlık kavramının tarih boyunca nasıl değiştiğiyle ilgili olarak bkz. Ayhan Kaya, "Ulusal Yurttaşlıktan Çoğul Yurttaşlığa: Yurttaşlık Kurumuna Eleştirel Bir Yaklaşım", Ayhan Kaya ve Günay Göksoy Özdoğan (Der.), *Uluslararası İlişkilerde Sınır Tanımayan Sorunlar*, İstanbul, Bağlam Yayınları, 2003, s. 149–189.

⁵⁰⁹ Riva Kastoryano, "Çokkültürlülük, Avrupa için Bir Kimlik mi?", Riva Kastoryano (Haz.), *Avrupa'ya Kimlik: Çokkültürlülük Sınırı*, (Çev. Tuğba Doğan), İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 2009, s. 21.

⁵¹⁰ Çokkültürcülük ile yakından ilgili olan çokkültürlülük, bir olgu olarak toplumda kültürel bakımdan anlamlı farklılıklar gösteren sosyolojik/antropolojik kategorilerin bulunmasıdır. Çokkültürcülük ise toplumsal çeşitliliğin belli biçimlerinin (kolektif kimliklerin) kamu alanına siyasi araçlar kullanılarak yansıtılmasını esas alan bir değerler ve uygulamalar bütünüdür. Melih Yürüşen, *Çeşitlilikten Özgürlüğe: Çokkültürlülük ve*

üstü bir nizamda esas olarak ayrışmanın değil, zenginliğin göstergesi olarak öne çıkarılıp kabul edilebilmektedir. Çokkültürcülük politikaları bu zenginliği resmi olarak tanıma yoluyla desteklemeyi ve söz konusu grupların yok olma riskine karşılık onların farklılıklarını aktif biçimde korumayı amaçlayan bir içeriğe sahiptir. Hem ulusal hem de ulus-üstü bir yapıda geçerli olabilecek çokkültürcülük, yine genel manada etnisite, dil, din, cinsiyet vs. ayırım gözetmeksizin herkesi eşit tanımlama çabasının bir uzantısı olarak toplumdaki azınlık gruplarının ezilmesinin önüne geçmek, onlara eşitlik yönünde birtakım özel ayrıcalıklar tanımak gibi politikaları kapsadığından işlevsel bir politika olarak değerlendirilebilir.

Farklı gruplar arasında diyalog unsurunu göz ardı etmeyen bir siyaset anlayışı olarak çokkültürcülüğün, milliyetçiliğin ulusal sınırlarda birden fazla ulusal kültürün bir arada yaşamasına karşı olan geleneksel kimlik anlayışından uzaklaşma isteği vardır. Bu anlamda entelektüel olarak farklılıkların bir arada yaşama sınavı olan çokkültürcülüğe milliyetçiliğin alternatifi olarak bakıldığında, birtakım değerlerinin olduğu söylenebilir. Bunlardan ilki, tek başına yeterli olmasa da olmazsa olmaz biçimde var olan kültürel çeşitliliğin siyasal olarak tanınmasıdır. Bunun yanında ikinci olarak farklı etnik ve dinî grupların toplumda eşit bir statüye kavuşturulmasıdır.

Kymlicka, etnik azınlıkların, başat ulusun egemenliğine karşı durduklarını ve kendi varlıklarını devam ettirip kültürlerine sahip çıkma yönünde daha istekli olduklarını vurgular. Yani etnik azınlıklar, egemen olarak nitelenen ulusun parçası olmayı istemekten ziyade, kültürleriyle kendi varlıklarını koruma arzusundadırlar. Ona göre azınlık hakları insan hakları ile yan yana var olan liberal bir anlayış çerçevesinde tanınmalıdır.⁵¹¹ Bunun da ona göre iki boyutu bulunmaktadır. Genel kurallardan azınlık gruplarının muaf olarak tutulması bunlardan birincisidir. İkincisi, devlet, farklılıkları sadece tanımakla kalmamalı, kültürel hakların aktif olarak geliştirilmesini sağlamalıdır. Taylor da çoğulcu modern toplumlarda siyasallaşan kültürel kimliklerin tanınıp saygı duyulmasının insani yönüne vurgu yaparak önemine

Liberalizm, Ankara, Liberal Düşünce Topluluğu Yayınları, 1998, s. 107. Ali Şafak Balı, *Çokkültürlülük ve Sosyal Adalet: "Öteki" ile Barış İçinde Yaşamak* Konya, Çizgi Kitabevi Yayınları, 2001, s. 194. Bu ayırım çokkültürlülüğün bir olgu ya da vaka olarak farklı kültürlerin bir aradığını, çeşitlilikle formüle edilen çokkültürcülüğün ise merkezî veya yerel siyasal iktidarca uygulamaya koyulan ideolojik niteliğini de göstermektedir. Ayhan Kaya, "Avrupa Birliği Bütünleşme Sürecinde Yurttaşlık, Çokkültürcülük ve Azınlık Tartışmaları: Birarada Yaşamın Siyaseti", Ayhan Kaya-Turgut Tahranlı (Der.), *Türkiye'de Çoğunluk ve Azınlık Politikaları: AB Sürecinde Yurttaşlı Tartışmaları*, İstanbul, TESEV Yayınları, 2005, s. 47.

⁵¹¹ Will Kymlicka, *Çokkültürlü Yurttaşlık: Azınlık Haklarının Liberal Teorisi*, (Çev. Abdullah Yılmaz), 2. Baskı, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2015, s. 33-34.

dikkat çeker.⁵¹² Kymlicka ve Taylor'a benzer biçimde kültürel açıdan farklı grupların bir arada yaşama olasılığı sorusunu ele alan bir diğer isim Parekh, her kültürün saygıyı hak ettiği noktasından hareket etmekte, farklılıklarının kabul edilmesi, saygı görmesi ve kamu tarafından onaylanması üzerinde durmaktadır.⁵¹³

Burada dile getirilen birçoğu liberal anlayışla temellenen çokkültürcü anlayışlar, milliyetçiliğin türdeşleştirici yönüne karşı ulus-üstü bütünleşme süreçlerinin alternatiflerini sunmaktadır. Liberal demokratik devletlerin azınlıkların korunması ve ayrımcılığın önlenmesi yanında dezavantajlı grupların kültürlerinin medeniyetçi ya da kitlesel kültürler tarafından müdahalelere karşı korunmasında yükümlü hale gelmektedirler.⁵¹⁴ Bu liberal çerçeve açısından bakıldığında demokrasi, insan hakları ve uluslararası hukuk gibi Batı uygarlığıyla anılan unsurların tüm insanlığın ortak değeri olarak algılanması söz konusudur. Ekonomik, siyasi ve toplumsal olmak üzere en az üç cephede yoğunlaşması beklenen ulus-üstü bütünleşme süreçleri, tüm insanlığın ortak değeri olan özellikleri içselleştirmesinin yanında kendine özgü ilkeler ve değerler sistemi geliştirebildiği ölçüde yeni bir tutunum ideolojisiyle var olabilme iddiasını yerine getirme hedefini gerçekleştirebilecektir.

E. Ulus-Üstü Bütünleşmenin Sorunları

Farklı inanç, değer, altyapı gibi kültürel unsurlara sahip toplulukların bir ulus-üstü yapı altında bütünleştirilmeleri sürecinin kuşkusuz birçok sorunla karşılaşabileceğini tahmin etmek güç değildir. Dil, din, etnisite ve kültür yanında çoğunlukla ulus-üstü yapıyı oluşturan birimlere özgü kimliksel farklılıklar, kaçınılmaz olarak böyle bir yapının kuruluşu ve devamlılığı konusunda tereddütler oluşturur. Farklılıklar taşıyan ulusal birimleri ortak bir paydada bütünleştirerek ortaklaşa hareket edebilecekleri bir zemin yaratma çabası, ulus-devletlerin milliyetçi türdeşlik iddialarından farklı bir yol izleme ihtiyacını ortaya çıkarmaktadır. Bu bağlamda ulusal kimliklere bağlı bireylerin ulusal kimlikten daha bütüncül bir üst kimliğe sadakat ve aidiyetlerini yönlendirmeleri sorunu, ulus-üstü bütünleşme süreçlerinde karşılaşılan en önemli sorundur. Buna egemenliğin kullanımı konusunda ulus-

⁵¹² Tanınma siyaseti için bkz. Charles Taylor, "The Politics of Recognition", Amy Gutmann (Ed.), *Multiculturalism: Examining The Politics of Recognition*, New Jersey, Princeton University Press, 1994, s. 25–73.

⁵¹³ Bhikhu Parekh, *Rethinking Multiculturalism Cultural Diversity and Political Theory*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 2000.

⁵¹⁴ Amy Gutmann, "Introduction", Amy Gutmann (Ed.), *Multiculturalism: Examining The Politics of Recognition*, New Jersey, Princeton University Press, 1994, s. 5.

üstü yapının izleyeceği siyasetin nasıl olacağı da eklenebilir. Ulus-üstü bütünleşmenin sosyo-politik kimlik ihtiyacını

Bilgi, iletişim ve işbirliği temelinde ortak politikalar uygulamak için bir araya gelenlerin oluşturdukları ulus-üstü yapılanmalar, ulus-devletlerin karşılaştığı ve bizatihi yol açtıkları sorunlarla yüz yüzedir. Ulus-inşa süreçlerinde farklılıkların yönetimi konusunda gelişen sorunlar, ulusal olduğu kadar uluslararası sorunlara dönüşebilmekte, ulus-üstü bütünleşme süreçlerinde de –ulus-üstü yapı bunları devralmayı reddetse de- aşılması gereken sorunlar var olmaya devam etmektedir. Ulus-üstü bütünleşme süreçleri, çok genel olarak ulus-devletlerin de sorunları olan ekonomik sıkıntılar, bölgesel eşitsizlikler, demokrasi sorunları, göç, uluslararası suçlar, terörizm, yoksulluk, azınlıkların temel sorunları, etnik ve dinî temelli çatışmalar ile ayrılıkçılığa ilişkin yeni çözümler üretme sorunlarıyla karşı karşıyadır. Bu süreçte sorunları giderecek projeler geliştiremeyen hareketlerin başarı şansı azalmaktadır.

Sorunları giderici bir siyaset izlenmesine karşın, ulus-üstü bütünleşme adına sarf edilen bütün çabaların mutlaka ekonomik, toplumsal ve siyasal bir birlik temelinde tam anlamıyla sonuç vermesi de olanaklı olmayabilmektedir. Böyle bir durumda işbirlikleri ve bütünleşme süreci devam ederken, süreç boyunca elde edilen kazanımlardan bir geri dönüş ya da sürecin sona ermesi pekâlâ mümkündür. Başka bir deyişle her ne kadar çeşitli alanlarda birlik sağlamak adına ulus-üstü bütünleşmede kat edilen radikal ilerlemelere karşın, bir anda tüm ilerlemenin durması, o zamanda değin oluşturulan her şeyden geri dönülmesi mümkündür. Bu olasılıklarla karşılaşmanın birçok nedeni olabileceği gibi, kuşkusuz ulus-üstü yapı ile bu yapının parçası olan ulusal birimlerin çıkarlarının birbiriyle uyuşmaması, farklılıkların etkin bir şekilde yönetilememesi, süregelen ya da aniden patlak veren krizlerin verdiği zararlar belirleyici etkenler olarak sayılabilir. Bu bağlamda özellikle başta ulusal çıkarlar devletlerin ulus-üstü bütünleşme süreçlerinde egemenliklerini ilgilendiren konularda bazı yetkilerini üst yapının kullanımına sunmalarından kaçınmalarına yol açabilir.

Farklı ulusal birimleri ortaklaştırmanın zorluklarından ötürü süreçte yaşanması beklenen birçok ekonomik ve siyasal kriz, ulus-üstü bütünleşmenin aktörleri arasındaki ilişkilerin seyrini belirleyecek parametrelerden biridir. Ulus-üstü yapının üyelerinin ortaya çıkan gelişmeler karşısında birbirlerinden çok farklılaşan düzeyde ulusal çıkarları kapsamında tepkisel ve reaksiyoner tutumları bütüncül hareket edebilmelerini engelleyecektir. Bu arada ulus-üstü mekanizmanın enerjisini, sadece krizlerin yönetilmesi hususunda harcaması,

birimler arasında siyasi, ekonomik, askerî ve diplomatik ilişkiler üzerinde olumsuz etkilere yol açabilir. Ayrıca ulus-üstü yapıya gönüllü olarak katılan bazı ulusal aktörlerin yaşanan krizlerden ötürü ulus-üstü yapı içerisinde yer almayı rasyonel bir seçenek olarak görmemesi ihtimalini de hesaba katmak gerekebilir. Daha bu yapının bileşenlerinden biri olmadan da aktörler için birdenbire yaşanabilecek değişiklikler korkuları ile aktörlerin kendi yerel/ulusal kültürlerinden duydukları milliyetçi gururlar ulus-üstü bütünleşme hedeflerini etkileyebilecektir.

Ayrılmanın kolayca yapılamadığı ulus-üstü yapılar içerisindeki bazı birimlerin de bir arada zorlukla tutunmanın yaratabileceği muhtelif sorunlar da olasıdır. Konu bağlamında ulusal egemenliğin, tarihsel bir süreç çerçevesinde zemin kazanarak yaygınlaştığından daha önce söz edilmişti. Bu tarihsel sürecin en belirgin sonucunun, ulusal egemenlik kavramı etrafında algılanan klasik olarak da sayılabilecek, geleneksel siyaset alışkanlıkları ve yönetim pratikleri olduğu vurgulanmıştı. Bunların varlığı, ulusal egemenliğe yönelik bu algıların da kolayca değiştirilemeyeceğini göstermektedir. Nitekim Csergo ve Goldgeier'in dediği gibi Çekoslovakya, SSCB ve Yugoslavya gibi komünist federasyonların ulusal hatlar boyunca dağılmasını takiben ortaya çıkan pek çok üniter devlet ulusal egemenliği çeşitli biçimlerde savunmaya başlamıştır. Onlara göre çeşitli koşullar altında, ulus inşası farklı biçimler alıp farklı sonuçlar doğursa da “ulus” ve “ulusal egemenlik” açısından düşünme yaygınlığını devam ettirmiştir.⁵¹⁵

Geleneksel açıdan ulusal egemenlik yetkileri, çoğu zaman devletlerarası işbirliğinin ve dolayısıyla ulus-üstü bir mekanizmada bütünleşmenin önündeki engellerden biri olarak görülmektedir. Bu nedenle ulus-üstü bütünleşme süreciyle ulusal egemenliğin farklı bir şekilde algılanarak, belirli amaçlar çerçevesinde dönüştürülmesi ve yeni bir yorum kazandırılması gerekmektedir. Buna karşılık bu dönüşümü gerçekleştirme çalışırken, egemenlik yetkilerinin kullanımı konusunda ölçülü olmayan davranışlar, güvenlik, düzen, istikrar alanlarında sorunlara ve krizlere neden olabilecek bir potansiyel taşımaktadır.

Ulus-üstü bütünleşme süreçlerinde ulus-devletlerin bazı yetkileri ve politikalar üzerinde belirleyici olabilme konularını hedef alan, bu yetkilerin daha üst bir yapıda karar almaya yetkili bir kurum tarafından kullanılması yönünde bir strateji benimsenebilmektedir.

⁵¹⁵ Zsuzsa Csergo and James M. Goldgeier, “Nationalist Strategies and European Integration”, *Perspectives on Politics*, Vol. 2, No. 1 (March 2004), s. 21.

Bu durumda ulus-üstü bütünleşme süreci, karar-alıcı üst yapıyı oluşturan birimler bakımından çok boyutlu bir ilişkiler yumağıyla karşı karşıyadır. Bütünleşmenin ilerletilmesiyle çeşitlenen konuların gündeme gelmesiyle yetkilerin paylaşılması konusundaki çekincelerin giderek azalması beklenirse de ulus-üstü bütünleşme hareketleri, kendisini oluşturan birimlerin iç yapısını doğrudan etkileyen bir niteliğe sahip olması bazı sorunları doğurabilir. Bu kapsamda ulus-üstü bütünleşme sürecinde birimlerin kendi ulusal yasaları ve düzenlemeleri üzerinde daha fazla kontrole sahip olma, yine bu alanlarda egemenlikleri devretmeyle ilgili hususlar konusundaki anlaşmazlıklar yaşamaları kuvvetle muhtemeldir. Dolayısıyla bütünleşme sürecine katılan aktörlerin birinin ya da birkaçının süreç devam ederken ulus-üstü kurumsal mekanizmaların yetkilerinin artırılması üzerinde çekincelerde bulunması mümkündür. Bu bağlamda yeni bir ekonomik, toplumsal ve siyasi yapı inşası temelinde süreç devam ederken ulusal yetkilerin azaltılmasını içeren her adım tepkilere yol açabilecektir.

Bunların yanında sadece devletlerin iç siyasal ortamları açısından değil dış siyasal ortamlarına da etki eden bir ulus-üstü yapıda dış politikaların ortak bir kurumsal anlayışla belirlenmesi, bütünleşme sürecine katılan birimlerin mutlak anlamda egemenliklerini kullandıkları bir alan olmaktan çıkmaya başlamasına neden olacaktır. Tüm bunlar, ulus-üstü bütünleşme sürecinde yeni yönetim modelleri anlayışına gereksinimi doğurmaktadır. Ulus-üstü yönetimle, merkezî hükümet yapıları, yani ulus-üstü düzeyde oluşturulanlar, üye devletlerin bulunduğu bölge içindeki belirli politika alanlarına ilişkin yargı yetkisine sahip olmaktadır. Bu yetki alanını kullanırken, ulus-üstü yapılar, bu alanlar içindeki üye devletler de dâhil olmak üzere tüm aktörlerin davranışlarını sınırlandırabilmektedir.⁵¹⁶

Öte yandan, küresel çapta söz hakkına sahip olabilmek için ulus-üstü bütünleşme hareketlerinin yol açtığı birtakım olumsuzlukların göz ardı edilebileceğini düşünülebilir. Ulus-üstü yapı bu noktada kimilerince ortak tehditler karşısında ortak savunmanın ve çeşitli çözümlerin üretilebileceği bir mecra olarak görülebilir. Ancak buna karşın küreselleşme ve bölgeselleşme ikileminin yarattığı paradoks, benzer örgütlenmeler arasında yaşanan rekabetler ve çıkar uyumsuzluklarına neden olabilmektedir. Hükümetlerin, teknokratların, çıkar gruplarının ya da seçmenlerin kimi zaman ayrı ayrı ekonomik ve politik hedeflere sahip olmaları bu aktörler arasındaki ilişkileri karmaşıktırılmaktadır.

⁵¹⁶ Wayne Sandholtz and Alec Stone Sweet, *European Integration and Supranational Governance*, Oxford, New York, Oxford University Press, 1998, s. 8–10.

Ulus-üstü yapıların üye sayılarının artmasının yarattığı birtakım uyum problemleri yanında, ulus-üstü yapıya hangi türden üyelerin alınacağı konusunun üye devletlerin kontrolünden çıkması da bazı üyeler açısından kabul edilebilir bir durum sunmaz. Ortak kurumsal yapıya katılmak isteyenlerin üyeliğe hazırlık aşamasında bile, edilecek masrafları yükleneceği endişesi, bütünleşme karşıtları tarafından dillendirilebilecek bir husustur. Diğer yandan, var olan kurallar çerçevesinde ulus-üstü yapıya üye olup herhangi bir üye ülkede yaşama ve çalışma haklarını elde edebilecek başka bir ülke vatandaşlarının bu tutumları konusunda daha önceden üye olan bir ülkenin fikrine danışılıp danışılmayacağı meselesi de önem kazanmaktadır. Bu konularda hâlihazırda mevcut bileşenlerin fikirlerinin sorulmaması, onlar için memnuniyetsizlik yaratabilir. İş dünyası açısından bakıldığında, ulus-üstü yapının çeşitli ülkelerde faaliyet gösteren şirketlerin emek, sermaye ve malları bağlamında dünyanın farklı bölgelerinde hareket serbestisi elde edebilmelerini kolaylaştırabilmesi mümkündür. Ancak buna karşılık ticari anlaşmaları yeniden tartışma ve merkezî ulus-üstü yapı nedeniyle ortaya çıkan bürokratik engeller konusundaki düzenlemelerin yeniden tanzim edilmesi ihtiyacı ortaya çıkmaktadır.

Son olarak ulus-üstü yapının işlerliği için yapılan parasal katkılar konusunda bazı bileşenlerin ulus-üstü yapının büyük yükünü taşıdıkları algısına sahip olmaları sorunlara yol açabilecektir. Bu bakımdan çeşitli dönemlerde ulus-üstü yapının ortak giderleri için üyelere ortaklaşa yapılan ödemeler konusunda orantısızlıklar oluşabilir. Diğerlerine nazaran daha fazla parasal katkı yaptığı nedeniyle ulus-üstü yapının politikaları üzerinde daha fazla söz hakkına sahip olunması gerektiği gibi bir talebin baskı yaratacağı ihtimali yanında, bu katkının ekonomik bakımdan kendilerini zora soktuğu biçiminde serzenişleri de ortaya çıkarabilecektir.

III. ULUSAL VE ULUS-ÜSTÜ BÜTÜNLEŞMENİN KARŞILAŞTIRILMASI

Toplumların ortak kültürel değer ve fikirlerinin oluşturulma süreçleri için gerekli tamamlama ve kaynaşma hem ulusal hem de uluslararası düzeyde bir grup insanın birlikte yaşam ve aidiyet pratikleri doğrultusunda birbirlerinin ekonomik ihtiyaçlarını karşılayıp kendilerini dış etkenlerden koruyacak güvenli ortak alanları geliştirme faaliyetlerinden kaynaklanmaktadır. Bu yönüyle bütünleşme süreçleri birbirine benzer hedefleri yerine getirmeye çalışır. Güvenli bir toplumsal ortam, işleyen bir iletişimin-ulaşımın düzeni, ekonomik faaliyetler için ölçülerin birliği ve standart hale getirilmesi, ekonomik refah ve

istikrar, askeri ve ekonomik güç unsurlarının kontrol edilmesi bağlamında ortak hedefler söz konusudur. Buna karşılık ulusal ve ulus-üstü bütünleşme süreçleri çeşitli araçları, yöntemleri, hedefleri, beklentileri, ideolojileri, egemenlik ve kimlik unsurlarına yaklaşımları ile sonuçları açısından benzerlikler kadar farklılıklar da göstermektedirler. Tüm bunlar birlikte değerlendirildiğinde her iki sürecin karşılaştırılması için aşağıdaki tablo (bkz. Tablo 6) sunulabilir.

Tablo. 6: Ulusal Bütünleşme ile Ulus-üstü Bütünleşme Süreçleri Karşılaştırması

	Ulusal Bütünleşme	Ulus-üstü Bütünleşme
Bütünleştirilen İdeolojisi ve Araçları (Herhangi biri ya da birkaçı)	Milliyetçilik temelinde eğitim, dil, tarih, kültür, yasa, vergi, askerlik, seçim.	Çokkültürcülük ve kozmopolitizm temelinde paylaşılan evrensel değerler, sosyalist enternasyonalizm, komünizm, liberalizm, din.
Bütünleştirme Yöntemi (Herhangi biri ya da birkaçı)	Ulus-inşası temelde zorlama, baskı, asimilasyon bazen de zorunlu bütünleşme yoluyla.	Aşamalı ve temelde gönüllü bütünleşme, çıkarları ve değerleri birbirine bağlama ya da birbirine bağımlı sistemler yaratma, mevzuatı uyumlulaştırma, ortak kurallar geliştirme, kültürel özerklik yoluyla farklılıkların korunması, yetki devri, güçlü yerinden yönetim.
Beklenti ve Hedefler	Toplumsal, siyasal, ekonomik birleşme (farklılıkların ortadan kalkması, türdeş bir kimlik ve kültür geliştirilmesi, güçlü birlik ve beraberlik duygusu, tek ve ortak bir ulusal kimlik, tek ve ortak ekonomi ve/ ulusal pazar, tek ve bölünmez egemenlik /ulusal egemenlik.	Toplumsal, siyasal, ekonomik bütünleşme (Ortak kimlik, egemenlik devri, ekonomik uyum, serbest ticaret, gümrük birliği, ortak pazar, çoğulcu ve çokkültürcü toplum, anayasal yurttaşlık.)
Bütünleşmenin Sonuçları	Tek ve bölünmez bir bütün olarak ulus-devlet: temelde üniter-merkeziyetçi istisnai olarak federal.	Federal ya da konfederal bir siyasal birlik? Komünal sosyalist bir toplum? Muhafazakâr dinsel toplum/ümme? Mega bir ulus?
Egemenlik	Tekil, bütüncül ve bölünmez egemenlik. (Ulusal egemenlik: devletin çeşitli kurumları arasında egemenlik yetkilerinin halk adına kullanımı.)	Ortak ve bölünebilir egemenlik. (Devletlerin üzerinde yeni bir siyasal varlığa yetki devri. Devlet faaliyetlerini aşan kurum ve kurallar, yeni bir egemenlik ve meşruiyet anlayışı temelinde farklı düzeylerde yetki ve egemenlik paylaşımı.)
Kimlik	Türdeş, tek ve bölünmez kimlik. (Tek kültürlü olma arayışı: “biz” ve “onlar” ayrımları üzerinden geçmişe referans: öteki vurgusu.)	Çokkültürlü, çoğul kimlikler. (Geleceğe yönelik, geçmiş unutmama.)

Tabloda ulusal ve ulus-üstü bütünleşme çerçevesinde ortaya çıkan yönelimler ana hatlarıyla görülmektedir. Bunlar arasında her iki bütünleşme süreciyle kesin sınırlar olmadığı gibi beklentiler ve hedefler konusu başta olmak üzere ortak hususlar olduğu tespit edilebilir. Taraflar arasında siyaset, ekonomi, toplum, adalet, dış politika, güvenlik, savunma vb. birçok alanda düzenleme, eşitleme ve standartlaştırmanın geliştirilmesi yükümlülüğü her iki bütünleşme türü de için geçerlidir. Genel olarak ulusal bütünleşme süreçleri farklı derecelerde bir zorlama içerirken buna karşılık ulus-üstü bütünleşme süreçlerinin bazıları belirli ölçülerde zorlama unsurlarını barındırmaktadır. Ancak yine de ulus-üstü bütünleşmelerin ulusal bütünleşmeye kıyasla büyük ölçüde gönüllülük esasına dayanması önemli bir farkı oluşturur. Diğer benzerlik ve farklılıklar üç alt başlıkta analiz edilebilir.

A. Bütünleşirmenin İdeolojisi, Araçları ve Yöntemleri Bakımından

Toplumsal bir varlık olan insanın, grupsal birlikteliklerden kopuk yaşaması nadir görünmektedir. Fiziki olarak ne kadar güçlü olunursa olunsun, insanın kendine yettiği durumlar görece azdır. Toplumlar varlıklarını sürdürebilmeleri için üretim yapmak zorundadır. Bu nedenle de tarihsel düzlemde avcı-toplayıcı hayat biçimi sürdürenlerden başlayarak modern dönemlere kadar insanların güvenli bir ortamda toplu halde üretim yapıp yaşamlarını idame etmeleri yaygındır. Bütünleşmeleri gerektiren bu etkileşimde, kimlik/aidiyet duygusu ekonomik, siyasal ve toplumsal birliğin sağlanması bakımından önem arz etmektedir. Kimlik duygusunun bütünleşme süreçlerinde işlevsel tutunum ideolojileri ile insanlara benimsetilmesinin belirli bir ortaklık geliştirmeye ilgili yönü vardır. Bu sayede ulusal ve ulus-üstü seviyede birlikteliklerin sürdürülmesi mümkün olacaktır. Ancak bu yapıların kurulmasında kullanılan araçlar, yöntemler ile tutunum ideolojileri bakımından ulusal ve ulus-üstü bütünleşmelerin seçenekleri farklılaşmaktadır.

Ulusal bütünleşme süreçlerinde bireylerin üst kimliğe aidiyet duymalarını sağlayan tutunum ideolojisi en başta milliyetçiliktir. Milliyetçilik, daha önce sayılan işlevsel özellikleriyle kültür, tarihsel geçmiş, dil, din, siyasal hedefler gibi ortak özellikleri temel alan ulusal kimliği şekillendirmektedir. Genellikle devlet kurumları aracılığıyla üretilen bir ideoloji olan milliyetçilik, merkezî yönetimler tarafından yerel toplulukların özellikle eğitim ve siyasal katılımlar yoluyla daha geniş bir toplumun üyesi konumuna getirilmelerini sağlamaktadır. Bu kapsamda yerel kültür ve aidiyetlerin yerini daha geniş bir topluluğun paylaştığı ulusal kültür ve aidiyetlere bırakılmasına çaba harcanır. Merkezî devletin milliyetçi

ideoloji aracılığıyla toplumsal bütünlüğü sağlayacak siyasal yapının değerleri üzerinden birlik ve bütünlüğe zemin hazırlayabilmesi, onu besleyip sürdürebilmesi gereklidir. Bunun için de milliyetçilik temelinde eğitim, dil, tarih, kültür, yasa, vergi, askerlik, seçim gibi uluslaştırma araçları devreye girmektedir. Böylece geniş halk kitleleri etkilenecek aidiyetleri ulusa yönlendirilebilmektedir.

Ulusal bütünleşmenin en önemli ideolojik aracı ve kitleleri uluslaştırmaya yarayan araçları belirginken ulus-üstü bütünleşmelerin bir tutunum ideolojisi ile ulus-üstü bütünleştirme için farklı araçların olup olmadığı sorusu ulus-üstü bütünleşmeyi yorumlama biçimi doğrultusunda yanıtlanabilir. Kuşkusuz, ulus-üstü bütünleşme sürecinde de kitlelere tutunum sağlayabilecek ölçüde ulus-üstü temelli politika ve stratejiler ile işlevsel alternatiflere doğru bir yöneliş gerekmektedir. Buna göre farklı nitelikteki ulus-üstü bütünleşme örnekleri için farklı tutunum ideolojileri ve araçlarının kullanılması seçenekleri ortaya çıkar. AB örneği üzerinden bakıldığında liberal-çokkültürcü, Sosyalist enternasyonalizm üzerinden bakıldığında Komünizm, muhafazakâr bir toplum oluşturma temelli ulus-üstü bir yapı arayışlarının tutunum ideolojisinin din olması beklenmektedir. Bunların dışında ulus-üstü bütünleşme süreçlerinde ulus-üstü kimliğin yaygınlaştırılması amacıyla uluslaştırma araçlarına benzer biçimde bayrak, marş, vatandaşlık uygulamalarına da başvurulabilmektedir.

Öte yandan, bütünleştirmenin yöntemi açısından her iki bütünleşmenin genel eğilimi, egemen birimlerin nispeten merkeze bağımlı hale getirilmesi anlamında merkezileştirici olmasıdır. Ancak ulus-üstü bütünleştirme için gerekli tutunum ideolojisinin ulusal bütünleşmelerden farklılaştırılması ihtiyacı yanında benzer usullerden de uzaklaşmayı gerektiren yöntemler gerekmektedir. Bu kapsamda ulus-üstü bütünleşme süreçlerinde ilkesel olarak milliyetçiliğin parçalayıcı ikili karakterinin bir engel teşkil etmemesi gereken türde yöntemlerin peşine düşülmektedir. Ancak bu sayede ulusların üstünde güç kullanabilen yapıların etkinliği ve gücü belirleyici bir konum kazanabilir.

Kullanılan yöntemler üzerinden bakıldığında ulusu inşa etmenin temelde zor, baskı, farklılıkları eritme biçiminde işleyen asimilasyonla özdeşleştirilmesi söz konusudur. Bu türden bir anlayış, ilk olarak, değişik kültürlerin kaynaşması, sentezlenmesi anlamında farklı kültürleri eritme (asimilasyon) ya da ikinci olarak, farklılıkları kapsayıcı biçimde üst ve alt kimlikleri uzlaştırmaya yönelik seçenekleri ortaya çıkarır. Burada ikinci seçeneğin ulusal bütünleşme süreçleri ile oluşan siyasal yapı açısından zorunlu haller dışında başvurulması

nadir gözlenir. Ulus-üstü bütünleşme sürecindeyse ikinci seçeneğin ilk seçeneğe oranla daha makul bir biçimde uygulanabilirliğine dair bir yönelim ortaya çıkması beklenebilir. Bu kapsamda ulus-üstü bütünleşmeyle kültürel, etnik, dini vs. farklılıkların yönetimine daha geniş bir çözüm arayışı doğrultusunda kültürel özerklik yoluyla farklılıkların korunması, bölgesel eşitsizliklerin güçlü yerel yönetim anlayışıyla giderilmesi girişimlerine başvurulmaktadır. Zorla birleştirici unsurlar yerine demokrasi ve sivil toplumun gücünü kullanarak ve farklıları kabullenerek alt kültürlerle olanak verilmesi ulus-üstü yapının izleyeceği yol olmaktadır.

Ekonomik birlikten siyasal ve toplumsal birliğe doğru farklı ulus-üstü bütünleşme aşamaları kademeli biçimde gerçekleştirilirken çıkarların ve değerlerin birbirine bağlanması yoluna gidilir. Birbirinin ihtiyacını karşılayan birbirine bağımlı sistemler yaratmak da ulus-üstü bütünleşmelerin ulusal bütünleşmelerin yöntemlerinden farklılaşan yönünü oluşturur. Sovyetler Birliği'nin bileşenleri olan toplulukların kimliklerinin büyük ölçüde Rus çıkarlarına hizmet edecek ve farklılıkları artıracak biçimde inşa edilmesi bu yöntemin somut göstergesidir. Ayrıca yine Sovyetler Birliği örneği üzerinden bakıldığında kolektif biçimde üretimin yapılarak ekonominin işletildiği kolhoz sistemi bu amaca yöneliktir. Zor ve baskı araçları yerine bütünleşmeye dahil edilen birimlerin örtüşen çıkarları, değerleri ve en önemlisi rızaları temelinde bir yönelim, ulus-üstü bütünleşme sürecini ulusal bütünleşme sürecinde uygulanan yöntemlerden farklılaştırabilecektir. Egemenlik devri doğrultusunda ortaklaşa yaratılan ulus-üstü nitelikteki hukuksal kurallar ve standartlar belli ölçüde bir uzlaşma anlayışını gerektirir. Ekonomik altyapının güçlendirilmesi, demokratikleşmenin temini, azınlıkların kültürel haklarını tanıması bu kapsamda gereklidir.

B. Bütünleşmeden Beklenenler ve Hedefler Bakımından

Sosyo-ekonomik ve siyasal değişimler neticesinde ulusun sembol ve simgeleri etrafında biçimlenen ulusal bütünleşme süreçleri ile benzer değişimler doğrultusunda gelişen ulus-üstü bütünleşme süreçlerinin beklentileri ve hedefleri bakımından örtüşen yanları bulunmaktadır. Buna göre her iki bütünleşme süreci de ekonomik, siyasal toplumsal boyutta belirli ölçülerde birlikteliğin sağlanmasını içeren hedefleri nedeniyle ortaklaşırlar. Her ikisi de ideal bir toplumsal bütünleşmenin sağlanması için siyasal bir yapının yaratılmasını öngörür. Ekonomik kalkınma, işbirliği, refah ve istikrar temelinde toplumsal dayanışma, güvenlik, barış ve demokrasi gibi retorikler her iki bütünleşme için de ulaşılmak istenen geçerli unsurlardır.

Gelirlerin artırılarak ortak bir pazar etkinliği çerçevesinde refahın ve gücün maksimizasyonun beklenmesi de ortak hedefler arasında sayılabilir. Ancak beklentiler ve hedefler açısından iki bütünleşme açısından en temel fark, “teklik/benzerlik” ve “ortaklık/farklılık” unsurlarına yapılan vurgular üzerinedir. Ulusal bütünleşme süreçleri tekliğe ve benzeştirmeye dayalı bir beklenti ve hedef taşıırken; ulus-üstü bütünleşmeler ortaklık ve farklılık unsurlarına rağmen bir uyum gerçekleştirme arayışındadırlar.

Ulusal bütünleşme süreçlerinde birliği sağlamak çoğulcu bir anlayışla farklılıkları bağdaştırmayı gerektirmemekte, teklik/benzerlik unsurunu gerçekleştirecek biçimde beklenti ve hedefler öne çıkmaktadır. Bu kapsamda aynı gruba ait olma güdüsünden yola çıkarak türdeş bir kimlik ve kültür geliştirilmesi için farklılıkların ortadan kaldırılması önceliklidir. Güçlü bir birlik ve beraberlik sağlama hedefiyle ulusal çapta kimlikte, ekonomik pazar ile egemenlikte ortaklaşma için ulusun tekliği, üstünlüğü ve haklılığını meşrulaştırma amacıyla hareket edilir. Bu anlayış, aynı zamanda eğer yoksa bağımsız ulus-devletini kurma ya da varsa koruma hedef ve beklentilerini içermektedir. Buna karşılık ulus-üstü bütünleşmedeyse teklik, benzerlik, biriciklik unsurları yerine farklılık unsurlarına rağmen bunların uzlaştırıldığı bir ortaklık ilkesini geçerli kılma hedefi gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır. Böylece birimlerin egemenlik devrilerini yapabilecekleri bir zeminde ortak kimlik ve ekonomik uyum sağlanması beklenmektedir.

C. Egemenlik, Kimlik ve Bütünleşmenin Sonuçları Bakımından

Ulusal ve ulus-üstü bütünleşme süreçleri tarihsel olarak belli ölçüde egemenliğin ve kimliğin siyasete kanalize edilmesinde ve içeriğinin belirlenmesinde belirli hedefleri gerçekleştirmeye çalışırlar. Bunlar arasında egemenlik hususunda temel fark, bütünleşmeyi oluşturan birimlerin egemenlik yetkilerinin bölünebilen ya da devredilebilen yönünün olup olmadığı üzerinden belirlenebilir. İlk olarak ulusal bütünleşme süreçleri açısından bakıldığında, ulus-devlet, kendi kurumsal işleyişi üzerinde etkili olan erkleri (yasama, yürütme, yargı) tek bir merkezde birleştiren bir özelliğe sahiptir. Bu kapsamda belirli bir toprak parçası üzerinde ekonomi, bütçe, maliye, iç güvenlik, savunma, bilim, teknoloji, enerji, sanayi, çevre, turizm, kültür, aile, sağlık, gençlik, eğitim, askerlik, gümrük ve dış politika gibi birçok alanda kuralların koyulmasını ve uygulanmasını güvence altına alır. Ulusal bütünleşme sürecinde ulusal kimliği belirli bir toprak parçası sınırlarında tekleştiren ve genelleştiren örgütlenme olan ulus, meşruiyetini yine ulusa dayandıran bir egemenlik anlayışını

yansıtmaktadır. Ulusal egemenliği işaret eden bu meşruiyet, devletlerin, kendi kurumları aracılığıyla halk adına yetkileri kullanmasının geçerli olması anlamındadır.

Varlıklarının temel unsuru olmasının yanında egemenliklerini paylaşma veya devretmeye sıcak bakmayan ulus-devletlerin her ne kadar küreselleşme ekseninde egemenliklerinin paylaşılamaz, devredilemez olduğu düşüncesi büyük ölçüde dönüşüyor olsa da ulus-üstü bütünleşmelerin etkisiyle bu süreç daha da hızlanmaktadır. Devletlerin kendilerinin üzerinde etkili bir yapıya bazı yetkilerini devretmesi söz konusu ulusal yapıların egemenliklerinden feragat etmelerine yol açmaktadır. Devletlerin ulus-üstü bütünleşme süreçlerinde bilinçli olarak yaptıkları yetki devriyle kendi içişlerine müdahale etme yetkisi verdikleri, bir anlamda bazı egemenlik yetkilerinden vazgeçmeye ikna oldukları için artık egemenliğin bölünemez, devredilemez ve tekil şekilde kullanılacağı söylenemez. Egemenliğin ortaklaşa kullanıldığı ve bölünebilir olduğunu gösteren bu aktarımlar, ulus-üstü yapının farklı politika alanlarında kural koyup düzenleme yapabilecek şekilde hareket edebilmesine meşruiyet kazandırır.

Ulus-devletlerin güvenliğin ve düzenin sağlanması açısından uygun bir siyasal model olduğu iddiası, karşısında ona tanınan kanun koyma, vergi toplama ve yargı işlevini yerine getirme, temsil gibi iç ve dış egemenlik yetkilerini ne derece kullanabildiğini sorgular. Buradan güvenliği ve düzeni sağlayamayan devletlerin bu yetkilerinin ellerinden alınması şeklinde dışardan gelen bir yaklaşımın söz konusu olması belli bir dönüşüme yol açar. Bu çerçevede ulus-üstü bütünleşmelerin, devletlerin egemenliklerini de etkileyen ortak kurumları ve kurallarıyla onu dönüştürmeye yönelen bir hedefi bulunmaktadır.

Kimlik bağlamında bakıldığında ulusal bütünleşmenin milliyetçi ideoloji üzerinden yönlendirilen birtakım zihinsel algılamalar ve kalıplar ürettiğine daha önce değinilmişti. Bu kapsamda milliyetçiliğin “biz” ve “onlar” ya da “dostlar” ve “düşmanlar” gibi ikili ayrımlar ürettiği, her ne şekilde olursa olsun ulusun çıkarları doğrultusunda ulus adına yapılan her şeyin yine her koşulda makul görüldüğu bir algılama biçimi ürettiği belirtilmişti. Ulusun bölünemez türdeş bir topluluk olarak kabul edildiği ulus-inşa süreçlerinde milliyetçiliğin ulusal kimliğin içeriğinin belirlenmesi için geçmişe ve tarihe yaptığı vurgular öne çıkar. Bu sayede insanların ulusla özdeşleşmesinin doğal ve geçmişten gelen/ezelî olduğunu varsayılmaktadır.

Buna karşılık ulus-üstü bütünleşmede geçmişe ve tarihe vurgu unsurundan ziyade daha geniş ve esnek, sınırlar açısından daha müphem bir potansiyel söz konusudur. Ulus-üstü yapı doğal olarak etnik-dini ve kültürel açıdan çokkültürlü olacağından kimliklerin de çoğulcu bir anlayışla ulusal kimliğin geçmişe yaptığı referansların dışına çıkarak geleceğe yönelmesi beklenmektedir. Bu doğrultuda farklı kimliklerin ulus-üstü bir yapıda kabul edilmesindeki çoğulcu anlayış, geçmişin hatırlanmasını değil, aksine unutturulması üzerine inşa edilecektir. Gerçekte türdeşlik mümkün olmadığı için homojen bir toplum yaratma yerine, çokkültürlü ve çoğul kimliklerin inşası önem kazanmaktadır.

Her iki bütünleşme sürecinin sonuçları bakımından da bir siyasal model hedeflerinin bulunmasının benzer olduğu görülmektedir. Ulusal bütünleşme süreçlerinde sonuçta ortaya çıkması hedeflenen yapı üniter ya da istinasi olmak üzere ulus-devlettir. Siyasal bir yapı ortaya koyma hedefindeki ulus-üstü bütünleşme sürecinin ne şekilde nihayete erip nasıl bir sonuç ortaya çıkaracağıysa söz konusu bütünleşmelerin içeriği ile bu içeriğini yönlendiren ideolojik beklenti, hedefler kapsamında belirlenecektir. Federal ve konfederal yönelimler açısından bakıldığında mümkün olduğunca çeşitlilik ve gerektiğinde birlik anlayış geçerli olacaktır. Sosyalist bir ideolojiyi benimseyen bir ulus-üstü bütünleşme hareketinin evrensel bir formda komünal bir toplumu inşa etme gibi sonuca yönelmesi beklenir. Dinin toplumsal yaşamda etkin olduğu bir yapı hedefinin dinsel-muhafazakâr bir toplumu esas alan bir ulus-üstü yapı kurmak biçiminde sonuçlandırılmasına yönelmesi gerçekleşecektir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AVRUPA'DA ULUS-ÜSTÜ BÜTÜNLEŞME: ULUSLARI AŞMAK MI?

I. AVRUPA'DA ULUS-ÜSTÜ BÜTÜNLEŞMENİN GELİŞİMİ ve BOYUTLARI

A. Avrupa'da Ulus-Üstü Bütünleşme Arayışının Nedenleri

1. Ekonomik Kalkınma ve Güvenlik İhtiyacı

Avrupa devletlerinin ulus-üstü bir yapı oluşturmak için İkinci Dünya Savaşı sonrasında girdikleri sürecin izahı, birden çok toplumsal, ekonomik ve siyasi gerekçe üzerinden literatürde açıklanmaktadır.⁵¹⁷ Avrupa'da ulus-üstü bütünleşmeyi hazırlayan etkenler bakımından 20. yüzyılın başında paradoksal olarak yıkıcı; ama aynı zamanda da işbirliğini tetikleyen yaratıcı sonuçlara da vesile olan iki büyük dünya savaşının yol açtığı tahribatların önemli bir yeri vardır. Bu savaşlar, Avrupa'da milyonlarca insanın hayatını kaybetmesine ya da sakat kalmasına yol açan bir toplumsal kargaşa ortamı yaratan büyük bir travmadır. Savaşlardan geriye, kentlerin yeniden inşasını gerektirecek biçimde altyapının büyük oranda tahribata uğradığı coğrafi bir alan kalmıştır. Savaşlar esnasında tarımsal üretim durmuşken, fabrikalar da daha çok silah üretme işiyle uğraştığından ekonomik yıkım yaşamın birçok alanına yansımıştır. Hepsi topluca birbirine eklenince 1945 itibariyle Avrupa'da, siyasal, ekonomik, askerî ve toplumsal olarak acilen çözüm üretilmesi gereken büyük oranda sıkıntılarla dolu yeni bir dönemin başladığı görülmektedir.⁵¹⁸

Avrupa ülkelerinin hızlıca düşüşe geçtiği İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Avrupa kıtasındaki aktörler, ABD ve SSCB karşıtlığı temelinde siyasal olarak iki yönden sıkışmayla karşı karşıya kalmıştır. Yükselen süper güçler etrafında kutuplaşan ilişkiler çerçevesinde başlayan bu yeni süreç, yüzyıllardır Avrupa ülkelerinin sahip olduğu gücün, ABD ve SSCB lehine kaydığını göstermektedir. Yine aynı doğrultuda bakıldığında tarih boyunca etkili bir ekonomik merkez niteliği gösteren Avrupa, artık hem kendi içinde hem de dünya

⁵¹⁷ Bu bağlamda Milward, Avrupa bütünleşmesinin nedenleriyle ilgili literatürde farklı gruplara cazip gelen, kimi zaman da birbiriyle örtüşen dört gerekçe üzerinde sıklıkla durulduğunu belirtir. Bunlardan birincisi, AB'nin 1945 sonrası dünya gerçekleri karşısında devletlerin geleneksel dış politikalarına yön veren türde bir ittifak oluşturduğudur. İkincisi, bütünleşmenin özveri gerektiren yönünü vurgulayan ve Avrupa'nın birleştirilmesi için ulus-devletlerin tamamen değiştirilmesi gerektiğine yönelik arzudan kaynaklanmaktadır. Üçüncüsü, bütünleşme süreciyle ulus-devletin korunarak, yeniden canlandırılması anlayışını kapsamaktadır. Dördüncüsüyse, Avrupa'da ulus-devletin egemenliğini yitireceğinin artık kaçınılmaz olduğundan hareket etmektedir. Alan S. Milward, "Bütünleşmenin Baharları", Peter Govan and Perry Anderson, *Avrupa Sorunu: Avrupa Ne, Avrupalı Kim?*, (Çev. Ali Çakıroğlu), İstanbul, Aykırı Yayıncılık, 2005, s. 15.

⁵¹⁸ İkinci Dünya Savaşı sonrası Avrupa'nın durumu hakkında daha geniş bilgi için bkz. Çağrı Erhan, "Avrupa'nın İntiharı" ve İkinci Dünya Savaşı Sonrası Temel Sorunlar", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 51, Sayı 1 (1996), s. 259-260.

siyasetindeki gelişmeleri belirleyici merkez aktör olmaktan çıkıp, bu güçler karşısında daha geri bir konuma sürüklenmektedir. Böyle bir tabloda kriz ortamından kurtulabilmek, kendi kabuğuna çekilen Avrupa'nın eski konumunu yeniden kazandırmak, tahrip olmuş, bölünmüş, ağırlığı azalmış Avrupa'da refah ve istikrarı yeniden temin etmek, güvenlik tehditleri bağlamında Avrupa'nın güvenliğini bölgesel çapta birlikteliğin sıklaştırılmasıyla aşılacağına dair inançlar, ulus-üstü bütünleşme sürecinin fitilini ateşleyen nedenlerin başında gelmektedir.⁵¹⁹

Avrupa devletlerini bütünleştirmeye teşvik ettiği İkinci Dünya Savaşı'nın yarattığı tüm olumsuzluklar karşısında aktörler geleneksel düşmanlarıyla barışı ve işbirliğini kabul ederek yeni bir sayfa açmayı denemektedirler. Bu kapsamda ilkin iki kutuplu bir uluslararası sistemin belirginleşmeye başladığı ortamı hazırlayan koşullar, Avrupa'nın güvenliği meselesini daha önemli hale getirmektedir. İkinci olarak, böyle bir ortamda Avrupa kaybettiği konumu yeniden kazanmak peşindedir. Sovyetler, sosyalist temelli bir ekonomi yönetim sistemini 1947'den itibaren Orta ve Doğu Avrupa'nın büyük kesiminde hayata geçirmeye yönelmiştir. Savaşın diğer galibi ABD ise Avrupa'nın doğusunu Sovyetler etkisine kaptırmasına karşın, batısını bu etkiden uzaklaştırmak istemektedir. Diğer yandan iki süper gücün periferide yürüttüğü bir mücadele olan Kore Savaşı'nın başlaması, Batı Avrupa'da komünizm ekseninde Sovyet tehdidinin ciddiyetinin daha fazla hissedildiği bir dalga yaratmıştır. Batı Avrupa ülkelerinin birbirlerine daha fazla yakınlaşmalarını tetikleyen doğrudan ve dolaylı Sovyet yayılım tehditleri ile bu tehditlere karşı ekonomik ve askerî olarak yeniden kalkınmaları için faydalandıkları ABD yardımları iki koldan ulus-üstü bütünleşme hareketinin başlaması için etkili birer itici güç olmuştur.⁵²⁰

Avrupa'da güvenliğin daha çok NATO çerçevesinde ABD'nin etkinliğine dayandırıldığı İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Avrupa içerisinde ekonomik ile toplumsal

⁵¹⁹ Söz konusu çerçevede İkinci Dünya Savaşı sonrası jeopolitik dengelerdeki değişim doğrultusunda uluslararası konjonktürün Avrupa'da bütünleşme yönünde yeni bir strateji tetikleyen yönleri hakkında bkz. Özdemir, *Avrupa Mantığı*, s. 164-171.

⁵²⁰ ABD'nin Avrupa'nın savunma ihtiyacını karşılayarak Avrupa'nın savaş sonrası ayağa kalkmasını sağlayacak ekonomik yardımları Avrupalıların kaynaklarını kalkınma faaliyetlerine kaydırmasına yol açan bir gelişme olarak değerlendirilebilir. Erhan Doğan, *Avrupa Birliği: Türkiye ve Birleşik Avrupa İdeali*, Ankara, Alabanda Akademi, 2016, s. 10. Bununla birlikte ABD yardımları Avrupa'yı ABD ekonomisine bağımlı kılacak bir risk de taşımaktadır. Bu bağlamda ABD'ye ekonomik bağımlılığı minimize edebilmek için de "ortak pazar" kurulmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Halûk Günöğür, "Avrupa Entegrasyonu", *Ekonomik Yaklaşım*, Cilt 4, No. 9 (1993), s. 48.

gelişimin desteklenmesi, demokrasinin, hukukun, adaletin, özgürlüğün ve güvenliğin sağlanma hedefleri belirleyiciliğini sürdürmektedir.

2. Ulus-devletlerin ve Milliyetçiliğin Yol Açtığı Sorunları Aşmak

Bütünleşmeyle Avrupa'da yaşayan halkların güvenli bir alanda sağlık, eğitim, çalışma gibi temel koşullarının iyileştirilmesi, ortak bir pazarda ticareti kısıtlayan gümrük vergileri başta olmak üzere engellerin kaldırılmasına yönelik ulus-devlet modelinden kaynaklanan zorluklardan kurtulmak hedeflenmektedir. Bu kapsamda ulus-devletlerden beklenen vatandaşlarına daha fazla özgürlük, refah, güvenlik ve adalet gibi işlevlerin yerine getirilmesinde İkinci Dünya Savaşı öncesine uzanan biçimde yaşadığı birtakım sorun ve krizleri aşma düşüncesi bağlamında da yeni bir tür modele ihtiyaç duyulmaktadır. Nitekim ulusal hükümetlerin karşılıklı bağımlılık ve ekonomik değişimin yetersizliği karşısında İkinci Dünya Savaşı sonrası Avrupa bütünleşmesi, Avrupa ulus-devletlerinin yeniden yapılandırılması için ciddi bir zorunluluk haline gelmiştir.⁵²¹

Avrupa bütünleşmesiyle, daha geniş olarak ulus-devletlerin tek taraflı ve yıkıcı politikaları artık takip edemeyeceği yeni bir sistem oluşturmak amaçlanmaktadır. Bu zemini sağlamak için öncelikle faşizm ve ırkçılığın sebep olduğu olumsuz sonuçların giderilmesi ve yeniden bunların benzerlerinin yaşanmaması için de yeni siyasi akımlara ihtiyaç doğmaktadır. Enerjinin ortaklaşa üretilip yönetilmesiyle rekabet, savaş gibi yıkıcı unsurlar yerine, herkesin kazandığı bir sistem doğrultusunda işbirliğinin derinleştirilmesinin daha makul bir seçenek olarak ortaya çıkacağı beklenmektedir. Nitekim Avrupa'nın birlik olma düşüncesini hayata geçiren ilk kurucular, ulusal ekonomileri birbirine bağlayan bir ortak pazarın hem ekonomik refahı yükselteceği hem de uzun vadede savaş bir seçenek olmaktan çıkacağı düşüncesiyle hareket etmektedirler. Bu doğrultuda kurucu antlaşmalara ekonomik bütünleşmeyle uyumlu bir şekilde mali ve parasal istikrarın sağlanarak ekonomik büyümenin dengeli ve sürekli hale getirilmesi, istihdamın artırılması, yaşam standartlarının yükseltilmesi gibi hedefler koyulmaktadır.⁵²²

⁵²¹ Milward, *The European Rescue of the Nation-State*, s. 5–6.

⁵²² Klaus-Dieter Borchardt, *Avrupa Bütünleşmesi*, Ankara, Avrupa Komisyonu Türkiye Temsilciliği Yayını, 1995, s. 24.

Söz konusu hedefleri gerçekleştirmek için öncelikle iki büyük dünya savaşının ortaya çıkmasında ciddi bir sorun teşkil eden kömür madenleri üzerindeki hâkimiyet mücadelesine son vermek gerekmektedir. Bu doğrultuda çekişmelerin yaşandığı sanayinin temel ürünleri olan demir-çelik kaynağının nasıl yönetileceği hususunda yeni bir yaklaşıma ihtiyaç doğmuştur. Savaş sanayisinin önemli girdileri olan kömür ve çeliğin üretiminin yeni bir gerginliğe ya da daha ilerisi savaşa yol açabilecek tarzda artık sorun olmaktan çıkarılması gerektiği düşüncesi de ulus-üstü bütünleşme yönünde adımlar atılmasının bir nedenidir. Bu kadar hayati derecede önemli iki kaynağın ortak idare altına alınması, taraflardan birinin kaynaklar üzerinde denetimini engelleyeceği gibi, savaşların da önüne geçebileceği düşüncesini doğurmaktadır.⁵²³ Kısacası Avrupa bütünleşmesi, daha önceki savaşlar gibi kötü deneyimler başta olmak üzere savaşa yol açabilme potansiyeline sahip unsurlara karşı bir panzehir olarak düşünülmektedir.

Sınır bölgeleri arasında denge ve istikrarı nispeten bozucu nitelikteki ekonomik ve siyasal rekabetlerin sertleşmesiyle ortaya çıkan uyuşmazlıkların önüne geçmek Avrupa'da bütünleşmeyi doğuran bir başka nedendir. Taraflar arasında tarihi düşmanlıkları birer tehdit olmaktan çıkararak toprak kazanımlarına dayalı anlayışların terk edilmesiyle söz konusu rekabetlerin de önüne geçebilecek adımlar atılabilmektedir. Böylece ulus-üstü bütünleşme, bölgelerin ekonomik olarak gelişmesini, enerji kaynaklarının ortaklaşa kullanılmasını sağlamaya yarayacak daha bir rasyonel anlayış getirilmeye çalışılmaktadır.

Öte taraftan Avrupa'da olası bir savaşın önüne geçebilmek, 20. yüzyıldaki iki büyük dünya savaşının önde gelen aktörlerinden olan Almanya'nın ekonomisinin yeni bir savaşa yol açmayacak şekilde denetim altına alınmasına yönelik faaliyetleri de artırmıştır. Almanya'nın İkinci Dünya Savaşı sonrasında savaş öncesindeki gücü ve tutumuna dönmesini engelleyici biçimde kontrollü olarak yeniden yapılandırılması, başta Fransa için olmak üzere ülkelerin ulusal güvenliği açısından da önem teşkil etmektedir. Yakın geçmişte Almanya'nın Ruhr, Alsace Lorraine gibi bölgelerde Fransa ile yaşadığı gerginlikler yanında Avrupa'da derin acılara yol açan Nazizm ve faşizmin siyaset düzleminde tasfiye edilme isteği, bu bakımdan öne çıkmaktadır. Dolayısıyla Almanya ve diğer Avrupa ülkeleri arasında artık çatışmaya yol açmamak üzere kırılmayacak bir ittifak oluşturmanın bütünleşme ile temin edileceğine dair inanç Avrupa'da ulus-üstü bütünleşme hareketinin başlamasında etkilidir. Bununla birlikte

⁵²³ Balkır, s. 33.

Almanya'nın sisteme dâhil edilmemesi durumunda Avrupalı devletlerin tek başlarına küresel süreçlere etkileri sınırlı kalacağından, Almanya ile birlikte kurdukları bölgesel ortaklıklarla bu süreçlere etki edebilme şansının daha yüksek olacağı düşüncesi, Avrupa'da bütünleşme hareketinin başlamasına yol açan bir etken olarak kaydedilebilir.

Birleşik bir Avrupa fikrinin İkinci Dünya Savaşı sonrasında somutlaşmasında bir başka neden de bu fikrin geçmişte cereyan eden olaylar ile sosyo-ekonomik birikimin bir uzantısı olarak mevcut konjonktürde uygulama alanı bulmasıyla ilgilidir. Avrupa'da Sanayi Devrimi sonrası iletişim ve ulaşım ağlarının hâlihazırda bütünleşik bir ekonomik alan oluşturması bu anlamda kolaylaştırıcıdır. Nitekim "Avrupa pazarı" olarak tasvir edilebilecek ekonomik bir alanın oluşmasında Avrupa çapında 19. yüzyıldan başlayan biçimde demiryolu ağlarının zamanla örülmesinin önemli etkisi bulunmaktadır.⁵²⁴ Birbirine bağımlı hale gelen ekonomik ve ticari ilişkilerin daha etkin hukuksal ve yönetsel kurallar dâhilinde yeniden düzenlenmeye ihtiyaç duyulması, bütünleşme arayışını teşvik etmektedir. Savaşlar sırasında tarımın ekonomideki payının giderek gerilemesi karşısında teknoloji ve sanayinin gelişimiyle birlikte Avrupa ülkelerinin ekonomik faaliyetlerini sıklaştırmaları gerektiği fikri daha fazla dile getirilmeye başlanmıştır. Avrupa'da ekonomik ve ticari açıdan giderek karşılıklı birbirine bağımlı hale gelen ülkeler arasında farklı yasal ve prosedürel uygulamaların yönetimde yarattığı uyumsuzlukları aşmak üzere ortak hukuk ve yönetim sistemini yürürlüğe koyma ihtiyacı da bütünleşmeye olan desteği artırmaktadır.

3. Kolaylaştırıcı Nedenler: Düşünsel Birikim ve Ortak Tarihsel Deneyimler

Ekonomik birikimin olduğu kadar Avrupa'da entelektüel düzeyde mevcut düşünsel birikim ile bunları destekleyen birleştirici nitelikteki ortak tarihsel ve kültürel deneyimler de ulus-üstü bütünleşme sürecinin olgunlaşmasında etkilidir. Avrupa bütünleşmesi her ne kadar İkinci Dünya Savaşı sonrası somutlaşmış olsa da Avrupa'da bir birlik oluşturma fikrinin yüzyıllara dayanan entelektüel ve birikimsel bir altyapısı vardır. Örneğin 11. yüzyıldan itibaren başlayan Haçlı seferleri olarak adlandırılan askerî ittifaklar, bütünlüklü bir yapının düşman olarak görülenlere karşı Avrupalıları bir araya getirip ortaklaşa hareket etmelerini sağlayan önemli bir deneyimdir. Bunun yanında çalışmanın ilk bölümünde ekonomik bütünleşme kapsamında sözü edilen Hansa Birliği, Alman Gümrük Birliği ile Benelüks Gümrük Birliği gibi girişimler de Avrupa bütünleşmenin somutlaşması açısından altyapı

⁵²⁴ Denk, s. 53.

oluşturmaktadırlar. Ciddi bir feodal geçmiş, aristokratik gelenek ve sermaye sahibi burjuvazinin bir dönem etkin olduğu Avrupa topluluklarının geçirmiş olduğu bu tarihsel deneyim ve dönüşümler oldukça önemlidir. Bu doğrultuda özellikle üretim ve ticaretin yarattığı sistemler, günümüze uzanan biçimde Avrupa’da birlik temelli fikirlerin gelişmesini etkilemiştir.

Avrupa’da birlik olma üzerine barış, birlikte gelişip ilerleme, dış tehditler karşısında ortak savunma gibi temalar çerçevesinde farklı toplumsal ve siyasal akımlar gelişmiştir. Avrupa’yı bütünleştirme ideali temelinde çok çeşitli fikir ve yorumlar tarihçiler, filozoflar, edebiyatçılar, hukukçular ve siyasetçiler tarafından çeşitli zamanlarda dile getirilmiştir. Bu bağlamda söz konusu fikirlerin başlangıcı 14. yüzyıla kadar uzanır.⁵²⁵ Hem Avrupa’nın kendi içerisindeki bütünlüğü hem de dışarıyla olan ilişkileri bağlamında önemli bir veri sunan bu altyapı, bütünleşmenin ilerletilmesi açısından da oldukça önemli bir fikri bütünlüğe işaret etmektedir. Geçmişten ders alan, uluslararası sorunlara ortak çözümler üreten, ortak çıkar ve amaçlara hizmet eden bir anlayış temelli fikir ve deneyimler, ulus-üstü bütünleşmenin Avrupa’da hayata geçmesine yol açacak zemini de sunmaktadır.

⁵²⁵ Bu fikirlerden bazılarına değinmek gerekirse, Fransız hukukçu Pierre Dubois, Floransalı Hristiyan din adamı ve şair Dante Alighieri, Avrupa’da evrensel bir monarşi anlayışını öne çıkarmaktaydı. Hollandalı Emeric Cruce, 1623’te yayınladığı *le Nouveau Cynie* adlı projesinde, Avrupa’da uyuşmazlıkların çözülmesi için Venedik’te tarafsız bir meclisin kurulmasını öneriyordu. Avrupa’da güç dengesini sağlamak için ortak bir ordu ile serbest ticaret fikrinin Hristiyan değerleri etrafında oluşturulması fikri Duc de Sully tarafından öne çıkarılıyordu. William Penn, Avrupa Parlamentosu şeklinde bir meclisin kurulmasını dile getiriyordu. Fransız düşünür Abbé de Saint-Pierre, Avrupa’da savaşları sonlandırmak ve kalıcı barışı sağlamak üzere yazdığı *Sonsuz Barış Projesi* isimli eseriyle Avrupa için konfederasyon temelli siyasal bütünleşmeyi öngörüyordu. Fransız düşünür Renan, Avrupa Konfederasyonu türünden bir oluşumun belirginleştiğini dile getiriyordu. Öte yandan, Rönesans ve Reformasyon süreçleri dünyevi unsurların iktidarını pekiştirirken, ulusal monarşilerin güçlenmesiyle Avrupa fikrinin yeniden gündeme gelmesine yol açmıştı. Bununla birlikte Fransız Devrimi ve Napolyon Savaşları, birçok düşünürü Avrupa’da kalıcı barış şartlarının yollarını aramalarına teşvik etti. Bu doğrultuda *Ebedi Barış* adlı eseriyle barışın kalıcılığı için evrensel bir örgütlenmeye işaret eden Immanuel Kant, 18. yüzyılda Avrupa’da sürekli barışı hedefleyen “Avrupa Birleşik Devletleri” fikrini öne sürüyordu. Saint Simon, Almanya’nın dışarıda bırakılarak İngiliz-Fransız işbirliği temelinde bir Avrupa Birleşik Devletleri kurulması 1814 yılındaki *Avrupa Toplumunun Yeniden Örgütlenmesi* eserinde dile getirmişti. 18 yüzyılın ikinci yarısında Jean-Jacques Rousseau, Avrupa’da bulunan devletlerin bir anlaşma çerçevesinde “Avrupa Commonwealth”ı şeklinde bir oluşum içine girmelerini önermekteydi. Modern anarşizmin kurucusu Michael Bakunin, ekonomik liberalizmin kurucusu Adam Smith gibi birçok isim de Avrupa’nın bütünlüğüne vurgu yaptı. Romantik yazar Victor Hugo, 19. yüzyıl itibarıyla, Avrupa halklarının kimliklerini koruyarak Paris merkezli üst bir birlik etrafında birleşmesini öngörüyordu. 1923 yılında Richard Nikolaus von Coudenhove-Kalergi’nin Alman ve Sovyet hegemonya planlarına karşı alternatif olarak sunduğu “Pan-Avrupa” idealiydi. Kalergi, Avrupa’da ulusların eşit ve özgür biçimde bütünleşmesini öngören somut ekonomik ve siyasi birlik önerisi sunmaktaydı. Avrupa’da Orta Çağ’dan itibaren değişik zamanlarda dile getirilen Avrupa’nın bütünleşmesi hayali doğrultusunda düşünsel fikirler hakkında geniş bilgi şu kaynaklardan edinilebilir: Özdemir, *Avrupa Mantığı*, s. 151–158. Ariane Chebel D’apollonia, “Avrupa Ulusalçılığı ve Avrupa Birliği”, Anthony Pagden (Ed.), *Avrupa Fikri*, (Çev. Rahmi Öğdül, Mesut Varlık), İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2010, s. 197–210. McCormick, *Avrupa Birliği’ni Anlamak*, s. 67.

Federalizm adına birtakım somut girişimler de Avrupa’da bütünleşmeyi destekleyen bir altyapı sunmaktadır. Örneğin İkinci Dünya Savaşı’na doğru gidilirken İngiltere’de Federal Birlik Hareketi adıyla federalizm savunucu hareket bu girişimlerden biridir. Ancak savaş sırasında Alman saldırılarına karşı Fransa’ya destek vermek amacıyla İngiltere’nin iki ülke arasında federal birlik önerisi Fransa tarafından reddedilmiştir. Diğer yandan 1941 yılında İtalyan Ventotene Adasında tutsak bulunan Altiero Spinelli ve Ernesto Rossi tarafından hazırlanan siyasi bildiri “Ventotene Manifestosu”, 1943 yılında kurulan Avrupa Federalist Hareketi’nin (*Movimento Federalista Europeo*) programında kabul edilerek Avrupa ülkelerini yakınlaştırıp savaşı önlemek amacıyla kurulmuş bir Avrupa devletleri federasyonunu teşvik etmektedir.⁵²⁶ Eylül 1946’da Winston Churchill, Zürih Üniversitesi’nde yaptığı bir konuşmada Fransız-Alman işbirliğine dayalı, federalist çizgide bir “Avrupa Birleşik Devletleri” önerisini sunuyordu.⁵²⁷ Bunların yanında İkinci Dünya Savaşı sonrasında Jean Monnet, Robert Schuman, Konrad Adenauer, Alcide de Gasperi, Joseph Bech, Paul Henri Spaak, Walter Hallstein, Sicco Mansholt, Aristide Briand ve Altiero Spinelli gibi şahsiyetler de Avrupa’nın birlik idealini sahiplenmeye başladılar. Kurucu babalar olarak anılan bu isimler, Avrupa’da bütünleşmenin olgunlaşması açısından öncü rolleri üstlenmişlerdir.

Görüldüğü üzere, ulus-devletlerin ekonomik, siyasi ve toplumsal ilişkiler bağlamında düştüğü açmazların üstesinden gelebilmek, Avrupa’nın dünya politikasında eski gücünü yeniden elde etmek, Sovyetlerin askerî ve ideolojik olarak yarattığı tehditleri baskılayıp güvenliği sağlamak, savaş sonrası tahribatları ortadan kaldırıp ekonomik kaynakların savaşa yol açmayacak biçimde birlikte yönetilmesini temin etmek, Fransa ve Almanya arasındaki yüzlerce yıllık husumetleri aşmak, Almanya’nın Avrupa’nın yeni sistemine entegre edilmesini sağlamak gibi hedefler, Avrupa bütünleşmesinin somutlaşmasına yol açan öncelikli nedenler olarak gösterilebilir. Bu hedefler aynı zamanda Avrupa’da geçmişten gelen deneyimler ve birlik olma yönündeki düşünsel birikimlerle anlam kazanmış, bütünleşme hareketi İkinci

⁵²⁶ Manifesto’nun tam metni için bkz. “The Manifesto of Ventotene (1941)”, http://www.cvce.eu/obj/the_manifesto_of_ventotene_1941-en-316aa96c-e7ff-4b9e-b43a-958e96afbecc.html, (Erişim Tarihi: 19 Aralık 2017). Manifestonun ortaya çıktığı dönem ve kişiler hakkında bir değerlendirme için bkz. Matthew D’Auria, “The Ventotene Manifesto: the Crisis of the Nation State and the Political Identity of Europe”, Menno Spiering and Michael Wintle (Eds.), *European Identity and the Second World War*, New York, Palgrave Macmillan, 2011, s. 141–158.

⁵²⁷ Winston Churchill, “Speech to the Academic Youth”, <http://www.law.tohoku.ac.jp/~schaefer/documents/churchill.pdf>, (Erişim Tarihi: 14 Nisan 2017). Ancak 1988 yılında bu kez Margaret Thatcher, Bruges’te yaptığı konuşmada “Avrupa Birleşik Devletleri” kurmaya yönelik hareketlere karşılık her devletin kendi egemenliğine sahip olacak biçimde işbirliği yapması gerektiğini ifade edecektir. Thatcher, ulusları bastırmanın ve Avrupa merkezi üzerinde enerjinin yoğunlaşmanın zararlı olacağını dile getirmektedir. Margaret Thatcher, “Speech to the College of Europe (The Bruges Speech)”, <http://www.margaretthatcher.org/document/107332>, (Erişim Tarihi: 14 Nisan 2017).

Dünya Savaşı sonrası konjunktürde uygulama alanı bulmuştur. Uluslararası politikada bütünleşmiş bir aktör olarak görünmek isteyen Avrupa ülkeleri, ortak sorunlara ortak çözümler getirmek gibi bir motivasyondan etkilenerek bütünleşmeyi derinleştirmişlerdir. Müreffeh bir Avrupa'da milliyetçiliğin yeni bir yayılmaya sebep olacak biçimde savaşları engelleyip barışı kalıcı hale getirme umudu doğrultusunda, Avrupa halkları arasında birlik ve bütünlüğü ekonomik bir refah yanında ortaklaşa güvenlik anlayışıyla tesis ederek, Avrupa'nın bölünmesine yol açabilecek unsurları ortadan kaldırmak için Avrupa'da bütünleşme süreci başlayıp gelişmiştir.

4. Küreselleşmeye Uyum Çabası

AB'nin genişleme ve derinleşme bağlamında gelişimini ve siyasal olarak gücünü kazanmasını etkileyen koşullar bakımından küreselleşmeyle ortaya çıkan şartlara uyum faktörünün de önemli bir yeri vardır. Soğuk Savaş koşulları AB'nin güvenliği meselesini öncelikli hale getirirken, Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle AB için yeni bir aşamaya geçmeyi zorunlu kılan gelişmeler yaşanmıştır. AB, henüz büyük çaplı genişleme dalgaları yaşamadan evvel, 1971 yılında altın ve dolar dengesine bağlı ekonomik sistemin (Bretton Woods) sarsılmasıyla, ekonomik anlamda esnek üretimin olduğu yeni bir süreçle karşı karşıya kalmıştır. Kapitalizm açısından ulus-devletin yetmediğini gösteren bu unsurlar yanında 1980 yılından itibaren ABD ve İngiltere'nin başını çektiği neoliberal politikaların uygulama alanı bulması, AB'nin de bu gelişmelere uyumunu zorunlu hale getirmektedir. Devletlerin tek başına ekonomik alanda belirleyici olma rolü giderek zayıfladığı böylesine küresel bir ortam yaygınlaşırken AB'nin de bu ortama verdiği yanıtlar onun yönelimlerini etkilemektedir.

1980'li yıllardan itibaren teknolojik gelişmelerin de etkisiyle hızlanan tehditler ve fırsatlar yaratan küreselleşmeyle özellikle ulus-üstü ya da ulus-ötesi bir kültürün gelişmekte olduğu sıklıkla vurgulanır. Böyle bir süreç devletlerin sahip oldukları yetkileri kısıtladığından, bir nevi onu zayıflatırken egemenlik üzerinden belirlenen toprak, sınırlar ve ulusal kimlikleri hedef almaktadır. Aynı zamanda küreselleşme sürecinde ulusal egemenlik temelinde klasikleşmiş düzenin etkinliğinin geriletılarak, ulusların daha geniş siyasi oluşumlara yönelmesinin mümkün olacağı beklentisi yaygınlaşmaktadır. Dolayısıyla küreselleşme belli ölçülerde ulus-devletleri değişime yönlendirmekte, bir yerelleşme ve bölgeselleşmeyi de tetiklemekte, bölgesel blokların oluşmasını teşvik etmektedir.

Bu gelişmelerin de yardımıyla 1990'lı yılların başından itibaren Soğuk Savaş koşullarının ortadan kalkması AB açısından ekonomik ve siyasal alanda atılımlar yapabilecek bir uluslararası ortam sunmaktadır. AB'nin artık tehdit oluşturan unsurların gerilediği süreçte bir yandan pazarlarını daha serbest bir ortamda ortaklaştırabilecek, ekonomik ve parasal birliğini güçlendirecek ve siyasal bütünleşmesini artıracak derinleşme, diğer yandan Soğuk Savaş koşullarının böldüğü Avrupa'yı yeniden bir araya getirme temelli genişleyip büyümeye yönelik politikaların hayata geçme olanağı artmaktadır. Dolayısıyla bu koşullar AB, uluslararası politikanın temel aktörü olan ulus-devletler üzerinde etki ve değişimlere yol açabilecek türde bir fırsat elde etmesini kolaylaştırmaktadır. Buna karşın küreselleşmeye sınırlararası hareketlerin artması doğrultusunda ulusları aşan sorunlar yanında iç barışın sağlanması hedefiyle azınlıkların korunması gibi hususlar daha önemli hale gelmektedir. Böylece AB açısından yeni yönetsel araçlara ihtiyaç da artmaktadır. Başka bir deyişle değişen küreselleşme koşullarında ulus-devletlerin egemenliklerini kullandıkları alanları kaybetmeleri ile kontrollerinden çıkan gelişmelerin yeni yönetim anlayışıyla ele alınma zorunluluğu doğmaktadır. Nihayetinde AB, siyasal bütünleşmesini geliştirmek için yönetim gibi anlayışlarla küreselleşme sürecini ulus-üstü bütünleşme şartlarına uyarlamak, kontrol edip yönlendirmek gibi bir hedefi gerçekleştirmeye çalışmak durumundadır.

B. Avrupa Birliği'nin Dinamikleri ve Tarihsel Gelişimi

1. 1945 Sonrası Ekonomik Bütünleşme

Avrupa bütünleşmesi, fikrin somut ilk adımlarının atıldığı İkinci Dünya Savaşı sonrasında itibaren derinleştirilmiş ve genişletilmiştir. Avrupa'da savaş sonrası özellikle Sovyet tehditleri karşısında yaşanan gelişmeler doğrultusunda savaşta yıkıma uğrayan Avrupa'yı yeniden inşa etmenin öncelikli amaç olduğu görülmektedir. Bu bağlamda özellikle ABD'nin savaş sonrası Avrupa'nın yaşadığı ekonomik ve siyasi sorunların aşılması ile Avrupa'nın güvenliğinin sağlanması açısından girişimleri söz konusudur. ABD Dışişleri Bakanı George Marshall, Avrupa'nın yeniden kalkınmasına yönelik "Marshall Planı"nı ilan etmesi bu girişimlerden biridir.⁵²⁸ Plan, 1929 dünya ekonomik buhranın tekrarının önüne geçmek ile Sovyet nüfuzunun bölgeye tesir etme ihtimaline karşı tedbir almayı hedeflemektedir. Ardından kapsamlı düzeyde ekonomik bir birlik oluşturmak ve bu planı

⁵²⁸ Marshall Planı'nın Avrupa'ya etkileri için bkz. Alan S. Milward, *The Reconstruction of Western Europe 1945-51*, Second Edition, London, New York, Routledge, 2005, s. 71-86.

uygulamak üzere on altı Avrupa ülkesi arasında Nisan 1948’de Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü (*Organization for European Economic Cooperation-OEEC*) kurulmuştur.⁵²⁹

Askerî açıdan Batı Avrupa ülkelerini Sovyet tehditlerine karşı koruyacak ittifaklar da olgunlaşmaya başlamıştır. NATO’nun kurulmasına giden süreçte savunma ihtiyacının uzantısı olarak Mart 1948’de İngiltere, Fransa, Belçika, Hollanda ve Lüksemburg arasında “Batı Avrupa Birliği” adı verilen “Brüksel Paketi” oluşturulmuştur. Ardından Nisan 1949’da Sovyet etki alanı karşısında ülkeler kendilerine NATO önderliğinde bir cephe oluşturmaya çalışmışlardır. Batı Avrupa’nın savunmasının büyük oranda ABD’nin katkılarıyla güvenceye kavuşmasıyla ekonomik olarak kalkınma hamlesini yapacak bir ortam doğmuştur.

Kuşkusuz savaş sonrası siyasi, askerî ve ekonomik alanlarda kurulan ittifaklar Avrupa ülkelerinin birbirlerine daha fazla yaklaşmalarına yol açmıştır. Bu gelişmeleri takiben Avrupa’da bütünleşme adına daha doğrudan ve somut adımlar atılacaktır. Bunlardan ilki Fransa Planlama Teşkilatı Başkanı Jean Monnet’nin, kömür ve çelik kaynaklarının birlikte yönetilmesi fikrini içeren planıdır. Fransa Dışişleri Bakanı Robert Schuman, 9 Mayıs 1950’de bu planın detaylarını bir bildiriyle açıklamıştır. Fransa ve Almanya arasında savaşın “yalnızca düşünülemez değil imkânsız hale getirilmesi” gerektiğini dile getiren ve “Schuman Deklarasyonu” olarak anılan bu bildiri, Ruhr bölgesindeki kömür ve çelik üretiminden kaynaklı Fransa-Almanya gerginliği bitirmeyi hedefleyen bir içerik doğrultusunda düzenlenmişti. Monnet’nin planında Avrupa’da savaşız bir düzenin kurulması açık bir biçimde vurgulanırken geri planda da Almanya’nın komşularıyla ekonomik olarak bağımlı biçimde denetim ve kontrol altında tutularak Avrupa ile bütünleştirilmesi arzusu vardı. Plan, aynı zamanda diğer Avrupa devletlerinin de bu topluluğa katılabilmesini öngörüyordu. Schuman Deklarasyonu’nu onaylayan Fransa, Batı Almanya, İtalya, Belçika, Hollanda ve Lüksemburg ertesi yıl, 18 Nisan 1951’de Paris Antlaşması ile Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (AKÇT) adıyla bir örgüt kurdular.⁵³⁰ AKÇT ile üye ülkeler arasında kömür ve çelik gibi iki stratejik kaynağın üretimini, pazarlarının yönetimini, teknik ve bürokratik olarak düzenlenmesini sağlayacak kurumlar oluşturuldu.⁵³¹ Yüksek Otoritesi’nin ilk başkanı Jean

⁵²⁹ OEEC, Avrupa dışındaki ülkelerin katılımıyla 1961 yılında Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (*Organization for Economic Co-operation and Development -OECD*) adını alacaktır.

⁵³⁰ Schuman Planı ve AKÇT’nin kuruluşuna ilişkin daha fazla bilgi için bkz. Martin J. Dedman, *The Origins and Development of the European Union 1945–2008: A History of European Integration*, Second Edition, London, New York, Routledge, 2010, s. 51–61. Milward, *The Reconstruction of Western Europe 1945–51*, s. 279–324.

⁵³¹ Bu kapsamda AKÇT’nin Yüksek Otorite, Bakanlar Konseyi, Adalet Divanı ve Ortak Meclis olmak üzere dört organı bulunuyordu.

Monnet'nin olduğu AKÇT ile kaynaklarla ilgili olarak ortak pazar oluşturulması ve gümrük vergileriyle miktar sınırlamalarının kaldırılması yoluna gidildi. Böylece bazı Avrupa devletleri arasında egemenliğin belirli konularda devrini içeren bir mekanizma kurulmuş oldu.

Bu süreçle paralel bir şekilde ilerleyen ancak başarılı olamayan başka savunma yönlü birlik planları da vardı.⁵³² Buna karşılık AKÇT'nin sektör bazında başarılı faaliyetleri, Avrupa'da bütünleşme adına fonksiyonel yaklaşımlarla uyumlu cesaret verici yeni adımların atılmasına yol açtı.⁵³³ Teknik alanda yaşanan ilerlemeler ile genişleyen pazarların birleşmesinden elde edilen kazançlar, sanayinin kömür ve çelik benzeri diğer ürünleri için de uygulanabileceğini gösteriyordu. Gerçekten de teşkilat üyeleri arasında başlayan karşılıklı bağımlılık, diğer sektörler de daha güçlü biçimde yayılma (*spill over*) imkânı buldu. 25 Mart 1957'de Conservatori Sarayı'nda imzalanan ve 1 Ocak 1958'de yürürlüğe girecek Roma Antlaşması ile Avrupa Ekonomik Topluluğu (*AET*) ile Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu (*European Atomic Energy Community-EURATOM*) söz konusu yayılmanın uzantısıydı. Devletler arasında olabildiğince daha yakın bir birlik hedefinin ifade edildiği Roma Antlaşması, AKÇT'yi kuran altı Avrupa ülkesi arasında gümrük birliği, serbest ticaret, dolaşım serbestliği, ortak ticaret ve tarım politikaları başta olmak üzere ulusal sınırlar arasında birçok alanda ortaklığını gerektiren bir işbirliğinin hayata geçirilmesini öngörüyordu. Bu doğrultuda işgücünün, malların, hizmetlerin ve sermayenin serbest dolaşacağı ortak/tek bir pazarın oluşturulması hedefleniyordu. Antlaşma hedeflerini gerçekleştirmek için Konsey, Parlamenter Asamblesi (Parlamento), Komisyon, Adalet Divanı başta olmak üzere bir dizi ulus-üstü organ oluşturuldu.

Roma Antlaşmasının ardından 1961–1962 yılında Danimarka'nın Fransa büyükelçisi Christian Fouchet başkanlığında oluşturulan çalışma grubu “Fouchet Planları” adıyla bilinen Avrupa'da siyasal bir topluluğun oluşturmasını içeren bir plan ortaya çıkardı.⁵³⁴ Avrupa'nın

⁵³² Fransa Başbakanı Rene Pleven, Kore Savaşı'nın ardından esasen ABD'nin Almanya'nın Soğuk Savaş koşulları karşısında silahlanmasına karşı çıkmaması üzerine “Avrupa Savunma Topluluğu” (*European Defence Community*) adıyla ortak bir ordu kurulması fikrini ortaya attı. Bu fikir, yine arka planda Almanya'nın güçlenmesinin önlenmesi amacını taşıyordu. Almanya'nın böyle bir toplulukta Fransa'dan daha güçlü olabileme ihtimaline karşı yine bizzat Fransa ulusal çıkarları doğrultusunda bu topluluğu kuran antlaşmayı onaylamaması üzerine fikir 1954 yılında tamamen rafa kalktı. Tony Judt, *Postwar A History of Europe Since 1945*, New York, Penguin Press, 2005. s. 244–245.

⁵³³ Fonksiyonalist yaklaşımların savladığı yayılma (*spill-over*) uyumlu biçimde Avrupa Sağlık Topluluğu, Avrupa Tarım Topluluğu, Avrupa Ulaştırma Topluluğu gibi öneriler gündeme gelmesine karşın bunlar da Avrupa Savunma Topluluğu fikri gibi işlerlik kazanamamıştır.

⁵³⁴ Fouchet Planı için bkz. Richard McAllister, *European Union: An Historical and Political Survey*, Second Edition, London and New York, Routledge, 2010, s. 21–24.

yeni bir ittifak kurmasını öngören bu plan diğer ülkelerden olumlu geri dönüş alamadı. Federalistlere karşı gelişen bu girişim neticesinde Fransa'nın oyçokluğuyla kararlar alan Konsey toplantılarına katılmamasıyla 1965–1966 yıllarında patlak veren “Boş Sandalye Krizi”, egemenliğin devri konusunda gösterilen tepkinin önemli bir ayağıydı. Kriz, esas olarak Fransa Cumhurbaşkanı Charles De Gaulle'ün AET'nin ulus-üstü niteliklerinin artırılmasının Fransa'nın ulusal çıkarları doğrultusunda etkili konumu kaybedeceği endişesinden kaynaklanıyordu. Kararların alınamamasının ulusal ekonomiler üzerinde yarattığı sıkıntılar üzerine, üyelere kararlar için veto hakkı veren Lüksemburg Uzlaşısı ile kriz yedi ay sonra aşılabildi.⁵³⁵ Bu uzlaşıyla, üye devletler ulusal çıkarlarını tehdit eden sorunlara karşı veto yetkisiyle kararlar üzerindeki kontrollerini güçlendirdiler.

Süreçte katedilen ilerlemelerle gelişen bürokratik mekanizmaların daha sade bir hale kavuşturulması için 1965 yılında Brüksel'de imzalanıp 1967'de yürürlüğe giren “Füzyon (*Merger*) Antlaşması” ile AKÇT, AET ve EURATOM birleştirilerek tek bir kurumsal çatı altında toplandı.⁵³⁶ 1968 yılına gelindiğinde AET, gümrük kısıtlamalarını önlemek adına ciddi bir aşamaya gelmişti. Böylece Roma Antlaşması'nda öngörülenden daha önce AET üyeleri arasında Gümrük Birliği yürürlüğe girdi. Gümrük Birliği ile üyeler arası ticaretteki gümrük vergileri tamamen kaldırılırken, üyeler dışındakilere karşı ortak gümrük tarifesi uygulamasına geçildi. Ancak 1970'li yılların başlangıcı döviz piyasalarındaki türbülansla yaşanan uluslararası finans kriziyle birlikte Orta Doğu'daki siyasi gelişmeler doğrultusunda petrol krizinin etkilerinin Avrupa'da da hissedildiği bir dönem oldu.⁵³⁷ Yine de uluslararası ekonomik çöküşler, döviz piyasalarında yaşanan dalgalanma ve siyasi krizlere karşın bütünleşme için adımlar atılabildi. 1970–1975 Bütçe Anlaşmaları ile bağımsız hesap denetimi yetkisine haiz Avrupa Sayıştayı kuruldu. Ayrıca Birleşik Krallık, Danimarka ve İrlanda 1973 yılında AET'ye katılmasıyla ilk genişleme dalgası yaşandı.⁵³⁸

⁵³⁵ Krizin detayları hakkında bkz. Desmond Dinan, (Çev. Hale Akay), 3. Baskı, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2013, s. 140–146. Kriz sırasında yayımlanan raporlar için bkz. John Lambert, “The Constitutional Crisis 1965-1966”, *Journal of Common Market Studies*, Vol. 4, No. 3 (1966), s. 195–228.

⁵³⁶ Nugent, s. 48–49.

⁵³⁷ Bu bağlamda 1971'deki doların değerinin serbest bırakılmasıyla başlayan ve 1973 ve 1979 petrol krizleriyle Avrupa'nın bağımlı olduğu enerji fiyatlarındaki artışlar büyümeyi yavaşlatıcı düzeyde etkide bulunacaktır. Georges-Henri Soutou, *Avrupa Birliği Tarihi:1815'ten Günümüze*, (Çev. Eylem Alp), İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2014, s. 323.

⁵³⁸ 1970 yılında aday ülkeler olarak müzakerelere başlayan Birleşik Krallık, Danimarka, İrlanda ve Norveç'in AET'ye Katılım Antlaşmaları 1972 yılında imzalanmıştı. Ancak aynı yıl Norveç'te yapılan referandumda Topluluğa katılım konusunda çoğunluk “hayır” yönünde tercihte bulundu. Dolayısıyla Norveç dışında AET'nin bu genişlemesi gerçekleşti.

Öte yandan, 1979 yılında ilk defa Avrupa Parlamentosu'na üye ülkelerden doğrudan milletvekili seçilmesi, toplumsal alanın temsiliyeti açısından önemli bir gelişmeydi. Ardından demokratikleşme gibi sorun yaşayan ülkelerin AET üyeliğiyle bu sorunlarını aşmak amacıyla yaptıkları başvurular, güneye doğru ikinci ve üçüncü genişleme dalgasını getirdi. Bu kapsamda kısa bir süre önce diktatörlük ya da cunta yönetimlerine sahip devletler olarak önce 1981 yılında Yunanistan, 1986 yılında Portekiz ve İspanya AET'ye üye olarak kabul edildiler. Söz konusu ülkelerin anti-demokratik nitelikli yakın geçmişleri hesaba katıldığında, bu katılımlar AET'nin siyasi açıdan elini güçlendirdi.

AET ilk genişlemede dokuz üyeye ulaşırken, ikinci genişlemeyle üye sayısı on ikiye çıktı. 1960'lı ve 70'li yıllarda yaşanan uluslararası krizlere ek olarak genişlemenin Avrupa bütünleşmesi sürecine etkileri ilk defa görüldü. 1987 yılında Lüksemburg ve Lahey'de imzalanan, bütünleşmenin siyasal boyutlarını geliştiren bir nitelik taşıması beklenen Avrupa Tek Seneti, Roma Antlaşması'nda değişiklikler yaptı. Oybirliğiyle alınan kararların artık nitelikli oy çokluğuyla alınacak olması, parlamentonun etkinliğinin artması, ilk derece mahkemelerin kurulması bu değişikliklerden bazılarıydı. "Avrupa Siyasi İşbirliği" adı verilen mekanizmanın da oluşturulmasını öngören Tek Senet, Avrupa'da Ortak Pazar'ın kurulması için Aralık 1992 tarihini gösteriyordu.⁵³⁹

2. 1989 Sonrası Siyasal ve Toplumsal Bütünleşme

Berlin Duvarı'nın yıkılması ve SSCB'nin çözülmeye başlamasından itibaren değişen uluslararası siyaset ortamından Avrupa bütünleşme süreci ciddi düzeyde etkilendi. Başka bir deyişle, Soğuk Savaş'ın Batı Bloku lehine sona ermeye başlamasıyla Avrupa bütünleşmesi açısından artık bambaşka bir siyasal ortam kendini hissettirdi. 1980'li yıllardan itibaren AB toplumsal ve siyasal alana daha fazla nüfuz etmeye başlarken, Avrupa'nın güvenliğinde dışarıya bağımlılık oluşturan faktörlerin Sovyetlerin dağılmasıyla nispeten azalacağı bekleniyordu. Batı ve Doğu Almanya'nın birleşmesiyle Avrupa Toplulukları coğrafi olarak büyüdü. Böyle bir ortamda 7 Şubat 1992'de Hollanda'da imzalanan ve 1 Kasım 1993'te Maastricht Antlaşması yürürlüğe girdi. "Avrupa Birliği Antlaşması" olarak da bilinen bu antlaşmayla AB, üç sütunlu olarak tanzim ediliyordu.⁵⁴⁰

⁵³⁹ On ülke arasında altı aylık bir müzakere sonrası imzalanan Avrupa Tek Senet'i üye devletlerin değişen çıkarları doğrultusunda yaptıkları paket anlaşmaları kapsamaktadır. bkz. Laffan, s. 55-57.

⁵⁴⁰ İlk sütun, Avrupa Topluluğu'nun o zamana değin yürüttüğü politikalar ve uygulamalarını kapsıyordu. İkinci sütun, ortak güvenlik ve dış politikayla ilgiliyken, üçüncü sütunsa adalet ve içişlerinde ortaklığa ilişkindi.

Tek bir para biriminin kurulmasını ve ekonomik koordinasyonun makro boyutta öngören hedefleriyle Maastricht, içişleri ile ortak güvenlik ve dış politika konularında siyasi bütünleşme adına kurumsal düzeni öne çıkarmaktaydı. Suçlarla mücadele, adli konularda işbirliği ile temel hakların icrası, içişlerinde bütünleşmenin önemli konularıydı. Ortak güvenlik ve dış politikayla, AB'nin uluslararası alanda bir bütün olarak hareket serbestliğinin artırılması amaçlanıyordu. Parlamentonun karar alma süreçlerinde inisiyatif olarak daha etkin konuma getirilmesi yanında nitelikli çoğunluk (*qualified majority*) ile karar alma uygulamalarının artırılması hedeflenmekteydi. Diğer yandan ekonomik ve parasal birliğe katılım için standartları belirleyen Maastricht Kriterleri, üyelerin enflasyon, borçlar, bütçe açıkları, faiz oranları ve parasal değerleri üzerinde düzenlemeler getiriyordu. Tüm bu düzenlemeleriyle Maastricht Antlaşması, ekonomik ve parasal birlik ile birlikte siyasi birlik adına ortaya koyduklarıyla bütünleşmenin ulus-üstü niteliklerini artıran çok önemli bir aşamayıydı.⁵⁴¹

Avrupa tek pazarı (*single market*) yürürlüğe girmiş olmasına karşın, Maastricht Antlaşması uygulamalarında birtakım aksaklıklar yaşanmaktaydı. Antlaşmanın onaylanma sürecindeki krizler, daha güçlü bir “topluluk duygusu”nun hareket geçirilmesi ihtiyacını ortaya çıkarmıştı. Bu arada AB'nin genişlemesi de devam etti. Soğuk Savaş sırasında tarafsız ülkeler olarak bilinen Avusturya, İsveç ve Finlandiya'nın 1995 yılında AB'ye üye olmalarıyla üye sayısı on beşe yükseldi. Bu genişlemenin ardından 2 Ekim 1997'de imzalanıp 1 Mayıs 1999'de yürürlüğe giren Amsterdam Antlaşması, kararların oybirliğiyle alındığı güvenlik, özgürlük ve adalet alanlarını tasarlayan, ortak dış ve güvenlik politikasını işlevsel kılacak düzenlemeleri getirdi. Böylece Maastricht Antlaşması'nda belirlenen düzenlemeler bir anlamda daha geniş bir işbirliği anlayışı çerçevesinde revize edildi. Amsterdam Antlaşması ile ülkeler arasında sınır kontrollerini kaldırmak üzere vizesiz ve pasaportsuz dolaşıma imkân tanıyan, Soğuk Savaş'ın çözülmeye gittiği sıralarda işlerlik kazanmış “Schengen Sistemi”, İngiltere ve İrlanda hariç olmak üzere, AB uygulamalarının bir parçası haline getirildi.⁵⁴²

Sütünlüklerin kapsamı hakkında detaylı açıklamalar için bkz. Jean-Luc Mathieu, *Avrupa Birliği*, Ankara, Dost Kitabevi, 2006, s. 18. Dinan, *Avrupa Birliği Tarihi*, s. 310–318.

⁵⁴¹ Maastricht Antlaşması, iletişim, ulaşım sağlık, eğitim uygulamaları, tüketici hakları gibi toplumsal alanları ilgilendiren konulara AB'nin daha fazla nüfuz edebileceği türde yeni düzenlemeler getirdi. Bunun yanında AB kurumları ile yaşanan anlaşmazlıklara karşı Avrupa vatandaşlığı uygulamasının bir uzantısı olarak Ombudsman (*Arbulucu*) mekanizmasına başvuru hakkı, Avrupa Parlamentosuna doğrudan dilekçeyle başvuru gibi üyeler için yeni olanakların da açıldığı görülmektedir. Daha fazla bilgi için bkz. Thomas Christiansen, Simon Duke, Emil Kirchner, “Understanding and Assessing the Maastricht Treaty”, *Journal of European Integration*, (October 2012), s. 685–698.

⁵⁴² Schengen Sistemi, AB uygulamalarına eklenmeden önce de belli bir aşama kaydetmişti. 14 Haziran 1985'te Batı Almanya, Fransa, Belçika, Hollanda ve Lüksemburg arasında imzalanan “Schengen Antlaşması” bu

Aynı şekilde 1975 yılında kurulan ve Maastricht'te yeniden düzenlenen AB'nin mali denetimini yapan organ olarak Avrupa Sayıştay, bu antlaşma ile AB'nin kurumları arasına katıldı.⁵⁴³

Amsterdam Antlaşması sonrasında bağımsız bir şekilde siyasi otoritelerin etkisinden görece uzak, fiyat istikrarı ile birlikte enflasyonla mücadele ederek mali piyasaların düzenlenmesi konusunda yetkili bir kurum olarak Avrupa Merkez Bankası, 1998 yılında Frankfurt'ta kuruldu. Daha sonra Lizbon Antlaşması ile AB organları arasında sayılacak olan Avrupa Merkez Bankası, ortak bir para birimi anlayışını içerecek biçimde temeli 1970'li yıllara uzanıyordu. Söz konusu bankanın üye ülkelerin bütçeleri üzerinde denetim yetkisine sahip olmasıyla egemenliğin devri bakımından önemli bir eşik de aşılmış oldu. Diğer yandan, 1990'lı yılların başında karşılıklı kur düzenlemeleriyle ön hazırlıkları yapılan AB'nin resmi ortak para birimi Avro, 1999 yılında başlayan üç yıllık bir geçiş sürecinden sonra Maastricht Antlaşması'nda öngörülen biçimde tam olarak Ocak 2002'de tedavüle girdi. Parasal birliğe geçişle, ulus-üstü bütünleşmenin ekonomik kademesi büyük ölçüde tamamlandı.

2000'li yılların ilk yarısından itibaren Avrupalı liderler parasal birlik konusunda ciddi ilerleme kaydederken genişleme ve daha fazla siyasal bütünleşme için yeni adımlar attılar. Üye sayısının yirmili sayılara ulaşacağı kesinleşirken, beklenen genişlemeler karşısında ortaya çıkan zorlukları aşmak üzere ulus-üstü bütünleşmenin esnekliğini artıracak farklı yaklaşımlar gündeme geldi.⁵⁴⁴ Amsterdam Antlaşması her ne kadar bazı düzenlemeler getiriyor olsa da bunların kapsamı sınırlıydı. AB'nin kurumsal yapısını 2004 yılındaki büyük çaplı bir genişleme planı doğrultusunda yeni üyelerin katılımına hazırlamak üzere 26 Şubat 2001'de imzalanan Nice Anlaşması, 1 Şubat 2003'te yürürlüğe girdi.⁵⁴⁵ Birçok maddesinin kaynağı Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi olmakla birlikte "AB vatandaşlığı" kavramının içeriğinin doldurulmaya başlandı. 2000 yılında Nice Zirvesinde ilan edilen Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı (*Charter of Fundamental Rights of the EU*) ile AB ülkelerinde

ülkeler arasında sınır kontrollerini kaldırarak insanların seyahatlerini pasaportsuz ve vizesiz hale getiriyordu. 19 Haziran 1990'da yapılan Schengen Sözleşmesi ile bu yönde daha ileri adımlar atılma imkânı elde edildi.

⁵⁴³ Amsterdam Antlaşması detayları için bkz. Dinan, *Avrupa Birliği Tarihi*, s. 348–351.

⁵⁴⁴ AB'nin genişleme alanında esnekliği ile gelecek tasarımları açısından günümüzde farklı ulusal çıkarlar doğrultusunda çeşitli yaklaşımlar ortaya çıkmaktadır. Menü Usulü Avrupa (*Europe à la carte*), Değişken Geometrilili Avrupa (*variable geometry Europe*), Çok Vitesli Avrupa (*multi-speed Europe*) gibi yaklaşımlar bunlar arasında sayılabilir. AB mimarisine ilişkin bu seçenekler üzerinden heterojen Avrupa tartışmaları için bkz. Açıkmeşe, "Uluslararası İlişkiler Teorileri Işığında Avrupa Bütünleşmesi", s. 28–31.

⁵⁴⁵ Nice Antlaşması detayları için bkz. Dinan, *Avrupa Birliği Tarihi*, s. 351–355. McAllister, s. 206–211.

yaşayanların sahip olduğu temel hak ve özgürlükler sıralanıyordu.⁵⁴⁶ Nice Antlaşması'na eklenen “Birliğin Geleceğiyle İlgili Deklarasyon” (*The Declaration on the Future of the Union*) ile kurumsal alanda yapılacaklar konusunda gerekli adımlar listeleniyor, Avrupa'nın geleceği hakkında kimlik ve meşruiyet gibi unsurlar üzerinde geniş kapsamlı bir tartışmanın başlatılması öneriliyordu.

Bunlarla birlikte 2000'li yıllarda AB, ortak kurumsal yapılarını destekleyen iç ve dış güvenliğe konu olan girişimlerde bulunmaya devam etti.⁵⁴⁷ 2000'li yılların ilk yarısında gerçekleşmesi beklenen genişlemeye hazırlıklar yapılırken bu hazırlıkların esas nedeni 1990'lı yıllardan itibaren AB içerisinde var olan Avrupa'nın doğusu ile batısının bir bütün haline gelmesi düşüncesiydi. Diğer tarafta bu düşünce, hedefteki ülkelerin serbest piyasa ekonomisi ve liberal demokrasiye geçiş arzularıyla uyuşmaktaydı. Kopenhag kriterlerini esas alan reformları takiben 2004 yılında Polonya, Çek Cumhuriyeti, Estonya, Macaristan, Letonya, Litvanya, Slovakya, Slovenya, Kıbrıs ve Malta AB'ye üye oldular.⁵⁴⁸

2001 yılında düzenlenen Laeken Zirvesi'nde daha demokratik, şeffaf ve katılımcı bir Avrupa ideali doğrultusunda kurumsal bir reform yapılarak Avrupa anayasası hazırlanması üzerine mutabık kalınmıştı. Bu zirve kararları doğrultusunda üye ülkelerin katılımcılarıyla oluşturulan Avrupa Konvansiyonu'nun çalışmaları neticesinde “Avrupa Anayasası” adı verilen bir taslak, 29 Ekim 2004'te Roma'da imzalanarak üye ülke halklarının onayına sunuldu. Taslak, İspanya ve Lüksemburg gibi ülkelerde yapılan referandumlarla kabul edilirken, Hollanda ve Fransa'nın 2005 yılı ortalarında gittikleri referandumlarla reddedildi.

⁵⁴⁶ Nice Antlaşması çerçevesinde Temel Haklar Şartı için bkz. A. Füsün Arsava, “Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı”, *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, Cilt 3, No. 1 (Güz 2003), s. 1–17.

⁵⁴⁷ Ulusal sınırları aşan terörizm, kara para aklama, dolandırıcılık, uyuşturucu kaçakçılığı suçları konularında 1999 yılında polisler arasında işbirliğini sağlamak üzere *Avrupa Polis Bürosu (European Police Office-Europol)*, 2002 yılında her türlü hukuksal düzenlemeler çerçevesinde adli konularda işbirliği için *Avrupa Birliği Adli İşbirliği Birimi (The European Union's Judicial Cooperation Unit--Eurojust)* oluşturuldu. 2004 yılında AB ülkelerinin dış sınırlarını korumak üzere *Avrupa Sınırı ve Sahil Güvenlik Ajansı (European Border and Coast Guard Agency-Frontex)* adlı yapı kurularak 2005 yılında faaliyetlerine başladı. Frontex kapsamında 2007 yılında ani ya da istisnai göç baskılarına karşı sınır muhafızlarının hızlı bir şekilde konuşlandırılması için *Acil Sınır Müdahale Ekipleri (Rapid Border Intervention Teams- RABIT)* oluşturuldu. AB'nin bu dönemde iç güvenlik ve dış ilişkilere dair uygulamaları hakkında bkz. Dinan, *Avrupa Birliği Tarihi*, s. 383–391.

⁵⁴⁸ Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin ekonomik olarak AB'ye katkı sunacağı beklentisinden ziyade, siyasi mülahazalar bu ülkelerin bir anda AB'ye üye yapılmasında etkili olmuştu. AB'nin bu derece geniş çaplı genişlemesini takiben arka arkaya imzalanan antlaşmalarla, ekonomik bütünleşmenin ardına geçilerek, siyasi birlik olma yoluna daha fazla hız verildiğinin işaretleri geldi. AB'nin ortak karar alma mekanizmasını işler hale getirebilmek için güvenliğin sağlanmasından dış politika üretimine, adalet ve içişleri gibi üyelerin bazı egemenlik alanlarını ilgilendiren konulara kadar yeni düzenlemeler yapılacaktır. Nitekim 2004 yılındaki radikal genişlemenin ardından AB'nin yönetim mekanizmaları buna uygun biçimde yeniden ele alınacaktır. Bu sürecin etkileri üzerinde bir değerlendirme için bkz. Richard E. Baldwin, *The Eastern Enlargement of the European Union*, *European Economic Review*, Vol. 39 (1995), s. 474–481.

Referandumlarda beklenen sonucun alınamamasında, taslak metnin ulusal çıkarları yeterince gözetmiyor oluşu önemli bir nedendi. Bunun yanında taslak metnin dışışleri ve savunma alanında büyük ölçüde egemenlik yetkilerinin devrini içermesine henüz üyelerin hazır olmaması diğer önemli etkeni. Referandumları takiben AB'nin geleceği üzerine yaşanan tartışmalar giderek arttı. Avrupa Konseyi'nin AB'nin geleceği üzerinde ilan ettiği “düşünme süreci” çağrısı doğrultusunda bir hükümetlerarası konferans oluşturularak “Reform Antlaşması” üzerinde çalışılmaya başlandı. Avrupa Anayasası hükümleri büyük ölçüde korunurken, yapılan bazı değişiklikler doğrultusunda Antlaşma, Aralık 2007'de Lizbon Zirvesi'nde son şeklini aldı.⁵⁴⁹ Daha önce yaşanan krizin üstesinden gelmek için bu kez halk oylaması yerine ulusal parlamentoların onayı yeterli görüldü. Bu doğrultuda tam siyasi bütünleşme hedefi doğrultusunda Lizbon Antlaşması 1 Aralık 2009 tarihinde yürürlüğe girdi.

AB'nin demokratik meşruiyetini güçlendirmeyi hedefleyen ve AB'ye hukuki bir kişilik tanıyan Lizbon Antlaşması, kendinden önceki Roma ve Maastricht Antlaşmaları'nın yerini alan kurumsal yapıda radikal dönüşümler getiren bir içeriğe sahipti. Lizbon Antlaşması ile “AB Başkanlığı” adı verilen yeni bir mekanizma ve “Ortak Güvenlik ve Dış Politika Yüksek Temsilciliği” pozisyonu oluşturuldu. Üç sütunlu olarak tasvir edilen yapı yerini “Özgürlük, Güvenlik ve Adalet” adı altında yeni bir düzene bıraktı. Avrupa Birliği Anlaşması, Avrupa Birliği'nin İşleyişi Hakkında Anlaşma ve Temel Haklar Şartı'nın AB'nin temel metinleri arasında gösterildiği Lizbon Antlaşması'nda, Avrupa Parlamentosu, AB Zirvesi, AB (Bakanlar) Konseyi, Avrupa Komisyonu, Adalet Divanı, Avrupa Merkez Bankası ve Avrupa Sayıştayını AB'nin kurumları olarak sayıldı.

2000'li yılların ilk yarısı bütünleşmenin ulus-üstü niteliği açısından iyi başlarken ikinci yarısında Maastricht Kriterleri'nin gerektirdiği biçimde mali bir disiplin etrafında takip edilmesi gereken büyüme koşullarının yeterince dikkate alınmaması ciddi bir ekonomik krize yol açtı. Başlangıçta ortak para birimine geçişte büyük sorunlar yaşanmamıştı. Ancak birkaç yıl sonra işler tersine dönerek bu süreçlerin şeffaf biçimde yürütülmemesinin de etkisiyle kriz derinleşti. 2008 yılından itibaren küresel finans piyasalarında etkisini hissettiren, takip eden iki yılda derinleşen finansal kriz, özellikle Avrupa Ekonomik Alanı (*Eurozone*) içinde

⁵⁴⁹ Bu çerçevede AB'nin kurumsal yapısı ile hukuki mekanizmalarında öngörülen değişiklikler için bkz. Sanem Baykal, “Reform Antlaşması ve Getirdikleri: Kuramsal Yapı Çerçevesinde Genel Bir Değerlendirme”, *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, Cilt 7, Sayı 1 (Güz 2007), s. 45–67.

bulunan bütün AB ülkelerini zor durumda bıraktı.⁵⁵⁰ “Borç Krizi” olarak bilinen, yavaş büyüme gibi sorunların yanında üye ülkelerin bazılarının girmiş olduğu ağır borç yükü çerçevesinde giderek genişleyen finansal çıkmaz, devletler arasında ciddi bir güven problemi yarattı. Bununla birlikte AB, Avro bölgesinin yönetimindeki zaafı ve kırılganlıkları gösteren bu krizin yol açtığı etkiler devam etmektedir. Bunlara karşılık AB’nin özellikle yapısal finansal önlemlerle işbirliği ve koordinasyonla aldığı tedbirlerin AB ekonomisinin homojenleşmesine ve AB’nin bu alanda etkisi ve gücünün artmasına yaradığı da kaydedilebilir.⁵⁵¹

2007 yılında Romanya ve Bulgaristan’ın katılımıyla AB altıncı genişleme dalgasını yaşarken 2013 yılında katılan Hırvatistan ile birlikte AB, 28 üyeli bir birlik haline geldi. Hâlihazırda Türkiye, Makedonya, Sırbistan, Arnavutluk ve Karadağ aday ülkeler olarak üyelik için müzakereler yürütürken Bosna-Hersek ve Kosova potansiyel adaylar olmayı sürdürmektedirler. Bununla birlikte Birleşik Krallık’ta 23 Haziran 2016’da düzenlenen referandumda az farkla AB’den ayrılma yönünde karar çıkması ve ertesi yıl ayrılma müzakerelerinin başlaması AB için yeni bir gelişme olarak değerlendirilebilir. Brexit (*Britain-Exit*) olarak bilinen bu süreç, her ne kadar AB için yeni tartışmaları getirmiş olsa da bu sürecin AB’yi olumlu ya da olumsuz ne şekilde etkileyeceği henüz belirsizliğini koruyor.

En nihayetinde izlediği tarihsel seyirin de gösterdiği üzere Avrupa bütünleşmesi, başta ekonomik alanlarda somutlaşmakla birlikte her zaman siyasi yönü baskın olan bir süreci geride bırakmıştır. 1951 yılında başlayan süreçte başlangıçtaki ekonomik işbirliğinin devletlerin kademe kademe bazı yetkilerini ulus-üstü bir yapıya aktarılmasına dayanan bir yol izlediği görülmektedir. Soğuk Savaş sonrası özellikle kimlik ve egemenlik konusunda AB’nin toplumsal ve siyasal bütünleşme çabası hızlanmıştır.

⁵⁵⁰ Avro bölgesinde yaşanan krizin, üye ülkelerin sorumsuz politikalarından öte, AB’nin yapısal sorunlardan kaynaklı olduğunu savunan bir çalışma için bkz. Ziya Öniş ve Mustafa Kutlay, “Ekonomik Bütünleşme/Siyasal Parçalanmışlık Paradoksu: Avro Krizi ve Avrupa Birliği’nin Geleceği”, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 9, Sayı 33 (Bahar 2012), s. 3–22.

⁵⁵¹ AB bu süreçte başta Yunanistan, İtalya ve Portekiz olmak üzere söz konusu ülkelerde patlak veren borç krizlerine çözüm üretmek üzere önce 2010 yılında Avrupa Mali İstikrar Fonu (*European Financial Stability Facility*) oluşturulurken, 2013 yılında bunun yerine Avrupa İstikrar Mekanizması (*European Stability Mechanism*) gelmesi kararlaştırılmıştı. Mekanizmayla, esas olarak finansal zorluklarla karşı karşıya kalan ülkelere mali destek sağlayarak parasal ve ekonomik birliğin istikrarını korumak amaçlanmaktaydı. Bu tür adımlar ekonomik alanda AB’nin finans krizi sonrası yetkilerinin arttırdığı bir ortama işaret etmektedir. Bunlar AB’nin kurumsal düzenlemelerle bütünleşmeyi ilerletici etkilerin yanısıra parasal birliğe yeni yapılar kazandırmasına da yol açmıştır. Özdemir, *Avrupa Mantığı*, s. 263.

C. Avrupa Bütünleşmesinin Teorik Çerçevesi

Çalışmanın ikinci bölümünde ulus-üstü bütünleşmeye ilişkin çeşitli teorik yaklaşım ve modellerden söz edilmişti. Ulus-üstü bütünleşmeyi oluşturan birimlerin kapasite ve yetenekleri ölçüsünde örgütleniş biçimleri ile kurumları, kuralları ve politikaları temelinde sürecin getirdiği avantaj ve dezavantajlar bulunmaktadır. Ulus-üstü bütünleşme süreçlerini açıklamaya çalışanlar, makro birtakım teorilerden esinlenseler de çoğunlukla Avrupa bütünleşme sürecine paralel olarak teorilerini olgunlaştırmışlardır. Bununla birlikte söz konusu süreç farklı teorik yaklaşımların gelişmesini teşvik etmiştir. Avrupa bütünleşmesine dair sorgulanması gereken birçok yeni sorunun da ortaya döküldüğü süreçte, bölgesel ya da uluslararası çapta toplumsal ve siyasi değişim süreçlerine ilişkin yeni kavrayışlar doğmuştur.

AB'nin ulus-üstü bütünleşme açısından şimdiye kadar benzer girişimlere kıyasla daha gelişmiş bir görüntü vermesi yanında sürecin dinamikliği, Avrupa bütünleşme sürecinin teorik açıdan analizini görece zorlaştırmaktadır. Analizlerin daha başlangıcında, AB'nin gerçekte ne olduğu konusunda da farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Bu bağlamda örneğin Rosamond'a göre AB ve Avrupa bütünleşmesiyle ilgili teorik çalışmalar, en az dört farklı yaklaşım çerçevesinde belirlenmektedir. Bunlardan birincisi, AB'yi bir uluslararası örgüt olarak anlayan yaklaşımlardır. İkincisi, AB'yi küresel siyasi ekonomi içerisinde bir bölgeselcilik örneği sayanlardır. Üçüncüsü, AB'yi karar alma dinamiklerini incelemek için faydalı olarak gören yaklaşımlardır. Sonuncusu, AB'yi ve Avrupa bütünleşmesini kendisinden başka bir örneği olmayan, yani sui-generis özellikli bir örnek olarak gören yaklaşımlardır.⁵⁵² Dolayısıyla AB'nin doğası ve dinamiklerini incelerken gerçekte ne olduğu ile analizi açısından hangi sınıfta değerlendirileceği konusu çeşitlilik arz etmektedir.

AB, bir devletten farklı olduğu gibi yapısı ve işleyişi itibariyle aynı zamanda Birleşmiş Milletler ve NATO gibi herhangi bir uluslararası örgütten çok daha farklı bir ilişki tarzını ihtiva etmektedir. Bunlarla birlikte AB'nin bazı açılardan uluslararası bir örgüt gibi olduğunu, ancak başka durumlarda devlete daha yakın olduğunu göstermek için “ayrışmış/farklılaşmış (*differentiated*) bütünleşme sistemi” şeklinde kavramsallaştırmalara da başvurulmaktadır.⁵⁵³ Bu kavramsallaştırma dikey ve yatay düzlemde hem merkezîleşme seviyesi (dikey-hiyerarşik farklılaşma) hem de katılımcı ülke sayısı (yatay farklılaşma) açısından politika alanlarında

⁵⁵² Rosamond, s. 14–16.

⁵⁵³ Bu kavramsallaştırma için bkz. Dirk Leuffen, Berthold Rittberger and Frank Schimmelfennig, *Differentiated Integration Explaining Variation in the European Union*, New York, Palgrave Macmillan, 2013, s. 7-11.

farklılık göstermektedir. Nugent, AB ile uluslararası örgütler arasındaki üç fark sıralar: İlk olarak, AB'nin daha fazla kurumları, karar verme düzenlemeleri ile diğer uluslararası örgütlerde bulunandan daha fazla siyasi aktörü vardır. İkincisi, AB, diğer uluslararası örgütlere kıyasla çok geniş kapsamlı bir politika sorumluluğuna sahiptir. Uluslararası örgütler, ticaret, parasal istikrar veya güvenlik konularıyla normalde oldukça dar bir şekilde odaklanırken, AB, en azından bir dereceye kadar hemen hemen her alanda kamu politikasına dahil olmaktadır. Üçüncüsü, diğer uluslararası örgütlerin yapıları ve iç süreçlerinde hükümetlerarası bir anlayış bulunurken, AB birçok açıdan özellikle Maastricht ve Amsterdam sonrası nitelikli çoğunluk oyununun kullanılışıyla ulus-üstü bir yön sergilemektedir.⁵⁵⁴

AB'nin gerçekte ne olduğu konusunda bir diğer anlaşmazlık noktası, AB'nin hükümetlerarası ya da ulus-üstü bir nitelikten hangisini taşıdığı hususunda yaşanmaktadır. AB'nin bu iki niteliğe sahip olduğunu savunan Nugent, hükümetlerarasıcılık, ulus-devletlerin kontrol edebilecekleri durum ve koşullarda, ortak çıkar konularında birbirleriyle işbirliği yapmalarını sağlayan düzenlemeleri ifade ettiğini belirtir. Bütün katılımcı devletlerin bu işbirliğinin kapsamını ve niteliğini kararlaştırmasına izin veren kontrolün varlığı, ulusal egemenliğin doğrudan zayıflamadığını göstermektedir. Diğer taraftan Nugent'e göre ulus-üstücülük, devletlerin gelişmeler üzerinde tam kontrol sahibi olmalarına izin vermeyecek şekilde birbirleriyle çalışmalarını içermektedir. Yani, devletler kararlarını durdurma gücüne sahip olmadığı için tercihlerinin ve iradelerinin aleyhine şeyler yapmakla yükümlü olabilirler. Devletlerin birbirleriyle ilişkileri işbirliğinin ötesinde bütünleşmeye sürüklenerek ulusal egemenliğin bir kısmını kaybedilir.⁵⁵⁵

Üniter, federal ya da konfederal devlet türlerinden bir yapıya veya sıradan bir uluslararası örgüt olmayan AB, farklı projelerin uzun bir süreç boyunca birbirine eklenmesiyle sürdürülen kendine münhasır özel bir işbirliği temelinde gelişmektedir. AB, şimdiye kadar bölgesel düzeyde gerçekleşen karşılıklı bağımlılık ilişkileri ile ittifak ve işbirliği faaliyetlerinin yarattığı birçok oluşumdan daha ileri düzeyde ve daha ayrı bir yeredir. Diğer bölgesel aktörlere nazaran kurumsal yeteneği ve uzlaşma kültürünü kullanma bakımından görece daha avantajlı bir konuma erişmiştir. Nihayetinde AB, bir grup devletin kendi varlıklarını sürdürürken yine kendilerinden üstünde yetki kullanmaya haiz olacak daha

⁵⁵⁴ Nugent, s. 521–522.

⁵⁵⁵ Nugent, s. 502–503. AB için geçerli hükümetlerarasıcılık ve ulus-üstücülük niteliklerinin geçerli olduğu alanlar için bkz. Nugent, s. 504–505

büyük çapta bir üst yapıyı kurmaları hedefi doğrultusunda gelişen yapıdır. AB'nin belirli alanlarda üye devletlerin yetkilerini devralan bir "ulus-üstü siyasal yapılanma modeli" olması hedefiyle diğerlerinden ayrılmaktadır. Yetkilerin aktarımıyla üye devletler, işlevlerini, görevlerini ve sorumluklarını ortaklaşa belirleyip, yeniden inşa etmektedir. Bu bağlamda AB'nin en önemli ayırt edici nitelikleri kendine özgü olması ve ulus-üstü hukuki kurallar oluşturabilme yetkisine sahip olmasıdır.⁵⁵⁶

Bütünleşmeyi, siyasi, ekonomik, toplumsal ve hukuki boyutu olan bir süreç olarak gören Bulmer ve Joseph, bütünleşme teorisinin, üye devletlerden yetki ve bağlılığın AB düzeyine aktarımının ardındaki dinamiklerle ilgili olduğunu söylemektedir. Onlara göre bu tür değişiklikler, malî birlik ve Avrupa Parlamentosu gibi kurumlara güç transferleri şeklinde yeni politika alanları eklenmesi yoluyla veya genişlemeyle meydana gelmektedir.⁵⁵⁷ AB, her ne şekilde ele alınırsa alınsın, Avrupa bütünleşmesine teorik açıdan yaklaşan çalışmalarda ortak vurgu, genelde devletlerarası etkileşimlerin karşılıklı bağımlılığı yükselterek, ekonomik ve siyasi temelli işbirliklerinin hızlanmasına yol açtığı varsayımının açıklaması üzerine şekillenmektedir.

Bunlarla birlikte Avrupa bütünleşmesi üzerinde açıklamalar getirmeye çalışan teorik yaklaşımların açıklayıcıları ile gündemde oluşları AB'nin yaşadığı sürecin gidişatıyla yakından ilgili olmakta, uluslararası politikada yaşanan krizler ile ulusal çıkarların etkilediği süreçler çerçevesinde konjontürel koşullar bu konuda belirleyici olmaktadır. Nitekim bütünleşmenin ilk somut adımlarının atılmaya başlandığı 1950'li yıllardan itibaren federalizm, fonksiyonalizm ve toplumsal etkileşimcilik yaklaşımlarının ana akım olarak revaçta olduğu görülmektedir. Avrupa bütünleşmesinin ilk teorisyenleri, ekonomik bütünleşmenin siyasi bütünleşmeye ve ortak bir Avrupa kimliğine götüreceğini öne sürdüler. 1970 ve 1980'li yıllardan itibaren Haas, Schmitter, Lindberg, Keohane ve Nye gibi isimlerin bütünleşmenin doğasıyla ilgili çalışmalarıyla biçimlenen neofonksiyonalizm yaklaşımı

⁵⁵⁶ AB'nin kurumsal bakımdan siyasi sisteminin işleyişiyle ilgili olarak bkz. Hix, s. 5–9. Modern devletin üç temel fonksiyonunu yerine getiren yasama, yürütme, yargı arasındaki ilişkilere paralel biçimde AB'nin Avrupa Toplulukları Komisyonu, Avrupa Adalet Divanı ve Avrupa Parlamentosu nezdinde Amsterdam Antlaşması'na kadar olan süreçte değişen antlaşmalar doğrultusunda birbirleriyle ilişkileri ile geçirdiği dönüşümler hakkında yapılan bir analiz için bkz. George Tsebelis and Geoffrey Garrett, "The Institutional Foundations of Intergovernmentalism and Supranationalism in the European Union", *International Organization*, Vol. 55, No. 2 (Spring 2001), s. 357–390.

⁵⁵⁷ Simon Bulmer and Jonathan Joseph, "European Integration in Crisis? Of Supranational Integration, Hegemonic Projects And Domestic Politics", *European Journal of International Relations*, Vol. 22, No. 4 (2016), s. 727.

Avrupa'daki bütünleşmeyi açıklayabilirliği açısından yaygın kabul edilir. Bunları takiben özellikle Avrupa bütünleşmesinin sıkıntılı dönemi karşısında hükümetlerarası yaklaşımların popülaritesinin artması söz konusudur. Avrupa bütünleşmesinin inşası üzerinde duran daha eleştirel nitelikli teoriler ise 1990'lı yıllar sonrasını kapsamaktadır.

Bütünleşme teorileriyle ilgili çalışmalar yürütmenin ana amacının birçok araştırmacının özellikle AB'nin nasıl çalıştığının daha iyi anlaşılması için olduğunu söyleyen Wiener ve Diez ise, bu çalışmaların üç amaçla yürütüldüğünden söz eder. Bunlardan ilki, bu teoriler kurumları ve süreçleri hem mevcut durum hem de gelecek süreç açısından açıklamaya olanak sağlamaktadır. İkincisi, bütünleşmeyle ilgili normatif meseleler hakkında ayrıntılı düşünme olanağı yaratmaktadır. En önemlisi olarak üçüncüsü, bütünleşme sürecinin sonuna dayanan saf ampirik bilgiler karşısında bütünleşme teorisinin endişeleriyle varsayımlarını vurgulama ve sorgulamaya yardımcı olmasıdır.⁵⁵⁸ Avrupa bütünleşme sürecinin analizini sınıflandırmak adına Wiener ve Diez, Tablo 7'de görüldüğü biçimiyle kesin hatlarla birbirinden ayrılmasalar da Avrupa'daki gelişmeler ekseninde Avrupa bütünleşme teorilerinin belirli bir kuramsal referans temelinde açıklayıcı, analitik ve inşacı olmak üzere üç aşamada geliştiğini belirtirler.⁵⁵⁹

Tablo 7: Bütünleşme Teorilerinin Üç Aşaması

Aşama	Ne Zaman?	Başlıca Temalar	Ana Kuramsal Referans Noktası
Bütünleşmenin Açıklanması	1960'lar ve sonrası	Bütünleşmenin sonuçları nasıl açıklanır? Neden Avrupa bütünleşmesi meydana gelmiştir?	Liberalizm, realizm, neoliberalizm
Yöntemin Analizi	1980'ler ve sonrası	AB ne tür bir politik sistemdir? AB içerisindeki siyasi süreçler nasıl tarif edilebilir? AB'nin düzenleyici politikaları/mevzuatı nasıl çalışır?	Yönetişim, karşılaştırmalı siyaset, politika analizi
AB'nin İnşası	1990'lar ve sonrası	Bütünleşme nasıl ve hangi sosyal ve politik sonuçlar ile gelişir? Bütünleşme ve yönetim nasıl kavramsallaştırılır? Nasıl olmalıdırlar?	Sosyal konstrüktivizm, post-yapısalcılık, uluslararası politik ekonomi, normatif siyaset teorisi, toplumsal cinsiyet yaklaşımları

Kaynak: Antje Wiener and Thomas Diez, "Introducing the Mosaic of Integration Theory", Antje Wiener and Thomas Diez (Eds.), *European Integration Theory*, Second Edition, New York, Oxford University Press, 2009, s. 7

⁵⁵⁸ Wiener and Diez, "Introducing the Mosaic of Integration Theory", s. 4.

⁵⁵⁹ Tarihsel süreçte bütünleşme teorilerinin gelişimine yönelik bu sınıflandırmayı takip eden açıklamalar için bkz. Karacasulu, s. 85-93.

Tabloda da izleneceği üzere farklı dönemlerde Avrupa bütünleşmesine ilişkin teorik tartışmalar, bütünleşmenin nedenini açıklamaktan başlayarak bütünleşmenin ideal yönlerinin neler olduğuna ilişkin kuramsal çerçeveler oluşturma yönlü ilerlemiştir. Bütünleşme temelli devletlerarasındaki etkileşimleri açıklamayı hedefleyen ilk çalışmalarda ekonomi konusu ağır basıyor olsa da temel olarak savaşın engellenmesi başta olmak üzere barış ve güvenlik konusu önde gelir. Bu yöndeki çalışmalar daha çok İkinci Dünya Savaşı'nın korku atmosferi ve getirdiği yıkım üzerinden Avrupa'da ortaya çıkan bütünleşmeyi, çatışmaların tekrarının yaşanmaması ve ekonomik istikrarın yeniden tesisini tarihsel olarak ele alırlar. Daha sonra AET'nin işbirliğini artırarak genişlemesi ve kurallarını derinleştirilmesi bağlamında gelişen süreç üzerinden bütünleşmenin ekonomik ve siyasi doğasının ilgi odağı haline gelmesine yol açan çalışmaların artmasına neden olur. 1990'lardan itibaren ise başta eleştirel teoriler olmak üzere kimlik ve farklılık gibi unsurlar üzerinden okumalar yapan çeşitli teorik yaklaşımlar çerçevesinde analizlerin yaygınlaşması söz konusudur.⁵⁶⁰

Böyle bir gelişim çizgisi izleyen Avrupa bütünleşmesiyle ilgili teorik tartışmaların bizatihi kendisine ilişkin farklı görüş ve sınıflandırmalar da söz konusudur. Örneğin Pentland, bütünleşmenin hiçbir büyük teorisi olmadığını ve kapsayıcı kavramsal düzen sunmadığını belirterek, bunların sadece önemli yaklaşımlar arasındaki nüansın belirlenmesine yarayacağını belirtir.⁵⁶¹ Bu doğrultuda Pentland, bütünleşmeyle ilgili çalışmaları, aşağıdaki tabloda (bkz. Tablo 8) görüldüğü biçimiyle iki türlü sınıflandırmaktadır. Bu bağlamda eksene alınan dört temel yaklaşım, uluslararası bütünleşme süreci ile bu süreç sonrası ortaya çıkan duruma bakılarak ayırt edilmektedir. Pentland'a göre süreçte doğrudan siyasal değişkenler kullanılarak oluşturuluyorsa federalizm ve çoğulculuk, bütünleşme dolaylı olarak sosyo-ekonomik değişkenler kullanarak gerçekleşiyorsa fonksiyonalizm ve neofonksiyonalizmdir. Bütünleşmenin sonucu bakımında değerlendirildiğinde ise, sürecinin sonunda yeni bir devlet biçimi ortaya çıkıyorsa federalizm ve neofonksiyonalizm söz konusuysa, süreç sonunda bir topluluklardan söz ediliyorsa çoğulculuk ve fonksiyonalizm geçerli olmaktadır.

⁵⁶⁰ Uluslararası İlişkiler teorileri ile bütünleşme teorileri arasındaki ilişkiye ilişkin olarak daha fazla bilgi için bkz. Mark A. Pollack, "International Relations Theory and European Integration", *Journal of Common Market Studies*, Vol. 39, No. 2 (June 2001), s. 221-244. Konstrüktivizm'in bütünleşmeyle ilgili yaklaşımları için bkz. Thomas Risse, "Social Constructivism and European Integration", Antje Wiener and Thomas Diez (Eds.), *European Integration Theory*, Second Edition, New York, Oxford University Press, 2009, s. 144-160. Karacasulu, s. 94-99.

⁵⁶¹ Pentland, s. 16.

Tablo 8: Avrupa Bütünleşmesi Teorileri Sınıflandırması

Bütünleşme Süreci		Devlet Biçimi	Topluluk Biçimi
	Doğrudan Siyasal Değişkenler		Federalizm
Dolaylı Sosyo-ekonomik Değişkenler		Neo-fonksiyonalizm	Fonksiyonalizm

Kaynak: Charles Pentland, *International Theory and European Integration*, New York, The Free Press, 1973, s. 23.

Değişik biçimlerde sınıflandırılan Avrupa bütünleşmesiyle ilgili teoriler, her ne kadar aynı sorular üzerinde durmaya çalışsalar da bütünleşmeye hem süreç hem de ortaya çıkan sonuçlar bakımından farklılaşırlar. Bu farklılaşma, ulus-üstü bütünleşmenin nasıl bir süreç şeklinde ilerlediğine yönelik düşünceler ile bu sürecin sonunda neyle karşılaşılacağına yönelik yaklaşımların çeşitliliğinde görülür. Bütünleşmenin nasıl bir süreç olduğuna dair bazı teorilerin, bütünleşmenin ekonomik ya da siyasal bir süreçler biçiminde ilerlediğine dair iddiaları vardır. Bununla birlikte bu sürecin sonucunda bir birlik tesis edilmesini öngören yaklaşımlar olduğu gibi, ulus-devletin tamamen ortadan kaldırılmasına yönelik yaklaşımlar da bulunur. Avrupa bütünleşmesini açıklamaya yönelenlerin takip ettikleri farklı yöntemler, ulus-üstü bütünleşme mantığı üzerinde bir anlam birliğinin sağlanmasını engellemiştir.

Ancak yine de bu teoriler birbirine alternatif değil, aksine birbiriyle yakından ilgili ve kimi zaman birbirini tamamlayan niteliktedirler.⁵⁶² Kabaca federalizm bütünleşmenin amacı, neofonksiyonalizm bütünleşmenin gelişimi, hükümetlerarası yaklaşımlar bütünleşmenin arkasındaki nedenleri, çok-düzeyleli yönetim ise günümüzdeki işleyişine odaklanır.⁵⁶³ Avrupa bütünleşmesi özelinde ulus-üstü bütünleşmeyi bugüne kadar ortaya koyulan fikirler bağlamında en iyi açıklayan teori ya da teorilerin hangisi olduğu konusunda net bir yanıt vermek kolay değildir. Görece yeni bir durum olarak değerlendirilebilecek ulus-üstü bütünleşme ile bu bağlamda gelişen Avrupa bütünleşmesi gibi sofistike bir süreci bir ya da birkaç teori etrafında açıklamak çoğu zaman yetersiz kalır. Her yaklaşım kendi penceresinden Avrupa bütünleşmenin farklı farklı yönleri ile dönemlerine yoğunlaşmaktadır. Dinamik bir süreç olarak AB sürekli derinleşip genişlerken, teoriler de bu sürecin gelişimine uygun biçimde açıklamalar getirmeye uğraşmaktadırlar.

⁵⁶² Özdemir, *Avrupa Mantığı*, s. 32.

⁵⁶³ Özdemir, *Avrupa Mantığı*, s. 114–115.

II. KİMLİK ve EGEMENLİK EKSENİNDE AVRUPA BÜTÜNLEŞMESİ

A. Avrupa Bütünleşmesi ile Gelişen Kimlik Anlayışı

1. Ortak Avrupa Kimliğinin Temelleri

AB çerçevesinde gelişen ulus-üstü bütünleşme süreci bağlamında Avrupa kimliği olarak çerçeveselendirilen siyasi ve toplumsal bir kimlik ile kültürün var olup olmadığı ya da süreç boyunca gelişip gelişmediği tartışılmaktadır. Esasında tartışılan Avrupa kimliği ile AB'nin siyasi bütünleşmesi arasındaki bağlantıdır. AB'nin, üye ülkeler arasında işbirliğini artırabilmek, uzun vadede sağlam ve başarılı bir ulus-üstü bütünleşme gerçekleştirebilmek, aynı zamanda bunu koruyabilmek amacıyla ortak bir Avrupa kimliğine ihtiyacı olduğuna şüphe yoktur. Bu doğrultuda bizzat AB kurumları ile siyasi seçkinleri tarafından çeşitli kültürel projeler yürütülmekte, bireylerin üzerinde uzlaştıkları ortak değerler öne çıkarılarak zaman zaman yeniden tanzim edilip üye devletlerin vatandaşları etkilenmeye çalışılmaktadır. Ayrıca geniş çaplı eğitim ve kültür faaliyetleriyle Avrupalılık bilinci güçlendirmeye çalışılmaktadır. Burada stratejik olarak AB, özellikle meşruiyetini artırabilmek için ulus-üstü bir kimliği öne çıkartıp ona dayanma düşüncesinden de hareket etmektedir. Avrupa'da ortak Avrupa kimliği inşa çabaları karşısında söz konusu kimliğin niteliği ve kapsamı, ulusal kimliklere paralel mi, yoksa onlardan farklı bir kimlik mi olduğu ile bu kimliğin dışında kalanlarla kurduğu ilişkilerin sorgulanması gereklidir.

Hiç kuşkusuz, AB'nin kurumsal çerçevesi içerisinde siyasal temelde bir ortak kimliği yaygınlaştırabilmesi, bu kimliğin üye devletlerin vatandaşları nezdinde geniş bir biçimde kabul görmesiyle mümkündür. Avrupa'da yaşayan çeşitli kesimlerin özüne sinen bir ortak mirasın herkesçe paylaşılması, AB'nin Avrupa'nın dışında da siyasi sonuçlar doğuran bir nitelik göstermesi bu anlamda oldukça önemlidir. AB ekseninde vurgulanan ortak Avrupa kimliği, çalışmanın ilk bölümünde yer verilen kimliğin bireysel ve kolektif temelli objektif ve sübjektif öğeleri ekseninde genellikle Avrupa kıtasının coğrafyası, tarihî, kültürü ve değerleriyle ilişkilendirilmektedir. Bu parametrelerden bakıldığında Avrupa kimliğini ortak mekân, dil, din, etnik özellikler, birlikte yaşam deneyimi ve kültürünün ortak öğeleri, herkesçe paylaşılıp sahiplenilen gelenekler, değerler, semboller ile tüm birimlerin üzerinde

etkili olan ortak tarihsel, düşünsel birikim ve deneyimler ile bunlar sonucunda gelişen kolektif bilinç oluşturacaktır.⁵⁶⁴

Her şeyden önce Avrupa kimliğine yönelik değişik tanımlama ve tasvirler Avrupa'nın yorumlanmasının farklılaşmasına yol açmaktadır. Örneğin Avrupa'nın, Soğuk Savaş sırasında Berlin Duvarı ile bölünmüş şehirlere sahip parçalı bir yapısına karşılık bugünkü Avrupa için aynı yorum söz konusu değildir. Soğuk Savaş sırasında komünizm, Batı Avrupa ülkelerinin ulusal kimliği için önemli bir tehditken, zamanla başka tehditler ortaya çıkacaktır. Bu zıtlıklar göstermektedir ki, Avrupa, mekân açısından farklı sınırlarla yapılan tanımlara tekabül ederken zaman açısından da Avrupa'da yaşanan gelişmelerden aynı sonuçlar çıkarılamamaktadır. Bu nedenle Avrupa kimliğinin yapısı da toplumsal ve siyasal bağlamda öteden beri değişen zaman ve mekân temelli algılar doğrultusunda yorumlanmalıdır. Nitekim Delanty'nin dediği gibi “*Avrupa tarihî boyunca hiçbir tutarlı fikir, ilkçağlardan bugüne süregelmemiştir ve Avrupa'nın tarihsel sınırları pek çok defa kendiliğinden değişmiştir.*”⁵⁶⁵

Avrupa kimliğini, literatürde Eski Yunan ve Roma birikimi, Hıristiyanlık geleneği, Rönesans, Reformasyon ve Aydınlanma eksenli dönüşümler üzerinden açıklamak yaygındır. Nitekim uzun bir tarihsel geçmişe sahip Avrupa terimine yönelik tanımlamalar da ilk olarak Avrupa'nın Antik Çağda (Eski Yunan ve Roma) mitolojik sembol ve simgeler çerçevesinde karşımıza çıkmaktadır.⁵⁶⁶ Bu kapsamda Avrupa'nın kültürel olarak ifade edilmesinde bu mitolojik arka planın etkisi yadsınamaz. Ancak modern Avrupa kimliğinin ve Avrupalılık bilincinin gelişimi açısından mitolojik öğelerden beslenen ve bunların da ötesine geçen belirleyici birçok kültürel faktörü daha vardır. Kültürel olarak ortak Avrupa mirasının Eski Yunan, Roma İmparatorluğu ve Hıristiyanlıkla örtüşen yanları bulunmakta, bunların her üçü de Avrupa düşüncesinin oluşmasına etki eden ve ona temel kazandıran önemli birikimlerdir.⁵⁶⁷ Tarihsel olarak daha geniş açıdan bakıldığında Hıristiyanlık, feodalite,

⁵⁶⁴ Yurdusev, “Avrupa Kimliği'nin Oluşumu ve Türk Kimliği”, s. 30.

⁵⁶⁵ Delanty, *Avrupa'nın İcadı*, s. 57.

⁵⁶⁶ Bunlardan en ünlüsü, bugün Lübnan olarak bilinen bölgede hüküm süren Fenike Kralı Phoenix'in güzel kızı Europa'nın, yakışıklı beyaz bir boğa çehresine bürünen Yunan yüce tanrısı Zeus tarafından Girit'e kaçırılması efsanesidir. Europa, daha sonra Girit kralı ile evlenerip üç çocuk doğurarak buraya yerleştiği anlatılır. Hikâyenin anlatımları için bkz. Beril Dedeoğlu, “Avrupa Birliği'nin Oluşum ve İşleyişi”, Beril Dedeoğlu (Der.), *Dünden Bugüne Avrupa Birliği*, İstanbul, Boyut Kitapları, 2003, s. 20. Karl J. Leyser, “Concepts of Europe in the Early and High Middle Ages”, *Past & Present*, No. 137, The Cultural and Political Construction of Europe (November 1992), s. 26. Özdemir, *Avrupa Mantığı*, s.149–150.

⁵⁶⁷ Jacqueline Russ, *Avrupa Düşüncesinin Serüveni: İlk Çağlardan Günümüze Batı Düşüncesi* (Çev. Özcan Doğan), 3. Baskı, İstanbul, Doğu Batı Yayınları, 2014, s. 32–64.

Orta Çağ düzeni, Rönesans ve Reform, Aydınlanma deneyimi ve devrimler Avrupa'nın oluşumunda etkilidir.⁵⁶⁸

Tarihsel bir zemin bulmak gerekirse milattan önce 4. yüzyılda Makedonya Kralı Büyük İskender'in Doğu'daki imparatorlukları hâkimiyetinde bulduran İran hükümdarına boyun eğdirmesi, ilerleyen süreçte Roma İmparatorluğu'nun kurduğu askerî, hukuki ve idari düzenin Avrupa anlayışının gelişmesi açısından önemli deneyimler kazandırmıştır. Ancak Avrupa fikri antik uygarlıklar için göreceli olarak önemsiz olsa da bu fikrin kültürel bir anlam olarak temeli Roma İmparatorluğu'nun doğu ve batı olarak ikiye bölünmesinden sonrasında yaşanan rekabetlerle ilgilidir. Bu kapsamda yine ilerleyen süreçte Eski Roma İmparatorluğu'nun doğu yarısı İran ve Küçük Asya'yı da içine alan Doğu (*Orient*) olarak ifadesini bulurken; batı yarısı Avrupa ve Latin Hıristiyanlığı ile de özdeşleşmeye başlamıştır.⁵⁶⁹

Roma İmparatorluğu'nun milattan sonra 391'de resmî din olarak Hıristiyanlık'ı benimsemesi, bu dinin modern dönem öncesinde daha fazla olmak üzere Avrupa kimliğinin temeli haline gelmesine neden olacak gelişmeleri başlatmıştır. Takip eden yüzyıllar boyunca İslam'ın Roma coğrafyasını içerecek biçimde yayılması, Hıristiyanların bu sıkışma karşısında 9. yüzyılda büyük ölçüde birleşmelerine yol açan etkenlerden biri olarak değerlendirilebilir.⁵⁷⁰ Bu yüzyılda Kutsal Roma İmparatorluğu'nun kurulması, Şarلمان'ın Papa tarafından taç giydirilerek imparatorluğun başına getirilmesi Hıristiyanlık ve Avrupa'yı bir araya getiren diğer önemli gelişmelerdir. Öte yanda Kudüs başta olmak üzere kutsal toprakları Müslümanlardan geri almak amacıyla başlatılan Haçlı Savaşları, Avrupa'nın rakiplerine karşı birlikte hareket etmelerini ve kültürel birliklerini büyük ölçüde sağlamalarının yolunu açmıştır. Kilisenin ve Papalığın (*Christendom*) hatırı sayılır bir güce eriştiği bu dönemde dinsel bütünlük büyük ölçüde temin edilmiştir. Nihayetinde Avrupa'nın doğusu, dinî Hıristiyanlık, ruhani başkenti Roma ve eğitim dili Latince olarak ortak bir medeniyetin geliştirildiği Orta Çağ'ı işaret etmektedir.⁵⁷¹

⁵⁶⁸ Yurdusev, "Avrupa Kimliği'nin Oluşumu ve Türk Kimliği", s. 53.

⁵⁶⁹ Delanty, *Avrupa'nın İcadı*, s. 91–93. Yurdusev, "Avrupa Kimliği'nin Oluşumu ve Türk Kimliği", s. 34.

⁵⁷⁰ İber Yarımadası üzerinden güneyden Roma coğrafyasını sıkıştıran İslam, küçük krallıklar ve Kilise arasında ittifakın yolunu açmıştır. Denk, s. 38.

⁵⁷¹ McCormick, *Avrupa Birliği'ni Anlamak*, s. 63.

Avrupa kültürü ve kimliği, siyasal bakımdan parçalanmış görünse de Orta Çağ boyunca en fazla Hıristiyanlık ile özdeşleşerek din ile bütünleşen bir özellik göstermektedir. Başka bir deyişle Kilise tarafından temsil edilen birlik ve beraberliği sağlayan en önemli unsur Orta Çağda din ögesi/Hıristiyanlık olmuştur. Bu tarihsel gelişim paralelinde ortak bir Avrupa kimliğinin gelişiminde “öteki” olarak görülen toplulukların önemli bir payı bulunmaktadır. Avrupa’nın dünyaya yayılması sonrasında diğer topluluklar karşısında kendini tanımlaması ve sınırları belirlemesi açısından bu faktör belirleyicidir. Bu kapsamda ortak bir Avrupa kimliği için kendilerine tehdit olarak algıladıkları Türk ve Müslüman kimliğinin dışsal bir faktör olarak burada oynadığı rolü vurgulamak gerekir.⁵⁷² İslam, daha önce değinildiği gibi 7. yüzyıldan itibaren Avrupa’da Hıristiyan kimliğinin oluşumu üzerinde belirleyici bir faktör olmaya başlamıştır. 11. yüzyılda başlayan Haçlı Seferleri sırasında Avrupalılar Kudüs’e erişmek için Selçukluları aşmak zorunda kalmışlardır. Takip eden dönemde de Avrupa’da birlik düşüncesini dile getiren birçok isim dışsal bir faktör olarak olumsuz öğelerle andıkları İslamın temsilcisi Osmanlı tehdidine karşı Avrupa’nın bir araya gelmesi fikrini ortak tema yapmışlardır.⁵⁷³

İlerleyen yüzyıllarda sömürgecilik, Avrupa’yı bir şemsiye altında bütünleştiren unsurlardan biri olurken onun kimliğinin muhayyel birliğini kuran söylem de Hıristiyanlık olmuştur.⁵⁷⁴ Rönesans, Reform ve Aydınlanma ile daha laik nitelikler kazanan ancak Hıristiyanlıkla bağı azalmasına karşın dinin etkisi devam eden Avrupa’da yaşanan bölünmeler sonrası merkezîyetçi krallıkların güç kazanması neticesinde Kutsal Roma İmparatorluğu ve Papalığın sonunu getirecek gelişmeler yaşanacaktır. Avrupa kimliğinin toplumsal, kültürel ve siyasal bir anlam kazanabilmesi, nihayet ulus-devletlerin yükselişiyle yaşanacaktır. Laikleşme sürecinin hızlanmasıyla ulus-devlet, dinsel unsurlar yerine farklı unsurları koyacaktır.⁵⁷⁵ Ulus-devlet, milliyetçilik ideolojisiyle birlikte kimlik konusuna yeni unsurlar ekleyecektir. Böylece laik bir Avrupa kimliğinin ortaya çıkışında ulusal kimliğin kolektif bir kimlik olarak

⁵⁷² Bu bakımdan Asad, Türklerin tarihsel olarak Avrupa’yı değil, Hıristiyanlığı tehdit ettiğini iddia eder. Tallal Asad, “Müslümanlar ve Avrupa Kimliği: Avrupa İslam’ı Temsil Edebilir mi?”, Anthony Pagden (Ed.), *Avrupa Fikri*, (Çev. Rahmi Ögdül, Mesut Varlık), İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2010, s. 238

⁵⁷³ Olumsuz nitelermelere karşın ortak Avrupa kimliğinin oluşumunda Türklerin bazı olumlu etkileri de söz konusudur. Bu kapsamda Orta Çağ’dan başlayarak Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti’nin Avrupa’nın oluşumunda oynadığı öteki rolünün analizi için bkz. Iver B. Neumann, *Uses of the Other: ‘the East’ in European Identity Formation*, Borderlines, Vol. 9, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1999, s. 39–63.

⁵⁷⁴ Melda Yeğenoğlu, “Avrupa Kimliğinin İdeolojik Arkapları”, *Doğu Batı*, Sayı 31 (Şubat-Mart-Nisan 2005), s. 91.

⁵⁷⁵ F.H. Burak Erdenir, *Avrupa Kimliği, Avrupa Birliği’nin Yarım Kalan Hikâyesi*, İstanbul, Alfa Yayınları, 2010, s. 48.

etkinliğinin yükselişi bulunmaktadır. Hayes'in de dediği gibi, Orta Çağ sonları ve modern çağların başları, Avrupa'da ulusal duygunun ve büyük ölçekli milliyetçiliğin gelişmesinin yolunu açmıştır. Bu süreci entelektüeller arasında gelişen ulusal kültürlerle yerel edebiyat ve Latince'nin gerileyişi, imparatorluğun feodal kalıntılarından daha güçlü ve etkin bir kurum olarak ulus-devletin doğuşu, yerel lonca ya da malikâne ekonomisini ulusal düzenlemelere dönüştüren bir değişikliğin yapılması ve nihayet Katolik Hristiyanlığın bölünerek ulusal kiliselerin kurulmasını izlemiştir.⁵⁷⁶ Federasyon fikrini öne çıkaran aydınlanmacı isimlerle bu süreçte daha laik bir anlayışla dinî geri planda tutarak kültür ve medeniyet eksenli bir Avrupa kimliği algısı öne çıkmaya başlamıştır.

2. Avrupa Birliği Çerçevesinde Avrupa Kimliği

İki büyük dünya savaşını takiben Avrupa kimliğine, AB kurumsal çatısı altında belirli bir form kazandırılmaya çalışılmaktadır. Soğuk Savaş yıllarına denk gelen bu süreçte AB'nin kimliksel olarak temel yönelimi komünizmden farklılaşma üzerine kuruluyken, İslam öteki olma konumunu sürdürmektedir. Uluslararası işbirliğiyle savaşa yol açabilecek milliyetçi temelli anlayışların ilk etapta geride bırakılması hedeflenmektedir. 1970'li yıllardan itibaren AB'nin özellikle Avrupa kıtasının doğusuna doğru genişlemesi Avrupa kimliğinin belirlenmesini daha çeşitli hale getirmektedir. Avrupa kimliğinin içeriği de bu gelişmeler üzerinden şekillenerek daha fazla ilgiyi üzerine çekecektir. Bu bağlamda 1970'li yıllarda "Avrupa kimliği" üzerine artan ilgiyi uluslararası konjonktürle ilişkilendiren Kraus, Avrupa'nın kimlik kavramını keşfi, 1970'lerin başında yaşanan küresel düzenin yıkıcı değişimlerini yansıttığını belirtmektedir. Bretton Woods sisteminin bozulması ve ilk petrol krizi uzunca bir süredir devam eden refahın sonunu getirirken ekonomik gerileme ile karşı karşıya kalan AB, meşruiyet temellerini yeniden tanımlamaya ve "Avrupa kimliği" kavramıyla yeni bir odak noktası bulmaya çalışmaktadır.⁵⁷⁷

Soğuk Savaş yıllarında Avrupa bütünleşme sürecinde devlet ve bireyler arasında hukuksal bağı ifade eden ulusal vatandaşlığın artık farklılaşması gerektiği düşüncesi giderek yaygınlaşmıştır. AB'nin Avrupa vatandaşlığını, temel olarak milliyetçiliği teşvik eden değil, ancak etnik, dinî ve kültürel farklılıkların özel bir statü tanınmadan korunduğu çoğunlukla liberal bir anlayışı yansıttığı söylenebilir. Avrupa vatandaşlığı tartışmaları üzerine Habermas,

⁵⁷⁶ Hayes, *Milliyetçilik Bir Din*, s. 45.

⁵⁷⁷ Peter A. Kraus, *A Union of Diversity: Language, Identity and Polity-Building in Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s. 43-44.

Avrupa'daki siyasi birlik hedefi için ortak değerlerin güvence altına alındığı anayasal ilkelere sadakati temel alan “anayasal yurttaşlık” önerisinde bulunmaktadır. Habermas’a göre:

“Avrupalı ulus-devletlerin tarihinden çıkarılacak iki ders bulunmaktadır. Eğer ulusal bilincin doğuşu, yerel ve hanedan kimliklerden, ulusal ve demokratik kimliklere doğru acılı bir süreç girmişse, ilk sorumuz şudur: Epey yapay bir medeni dayanışma çizgisi- “yabancılar arasında bir dayanışma”- neden gelip tam da klasik ulus-devletlerin sınırlarına çarpmaya mahkûm olsun? İkinci soru şudur: Ulusal bilincin filizlenmiş olduğu yapay koşullar, bu kimlik biçimlendirme sürecinin, ulusal sınırları aşan bir yayılma gerçekleştirilmesi için ihtiyaç duyduğu deneysel koşulları hatırlatmaktadır. Bu koşullar ise Avrupalı sivil bir toplumun doğuşu, Avrupa çapında bir kamusal alanın inşası ve tüm Avrupa yurttaşlarının paylaşabileceği bir siyasi kültürün şekillendirilmesidir.”⁵⁷⁸

Soğuk Savaş sonrası için Avrupa kimliğiyle ilgili olarak özellikle “Avrupa vatandaşlığı” “Avrupalılık” gibi unsurlarla Avrupa kimliğine yönelik kurumsal temelli çabalar gelişecektir. AB'nin 1990'lı yıllardan itibaren tek pazar yönünde ekonomik birliğini büyük ölçüde sağlanmasını takiben siyasi birliğin kuvvetlendirilmesi kapsamında Avrupa kimliğine dair tartışmaların artar. Bu süreçte, çok genel olarak devletlerin ekonomik, toplumsal alanlarda insanların hayatlarına mümkün olduğunca az müdahale etmesi talebini ifade eden bir siyasi düşünce akımı olarak liberalizm ekseninde AB, Avrupa kimliği anlayışını hâkim kılmaya çalışmaktadır.

a. Avrupa Birliği Temel Metinlerinde Avrupa Kimliği ve Ulusal Kimlik

AB'nin gelişimi sürecince üye devletlerin ve vatandaşlarının üzerinde uzlaşmalarıyla yapılan kurumsal-siyasal düzenlemeler ile yayınlanan raporlarda Avrupa kimliğiyle ilgili ifadeler sıkça yer almaktadır. AB, Avrupalılığın tanımını açık ve net biçimde ortaya koymamış olsa da Avrupa kimliği hakkında AB'nin kurucu antlaşmalar ile uzlaşılan bazı temel metinlerinden AB'nin nasıl bir kimlik tasarladığına ilişkin birtakım sonuçlar çıkartılabilir. Bu kapsamda Avrupa kimliğiyle ilgili resmî girişimlerden ilki, o zamanki adıyla AET, henüz dokuz üyeliyken 14 Aralık 1973 tarihinde yayınlanan “Avrupa Kimliği Hakkında Kopenhag Deklarasyonu” adlı belgedir.⁵⁷⁹ Hem Avrupa bütünleşmesi için üyelerin birliğine hem de Avrupa kimliğinin dış dünyayla kurduğu ilişkilere yönelik fikirlerin olduğu bu belgede, Avrupa kimliğinin olabildiğince bağımsız olabilme arzusu vurgulanmıştır. Ayrıca

⁵⁷⁸ Jürgen Habermas, “Why Europe Needs a Constitution”, *New Left Review*, (September-October 2001), s. 11.

⁵⁷⁹ Declaration on European Identity (Copenhagen, 14 December 1973),

https://www.cvce.eu/content/publication/1999/1/1/02798dc9-9c69-4b7d-b2c9-f03a8db7da32/publishable_en.pdf (Erişim Tarihi: 19 Haziran 2017).

“kültür çeşitliliği” ve “ortak mirası” temel alan bir “ortak Avrupa uygarlığı”na değinilmiştir.⁵⁸⁰

1990’lı yıllardan itibaren önceden temeli atılmış olmakla birlikte AB’nin tüm faaliyetleri bakımından Avrupa değerleri olarak belirlenen ilkelere uygun bir çerçevenin ortaya koyulması ile üye ülke vatandaşlarını bir araya getiren ve onları birlikte yaşamalarını sağlayıp bir arada tutacak öğelerin tanımlanması geliştirilmeye çalışılmaktadır. Bununla birlikte birbirinden kopuk farklı değerlerin AB değerleri olarak gösterilmesinin önüne geçmek üzere de Avrupa’nın temel ilke ve değerlerini tanımlamak hedeflenmektedir. Bunun ilk somut yansımaları AB’nin kurulma amaçları arasında Avrupa kıtasındaki bölünmeyi bitirmek ile Avrupa halkları arasında dayanışmayı geliştirmenin vurgulandığı Maastricht Antlaşması’nda görülür. Burada Avrupa kimliği doğrudan tanımlanmasa da ortak kültürel miras üzerinden ifadeler yer verilmiştir. Birliğin kurulma amaçları doğrultusunda AB’nin temel değerleri Maastricht Antlaşması’nın 2. maddesinde belirtilmektedir.⁵⁸¹

“Birlik, insanlık onuru, özgürlük, demokrasi, eşitlik, hukukun üstünlüğü ile azınlıklara mensup kişilerin hakları da dahil olmak üzere insan haklarına saygı değerleri üzerine kurulmuştur. Bu değerler, çoğulculuk, ayrımcılık yapmama, hoşgörü, adalet, dayanışma ve kadın-erkek eşitliğinin hâkim olduğu bir toplumda üye devletler için ortaktır.”

Bu maddede, üyeler için bir kimlik oluşturma, birlikte yaşama kültürü kazandırma gibi hedefler vurgulanmaktadır. Böylece AB’nin sadece ortak çıkarlar üzerinden değil, ortak değerler üzerinden de ortaklaştırılması hedefi öne çıkarılmaktadır. Dahası Avrupa’nın ve Avrupa kimliğinin çerçevesini belirlemek açısından Maastricht Antlaşması’nın AB’ye hangi ülkelerin katılacağına ilişkin Antlaşma’nın 49. maddesi özellikle Avrupalılığın nasıl tasarlandığı konusunda yol göstericidir. Buna göre: “2. maddede belirtilen değerlere saygı gösteren ve bu değerleri desteklemeyi taahhüt eden her Avrupa devleti, Birliğe üye olmak için başvuruda bulunabilir.” Bu madde, AB’ye üyelik başvurusunun koşulu olarak Avrupalı olmak ve Avrupa değerlerini içselleştirerek uygulama taahhütünde bulunmak şeklinde gösterilmektedir. Bununla birlikte Antlaşmanın 6. maddesinin üçüncü fıkrasında geçen “Birlik üye devletlerin ulusal kimliklerine saygı gösterir” ifadesi, Göztepe’nin de ifade ettiği gibi üye devletlerle AB arasındaki hukuki niteliğin çerçevesini çizmektedir.⁵⁸²

⁵⁸⁰ Gerard Delanty, “Models of European Identity: Reconciling Universalism and Particularism”, *Perspectives on European Politics and Society*, Vol. 3, No. 3 (2002), s. 350.

⁵⁸¹ The Maastricht Treaty (Maastricht, 7 February 1992), https://europa.eu/european-union/sites/europa.eu/files/docs/body/treaty_on_european_union_en.pdf, (Erişim Tarihi: 25 Eylül 2016).

⁵⁸² Göztepe, s. 93. Ulusal kimliklerden ne anlaşılması gerektiği konusunda AB Antlaşmasının herhangi bir hükümde bulunmadığını dile getiren Göztepe’ye göre, bu maddenin temelinde devletlerin hem AB üyesi olup

Maastricht Antlaşması'nın vatandaşlıkla ilgili getirdiği düzenlemelerde Avrupa kimliğine yönelik vurgular daha belirgindir. Buna göre söz konusu antlaşmayla üye devletlerin vatandaşlarının bireysel haklarını korumak üzere “Avrupa vatandaşlığı” kavramı geliştirilmiştir. Antlaşmanın 8. maddesine göre, AB üyesi ülke vatandaşları otomatik olarak AB vatandaşıdır. Bu doğrultuda AB'ye üye tüm ülkelerin vatandaşlarına diğer üye ülkelerde serbest dolaşım, ikamet, oy kullanma, belediye ve yerel yönetimlerde ve Avrupa Parlamentosu'na seçilme hakkı gibi üzere birçok olanak tanınmaktadır.⁵⁸³ Başka bir deyişle AB üyesi bir ülkenin vatandaşı olmak, onlara diğer üye ülkelerde seyahat, yaşama, çalışma, seçme ve seçilme, emeklilik gibi hakları bireylere sağlamaktadır. AB'nin meşruluğu ve demokratik niteliği açısından önemli olan Avrupa vatandaşlığının geliştirilmesi, AB üyesi ülke vatandaşlarıyla AB kurumları arasında doğrudan bir bağlantı tesis etmeye yarayacak bir girişim olarak değerlendirilebilir. Bir ülkenin vatandaşı olmanın daha ötesinde yeni birtakım haklar tesis eden Avrupa vatandaşlığı girişimine hukuksal bir nitelik kazandırılmaya çalışılmasının yanında bunun üye ülke vatandaşlarına Avrupa'ya aidiyet ve sadakat eksenli bir etki yaratması konusunda ilerleme kaydedilmesi hedeflenmektedir.

Öte yandan, 2000 yılında yayınlanıp daha sonra Lizbon Antlaşması ile bağlayıcılık kazanan AB vatandaşların haklarını düzenleyen ana belge niteliğindeki Temel Haklar Şartı'nın giriş kısmında AB, manevi ve ahlaki mirasın bilincinde demokrasi ve hukukun üstünlüğü ilkelerine dayandığı vurgulanmaktadır. Bunun yanında aynı belgede AB üyelerinin ulusal kimlikleri ile aralarındaki kültürel farklılıklara saygı duyulacağı dile getirilmektedir.⁵⁸⁴ Son olarak Roma Antlaşması'nın 50. yıl dönümünde Berlin'de yayınlanan bildiride, AB'nin bazı hedefleri ekseninde ortak bir Avrupa geleceği hedefi vurgulanmakta, aynı zamanda ulusal kimliklerin sürdürülmesine yönelik ifadeler bulunmaktadır.⁵⁸⁵

“Üye devletlerin kimliklerini ve farklı geleneklerini AB'de muhafaza ederiz... Terörizme, organize suç ve yasadışı göçle birlikte savaşağız. Onlara karşı olanlara karşı verilen mücadelede özgürlükler ve sivil haklarını savunuyoruz. Irkçılık ve yabancı düşmanlığına asla bir daha asla izin verilmemelidir. Dünyadaki çatışmaların barışçıl yollarla çözülmesi ve insanların savaş, terörizm ve şiddet mağduru olmamasını sağlamayı taahhüt ediyoruz. AB, dünyadaki özgürlük ve

hem de klasik ulus-devlet egemenlik anlayışını sürdürebilecekleri varsayımı bulunmamakta, karşılıklılık esasına göre Birlik ile üyeler arasında yükümlü-sorumlu dengesi tesis edilmeye çalışılmaktadır. Göztepe, s. 94–95.

⁵⁸³ Berting, s. 278.

⁵⁸⁴ Charter of the Fundamental Rights of the European Union, http://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf (Erişim Tarihi: 14 Şubat 2017).

⁵⁸⁵ Berlin'de Mart 2007'de yayınlanan bildirge için bkz. “Declaration on the Occasion of the 50th Anniversary of the Signature of the Treaties of Rome”, http://europa.eu/50/docs/berlin_declaration_en.pdf, (Erişim Tarihi: 17 Nisan 2016)

gelişmeyi teşvik etmek istiyor. Yoksulluk, açlık ve hastalıkları püskürtmek istiyoruz. Bu mücadelede öncü bir rol oynamaya devam etmek istiyoruz...”

AB üyesi ülkelerin vatandaşlarının iradelerini sergiledikleri kurucu metinler ile bazı temel metinlerinde geçen alıntılarda ilk göze çarpan AB'nin Avrupa'nın temel değerleri olarak özgürlük, demokrasi, eşitlik, insan onuru ve hakları, hukukun üstünlüğü gibi evrensel ölçekte insani bazı değerleri öne çıkardığıdır. Bunun yanında bu metinlerde üye devletler ve halkları arasında giderek sıklaşan bir birlik hedefinin olduğu açıkça görülür. Ancak ele alınan metinlerdeki alıntıların bir diğer dikkat çeken ortak özelliği de ulusal gelenek, kültür ve kimliklerin korunacağına dair vurgulardır. Nitekim söz konusu metinlerde üye ülkelerin ulusal kimlik ve kültürel farklılıkları koruyan hükümler çokça yer almaktadır. Bu bilgiler ışığında denilebilir ki AB, Avrupa kimliğini geliştirmek ve üye ülke vatandaşlarına yaygınlaştırma yönlü bir strateji izlemesine karşın bunu ulusal kimliklere paralel biçimde gerçekleştirmeye çalışmaktadır.

b. Avrupa Kimliğinin Ulusal Kimlikler Karşısında Birleştirici Gücü

AB'nin Avrupa kimliğine yaklaşımı bağlamında yukarıda değinilen temel bazı belgeler, bu kimliğin sınırları ile bu kimliğin dayanaklarını açıkça ortaya koyamamaktadır. Bu sınırları net biçimde ortaya koyamayınca, AB'nin özellikle Avrupa'nın ortak kültürel yönünün daha fazla öne çıkarılması şeklinde bir yönelimi olduğu görülmektedir. Avrupa'nın bir kültür ortaklığı olduğu iddia ediliyorsa, burada sorulması gereken ilk soru Avrupa'nın ortak bir etnik, dinî ve kültürel mirasının olup olmadığıdır. İkinci soruysa böyle bir miras varsa, Avrupa kimliğinin Avrupa'da yaşayanlar açısından ne kadar benimsendiği ya da ne kadar bütünleştirici olduğudur?

Avrupa kimliği tartışmaları çerçevesinde bu kimliğin sınırlarını ortaya koymak amacıyla ilkin Avrupa kavramının farklı kesimler için ne ifade ettiğiyle herhangi bir coğrafi ya da kültürel temelinin olup olmadığı sorgulanmalıdır. Avrupa'nın ne olduğunu sorusunu soranlar, onun bir coğrafya, bir proje, bir felsefe, bir medeniyet olduğu şeklinde çeşitli saptamalar arasında gidip gelen yanıtlar üretirler. Daha önce mitolojik öğelerin yanında tarihsel olarak çeşitli medeniyetlerin oluşturduğu birikimden beslenen bir Avrupa kültürü olup olmadığı üzerinde durulmuştu. Bu birikim doğrultusunda ortaya çıkan Avrupa (*Europa*) terimi, her ne kadar Eski Yunan'dan beri olsa da Avrupa'nın coğrafi sınırları tarih boyunca belirsizliklerle doludur. Bu nedenle Avrupa'yı salt bir coğrafi bir alan olarak algılayan

tanımlar hep eksik kalmaktadır.⁵⁸⁶ Kabaca Avrupa kıtasını tanımlamak için yapılan tanımlara bakıldığında gerçekten de kesin ayrımlara sahip fiziksel ayrımlar konusunda net bir cevap bulmak zordur. Nerede başlayıp nereye uzandığı belirsiz sınırlardan ziyade, kimi zaman doğu batı gibi yön ayrımlarının bile ideolojik bir nitelik taşıması, Avrupa'nın sınırları tartışmasını karmaşıklaştırmaktadır.⁵⁸⁷

Avrupa'nın ortak bir etnik, dinî ve kültürel mirasının olup olmadığı sorusuna geriye döndüğünde dinî ve kültürel çeşitliliğin Avrupa'nın her döneminin temel özelliğini yansıttığı yanıtı verilebilir. Buna karşın AB'nin meşhur sloganı “çeşitlilik içinde birlik” (*unity in diversity*) ulus-devletlerin oluşumunda arzu edilen kültürel standartlaşma ile karşıt durmaktadır. Avrupa'da ortak kimliği oluşturmak üzere biyolojik olarak aynı soydan gelme türünden iddialar olmasa da etnik olarak da var olan çeşitlilik, ortak bir kimliğin oluşumu açısından yeterli bir bileşen değildir.⁵⁸⁸ Diğer yandan, ortak bir Avrupa kültürü ve medeniyetine tarihsel deneyimler çerçevesinden bakıldığında, yukarıda da değinilen bu deneyimlerin belirli bir ortaklaştırma getirdiğine şüphe yoktur. Ancak daha sonra görüleceği üzere ulusal ve yerel kültürel öğelerin de insanlar açısından hâlâ önemli olduğunu vurgulamakta fayda vardır. Bu bağlamda Avrupa'da yaşayan topluluklar, kendilerini ulusal kimlikle tanımlamanın yanında Avrupa kimliğiyle birlikte tanımlamakta, bu durum çeşitli araştırma sonuçları kapsamında değişen oranlarda kimi zaman artmakta kimi zaman gerilemektedir.

D'appollonia, ortak bir Avrupa kültürünün başarılı şekilde ortaya çıkması için üç koşulu gerekli olduğunu söyler. İlki, mevcut ulus-devlet yapısından farklı olarak yeni bir bağlılık şekli doğrultusundaki bir kültürel program aracılığıyla ulusal siyasetin değiştirilmesidir. İkincisi, AB'nin üyeleri açısından kendini daha kolay ulaşılabilir ve anlaşılabilir hale getirilmesidir. Üçüncü olarak, egemenlik ve kimlik arasındaki kafa

⁵⁸⁶ Avrupa kimliğinin coğrafi sınırına yönelik olarak bkz. Haluk Özdemir, “Ulusal Dış Politikalar ve Jeostrateji Bağlamında ‘Avrupa’nın Anlamı”, *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, Cilt 3, Sayı 9 (Bahar 2006), s. 94–96.

⁵⁸⁷ Özdemir, *Avrupa Mantığı*, s. 121–122.

⁵⁸⁸ Yurdusev, bu konuda Avrupalıların etnik köken olarak Aryan olduğu savının önceleri öne sürülürken Avrupa'da Aryan olmayan Macarlar, Finliler, Estonyalılar, Bulgarlar gibi halkların da olması nedeniyle bu anlayışın terk edildiğini belirtir. Ona göre de Avrupa'nın etnik ortaklığının Avrupa kimliği için yeterli bir bileşen olma konusunda şüphe uyandırdığı, bununla birlikte kültürel yanı etkili olan ırkçılığın özellikle kolonyalizm döneminde Avrupa'da önemli bir bileşen haline geldiğini belirtir. Yurdusev, “Avrupa Kimliği'nin Oluşumu ve Türk Kimliği”, s. 50.

karişıklığının giderilerek, farklı ulusal toplulukların aynı siyasal topluluk içerisinde var olmasına olanak tanıyacak şekilde siyasal referans çerçevesinin çizilmesidir.⁵⁸⁹

Öte taraftan Delanty, Avrupa'nın bir bölge adı olmaktan ziyade Avrupa fikrinin stratejik hedeflerle kurgulandığını, bizatihi Avrupa'nın kendi bütünleştirici kültürel değerleriyle inşa edici bir güç olarak parçalanma tehdidine karşı tarihsel olarak evrenselleştirici bir fikir ve kimlik olduğunu iddia etmektedir.⁵⁹⁰ Delanty'e göre Avrupa kimliği, "ahlaki evrenselcilik", "pragmatizm", "ulus-sonrası evrensellik" ve "kültürel partikülarizm" şeklinde dört kavramsallaştırma üzerinden ele alınabilir. Bu kapsamda Delanty, ortak kültür mirasına dayalı ulusal kimliği öne çıkaran kimlik anlayışı yerine, farklılıkları görmezden gelmeyecek, dahası onları yücelterek görünür olmasını sağlayan bir kozmopolitan kimlik anlayışını vurgulamaktadır. Bu kozmopolitan kimliğin anti-ırkçı temelde ideolojik ve ahlaki çizgisi nedeniyle sığ bir kimlik olmayacağını savunur.⁵⁹¹

Ortak kültürün önemli bir göstergesi olan dil konusunda kitleleri ortaklaştıran öğelere bakıldığında AB üyeleri arasında ciddi farklılıklar olduğu ayırt edilebilir. Dilbilimcilerin sunduğu rakamlara göre, Avrupa'da yaklaşık 225 dil konuşulmaktadır.⁵⁹² Yine dilbilimciler tarafından aralarında birtakım yapısal benzerliklere dikkat çekilse de halkların birbirleriyle doğrudan anlaşabilmesi için ortak dile (*lingua franca*) ihtiyaç bulunmaktadır. Buna karşılık Latincenin, tüm Avrupa'nın ortak hukuk dili olması açısından bir ortaklık getirdiği de açıktır. Bunların yanında AB'nin şu an itibarıyla 24 resmî dile sahip biçimde işlemesi, resmî dillerin dışında kullanılan dillerin bulunması da çok dilli bir çeşitliliği göstermektedir. İngilizce, nispeten diğer dillere göre özellikle Avrupa Parlamentosu'nun işleyişinde daha çok kullanılan bir dildir. Ancak Fransa ve Almanya'nın İngilizce'nin bu konumuna karşı oldukları bilinmektedir.

Din konusunun Avrupa kültürü açısından ortaklaştırıcı yanına bakıldığında, Hristiyanlığın Avrupa coğrafyasında en baskın din olması yine ortak bir unsura işaret etmektedir. Din temelinde ortak rakiplere karşı birlikte hareket ederek, Haçlı Seferleri

⁵⁸⁹ D'appollonia, s. 213.

⁵⁹⁰ Delanty, *Avrupa'nın İcadı*, s. 59–60.

⁵⁹¹ Bu temaların detayları ve Delanty'nin önerisi için bkz. Delanty, "Models of European Identity: Reconciling Universalism and Particularism", s. 345–357.

⁵⁹² Kraus, s. 89.

düzenleyen topluluklar ortak kimliklerini pekiştirmişlerdir.⁵⁹³ Katolik, Protestan ve Ortodoks Hristiyanlık olmak üzere üç ana din grubunun baskın olduğu Avrupa kültürü açısından Arnavutluk, Bosna Hersek gibi Müslüman nüfusun yoğun olarak yaşadığı ülkelerin Avrupa’da olması, bu açıdan bir istisna oluşturmaktadır.⁵⁹⁴ Yahudilerin Avrupa’nın birçok ülkeden sürülmüş, Almanya’da holokost ve soykırımı maruz kalmış olmaları, Avrupa’nın tarihsel olarak farklı uygulamalara olan tahammüleri konusunda özellikle çokkültürlülüğü içselleştirme bağlamında başka bir eksikliğe işaret etmektedir. Avrupa’da yaşayanların belirli ölçülerde kültürel değerlerinin yaşam koşulları açısından ortaklaştıkları noktalar söz konusudur. Fakat yine de söz konusu ülkelerde yaşayan halkların gündelik alışkanlıkları da birbirinden farklılaşmaktadır.⁵⁹⁵

Söz konusu bileşenlerin Avrupa’da ortak kimlik inşası adına önemli altyapılar sunduğu söylenebileceği gibi, bunların sınırlılıklarının da olduğu gayet açıktır. 1980’li yıllardan itibaren AB tarafından çeşitli sembollerin daha fazla kullanılmaya başlanarak taammüden bir Avrupa kimliği geliştirme politikasının hayata geçirdiği izlenebilir. AB’nin kurumsal olarak gösterdiği ilerlemeler, bir şekilde Avrupa ortak kimliğinin gücünü etkilemektedir. Bunlar aynı zamanda AB Komisyonu tarafından yönlendirilen Avrupa halklarının ulus-üstü yapıya bağlılıklarını artırmak için kullandığı ulusal kimlik yaratım süreçlerinde kullanılan simgelerle benzeşen araçlardır.⁵⁹⁶ Bu doğrultuda bayrak, ulusal marş, ulusal gün, banknotlar gibi ulusal semboller doğrultusunda geleneksel devletleri taklit eden merkezî kurumların, Avrupa siyasi topluluğuna uygun aktarımlar için çaba sarfettiği görülmektedir.⁵⁹⁷ Ayrıca AB’nin görünürlüğünü ve tanımlanmasını güçlendirmek amacıyla Avrupa Kültür Kentleri gibi sembolik girişimlerle ulusal kültürlerin alanına saygı göstermeye çalışırken ortaklık sembolleri teşvik edilmektedir.⁵⁹⁸

Avrupa’da ortak kimliğin inşasına ilişkin en çok kullanılan sembollerden biri, 1955’te Avrupa Konseyi için Arsène Heitz tarafından tasarlanan, daha sonra Paul M. G. Lévy

⁵⁹³ İslamın doğuşu ve Hıristiyanlığın Avrupa’daki gelişiminin Avrupa kimliği üzerindeki etkileri için bkz. Delanty, *Avrupa’nın İcadı*, s. 93–103.

⁵⁹⁴ Yurdusev, “Avrupa Kimliği’nin Oluşumu ve Türk Kimliği”, s. 51.

⁵⁹⁵ Yurdusev, “Avrupa Kimliği’nin Oluşumu ve Türk Kimliği”, s. 55.

⁵⁹⁶ Bu bağlamda AB’nin bazı gelenekleri yeniden icat etmesiyle birlikte hayata geçirmeye çalıştığı semboller için bkz. Chris Shore, *Building Europe: Cultural Politics of European Integration*, London, New York, Routledge, 2000, s. 40–66.

⁵⁹⁷ Michael Bruter, “Winning Hearts and Minds for Europe: The Impact of News and Symbols on Civic and Cultural European Identity”, *Comparative Political Studies*, Vol. 36, No. 1 (December 2003), s. 1152.

⁵⁹⁸ Monica Sassatelli, “Imagined Europe The Shaping of a European Cultural Identity through EU Cultural Policy”, *European Journal of Social Theory*, Vol. 5, No. 4 (2002), s. 435-451.

tarafından bugünkü hali verilen lacivert zemin üzerine beş köşeli on iki sarı yıldızın bulunduğu bayraktır.⁵⁹⁹ Ortak kimlik açısından bir diğer sembol, 1985 yılında piyanist Ludwig van Beethoven'ın Dokuzuncu Senfonisi'nin son bölümü ve Frederich von Schiller'in "Neşeye Övgü" (*Ode to joy*) şiirinin "AB Marşı" olarak kabul edilmesidir. Diğer taraftan Robert Schuman'ın Schuman Deklarasyonu'nu ilan ettiği gün olan 9 Mayıs'ın "Avrupa Günü" olarak kutlanması da başka bir sembol olarak değerlendirilebilir. 1985 yılında Milan Zirvesinde söz konusu tarihin Avrupa Günü olarak kutlanılmasına karar verilmiştir. Avrupa Günü, vatandaşların bir araya gelip kutlamalar yapmalarının Avrupalılık bilincinin gelişimi açısından bir fırsat olarak görülmektedir. Avrupa Kültür Başkenti uygulamasının da her yıl olacak şekilde farklı bir Avrupa kentinde yapılması da ortak kültürel mirasa dikkat çekmek üzere Avrupa şehirlerini öne çıkarmaktır.

Öte yandan, Avrupa'da Avro adı verilen ortak para biriminin kullanımı için bozuk para ve banknotların tasarımları da önemli birer sembol olarak değerlendirilebilir. Avrupa bütünleşmesinin ilk teorisyenleri ekonomik bütünleşmenin bir Avrupa kimliğine yol açabileceğini öne sürmüşlerdir. Bu türden düşünceler daha yakın zamanda da dile getirilmektedir. Örneğin Risse, Avro'nun tedavüle girmesinin AB'nin ortak kimliğinin gelişimine katkısının olacağına, vatandaşların da AB'ye bağlılığının artacağına dair fikirler öne sürmektedir.⁶⁰⁰ Ortak para birimi yanında ortak telekomünikasyon hatları ile iletişim/haberleşme olanaklarının kolaylaştırılması, gençlik ve eğitim programları, serbest dolaşım için ortak kimlik kartı, ortak pasaport ve sürücü ehliyeti projeleri belirli bir standarta oturtulmaya çalışılmaktadır. Bunlar, Avrupa kimliğinin oluşumu açısından AB'nin sembolik düzeyde Avrupa fikrinin geçerli kılınması için uyguladığı ya da uygulama aşamasında olduğu girişimlerdir.

Buraya kadar ele alınan Avrupa'nın coğrafi, kültürel, siyasi eksenli tanımlama ve yorumlarının son derece tartışmalı olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda Avrupa'ya neden Avrupa denildiği, Avrupa'nın tam olarak sınırları çerçevesinde neresi olduğu ve Avrupa'nın kimleri kapsadığı, Avrupa kültürünü oluşturan öğelerin neler olduğu, gibi soruların yanıtları

⁵⁹⁹ AB'nin kaç üyesi olduğuyla ilgisiz olan on iki yıldızın sembol olarak ne anlama geldiği konusunda çeşitli fikirler vardır. Yıldızların sayısının mükemmeliyeti, dairenin ise birliği temsil ettiği rivayet edildiği gibi bunların on iki havariyi temsil ettiği iddiası da vardır. Nitekim Shore on iki sayısının, en geniş biçimde havariler, Yakupoğulları, Roma yasama meclisinin tabloları, Herkül'ün emekleri, günün saatleri, yılın ayları ya da Zodyak işaretleri ile eşit derecede mükemmellik ve bolluk sembolünü, dairenin ise birliği temsil ettiğini vurgular. Shore, *Building Europe: Cultural Politics of European Integration*, s. 47.

⁶⁰⁰ Thomas Risse, "The Euro Between National and European Identity", *Journal of European Public Policy*, Vol. 10, No. 4 (2003), s. 144-160.

her dönemde muğlaktır. Avrupa'nın sınırları farklı politik alanlara ve konjontüre göre de değiştiği gibi Avrupa kimliğinin içeriği de bu gelişmelerden etkilenmektedir. Dolayısıyla Avrupa'nın neyi, nereleri, kimleri kapsadığı sorusunun yanıtı konjontür başta olmak üzere çeşitli koşullar, stratejik algılamalar gibi birçoğ değişkene göre belirlenebilir. Bu durum, Avrupa'nın ve Avrupalılığın stratejik çıkarlar doğrultusunda çeşitli koşullar ile konjontüre göre değişen mekânları ve kişileri kapsayan bir kavram olduğu sonucu çıkarmanın en makul seçenek olduğunu göstermektedir. Avrupa kimliği, tarih boyunca inşa edilen ve edilmeye devam eden, zamana ve mekâna göre farklı olarak yorumlanan ve çeşitli sembolleri olan bir kimliktir.

B. Avrupa Birliği ile Gelişen Ulus-üstü Egemenlik Anlayışı

1. Avrupa Birliği'ne Yetki Devri

AB, kademeli olarak kendisini oluşturan üyelerinin anlaşmalarla belirlenmiş belli alanlarda daha önce münhasıran kullandıkları yetkileri süreç devam ederken üstlenmekte ya da bazı yetkileri onlarla birlikte kullanmaktadır. Böylece üye devletler, yetki devri⁶⁰¹ yaptıkları alanlarda AB'nin bir politika oluşturmasını veya bir kural koyup herhangi bir şablon getirmesini sağlamaktadırlar. Başlangıçta ortak bir ekonomik pazar oluşturmak amacıyla malların, hizmetlerin ve sermayenin serbest dolaşımı doğrultusunda AB'ye dış ticaret, taşımacılık, tarım gibi alanlarda üyelerin yetki devirleri söz konusu olmuştur. Daha sonra AB, yetki kullanımı konusunda değişik oranlarda üyeler üzerinde etkide bulunsa da ortak bir para politikasının yanında çevre, tüketicinin korunması, eğitim ve kültür gibi daha spesifik alanlarda da giderek politika belirleyen bir konum elde etmeye başlamıştır. Bugün itibariyle AB, ekonomik ve parasal meselelerden eğitim, öğretim ve gençlik meselelerine, adalet ve içişleriyle ilgili sorunlardan insan hakları, göç ve dış güvenlik gibi politikalara, çevre ve enerji sorunlarından kalkınma, işbirliği ve istihdam meselelerine, araştırma ve yeniliklerden bölgesel politikalara, sağlık, gümrük, ticaret, vergilendirme, besin güvenliği gibi alanlardan tarım, balıkçılık denizcilik gibi alanlarda faaliyet gösteren bir kurumsal yapı haline dönuşmüştür. AB'nin aday ülkelerle katılım süreci müzakerelerinde düzenleme yapılmasını

⁶⁰¹ Wæver, bütünleşme sürecinde egemenlik yetkilerinin devrinin yapıldığı söylemine karşı çıkar. Söz konusu süreçte egemenliğin sadece anlamının değiştiğini vurgulayan Wæver, bugünkü Avrupa ile Orta Çağ Avrupası'nın örtüşen otoriteleri arasında paralellikler olduğunu söyler. Wæver, s. 421.

istediği otuz beş fasıl da AB'nin üyelerden devralmayı istediği yetki devri konusundaki ana çerçeveyi oluşturmaktadır.⁶⁰²

Avrupa bütünleşmesinin amaçları bakımından üye devletlerin yetkilerini AB'ye devretme biçimleri egemenlik yetkilerinin sınırlarını belirlemektedir. AB'nin sadece yetki kullandıkları alanların yanında tek başına kullanmadıkları yetki alanları da söz konusudur. Bu anlamda Lizbon Antlaşmasında yapılan en son düzenlemeyle esnekliğe yer bırakmayacak biçimde AB'nin yetkileri katalog halinde listelenmiştir. Bunlar karar alma yetkilerinden ziyade AB'nin yetki sahibi ve sorumlu olduğu politika alanlarını gösterir niteliktedir. Bu çerçevede AB'nin yetkileri Avrupa Birliği'nin İşeyişi Hakkında Antlaşma'da⁶⁰³ “münhasır yetkiler”, “paylaşılan yetkiler” ile destekleyici, koordine edici ve tamamlayıcı yetkiler” yanında “ekonomi ve istihdam politikaların koordinasyonu” ile “ortak dış ve güvenlik politikası” olmak üzere iki özel yetki alanı biçiminde sınıflandırılmaktadır.⁶⁰⁴

Avrupa Birliği'nin İşeyişi Hakkında Antlaşma'nın 3. maddesi AB'nin münhasır yetki alanlarını sıralar: gümrük birliği, iç pazarın işleyişi için gereken rekabet kurallarının oluşturulması, para birimi Avro olan ülkeler için uygulanacak para politikası, ortak balıkçılık politikası çerçevesinde biyolojik deniz kaynaklarının korunma altına alınması ve ortak ticaret politikasıdır. Aynı antlaşmanın 4. maddesinde paylaşılan yetkilere yer verilir. Buna göre AB Antlaşmalar'ın kendisine 3 ve 6. maddelerde belirtilen alanlar dışındaki bir alanda yetki vermesi halinde, bu yetkiyi üye devletlerle paylaşır. Bunlarsa iç pazar, sosyal politika, ekonomik, sosyal ve yersel uyum, biyolojik deniz kaynaklarının koruma altına alınması hariç, tarım ve balıkçılık, çevre, tüketicinin korunması, taşımacılık, trans-Avrupa

⁶⁰² Bu kapsamda örneğin Türkiye ile yürütülen katılım müzakerelere bakıldığında tüm politika alanlarını kapsayan şu fasıllar sıralanır: (1) Malların Serbest Dolaşımı, (2) İşçilerin Serbest Dolaşımı, (3) İş Kurma Hakkı ve Hizmet Sunumu Serbestisi, (4) Sermayenin Serbest Dolaşımı, (5) Kamu Alımları, (6) Şirketler Hukuku, (7) Fikri Mülkiyet Hukuku, (8) Rekabet Politikası, (9) Mali Hizmetler, (10) Bilgi Toplumu ve Medya, (11) Tarım ve Kırsal Kalkınma, (12) Gıda Güvenliği, Veterinerlik ve Bitki Sağlığı, (13) Balıkçılık, (14) Taşımacılık Politikası, (15) Enerji, (16) Vergilendirme, (17) Ekonomik ve Parasal Politika, (18) İstatistik, (19) Sosyal Politika ve İstihdam, (20) İşletmeler ve Sanayi Politikası, (21) Trans-Avrupa Ağları, (22) Bölgesel Politika ve Yapısal Araçların Koordinasyonu, (23) Yargı ve Temel Haklar, (24) Adalet, Özgürlük ve Güvenlik, (25) Bilim ve Araştırma, (26) Eğitim ve Kültür, (27) Çevre, (28) Tüketici ve Sağlığın Korunması, (29) Gümrük Birliği, (30) Dış İlişkiler, (31) Dış, Güvenlik ve Savunma Politikası, (32) Mali Kontrol, (33) Mali ve Bütçesel Hükümler, (34) Kurumlar, (35) Diğer. Fasıllar için bkz. “Katılım Sürecinde Müzakere Fasılları”, https://www.ab.gov.tr/files/rehber/07_rehber.pdf (Erişim Tarihi: 11 Aralık 2018).

⁶⁰³ Avrupa Birliği'nin İşeyişi Hakkında Antlaşma'nın sözü edilen maddeleri eski adıyla T.C. Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği'nin 2011 yılında yayınladığı çeviriden yararlanılmıştır. <https://www.ab.gov.tr/files/pub/antlasmalar.pdf> (Erişim Tarihi: 15 Aralık 2018).

⁶⁰⁴ Lizbon Antlaşması ile getirilen yetki kataloğunun değerlendirilmesi için bkz. Sanem Baykal, “Avrupa Birliğinde Yetki Sorunu ve Lizbon Antlaşması, Belgin Akçay, Sevilay Kahraman ve Sanem Baykal (Eds.), *Avrupa Birliğinin Güncel Sorunları ve Gelişmeler*, Ankara, Seçkin Yayıncılık, 2008, s. 260–266.

ağları, enerji, özgürlük, güvenlik ve adalet alanı, bu Antlaşma'da düzenlenen veçheleriyle, halk sağlığını ilgilendiren ortak güvenlik meseleleridir. Antlaşma'nın 6. maddesinde bunların dışında üye devletlerin eylemlerini desteklemek, koordine etmek veya tamamlamak amacıyla tedbirler alma yetkisine sahip olduğunu belirtir. Bunlarsa, insan sağlığının korunması ve iyileştirilmesi, sanayi, kültür, turizm, eğitim, mesleki eğitim, gençlik ve spor, sivil savunma ve idari işbirliği şeklindedir. AB bu yetkileri kullanırken, katmanlı/subsidiarite yetki ve orantılılık ilkelerini göz etmek zorunda olduğu Antlaşma'nın 5. Maddesinde belirtilir.

Görüldüğü üzere AB'nin yarattığı ulus-üstü düzen, istikrar ve kurallar ile sağladığı olanaklar devletlerin egemenliği konusunda yeni bir anlayışa denk düşmektedir. AB'ye üye devletlerin daha evvel sahip oldukları yukarıda sayılan ulusal yetkilerden AB lehine vazgeçmektedirler. Böylece işbirliğinin çok ileri düzeyinin görüldüğü bir kurumsallaşmayla, en azından belli konularda egemenliğin devredilemez ve paylaşılamaz olduğu düşüncesi, mevcut AB üyeleri için artık geçerli bir durum olmaktan çıkarılmaktadır.⁶⁰⁵ Diğer yüzden bakıldığında kuşkusuz AB ile güvenlik, ekonomik refah gibi ulus-devletlerin temel yetkilerini sağlama konusunda karşılaşılan eksikliklerden ötürü, ulus-devletlerin bu yetkileri üzerinde etkili bir mekanizma kurulmaya çalışılmaktadır. AB, sadece devletlerin egemenliklerini ve yetkilerini aktarmaları ölçüsünde değil, bunların daha farklı biçimde yeniden yorumlanıp birlikte kullanılması esasını da yerine getirmektedir. AB'nin yetki alanı dışındaki ya da henüz herhangi bir politika oluşturmadığı konularda egemenlik devri söz konusu olamamaktadır.⁶⁰⁶ Dolayısıyla üye devletler AB'ye bazı alanlarda yetkilerini devretmelerine rağmen bazı alanlarda yetki devri konusunda ulusal çıkar gibi unsurları daha ön plana alırlar. Bu çerçeveden bakıldığında AB'nin, ulusal egemenlik türünden bir otoriteye aynı koşullarda sahip olmadığı söylenebilir.

2. Avrupa Birliği'nin Meşruiyeti ve Ulusal Egemenlik

Avrupa'da ulus-üstü bütünleşmeyle ulusal egemenlik anlayışında belirli bir dönüşüm hedeflendiği sürecin başından itibaren dile getirilen bir husustur. AB'nin kurucu isimlerinden Monnet'nin, “*eğer devletler kendilerini ulusal egemenlik temelinde yeniden kurarsa, Avrupa'da barış olmayacaktır.*”⁶⁰⁷ cümlesi, onun Avrupa'daki ulus-üstü bütünleşme sürecinin gelişmesinde oynadığı rol düşünüldüğünde barışın ön koşulu olarak ulusal egemenliğin yerine

⁶⁰⁵ Özdemir, *Avrupa Mantiği*, s. 380–386.

⁶⁰⁶ Hamit Emrah Beriş, “Egemenlik Kavramının Tarihsel Gelişimi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 63, Sayı 1 (2008), s. 70.

⁶⁰⁷ Frederic J. Fransen, *The Supranational Politics of Jean Monnet: Ideas and Origins of the European Community*, Westport, Greenwood Publishing Group, 2001, s. 89.

farklı bir anlayışın tasarlanması gerektiğini yansıtmaktadır. Monnet'nin ortaya koyduğu perspektif doğrultusunda AB, ulusal egemenlik başta olmak üzere devlet, güvenlik, merkezilik, vatandaşlık anlayışları üzerinde sorgulayıcı bir bütünleşme projesi olduğuna şüphe yoktur. Modern egemenliğin doğduğu yer olan Avrupa'da AB ile devletlerin birbirleriyle iç içe geçmiş olan ekonomik, siyasal ile toplumsal kökenli meşruiyet ve egemenlik ilişkisinde farklı bir anlayış ortaya koyulmaya çalışılmaktadır.

Avrupa'da ulus-üstü bir yapı kurma temelli gelişen bütünleşme sürecinde çok boyutlu ilişkiler ağı doğrultusunda derinleşme ve genişleme arttıkça, başlangıçtakine göre daha fazla bütünleşmiş bir yapı ortaya çıkmıştır. Avrupa'da egemenlik kavramının tarihsel ve kavramsal olarak geçirdiği evrimin önemli bir aşamasında yer alan AB'nin, kuruluşundan bu yana ulus-devletler karşısında yetki alanını genişletmek gibi bir hedefi tedricen gerçekleştirmeye çalıştığı izlenmektedir. Her şeyden önce AB, kendine özgü idari kurumlar ve anlaşmalarıyla amaca yönelik olarak yeni bir hukuk düzeni yaratmaktadır. AB'ye üye olan her devlet, AB müktesabatını kabul edip AB'nin çizdiği hukuki sınırların içerisinde hareket etmek gibi bir yükümlülüğü kabul etmektedir. Egemenliğe bağımsız norm koyma ve uygulama yetkisi gibi unsurlar üzerinden bakılırsa, bazı alanlarda politika belirleme yetkisinin AB'ye devredilmesi, üye devletlerin bu yetkilere tam anlamıyla sahip olmadığı anlamına gelmektedir.⁶⁰⁸ Nitekim üyelerin para, politikası, bütçe gibi bir devletin egemenlik yetkilerini doğrudan ilgilendiren konularda AB'nin denetleme, uygun bulmadığı takdirde disiplin soruşturması yürütme gibi yetkilere sahip olması AB'nin yarattığı hukuk düzeniyle ilgilidir.⁶⁰⁹

AB üyeleri herhangi bir konuda ortaklaşa belirledikleri ilkelerin uygulanmasındaki yükümlülükleri yerine getirilmediği takdirde, söz konusu üye, Avrupa Komisyonu tarafından Avrupa Adalet Divanı'na kadar uzanan bir hukuki süreçle karşılaşmaktadır. Bu düzenlemeler devletlerin AB'ye üye olmakla kendi anayasal düzenlerinin üzerinde bir yapının hukuk sistemini kabul ettikleri anlamına gelmektedir. Dolayısıyla üye devletler kendi aralarında yarattığı ulus-üstü nitelikteki hukuksal kurullarla bir ölçüde kendi yetkilerinden vazgeçerek kendilerini sınırlandırmaktadır. Örneğin ulusal egemenliğin en önemli göstergelerinden biri olan devletlerin kendilerine ait olduğu kabul edilen sınırlar içerisindeki tasarrufları ile bu alanda gerekli kontrolleri yapma yetkilerine bakıldığında AB'ye üye olan her ülke vatandaşı

⁶⁰⁸ Göztepe, s. 87.

⁶⁰⁹ En son her ne kadar Aralık 2018'de çözüme kavuşturulduğu açıklansa da AB'nin İtalya'nın 2019 taslak bütçesinin kurallara uymadığı ve kamu borcunu düşürmediği gerekçesiyle başlattığı "aşırı açık prosedür" adlı disiplin süreci bunun en somut göstergesidir.

istediği diğer üye ÷lkelerde serbestçe dolaşma, çalışma vs. içeren uygulamalara erişebilmekte, özellikle sınır kontrolleri üzerinde sıkı yetkileri bulunan devletlerin bu yetkilerini devretmelerine yol açmaktadır. Bu bağlamda devletlerin egemenliğini elinde bulundurduğu kurumlar açısından da bir dñnüşüm yaşanmaktadır. Bununla birlikte devletlerin egemenliğinin somut biçimde hissedildiği eğitim, sağlık ve tarım gibi sektörler başta olmak üzere bunlara bağlı olarak oluşan diğer sektörlerde ulusal çaptaki merkezî iktidarların sahip olduğu yetkilerin AB tarafından kısıtlanması karşısında ulusal aktörlerin çıkarları ölçüsünde tasarrufları yetkilerin devrinin ölçüsünü belirlemektedir.

Devletlerin gönüllü olarak AB içerisinde yer alarak kendi içişleri üzerinde müdahaleye olanak tanımaları AB'nin meşruiyetini güçlendiren bir durum sunmaktadır. Ortaklaşa alınan kararların meşruiyeti konusunda bir tartışmanın ortaya çıkmaması, AB'nin yaratacağı yeni meşruluk kaynaklarıyla mümkün olmaktadır. AB'nin, genellikle ekonomik başarılarını yücelterek üye halklara ekonomik refah ve istikrar sağlayarak meşruiyet elde etmeyi tercih ettiği kuruluş yıllarından beri süregelen bir anlayıştır. Söz konusu ekonomik refah ile istikrar açısından bakıldığında, üyeler arasında sınırların kalktığı, kişilerin, malların, hizmetlerin ve sermayenin serbestçe dolaştığı bir ekonomik pazar, ortak para birimi, daha kaliteli yaşam standartları, daha düzenli bir çevre ile daha güvenli gıdalar yanında eğitim ve sağlık olanakları gibi fırsatlar öne çıkarılmaktadır. Bu sayede devletlerin yetkilerini AB'ye devretmelerine rıza göstermeleri sağlanmaktadır.

Egemenlik çerçevesinden bakıldığında Avrupa bütünleşme süreciyle başta ulus olmak üzere, ulus-devlet temelinde egemenlikle ilişkilendirilen geleneksel kimlik ve teritoryal algılamalara karşıtlık söz konusudur. AB'yi oluşturan aktörlerin çoğu, şimdiye değin oldukça hassas bir konu olan egemenlik konusunda AB'nin otoritesini ve meşruluğunu artırıcı bir yönelim içerisinde olmayı tercih ederlerken aynı zamanda ulusal egemenliklerini koruyan tepkisel tavırlar da sergilemektedirler. Bütünleşme süreci boyunca Boş Sandalye Krizi, AB Anayasası referandumlarına Fransa ve Hollanda'nın itirazı, Avro'nun kullanımında farklı uygulamalar ulusal egemenlik konusuna üyelerce verilen önemlerin açığa çıktığı sadece birkaç örnektir. Ancak AB ile gelişen süreç ulusal egemenliğin bir anda tamamen terk edilmesinden ziyade, siyasal olarak onu dönüştürüp sınırlandırmaya yönelmektedir. Aksi durumda AB ile devletlerin egemenliğinin etkisini tamamen kaybettiğini söylemek şimdilik mümkün değildir.

III. AVRUPA BİRLİĞİ'NİN SORUNLARI

A. Yapısal Sorunlar

1. Sürdürülebilirlik Sorunları: Krizler ve Çelişkiler

Avrupa bütünleşmesinin başlangıcından itibaren geçirmiş olduğu yıllar, tüm ilerlemelere karşın sancısız ve sorunsuz bir süreç değildir. Yüzyıllardır fikir düzeyinde var olan Avrupa'yı birleştirme düşüncelerinin en çok somutlaştığı zaman olan 1950'lerden bugüne, AB'nin genişleme, derinleşme, yönetim, liderlik, toplumları kaynaştırma, ortak hukuku tesis etme, ekonomi, güvenlik ve savunma, göç, kimlik gibi alanlarda temel sorun ve çelişkileri bulunmaktadır. Bu nedenlerle Avrupa'da ulus-üstü bütünleşme süreci inişli çıkışlı farklı krizlere de yol açan bir dizi sürdürülebilirlik sorunu yaşamaktadır.⁶¹⁰

Geriye bakıldığında AB, 1960'lı yıllarda "Boş Sandalye Krizi", 1970'li yıllarda petrol krizi, 1990'lı yıllarda Soğuk Savaş sonrası uluslararası konjonktüre adaptasyon, 2000'li yılların başında anayasanın onaylanması gibi açmazlara yol açan birçok krizi atlatabilmiştir. AB, küresel siyasetin sözü geçen aktörlerinden biri olma çabası doğrultusunda bunların çoğunu özellikle kendine has yöntemleri doğrultusunda işbirliği yanında siyasi birleştirme gücüyle yeni kurumsal ve hukuksal düzenlemeler çerçevesinde ya durağanlaşarak ya da bunları aşip bütünleşmeyi derinleştirerek ilerlemesini gerçekleştirebilmiştir. Gerçekleştirebilmiştir, ancak sorunların ve krizlerin tetiklediği gelişmelerin AB için kimi zaman daha fazla bütünleşme için olumlu, kimi zaman da çözülme, dağılma ihtimali doğrultusunda olumsuz olarak sürecin başından beri iki sarkaç arasında gidip gelen bir gerilim ortaya çıkarmaktadır.

AB'nin sürdürülebilirlik sorunlarına değinen McCormick, Avrupa bütünleşmesinin savaş ve çatışmayı devre dışı bırakmak, küresel piyasalara erişim, serbest dolaşım, daha fazla seçenek, yeni pazarlar, daha ucuz fiyatlar olanaklar gibi faydaları olmasına karşın; ulusal egemenlik, kimlik ve hükümetlerin yetkileri açısından bazı kayıpları da içeren, ekonomik sıkıntılara karşı alınan tartışmalı girişimler ile rekabetin artmasıyla işten çıkarımlar ve iç sınır kontrollerinin kalkmasından ötürü yasadışı göç ve sınır ötesi suçlar gibi ciddi sonuçlara yol açan bazı maliyetlerinin de olduğundan söz eder.⁶¹¹ Gerçekten de AB'nin fayda sağlayan ve

⁶¹⁰ Bu bağlamda kimi zaman AB'nin tarihsel olarak "kriz temelli bir proje" olduğu öne sürülebilmektedir. Öniş ve Kutlay, s. 15.

⁶¹¹ McCormick, *Avrupa Birliği'ni Anlamak*, s. 30.

başarılı olduğu alanlar olduğu gibi henüz uygulamada yanıtını bulamadığı bazı varoluşsal sorunları ile bir dizi çelişkiyi barındırdığı sorun alanları vardır. AB'nin tüm ekonomik ilerlemelere karşın refahın eşit dağıtımı konusu başta olmak üzere özellikle ekonomik krizler çerçevesinde karşılaştığı sorunlar da varlığını sürdürmektedir. AB'nin cazibesinin azalmasına yol açan krizler karşısında ekonomide devreye sokulan katı kemer sıkma programları da üyeler arasında belli düzeylerde memnuniyetsizliklere yol açmaktadır. Uluslararası konjonktürün de etkisiyle kimi zaman yükselip kimi zaman gerileyen terörizm, göç baskıları, kaynakların azlığı, toplumsal ve ekonomik eşitsizlikler, işsizlik, büyümeyle gelen ekonomik sıkıntılar, yaşam maliyetleri, enflasyon, sağlık hizmetleri, eğitim, enerji dağıtımı, üye ülkeler arasında politik rekabetler gibi değişik alanlarda AB hâlihazırda birçok sorunla karşı karşıyadır.⁶¹²

Avrupa'da ulus-üstü bütünleşme girişiminin bazı olumlu getirilerine bakıldığında örneğin parasal birlik, tek pazar politikaları ve taraflar arasında kurulan ve AB'nin de dışına taşan Avrupa Ekonomik Alanı⁶¹³ ile kurulan ilişkiler AB'nin bütünleşme süreci boyunca başarılı olduğu konular olarak göze çarpmaktadır. Üyelerin kendi aralarında gümrük vergisi kısıtlamaları olmadan sınırlar arası serbest ticaret şartlarını iyi bir şekilde işletmeleri, aynı doğrultuda iç pazarın kurulmasına yönelik mal, kişi, hizmet ve sermayenin serbest dolaşımına yönelik atılımlar, günlük yaşamı düzenleyici standartların büyük ölçüde oturmuş olması, aksaklıklara rağmen nispeten iyi sağlık hizmetleri, AB'nin başarılı işler çıkardığının başlıca göstergeleridir. AB'ye sonradan katılan ülkelerin de maddi yardımlarla görece ekonomik olarak yükseliş yaşamaları, vatandaşların hareket serbestliklerine, ticaretlerine ve yeni iş olanaklarına pozitif biçimde yansıyan sonuçlar doğurmaktadır. AB'nin aday ülkelerle yürüttüğü müzakerelerde bu ülkelerin ekonomilerinin gelişimine yönelik katkıları yanında siyasal, hukuksal, çevresel, eğitimsel, teknolojik, üretimsel vs. yönlerine de dönüştürücü

⁶¹² Standart Eurobarometer 87'ye göre terörizm, AB'nin karşı karşıya olduğu en önemli mesele olarak vatandaşlar tarafından görülmektedir. Bunu göç, ekonomik durumlar, üye ülkelerin kamu maliyesi, işsizlik, suç, AB'nin dünyadaki etkinliği, iklim değişikliği, yaşam maliyetleri, enflasyon, çevre gibi unsurlar takip etmektedir. Avrupa Komisyonu, Standart Eurobarometer 87 (İlkbahar 2017), <http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/surveyKy/2142>. (Erişim Tarihi:1 Eylül 2017). Bununla birlikte Avrupa Komisyonu'nun önceki Eurobarometer anketlerine bakıldığında ekonomik temelli sorunlarının 2000'li yıllardan bu yana bir önceliği bulunmaktadır. Öte taraftan AB'nin öncelikle mücadele edilmesi gereken sorular sorulduğunda uzun yıllar terörizm ve organize suç karşıtlığının üst sıralarda olduğu görülmektedir.

⁶¹³ AB'nin Avrupa Ekonomik Alanı, EFTA üyeleri Norveç, İzlanda ve Liechtenstein'in 1994 yılında Fransız siyasetçi Jacques Delors'un girişimleri neticesinde gelişmiştir.

başka etkileri bulunmaktadır.⁶¹⁴ Örneğin yaşanan siyasal dönüşümün bir uzantısı olarak askeri darbe deneyimini yaşamış ülkeler olan İspanya, Portekiz, Yunanistan'ın AB'ye katılarak demokrasilerini konsolide ettikleri görülmektedir.⁶¹⁵

Öte yandan, etkili bir bütünleşme için AB, yönetim alanında bazı önlemler almasına rağmen bütünleşmenin maliyetlerinin üstlenilmesi konusunda hızlı yol alınmamaktadır. Ekonomik bütünleşme yönündeki ileri adımlarına karşın, AB'nin oldukça farklı ekonomiler ile ülkeden ülkeye değişen iş, vergi ve sosyal güvenlik gibi uygulamalar açısından aynı standartları sağlamayı tam anlamıyla henüz yerine getirebildiğini söyleyemeyiz. Bu standartları oturtmak başlıca yeni maliyetler getirdiği gibi çeşitli sektörlerde uzmanlaşma ve eğitim bakımından AB'nin üstlenmesi gereken birçok mali yükümlülük doğmaktadır. Bununla birlikte örneğin AB kurumları çok dilli çalışmasına karşın üyeler arasındaki dil farklılıkları hem AB'nin işleyişi konusunda zorluklar yaratmakta, belirli dillerin baskınlığı söz konusu olurken çok dillilik çeviri gibi maliyetleri ortaya çıkarmaktadır.⁶¹⁶

AB'nin sürdürülebilirlik sorunları açısından en zorlu konuların siyasal alanlara ilişkindir. AB'nin ekonomik alanda gösterdiği nispeten daha birleştirici güç, siyasal alanda bu derecede aynılık göstermemektedir. Siyasal açıdan ilk sorun AB'nin başlangıçtan bugüne temel hedefinin ne olduğu ve nasıl bir yöne doğru gideceğidir. Ancak AB bütünleşmesinin en nihai şeklinin ne olması gerektiği üzerinde Avrupalı kesimler arasında bir uzlaşımın sağlanamamıştır.⁶¹⁷ Gerçekten de başlangıçta kurucular tarafından gümrük birliği, ortak pazar gibi ekonomik işbirliğinin önemini vurgulayan mütevazî hedefler, nihai aşamada siyasal olarak nasıl bir birlik istendiğine dair birtakım genel ve evrensel değerleri vurgulamının dışında açık tanımlamalar yapılmadan süreç ilerletilmiştir. Özellikle uluslararası sistemin çalkantılı dönemlerinde daha fazla gündeme gelen AB'nin geleceği tartışmaları ekseninde bütünleşmenin ilerletilebilmesi için birtakım seçenekler gündeme gelebilmesine karşın⁶¹⁸

⁶¹⁴ Bu doğrultuda AB'nin ekonomik bakımdan yeterince güçlü olmayan bölgelerin de altyapı hizmetleri başta olmak üzere ekonomik kalkınmasına destek olmasını olumlu bir adım olarak niteleyebiliriz.

⁶¹⁵ AB'nin bu genişleme kararlarının arkasında kültürel ve coğrafi argümanlar yerine stratejik ve siyasal unsurların daha fazla etkili olduğu iddia edilir. Özdemir, *Avrupa Mantığı*, s. 142.

⁶¹⁶ AB'nin dil sorunuyla ilgili olarak bkz. Zuhale Yeşilyurt Gündüz, "Avrupa Birliği'nin Dil Sorunu", *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, Cilt 5, No. 3 (Bahar 2006), s. 199–217.

⁶¹⁷ Cengiz Dinç, "Avrupa Kimliği: Çatışan Perspektifler, Güncel Değerlendirmeler ve Endişeler", *Akademik Bakış*, Cilt 5, Sayı 9 (Kış 2011), s. 43.

⁶¹⁸ Mart 2017'de Avrupa Komisyonu tarafından ilan edilen *Beyaz Kitap: Avrupa'nın Geleceği* adlı çalışma, AB'nin Brexit sonrası geleceğine ilişkin beş farklı senaryo üzerinde durmaktadır. Bu senaryolar "aynı şekilde devam", "tek pazardan başka bir şey yok", "daha fazlasını isteyen daha fazlasını yapar", "daha azını daha verimli yapmak" ve son olarak "birlikte çok daha fazlasını yapmak" başlıklarını taşıyor. Her bir senaryo başlığı altında

ortaya çıkan beklenmedik koşullar çok merkezlilik, parçalanma gibi savrulmalara yol verebilmektedir.

AB'nin işleyişinde başka bir sorun ve çelişki, AB içerisinde çeşitli ayrıcalıklara sahip istisnai ülkelerin bulunmasıyla ilgilidir. Bu ülkelere tanınan ayrıcalıklar, AB'nin uygulamaya koyduğu standartların her üyeye eşit biçimde yansımamasına neden olmaktadır. Ayrıca bu ayrıcalıklar AB kurallarını oldukça karmaşıklaştırmaktadır. Schengen Alanı'na katılmayan AB üyeleri bulunmasının yanında AB üyesi olmamasına karşın Schengen müktesebatını yerine getiren ülkeler bulunmaktadır. Birleşik Krallık, İrlanda, Romanya, Bulgaristan, Hırvatistan ve Kıbrıs AB üyesi olmalarına karşın Schengen Alanı'na dâhil olmazken, Schengen vizesinin geçerli olduğu Vatikan, Monaco, San Marino, Andora gibi mikro devletler, AB üyesi olmadıkları halde Avro basıp kullanma hakkına sahiptirler. Schengen müktesebatına dâhil olmasına karşın AB üyesi olmayan Norveç, İsviçre, İzlanda ve Lihtenştayn, AB yasalarında (özellikle tarım ve balıkçılık konularında serbestlik tanıyan) bazı ayrıcalıklara sahip olduğu gibi AB'nin bazı yasalarına da uymak durumundadırlar. Diğer tarafta Eurozone içinde bulunan ülkelerde yaşayan vatandaşların, AB üyesi ülkelerde yaşama hakları bulunurken AB vatandaşlarının da bu ülkelerde yaşama hakları vardır. Öte yandan, Danimarka, İsveç ve Birleşik Krallık AB'nin ortak para birimi olan Avro'yu kullanmayan ülkelerdir.

Bu ayrıcalıkların kurumsal tasarımın işleyişinde yarattığı karmaşa ve AB'nin genel sorunlarına ek olarak AB üyelerinin ayrı ayrı sorunları bulunmakta, bunlar da doğrudan ya da dolaylı olarak AB'yi ve ulus-üstü bütünleşme sürecini etkilemektedir. Bu bağlamda örneğin günümüze kadar Slovenya, Kıbrıs Cumhuriyeti, Macaristan komşularıyla sınır sorunlarını henüz çözememiştir.⁶¹⁹ 2000'li yılların başında Doğu Bloku'ndan koparak AB'ye katılan Polonya, Macaristan, Çek Cumhuriyeti, Romanya, Slovakya gibi ülkeler, AB'nin benimsediği demokratik değerler bakımından daha fazla mesafe kat etmesi gereken bir izlenim

olası avantajları ve dezavantajları üzerinde durulurken “daha fazlasını isteyen daha fazlasını yapar” senaryosu kapsamında özellikle çok vitesli Avrupa'nın en başta kurucu ülkeler tarafından diğerlerine nazaran daha gerçekçi olduğu değerlendirilmektedir. “White Paper on the Future of Europe: Reflections and scenarios for the EU27 by 2025”, European Commission, 1 March 2017, https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/white_paper_on_the_future_of_europe_en.pdf, (Erişim Tarihi: 18 Ağustos 2018),

⁶¹⁹ Buna karşılık AB'nin sınır çatışmalarının çözüme kavuşturulmasında etkili ve dönüştürücü bir aktör olduğunu iddia eden ampirik bir çalışma için bkz. Thomas Diez, Stephan Stetter and Mathias Albert, “The European Union and Border Conflicts: The Transformative Power of Integration”, *International Organization*, Vol. 60, No. 3 (July 2006), s. 563–593.

vermektedirler. Son yıllarda başta İspanya ve Portekiz gibi ülkeler başta olmak üzere 2008 yılından itibaren hissedilmeye başlanan ekonomik krizin de etkisiyle Avrupa'daki birçok ülkede dış borç, bütçe açıkları, yüksek enflasyon ve işsizlikle boğuşmaktadır.

Öte yandan AB'nin dış siyasetine bakıldığında, uluslararası politikada yaşanan kriz ve çatışmalara karşı konumunun zayıflığı, bu yapının etkili bir aktör olarak uluslararası gelişmelere nüfuz etme konusunda yetersiz kaldığını göstermektedir. Dünyanın muhtelif yerlerinde patlak veren uyuşmazlıklar karşısında ortak kararlar alıp birlikte hareket edebilmek açısından AB'nin dış politik konularda etkisi nispeten sınırlıdır. AB'nin uluslararası politikada küresel olarak önemli bir aktör olmaya devam ettiğine şüphe yoktur, ancak dış dünya ile olan ilişkileri için tutarlı bir çerçeve sunması konusunda koordinasyon eksiklikleri bulunmaktadır. Bununla ilişkili olan savunma konusu da AB'nin içinde bulunduğumuz dönemde ve gelecekte karşılaşacağı sorunlar bakımından bir başka önemli göstergedir. AB üyeleri, Soğuk Savaş boyunca ve sonrasında güvenliklerini daha çok NATO şemsiyesi altında sürdürmeyi tercih etmiştir. Yetmiş yılı aşkın bir süredir birbirleriyle savaşmayan bu devletlerin, NATO'dan ayrı olarak askerî güçlerini birleştirme yönlü bir planları kısa vadede bulunmamaktadır. Eurocorps gibi teşkilatlara sahip olmasına rağmen ve AB'nin kendi güvenliği için ortak bir orduya ihtiyacı daha fazla dillendirilmeye başlanmasına karşın bu alanda yeterince ilerleme kaydedilememiştir.⁶²⁰

Krizler ve sürdürülebilirlik açısından bakıldığında AB'nin son yıllarda karşı karşıya olduğu büyük sorunlardan biri de Birleşik Krallık'ta Haziran 2016'da yapılan referandum sonrası AB'den ayrılma yönlü kararın -az farkla da olsa- kazanması sonrası sürecin seyridir.⁶²¹ Geçmişe bakıldığında ortak parayı kullanmayı, Schengen Sistemi'ne girmeyi, daha da önemlisi AB ile daha fazla siyasal bütünleşmeyi reddeden Birleşik Krallık ile AB'nin ilişkileri, başlangıcından itibaren istisnalarla doludur. Bu istisnalar, zaman içerisinde Birleşik Krallık'ın süreç boyunca kimi zaman asimetrik avantajlar elde etmesini sağlarken kimi zaman da bütünleşme sürecini tıkayıcı biçimde bir tutum takınmasına neden olmuştur. Birleşik Krallık'ta AB üyeliğinden duyulan hoşnutsuzluğun 2008 yılından itibaren yükselen finansal

⁶²⁰ Lizbon Antlaşması'nın savunma, güvenlik, çatışma çözümü, barış gücü gibi alanlarda operasyonel olarak işbirliğini kapsayan anlayışı doğrultusunda uygun koşullar sağlandığı takdirde NATO benzeri bir işbirliği ve güvenlik örgütü kurmayı da içeren bir anlayışın geliştirilmeye çalışıldığından söz edilebilir. 13 Kasım 2017 tarihinde İngiltere, İrlanda, Danimarka, Portekiz, Malta dışında yirmi üç AB üyesi tarafından Kalıcı Yapılandırılmış İşbirliği Savunma Anlaşması (*Permanent Structured Cooperation-PESCO*) ile ortak savunmaya yapılabilecek katkılar konusunda üyelerin projelerinin sunulması beklenmektedir.

⁶²¹ Bu sürece yönelik kapsamlı bir değerlendirme için bkz. Sara B. Hobolt, "The Brexit Vote: A Divided Nation, A Divided Continent", *Journal of European Public Policy*, Vol. 23, No. 9 (2016), s. 1259–1277.

krizin de etkileriyle giderek arttığı, AB'ye yapılan ekonomik katkıların boyutu karşısında mülteci sorunlarının da etkisiyle ayrılma yönünde hareket etmenin daha avantajlı bir seçenek olduğu kamuoyunca değerlendirilmiştir.

Brexit sürecinin ekonomik, siyasal ve hatta askerî olarak AB'ye olan etkileri, AB'nin toplam ağırlığının ne düzeyde etkileneceği henüz tam olarak bilinmese de ayrılma müzakerelerinin AB'nin geleceği açısından yansımaları ile diğer üyelerin AB ile ilişkileri bakımından doğuracağı bazı sorunlar mutlaka olacaktır. Bu bağlamda Birleşik Krallık'ın 29 Mart 2019 tarihinde ayrılmasının gerçekleşmesi durumunda AB'nin yeni çözümler ya da yeni siyaset üretmesi gerektiren alanlar bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, diğer ülkelerin de bu gelişmelerden etkilenecek ayrılma yanlısı bir tutum içerisine girmesidir. Hollanda ve Fransa başta olmak üzere bu yönde seslerin yükselmesi, hedeflenen bütünleşmeyi olumsuz yönde etkileyecek, hatta Birliğin dağılma olasılığını yol açabilecek bir potansiyel taşımaktadır. Dolayısıyla bunun önüne geçebilecek adımlara ihtiyaç doğmaktadır. İkincisiyse, Birleşik Krallık'ın askerî gücü hesaba katıldığında, ayrılma gerçekleştiği takdirde ilerde bir AB ordusu kurulma fikrinin zora girme ihtimalidir. Üçüncü olarak, ayrılma sonrası Birleşik Krallık'ın kendi içerisindeki bileşenlerinin bağımsızlığa yönelmesi durumunda AB'nin ne yönde tutum alacağıdır.

2. Genişleme ve Derinleşmeye Bağlı Sorunlar

AB, bütünleşmeyi ilerletmek üzere günümüze kadar hem yasal kurallarını geliştirmek hem ortaya çıkan sorunlara karşı yeni çözümler üretmek amacıyla derinleşmiştir. Bununla birlikte üye sayısını da tarihsel süreçte sürekli artırarak kapsadığı alan olarak da genişlemiştir. Genişleme ve derinleşmeyi birbirini tamamlayacak biçimde yürütmek, AB'nin sınırları yanında yeni kurallarını belirleme konusunda yaşanan aksaklıklar birtakım sorunları meydana getirmektedir. Özellikle Avrupa'nın çelişkileriyle birlikte AB'nin kendi üyelerine yönelik farklı uygulamaları yanında, kesin hatlarla tanımlanan coğrafi, kültürel ve hukuki sınırlara sahip olamaması, en başta hem kendi içinde derinleşip genişlemesinde hem de çevresiyle kurduğu ilişkilerde sorunlara yol açmaktadır. AB'nin 2004 yılındaki genişlemesi sonrası bu genişlemenin uzandığı alanların dışında kalan ülkeler için komşuluk politikası⁶²² temelli birtakım stratejik kurallar oluşmuş olsa da son yıllarda Arap Baharı gibi konjonktürel

⁶²² AB'nin bu süreçten itibaren 16 ülkeye karşı geliştirdiği komşuluk politikası hakkında bkz. Karen E. Smith, "The Outsider: The European Neighbourhood Policy", *International Affairs*, Vol. 81, No. 4, (July 2005), s. 757-773.

gelişmeler bu politikaların revizyonuna yol açmaktadır. Dış ilişkiler açısından bakıldığında bu durumun örneğin kimin Avrupalı olarak kabul edileceği konusunda bazı sonuçları bulunmaktadır. Rumelili'nin de dikkat çektiği gibi AB'nin Orta ve Doğu Avrupa devletlerine kapsayıcı tutumuna karşın Fas'ın üyelik başvurusunu Avrupalı olmaması gerekçesiyle reddetmesi bunun göstergesidir. Bunun yanında yine Rumeli'nin dediği gibi AB'nin Türkiye'nin adaylık meselesine karşı sürekli mesafeli ve ikircikli bir tavır alması bunun göstergesidir.⁶²³

AB'nin üye sayısını artırması anlamına gelen genişleme kararları neticesinde ortaya çıkan sorunlar kimi zaman yönetimsel olarak ekonomik ve siyasal alanlarda kriz ve açmazlar doğurmaktadır. Bir kere genişleme, her seferinde AB'nin, kurumsal yapısını yeniden gözden geçirmesini gerektirmekte, daha önce koyduğu kuralların revize edilmesi ihtiyaçlarını ortaya çıkarmaktadır. İkinci olarak, yeni üyelerin katılımıyla giderek genişleyen bir birliğin, ekonomisi başta olmak üzere farklı görüş ve çıkarlardan ötürü etkin bir biçimde idare edilebilme yeteneği zorlaşmaktadır. Ekonomik sorunlardaki ve siyasal yaklaşımlardaki farklılaşma, ortak değerlerin de belirsizleşmesine yol açarak Avrupa kimliği konusunu da aynı şekilde belirsizleştirmektedir.⁶²⁴ Bunların yanında AB'ye yeni üyeler alınırken bu ülkelerin yaşadıkları sorunların AB içerisine taşınacağı, hâlihazırda üye ülkeleri endişelendirmektedir. Aday ülkelerin getireceği ekonomik yük ile etnik ve dinî uyuşmazlıkları çerçevesindeki çatışmalar başta olmak üzere bununla ilişkili tüm sorunlarının AB içine taşınacağı endişesi duyulmaktadır. Nitekim düzensiz göç hareketleri, organize suçlarda artış, asayişsizlik, terörizm, uyuşturucu, silah ve insan kaçakçılığı gibi sorunların genişlemeyle geldiği algısı, mevcut üyelerin genişleme karşıtı tepkilerine neden olmaktadır. AB'ye yeni katılan üyelerin sindirilip özümsemesi anlamına gelen hazmedilme kapasitesi (*absorption capacity*) tartışmaları da buradan kaynaklanmaktadır.⁶²⁵

Genişleme sonucunda ayrıca AB'nin misyonunun yetersiz kaldığı tartışmaları ortaya çıkarken, AB'nin kendine özgü yönetim ve hukuk yapısı doğrultusunda kararlar alabilmesi zorlaşmaktadır. Yani genişleme sonrasında bir şekilde karar alma konusunda farklı dillerde

⁶²³ AB'yi oluşturan devletlerin sınırları dışındaki devletlerle kurduğu kimlik ilişkilerinin kapsayıcı ve dışlayıcı çelişkili görüntüsü için bkz. Bahar Rumelili, "Avrupa Birliği ve Bölgesel İhtilafların Çözümü", *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 4, Sayı 16 (Kış 2007-2008), s. 51-78.

⁶²⁴ Özdemir, *Avrupa Mantığı*, s. 266.

⁶²⁵ Söz konusu tartışmalar için bkz. Senem Aydın Düzgit, "Avrupa Birliği Genişlemesi ve Komşuluk Politikası", Ayhan Kaya, Senem Aydın Düzgit, Yaprak Gürsoy, Özge Onursal Beşgül (Der.), *Avrupa Birliği'ne Giriş: Tarih, Kurumlar ve Politikalar*, 2. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013, s. 43-58.

konuşan ve değişik konularda farklı fikirleri olması muhtemel daha çok bileşenin rızasını almak gerekmektedir. Böylece genişlemeyle bir yandan bürokrasi ve hantallaşma artarken, diğer yandan acil gelişmeler karşısında karar alınmasında gecikmelerin yaşanmasına yol açılmaktadır. Kararların zor alınması, zirvelerin uzamasına yol açtığı gibi AB politikalarında ağırlığı olan üyelerin daha geri planda kalan üyeler arasında da ikna ve baskı gerilimlerinin de yaşandığı sonuçlar ortaya çıkmaktadır.

Diğer yandan, aday ülkelerin AB'ye üyeliklerinin gerçekleşmesi durumunda karar mekanizması üzerinde belirli bir ağırlığa sahip olacakları ve hatta bazı konularda veto hakkı gibi alınacak kararlarda doğrudan etkili olabilecek tutumları hesaba katıldığında, bu işleyişin de birtakım sorunlara yol açabileceği tahmin edilebilir. Örneğin aday ülkenin AB'ye tam üye kabul edilmesi sonrasında bu ülkede yaşayan halklarla aynı dinî ya da mezhepsel çizgiyi taşıyan insanların yaşadığı başka bir gruba karşı alınacak bir kararda, söz konusu devletin kararları bağlayıcı olacaktır. Sosyo-kültürel alanda da aday ülkelerin demokrasi düzeyi, azınlık haklarına yaklaşımları düşünce özgürlüğü ve işkencenin önlenmesi gibi temel insan hakları uygulamaları da AB açısından önemli olmaktadır. Otoriter eğilimlerin olduğu, ordunun yönetimde etkili olduğu, temel insan haklarını hiçe sayan ülkelerin üyeliklerine yönelik itiraz da buradan kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla genişleme süreçlerinin öncesi ve sonrasında kaynaklı yaşanan ve yaşanabilecek sorunlar, AB'yi üyeler arasında denge tutturmayı hedefleyen bir derinleşme politikasına yönelik daha fazla çabayı gerektirmektedir.

B. Egemenliğe ve Demokrasiye İlişkin Sorunlar

AB'nin yaşadığı bir diğer sorun, şeffaflık ile demokratikleşme temelinde egemenlik, yönetim ve meşruiyet alanında kendini göstermektedir. AB kurumlarının güçlerini artırmaları karşılığında AB vatandaşlarının bu kurumları denetleme gücü arasındaki makasın giderek açılmasının yarattığı sorunlar vardır. Üye ülke vatandaşları, AB'nin işleyişine katkıda bulunmak üzere oluşturulacak kanunlar için 1979'dan beri Avrupa Parlamentosu seçimlerinde doğrudan oy kullanmaktadırlar. Ancak son yıllarda Avrupa Parlamentosu seçimlerine katılım oldukça düşük düzeydedir.⁶²⁶ Lizbon Antlaşması ile yetkileri artırılmış olmakla birlikte diğer

⁶²⁶ Avrupa Parlamentosu için ilk doğrudan seçimlerin yapıldığı 1979 yılında yüzde 61,99 katılım oranına karşılık, 2014 yılında yapılan sekizinci Avrupa Parlamentosu seçimin de bu oranın yüzde 42,61 olduğu görülmektedir. En yüksek katılımın olduğu ilk seçimden bu yapılan sekiz seçimde oranlar giderek düşmüştür. Katılım oranları için bkz. <http://www.europarl.europa.eu/elections2014-results/en/turnout.html>, (Erişim Tarihi: 17 Mart 2017.)

kurumlara göre karar alma süreçlerinde etkisi daha sınırlı Avrupa Parlamentosu seçimlerine ilginin az olması, kamuoyu araştırmalarında bu kuruma duyulan güvensizlik gibi meseleler, ulus-üstü yapının demokrasisini güçlendirme konusunda zaaflarının olduğuna işaret etmektedir. Bunlarla birlikte temsili demokrasiyle yönetilen AB vatandaşlarının günlük yaşantılarını etkileyen AB kararlarına etkisi nispeten kısıtlıdır. Başka bir deyişle, AB politikaları üzerinde doğrudan ve güçlü bir demokratik kontrol sağlamayan üye ülke vatandaşları bu politikaları etkilemek açısından sınırlı araçlara sahiptirler. Nitekim doğrudan Brüksel'den alınan kararlar, AB'ye üye devletlerin vatandaşlarının karar alma süreçlerine katılmadığı eleştirisini ortaya çıkarmaktadır.⁶²⁷

Üye ve aday ülke vatandaşları açısından bakıldığında, AB'nin, merkezileştirici ortak kurumlarıyla geniş bir ağ oluştururken giderek bürokratikleşerek karmaşık bir hal alması, bu konularda daha net, daha kolay kavranabilir açıklayıcı prosedürlere ihtiyacı doğurmaktadır. Teknik-bürokratik bir yöntemle tek bir merkezden karar alma anlayışında toplumsal meşruiyetin sağlanması bakımından, bunun ne derece demokratik olduğu sorgulanmaktadır. AB organları ile üye ülkelerinin yetki dağılımları her ne kadar antlaşmalarla belirlenmiş olsa da bunlar arasında her zaman kusursuz bir işleyiş yoktur. Halkın yönetime daha fazla katılmasını sağlamak amacıyla Maastricht Antlaşması ile AB hukukuna dâhil olan *subsidiarite* ilkesi, AB, üyeler ya da daha alt yerel birimler tarafından belirli alanlarda etkili karar alınamayacaksa en yakın yerde bu kararların alınması şeklinde bir kuralı içermektedir.⁶²⁸ Yetki ikâmesi, yerindelik, yerellik, ikincillik olarak da bilinen subsidiarite ilkesi, AB ile üyeler arasındaki ortak yetkili alanlarda yerelde halka en yakın yerde hizmet verebilmesi anlamına gelir. Ancak bu ilke de AB'nin aşırıya kağan müdahalelerini üye devletler karşısında sınırlayıcı ve yerel birimlerin egemenliğini güçlendirici bir nitelik göstermektedir.

AB çerçevesinde sözü edilen siyasi katılımıla ilgili sorunlar literatürde genellikle AB'nin hem Avrupa Parlamentosu'nun temsiliyet ve belirleyicilik etkisi çerçevesinde kurumsal yapısından, hem de siyasi uygulamalarından kaynaklı meşruiyet eksikliğine dikkat çeken bir demokrasi açığı (*democratic deficit*) sorunu çerçevesinde ele alınmaktadır.⁶²⁹

⁶²⁷ Denk, s. 56–57.

⁶²⁸ Akos G. Toth, "Principle of Subsidiarity in the Maastricht Treaty", *The Common Market Law Review*, Vol. 29 (1992), s. 1079–1105.

⁶²⁹ AB'nin demokrasi açığı sorunuyla ilgili gelişen tartışmalar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Hix, s. 177–180. Sinem Akgül Açıkmeşe, "AB'de Demokratik Meşruiyet Sorunu", *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, Cilt

Demokrasi açığı sorunu, Avrupa Parlamentosu'nun zayıflığı, üyelik ve antlaşmalardaki reformlar ve periyodik referandumlar dışında vatandaşların AB politikalarına katkısının az olması, üye ülke vatandaşları ile AB arasındaki mesafe gibi unsurlar ile bunların ötesindeki birçok sorunu kapsamaktadır.

Demokrasi açığı sorunu kapsamında genellikle çeşitli uzmanlarca Avrupalıların büyük AB kurumlarının çalışmalarını etkileme yeteneklerinin sınırlı olması, AB'deki kararların bazı açılardan Avrupa uluslarını yeteri kadar temsil etmemesi ve AB kurumlarının hesap verebilirliğinin noksanlığı dile getirilmektedir.⁶³⁰ Birliği yönetenler doğrudan halk tarafından seçilmediği gibi AB'nin yönetim kademesinde bulunan bürokratlar, teknokratlar ve diplomatlar üye ülkeler tarafından doğrudan tefrik edilmekte, bunlar da kurumsal yapının kaynağını ve meşruiyetini demokratik bir kaynaktan almadığını göstermektedir. Bu bağlamda 2000'li yıllara kadar AB'nin demokratik açık sorununu aşmak amacıyla meşruiyetini ekonomik başarılarını öne çıkarmak suretiyle meşruiyetini ilerde de sürdürmek için Parlamento'nun rolünü ve etkisini arttırmayı, Avrupa vatandaşlığı uygulaması yanında AB kurumları ile vatandaşlar arasında bağın kuvvetlendirilmesi girişimlerde bulunmaktadır.⁶³¹ AB, meşruiyetini daha çok ekonomi alanında attığı başarılı adımlarla sağlamaya çalışırken bazı politikalarla üye ülke vatandaşlarına Avrupa politikalarında daha fazla söz hakkı vererek söz konusu açığı aşmak istese de insanların günlük yaşamları ile AB kurumlarının kararları ve yasal belgeleri arasındaki kopukluk bu sorunun devam etmesine neden olmaktadır.

Yakın bir döneme kadar AB'nin seçkinlerin ve teknokratların liderliğinde halkın fikrine danışılmadan yürütülen bir siyasi proje olduğu dile getirilmektedir.⁶³² Kimlik sorunlarıyla da yakından ilişkili olan demokrasi açığı sorununun dolaylı bir uzantısı olarak Avrupalılık düşüncesi ve AB'nin meşruiyeti bakımından seçkinler ile halk arasında makasın açıldığı görülebilir. Meşruiyetini doğrudan halktan almadığı için AB, bu makası daraltmak amacıyla kimi zaman AB kurumları ile üye ülke vatandaşları arasında doğrudan ilişkileri geliştirme gayreti içindedir. Kimi zaman da ulus-inşa modellerinin birtakım çıktuları olan bayrak, marş gibi simgelere öykünmeyi de kapsayan politikalara başvurmaktadır. Ancak yine de AB kurumlarının halka uzak, teknokrat ve anlaşılması güç iletişim ağlarının halk kitleleri

2, No. 4 (Bahar 2003), s. 23–45. Giandomenico Majone, "Europe's 'Democratic Deficit': The Question of Standards", *European Law Journal*, Vol. 4, No. 1 (March 1998), s. 5–28.

⁶³⁰ Dimitris N. Chrysochoou, "Democracy and the European Polity", Michelle Cini (Ed.), *European Union Politics*, Second Edition, Oxford, Oxford University Press, 2007, s. 360.

⁶³¹ Özdemir, *Avrupa Mantığı*, s. 41.

⁶³² Özkırmı, *Milliyetçilik ve Türkiye-AB İlişkileri*, s. 89.

açısından yeterli heyecan yaratmadığı tartışması süregelmektedir. Bu kapsamda bütünleşme projesi ve ulus-üstü kurumlar hükümetlerarası anlaşmalar ile gelişip şekillenen ve seçkinler tarafından yönetilen bir süreç olarak tasvir edilmektedir. Dolayısıyla demokrasinin önemli koşul ve göstergelerinin yerine gelebilmesi açısından bütünleşmiş bir toplum ve ortak bir kimlik hissi gibi unsurları taşıyan bir halkın Avrupa ölçeğinde yasaları ve politikaları etkileyecek düzeyde gelişmesi gereklidir.

C. Kimliğe ve Milliyetçiliğe İlişkin Sorunlar

1. Ulus-Altı Milliyetçilik ve Azınlık Sorunları

AB'nin geçtiğimiz süreçte pratik gereksinimlerin uzantısı olarak birlik olma kabiliyetini zayıflatan içerden ve dışardan kaynaklanan birçok sorunu olduğu görülmektedir. Bu sorunların yanında sosyo-politik alanı daha fazla ilgilendiren AB'ye üye ulusal birimlerin nitelikleri, bunlar içerisindeki farklı gruplarla kurduğu ilişkiler ile onların kimlikleri ve milliyetçiliklerine dair sorunlar da bulunmaktadır. Bireylerin eşit ve özgür olarak yaşadığı bir toplum oluşturma iddiasında bulunan ulus-devletlerin genellikle tek bir kimliği baskın hale getirip farklı grupları asimile edici, dışlayıcı sonuçlar üretmesi, bu yapının asimilasyoncu yöntemlerinin Avrupa bütünleşme sürecinde yeniden sorgulanıp farklı seçeneklerin takip edilmesine yol açtığına şüphe yoktur.

Geniş bir topluluk olarak AB, toplumsal düzeyde kolektif kimlikler, kültürler ve değerler bağlamında ulusal, etnik, sosyo-ekonomik yapılar gibi birçok kulvarda çeşitlilik göstermektedir. Farklı bölgelerin toplumsal ve ekonomik yapıları, kültürel nitelikleri ile tarihsel arka planları, üye devletlerin çeşitli konular üzerinde farklı duruşlar üretmelerine yol açmaktadır. AB'nin bu kapsamda sorunlar yaşamasına yol açan etkenlerin başında ulus-üstü bütünleşme sürecine katılan aktörlerin yapısal, ekonomik, siyasal, toplumsal ve tarihî farklılıkları öncelikli olarak gösterilebilir. AB çatısı altında çıkar birliği yapan aktörler arasındaki bu farklılıklar aynı zamanda çözümlerin de kolayca gerçekleşebilmesinin önündeki en büyük engellerden biridir. Avrupa bütünleşme sürecinde her ne kadar belirli ortaklıklar taşısalar da bir araya gelmesi kimi zaman zor olan, farklı değer yargıları ve hayat tarzlarına sahip toplulukların da bütünleştirilmesi gerekmektedir. AB'nin bu sorunları çözebilme yeteneği göstermesi onun başarısıyla da doğrudan ilgilidir.

Avrupalıların ortak bir dış politika ile savunma konularında başarılı olmadığı söyleyen Smith'in de dediği gibi, ulus-devletlerin kitlesel, standart ve kamusal eğitim yanında medyanın da dâhil olmak üzere ulusal seçenek ve içeriklerle ilgili tekeli devam etmektedir.⁶³³ Ortak bir Avrupa kimliğinin herkes tarafından kabul edilebilmesinin karşısındaki en büyük engel, daha önce de değinildiği gibi algısal düzeyde zihinsel kalıplar üreten milliyetçilik ideolojisi ile ona dayalı oluşan ulusal kimliklerdir. Ulusal kimlik ile AB'nin öne çıkardığı Avrupa kimliği konusunda yaşanan gerilimin ürettiği birçok sorun bulunmaktadır. AB ile ulusa yönelik aidiyetin Avrupa üst kimliğine yönlendirilmesi hedefleniyorsa, ulusal kimliklerle tasarlanan Avrupa kimliği arasında bir çatışmanın yaşanması, AB'nin geleceğini olumsuz biçimde etkileyecektir.

Öte yandan, AB ülkelerinde yaşayan farklı etnik ve dinî kültürel özellikler gösteren grupların siyasallaşmaları neticesinde kolektif kültürel özgürlük ve hak taleplerini daha güçlü bir şekilde gündeme getirmeleri söz konusudur.⁶³⁴ Bu bağlamda birçok Avrupa ülkesinde etno-kültürel farklılıklardan kaynaklı sorunlara, mikro-milliyetçi eğilimlere ve bölgeselcilik ekseninde gelişen ulus-altı hareketlere rastlanmaktadır. Avrupa'da bütün etnik ve kültürel grupları da kapsayan bir ulus-üstü bütünleşme süreci olmasına karşın bu türden farklılıklar, terör ile şiddet gibi etnik ve dinî sorunları çözümsüzlüğe hapseden uygulamaları da içermektedir. Dolayısıyla AB içinde bütünleşme eğilimlerinin karşısında ulusları bir etnik grup temelinde algılayıp tanımlayan mikro-milliyetçi/ayrılıkçı parçalanma eğilimleri de paradoksal olarak aynı zamanda görülebilmektedir.⁶³⁵ Nitekim Fransa'da Korsikalılar ve Bretonlar, İspanya'da Basklar ve Katalanlar, Belçika'da Valonlar ve Flamanlar, Birleşik Krallıkta İskoçlar ve Kuzey İrlandalılar bu türden eğilimlerin görüldüğü bazı gruplardır.⁶³⁶

Esasında bu türden etnik sorunlar ile ayrılıkçı eğilimlerin ortaya çıkmasında Morin ve Ceruti, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Avrupa'da yerel dillere, müziklere, mutfaklara yönelik

⁶³³ Smith, "National Identity and the Idea of European Unity", s. 72–73.

⁶³⁴ Gellner, bir etnik grup kendi varlığından emin olmanın ötesinde siyasal bir sınır isterse etnisitenin siyasallaşacağını ve milliyetçi hareket başlatacağını belirtmektedir. Ernest Gellner, *Milliyetçiliğe Bakmak*, Çev. 4. Baskı, Simten Coşar, Saltuk Özertürk, Nalan Soyarı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012, s. 59.

⁶³⁵ Bu iki karşıt eğilime yönelik bir değerlendirme için bkz. Haluk Özdemir, "Avrupa'da Kriz Etkisi ve AB'nin Geleceği: Parçalanma mı, Bütünleşme mi?", *21. Yüzyıl Dergisi*, Sayı 50 (Şubat 2013), s. 5–11.

⁶³⁶ Bunların dışında AB üyesi ülkelerde ayrılıkçı hareketlerin geliştiği bölgeler oldukça fazladır. Nitekim yine İspanya'da Endülüs ve Galiçya, Fransa'da Oksitenya, Almanya'da Bavyera, Polonya'da Yukarı Silezya, İtalya'da Padanya (Veneto, Alto-Adige, Lombardiya) ve Güney Tirol, Hollanda'da Frizya, Danimarka'da Grönland ve Foroe Adaları gibi bölgelerde ayrılma yanlısı hareket eden grupların yaşadığı yerler olarak sayılabilir. Batı dünyasındaki bazı ayrılıkçı hareketlerin listesi için bkz. Colin H. Williams, "Ethnic Separatism in Western Europe", *Tijdschrift Voor Economische En Sociale Geografie*, Vol. 71, No. 3 (June 1980), s. 146–147.

büyük bir duyarlılığın geliştiğinden söz eder. Onlara göre ulusal bütünleşme süreçlerinde kültürlerine yönelik sanayileşme, kentleşmeyle ciddi tehditler, Brötanya, Alsace, Korsika, Felemenk, Valonya, Galler ülkesi, İskoçya, Bask bölgesi ve Katalonya gibi Avrupa’da yerel alanlarda daha fazla özerklik temelinde hareketleri ortaya çıkarmaktadır. Ancak onlar ulus-altından gelen bu talepler ile ulus-üstü bağların artmasının, Avrupalı ulus-devletlerin güçlerini yitirmelerine yol açan bir sıkıştırmaya maruz bıraktığını dile getirmektedirler.⁶³⁷ Bunların yanında AB, nispeten demokratik koşulların sağlanmasına özen göstermekle birlikte, Avrupa sınırları içerisinde gelişen kimi zaman çatışma üreten bu türden etnik sorunlara ve ayrılıkçı siyasetlere karşı mesafeli bir politika yürütmektedir. Söz konusu grupların ayrılma yönlü referandumlarına AB’nin pek de taraftar olmaması, başka bir tabirle ayrılma taleplerine sıcak bakmaması bunun göstergesidir.⁶³⁸ Diğer yanda ayrılıkçı gruplar açısından da iki dezavantajlı durum söz konusudur. Bir kere, bağımsızlığı kazanan yeni bir devletin AB üyesi olabilmesi, AB’nin diğer üyelerin onayına bağlıdır. İlkesel olarak diğer devletlerin ayrılıkçıların bu türden bağımsızlıkla sonuçlanacak bir eylemi desteklemeleri ihtimali zayıftır. İkinci olarak, AB kararlarına katılım açısından da üye devletlerin bünyelerindeki farklı grupların temsiliyetine verdikleri oranın çok yüksek olmadığını bunlara eklemek gerekiyor.

AB, doğrudan olamasa da ulus-devletleşme süreçlerinin temel sorunları olarak görülen azınlıkların hem haklarının temin edilmesi hem de korunmasını bir şekilde yerine getirmeye çalışmasını üye devletlere telkin etmektedir. AB’nin azınlıkların korunmasıyla ilgili doğrudan bir temel metni bulunmasa da bu konuda genel uluslararası hukuk ilkeleri esas alınmakta ve azınlıklar konusunda karar verme yetkisi üyelerin yetki alanında olmaktadır.⁶³⁹ Bu kapsamda AB, ulus-üstü kimliği güçlendirmek için kimi zaman ulus-altı kimliklerin canlandırılarak, ulusal kimliklerin zayıflatılmasına da çabalamaktadır.⁶⁴⁰ Azınlık sorunları karşısında Avrupa ülkelerinin aldığı tutum, nispeten şiddet içermeyen bir yöntemle, kültürel özerklik ve haklar, çokkültürcülük, idari ya da siyasal özerklik hatta güç paylaşımı yanında federasyon gibi

⁶³⁷ Edgar Morin ve Mauro Ceruti, *Bizim Avrupamız, Çözülüyor mu, Yoksa Başkalaşım mı Uğruyor*, (Çev. Şirin Tekeli), İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s. 40–41.

⁶³⁸ Son yıllarda Birleşik Krallık’ta İskoçya Özerk Yönetimi’nde ve İspanya’ya bağlı Katalonya Özerk Bölgesi’nde yapılan bağımsızlık referandumlarına karşı AB’nin bu tutumu izlenebilir. 2014 yılında İskoçya’da yapılan referandumda bağımsızlık yönünde bir karar çıkmamasına karşın olası bir ayrılma durumunda İskoçya’nın da yeniden AB’ye üyelik başvurusu yapması gerektiği yönünde görüşün Brüksel’de hâkim olduğu görülmektedir. Diğer taraftan Katalonya’da 1 Ekim 2017’de yapılan ve %90 bağımsızlığa evet oyu ile sonuçlanan referandumda AB, meseleyi İspanya’nın iç meselesi bağlamında anayasal bir sorun olarak görüp ayrılma ve parçalanma yerine birlikteliği öne çıkaran yönde tutum almıştır.

⁶³⁹ Oran, *Etnik ve Dinsel Azınlıklar: Tarih, Teori, Hukuk ve Türkiye*, s. 89.

⁶⁴⁰ Kurubaş, *Asimilasyondan Tanınmaya*, s. 224.

anlayış ve uygulamalara dayanmaktadır.⁶⁴¹ Bu bağlamda AB'nin azınlıklara temel yaklaşımı, bütünleşmenin sağlanması için normatif değil, stratejik ve pragmatik bir nitelik taşımakta, ulusal kimliklerin zayıflatılarak, bireylerin kendilerini Avrupalı hissetmelerini sağlama hedefini içermektedir.⁶⁴²

Öte yandan, birçok durumda azınlık temelli milliyetçi hareketler, ideolojilerini ve stratejilerini AB gelişmelerine uygun biçimde ayarlayarak Avrupa temasını benimsemektedirler.⁶⁴³ Nitekim ayrılma taleplerini sürdürmelerine karşın Bask ülkesi, Katalonya ve İskoçya gibi yerlerde yaşayan milliyetçi toplulukların AB dışında kalmak istememeleri bu bakımdan anlamlıdır.⁶⁴⁴ Bunlarla birlikte AB düzeyinde bölgesel azınlık milliyetçiliğinin yeni bir siyasi seferberliğe yol açabileceğini belirten bir görüşe göre AB'nin beş çelişkisi bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, eş zamanlı görülen merkezîleşme ve âdem-i merkezîleşme eğilimlerinin gücün ulus-devletlerden AB düzeyine dikey olarak kayması, AB düzeyinden de bölgesel seviyeye kaymasıdır. İkincisi, AB üyesi ülkeler arasında ve içinde hem AB karşıtı (*Euroceptism*) hem de Avrupa bütünleşmesini olumlu bulan (*Europhoria*) birbiriyle çelişen eğilimler bulunmaktadır. Üçüncüsü, AB karşıtlığı ve yabancı düşmanlığıyla karakterize edilen devlet milliyetçiliği ile AB yanlısı ve açıklık tutumlarıyla karakterize edilen azınlık milliyetçiliği şeklinde çelişkili eğilimler gözlemlenebilir. Dördüncüsü, bölgeler ve azınlıklar arasında egemenliğe odaklanma eğilimi azalıyor ve milliyetçilik, bölgeselleşme ve korumacılık arasındaki geleneksel bağlantıyı kopartmaktadır. Beşincisi, AB düzeyinde başlatılan azınlık koruması üzerine artan vurgular, sıklıkla üye ülke düzeyindeki politikalara ters düşen bir durum ortaya çıkmaktadır. Bunların ortak daha büyük çelişkisiyse, Avrupa bütünleşmesine karşı en olumlu yaklaşanların azınlıkların yaşadıkları yerlerden gelmesidir.⁶⁴⁵

Sonuçta ulusal birimlerin oluşturduğu AB'nin ulus-altından kaynaklanan sorunlar ile farklılıkların ürettiği etnik ve dinî temelli ayrılıkçılık, azınlık sorunları konusunda çözüm üretmesi gereken sıkıntıları devam etmektedir. Bunların demokratikleşme, eşit vatandaşlık,

⁶⁴¹ AB'nin azınlıklara ilişkin tutumlarının genel çerçevesi hakkında bkz. Erol Kurubaş, "Avrupa Birliği'nin Azınlıklara Yaklaşımı ve Avrupa Bütünleşmesine Etkileri", *Liberal Düşünce*, Sayı 32, (2003), s. 237–258.

⁶⁴² Kurubaş, *Asimilasyondan Tanınmaya*, s. 223, 229.

⁶⁴³ Katalonlar, Flamanlar, Basklar ve İskoçlar temelinde Avrupa'daki bazı ayrılıkçı hareketlerin stratejileri, Avrupa projesine destekleri hakkında bir tartışma için bkz. Daniel Cetrà and Robert Liñeira, "Breaking-up within Europe: Sub-state Nationalist Strategies in Multilevel Politics", *Journal of Common Market Studies*, Vol. 56, No. 3 (April 2018), s. 717–729.

⁶⁴⁴ Guibernau, *Milliyetçilikler*, s. 23.

⁶⁴⁵ Anna M. Olsson, "Regional Minority Nationalist Attitudes toward European Integration", Ireneusz Pawel Karolewski and Andrzej Marcin Suszycki (Eds.), *Nationalism and European Integration: The Need for New Theoretical and Empirical Insights*, New York, London, Continuum, 2007, s. 51.

temel hak ve özgürlüklerin temin edilmesi de dikkate alan bir yaklaşımla minimize edilmesi mümkündür. Azınlıklar konusunda bütüncül bir standart anlayışı ortaya koyamamasına karşın AB, genellikle Avrupa Konseyi kapsamında ortaya çıkan uygulamaları esas almaktadır.⁶⁴⁶ Dolayısıyla AB, bu yaklaşımla hem kendi varlığını güçlendirme yoluna gitmekte hem de bunların sorunlar olarak yükselmesinin önüne geçmeye çalışmaktadır.

2. Göç, Yüksek Irkçılık ve Yabancı Düşmanlığı Sorunları

AB'nin milliyetçilikle ilgili yaşadığı bir diğer sorun, yasal ya da yasadışı yollarla AB ülkelerine yönelen göçler yanında, gelen grupların uyum ve kimlik problemleri etrafında gelişen sorunlardır. İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden bu yana, az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelere milyonlarca göçmen Avrupa'nın muhtelif yerlerine yerleşmekte, ekonomik, siyasi, toplumsal ve çevresel faktörlerden etkilenmektedir. Sovyetlerin dağılmasını takiben değişen sınırlar ile yeni düzende giderek artan uluslararası göçler ve bunun uzantılarından olan mülteci sorunları, AB üyeleri için giderek endişe verici bir hal almaya başlamıştır. Son yıllarda daha fazla hissedilir olmak üzere Afrika ve Orta Doğu'da özelde Afganistan ve Suriye'de yaşanan bazı gelişmelerin etkisiyle AB ülkelerine göç akımının ciddi biçimde artma eğiliminde olduğu görülmektedir.⁶⁴⁷ Bunun yanında Avrupa dışından kaynaklanan göç oranlarıyla paralel seyreden iç göçler de serbest dolaşım etkisiyle artmaktadır. İç ve dış göçlerle kültürel, etnik ve dinsel farklılıklar arasındaki makas giderek açılmakta, sosyo-ekonomik eşitsizlik, adaletsizlik, işsizlik, yoksulluk gibi sorunların ve çatlakların çoğaldığı görülmektedir.

AB'nin sivil ve normatif bir güç olma arayışı⁶⁴⁸ çerçevesinde hem bünyesindeki çok farklı gruplarla kurduğu ilişki, hem de Türkiye gibi dinsel ve kültürel farklılıkların oldukça

⁶⁴⁶ Avrupa Konseyi'nin azınlıkların korunmasına ilişkin olarak kabul ettiği ve uygulamaya soktuğu üç önemli belge bulunmaktadır. Bunlardan biri "Bölgesel veya Azınlık Dilleri Avrupa Şartı", diğeri "Ulusal Azınlıkların Korunmasına İlişkin Çerçeve Sözleşme" ve üçüncüsü "Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı" adlı belgelerdir. Bu bağlamda Avrupa Konseyi çerçevesinde gelişen temel azınlık belgeleri için bkz. Kurubaş, *Asimilasyondan Tanınmaya*, s. 109-122.

⁶⁴⁷ 2016 yılındaki verilere göre 4,3 milyon insanın AB üyesi 28 ülkeye göç ettiği, 3 milyon insanın AB üyelerinden dışarıya göç ettiği kaydedilmiştir. 1 Ocak 2017'deki verilere göre AB'ye üye 28 ülke dışında doğan 36,9 milyon insan bulunduğu; AB'ye üye olmayan ülkelere 20,4 milyon insanın da farklı AB üye ülkelerde ikamet ettikleri tespit edilmiştir. "Migration and Migrant Population Statistics", http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics (Erişim Tarihi: 13 Mayıs 2018).

⁶⁴⁸ Manners, AB'nin uluslararası kimliğiyle ilgili tartışmayı sivil ve askerî güç muhalefetinin ötesine taşımak için AB'ye normatif bir güç denilmesini önermektedir. Bu kapsamda Manners, ölüm cezasının kaldırılmasına yönelik kampanyadaki rolüyle ilgili bir vaka çalışmasına dayanarak AB'nin giderek uluslararası normları kendi imajında yeniden tanımlamaya çalıştıkça, normatif güce nasıl egemen olduğunu gösterme hedefindedir. Dünya siyasetinde

fazla olduğu toplumlar ile ilişkileri bağlamında “milliyetçilik” temelli çelişkileri ve sorunları varlığını sürdürmektedir. Üstelik yasal ya da yasadışı göç gibi unsurlar, sığınmacı başvuruları AB’nin etnik ve kültürel çeşitliliğini ciddi düzeyde artırmakta, anti-demokratik uygulamaların yaygınlaşması, nefret söylemleri, yabancı düşmanlığı ve ırkçılığın yükselişi, popülizm, İslamofobi sorunları bunlarla doğrudan bağlantılı ya da dolaylı biçimde varlığını göstermektedir.

Göç, uluslararası suçlar gibi sınırlarla ilgili kontroller konusunda ulus-üstü yapının belirlediği politikalar da bir başka sorun olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda ulus-üstü yapıya karşıt olanlar, göçmenlerin sığınmacıların gibi kendilerine yük olacağı düşüncesini gündeme getirmektedirler. Avrupa’da hâlihazırda çalışan işçiler, almış oldukları ücretleri düşüreceği gerekçesiyle de göçmenlere tepki duymaktadırlar. Bu türden gruplara sağlanan kamu destekli sosyal yardımlar başta olmak üzere her türlü olanak konusunda çeşitli çekinceleri bulunan aktörler, onların serbestçe dolaşmasını ulus-üstü mekanizmaların yarattığı bir zorlama olarak görebilmektedirler. Bu bağlamda AB göç konusunda getirdiği esnek politikalarla üyelerin kendi sınırlarını muhafaza edebilmesinin zorlaşması şeklinde bir eleştiriye uğramaktadır.

Her ne sebeple olursa olsun göçlerle gelen ve kültürel olarak farklılıklar gösteren kitlelerin Avrupa’ya uyum sağlayamamalarından işsizlik, yoksulluk, asayiş gibi sorunlarla bağlantılı olarak diğer gruplar için bazı şüphe, korku, düşmanlık şeklinde algılanan güvenlik riskleri oluşturduğu kabul edilmektedir. Bunların yanında göçler sonucunda uyuşturucu kaçakçılığı başta olmak üzere çeşitli uluslararası suçlar, terörizm olasılıklarının arttığı daha fazla iddia edilmektedir. Sayılar arttıkça, göçmenler kendi kültürel ve dinsel hayat tarzlarına devam edip yaşadıkları toplumla bütünleşemedikçe, Avrupa kamuoylarında ekonomik ve güvenlik temelli endişeler artmakta, bunları önleyici ya da dışlayıcı tutumlar gelişmektedir.⁶⁴⁹ Örneğin AB üyesi Macaristan, yasadışı yollarla gelenlerin devam etmesine karşı önlem olarak Sırbistan ile sınırına 175 km uzunluğunda bir çit çekmeye başlamıştır.⁶⁵⁰

nelerin “normal” geçtiğini tanımlama yeteneği, nihayetinde herkesin en büyük gücü olduğu sonucuna varmaktadır. Ian Manners, “Normative Power Europe: A Contradiction in Terms?”, *Journal of Common Market Studies*, Vol. 40, No. 2 (2002), s. 235–258.

⁶⁴⁹ Aylin Ünver Noi, *Avrupa’da Yükselen Milliyetçilik*, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007, s. 122.

⁶⁵⁰ “Hungary Races to Build Border Fence as Migrants Keep Coming”, <http://www.bbc.com/news/world-europe-33802453>, (Erişim Tarihi: 25 Ağustos 2017).

AB'nin sınırlarının göçmenlere ve sığınmacılara açılmasına güvenliğe, yaşam tarzlarına yönelik birer tehdit getirdikleri gerekçeleriyle karşı çıkışlar, bu kişilere karşı hoşnutsuzluk, yabancı düşmanlığı (*xenophobia*) gibi ırkçı ve ayrımcı uygulamalar şeklinde tezahür etmektedir. Böylece “Avrupalı” olarak görülmeyenlere karşı tahammül eşiği düşmektedir. Bunlar aynı zamanda Müslümanlara ve İslam dinine yönelik gelişen önyargı ve ayrımcılığı anlatan İslamofobi,⁶⁵¹ Musevi dinine ve Yahudilere yönelik anti-semitizm ile Neo-Nazi olarak nitelenen ırkçı sonuçları da tetiklemektedir. Bu kapsamda her ne kadar Özkırımlı'nın dediği gibi “*milliyetçilik, radikal sağ partilere atılan oylara indirgenemeyecek kadar yaygın bir algı biçimi, bir zihinsel kalıp olsa da*”⁶⁵² bu hareketlenmelere yol açan göç karşıtı aşırı milliyetçi sağ anlayışların bu türden uygulamalarla anıldığı görülmektedir.⁶⁵³ Nihayetinde ırkçılığın, ayrımcılığın, hoşgörüsüzlüğün ve yabancı düşmanlığı gibi anlayışların önüne geçme, insan hakları, eşitlik ve çokkültürcülük anlayışını benimseme hedefleri Avrupa'nın evrensellik de içeren temel değerleri arasında gösterilse de, bunlar AB için birer sorun olmaya devam etmektedir. Bunlar dolaylı biçimde bizatihi bütünleşme sürecine, AB'nin genişlemesine ve ilerlemeci politikalarına yansıyan karşıtlıkların da yükselişe geçmesine yol açmaktadır.

Göçlerle gelişen çeşitliliğin Avrupa kimliğine katkı mı sunduğu, yoksa bölünmeyi artırıyor olduğu şeklinde sorgulamaları doğurduğu da ortadadır. Katkı sunabileceği penceresinden bakıldığında, göçmen ve sığınmacıların kontrolsüz biçimde AB ülkelerine gelmelerindeki hoşnutsuzluk, eleştiri ve tepkilere karşın, AB ülkelerinin giderek artan bir göç ihtiyacı bulunmaktadır. Doğum oranlarının azalması, ortalama yaşam süresinin artması, yaşlanma sorunu gibi nedenlerle oluşan demografik ihtiyacı karşılama açısından AB'nin insan gücüne olan ihtiyacı azalmış değildir.⁶⁵⁴ Ancak burada belirleyici olan nitelikli insan gücünün AB sınırlarına alınmasında kullanılacak standartların pratikte ne düzeyde işletilebildiğidir. Bölünmeyi artıracacağı penceresinden bakıldığında, göçmen ve sığınmacıların kabulünde AB ülkelerinin farklı tutumları, önleyici tedbirlere karşın bir şekilde kabul edilmeleri

⁶⁵¹ Avrupa'da belirli ülkelerde Müslümanlara karşı İslam karşıtı söylem ve ayrımcılığın temel özellikleri ile bu söylem ya da uygulamalarda bulunan aktörler için bkz. Raymond Taras, *Xenophobia and Islamophobia in Europe*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2012.

⁶⁵² Özkırımlı, *Milliyetçilik ve Türkiye-AB İlişkileri*, s. 69.

⁶⁵³ Avrupa'da yerel ve genel seçimlerde 2008 yılından itibaren artan biçimde etkisini hissettiren yükselen sağ siyasetin nedenleri ile bu türden anlayışları savunan partilerin tutumları için bkz. Selcen Öner, “Avrupa'da Yükselen Aşırı Sağ, Yeni 'Öteki'ler ve Türkiye'nin AB Üyeliği”, *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, Cilt 13, No. 1 (2014), s. 166–170. Siyasi radikalleşme ekseninde Batı Avrupa'da yükselen popülist aşırı sağın ideolojik yönelimleri, liderleri ve yükselişlerini konu alan bir çalışma için bkz. Zeynep Atikkan, *Avrupa Benim: Avrupa'da Aşırı Sağın Yükselişi*, İstanbul, Metis Yayınları, 2014.

⁶⁵⁴ Noi, s. 129.

sonrasında onlara yönelik kültürel temelde ırkçı, ayrımcı ve dışlayıcı uygulamalar adil ve dengeli bir ulus-üstü bütünleşmeyi negatif yönde etkilemektedir. AB üyeleri bu gelişmeler sonucunda farklı kültürlerden çok sayıda insanı kendi toplumlarıyla bütünleştirmek ve bütünleşme süreci kapsamında aynı standartları onlar için de yerleştirme amacıyla yenilikçi ve kapsayıcı politikalara ihtiyaç duymaktadırlar.⁶⁵⁵

Yukarıda görüldüğü üzere AB, ekonomik krizler, dağılma korkusu, demokrasi açığı, göç, etnik sorunlar, ayrılıkçılık hareketleri, yüksek ırkçılık, yabancı düşmanlığı ve İslamofobi gibi milliyetçilikle de yakından ilişkili birçok sorunu vardır. AB'nin burada değinilen genel sorunlarının ulus-üstü bütünleşme süreci devam ettiği sürece çözüme kavuşturulabilme ihtimali de bulunmaktadır. Kuşkusuz, AB üyesi ülkelerde yaşayanların çoğu, savaşların yeniden başlamasını, standartların düşmesini, sınırların ve gümrük duvarların yeniden örülmesini istememektedir. Ancak ulus-üstü bütünleşmenin çözemediği sorunlar ve parçalanma eğilimleri, AB kurumsal yönetiminin daha sınırlı bir hale gelmesine, bütünleşmenin alanının belirli konuların ötesine geçememesine neden olmaktadır.

IV. AVRUPA BİRLİĞİ İLE ULUSLARI AŞMAK MÜMKÜN MÜ?

A. Avrupalılaşıma ve Ulusal Kimliklerin Dönüşümü

AB'nin inşa etmeye çalıştığı ortak Avrupa kimliği üzerinden literatürde tartışılan birkaç farklı görüş bulunmaktadır. Rumeli'nin aktardığı gibi bunlardan bazıları AB'nin ulus-devletin ötesine geçen ve ulus-devletin dayattığı kimlikten farklı bir yönelime geçtiğini iddia eden argümanlar içerir. Avrupa kimliğinin post-modern ve post-ulusal karakterini vurgulayan bu görüşler yanında yine Rumeli'nin dikkat çektiği başka bir baskın görüş de AB'nin demokrasi ve insan haklarına dayalı liberal ve evrensel bir kimlik olduğu, bu kimliğe aidiyetin belli koşulların yerine getirilmesine bağlayan bir anlayışı yansıtır.⁶⁵⁶ Bunlara karşılık başka teorisyenler de Avrupa kimliğinin diğer grupların ötekileştirilmesi ve dışlanması üzerine odaklandığını söylerler. Bunlar genellikle AB'nin ve ürettiği kimliğin ulus-devletin ötesine geçmesi diye bir durumun geçerli olmadığı kanısındadırlar. Bu kapsamda Manners ve Whitman, Avrupa ulus-devletlerinin ulusal kimliklerini daha üst bir Avrupa düzeyinde

⁶⁵⁵ AB'nin bu bağlamda göçmenlere, ırkçılığa ve ayrımcılığa karşı geliştirmeye çalıştığı tutumlar için bkz. Terri E. Givens, "Immigrant Integration in Europe: Empirical Research", *Annual Review Political Science*, Vol. 10, (2007), s. 76–79.

⁶⁵⁶ Rumelili, s. 52–53.

kopyalayan bir kimlik olduğundan söz ederler.⁶⁵⁷ Bu türden bir kategoriye sokulabilecek başka çalışmalarda AB'nin özellikle genişleme uygulamasında bütünleşme ve dışlamayı esas alan bir yaklaşımı sürdürdüğü savunulmaktadır.⁶⁵⁸

Öte yandan, ulusal kimliklerin ve Avrupa kimliğinin birbirine alternatif olmaktan ziyade yan yana olmasının AB'nin temel mantığına uygun bir yaklaşım olarak da değerlendirildiği bazı yaklaşımlarla karşılaşmak mümkündür. Bu bağlamda Tekeli, Avrupa'da ulus-üstü bütünleşme projesinin gelişiminde siyasi konjonktürün ötesinde Avrupa'nın uluslaşma süreçlerindeki sınırlı aidiyetlerden daha geniş kimliklere geçme yönünde benzer gerekçelerin olduğunu belirtir:

Avrupa'nın uluslaşması feodalitenin küçük mekânsal ve zamansal uzanımlarla sınırlı olan aidiyetlerinden, sanayi toplumunun daha büyük mekânsal ve zamansal uzanımları olan aidiyetlerine geçilerek gerçekleşmiştir. Yani, Avrupa'nın küçük alan kimliklerini daha büyük alan kimliklerine geçerek aşma konusunda bir deneyimi vardır. Avrupa'da ulus kimliklerinin küçük alan kimliklerinden, büyük alan kimliklerine geçerek kurulduğu göz önüne alınırsa, AB'ye geçişte de böyle bir sürecin izleri görülebilir.⁶⁵⁹

Bunlarla birlikte Avrupa'nın hem toplumsal anlamda hem de kültürel anlamda esnek ve belirsiz sınırlarla tanımlandığını söyleyen Özdemir'e göre, bu tanımlama ulusal kimliklerin tanımlamasında kullanılan "biz" ve "onlar" dikotomisi çerçevesinde bir tanımlama değildir. AB, ona göre türdeşleştirici politikalarla ziyade, çoğulculuk ve çeşitliliği öne çıkaran bir ulus-üstücü yaklaşım sergileme ihtiyacı hissetmektedir. Bu durum, etnik ve dinî temele dayalı milliyetçiliklerin teşvik edildiği anlamına gelmezken AB içerisinde liberal bir anlayışla farklılıklar insan hakları çerçevesinde korunarak Avrupa vatandaşlığını esas alan bir bütünleşme projesi öne çıkmaktadır. Dolayısıyla bu argüman için Avrupa kimliği, ulusal kimliklerin yerine inşa edilmek istenen bir kimlik değildir.⁶⁶⁰

Avrupa kimliğinin incelenmesinin sadece ulusal kimlikler üzerinden ele alınmaması gerektiği üzerinde duran Kohli, Avrupa kimliğinin ampirik olarak ulusal kimliğe karşı olmadığını ve toplumsal kimliklerin her zaman çoğul formda olduğunu söylemektedir. Bu

⁶⁵⁷ Ian Manners and Richard Whitman, "The 'Difference Engine': Constructing and Representing the International Identity of the European Union", *Journal of European Public Policy*, Vol. 10, No. 3 (2003), s. 380–404.

⁶⁵⁸ Iver B. Neumann, "European Identity, EU Expansion, and the Integration/Exclusion Nexus", *Alternatives*, Vol. 23, No. 3 (July 1998), s. 397–416. Bu gruba sokulabilecek bir diğer çalışma için bkz. Thomas Diez, "Europe's Others and the Return of Geopolitics", *Cambridge Review of International Affairs*, Vol. 17, No. 2 (July 2004), s. 319–335.

⁶⁵⁹ İlhan Tekeli, *Avrupa Birliği, Türkiye ve Demokrasi*, Ankara, Şenol Matbaacılık, 2004, s. 12.

⁶⁶⁰ Özdemir, *Avrupa Mantığı*, s. 119–120.

kapsamda Kohli, Avrupa kimliğinin esas olarak dört anlayışının bulunduğunu ileri sürer. İlk anlayış, 1973'te Avrupa Topluluğu'nun dışişleri bakanları tarafından ve daha sonra aynı şekilde Maastricht Antlaşması'nda tekrarlanan "Avrupa Kimliği Belgesinde" ifade edilen anayasal anlayıştır. İkincisi, entelektüeller ve politikacıların söylemlerinde kendini gösteren "Avrupa fikri" olarak adlandırılan Avrupa'nın ne olduğu ve ne olması gerektiği üzerine odaklanan anlayıştır. Üçüncüsü, yazılı metinlere veya kültürel uygulamalara yansıtılan Avrupa kimliğini oluşturan ve sürdüren kültürel uygulamalardır. Son olarak dördüncüsü, vatandaşlar tarafından tecrübe edilen kolektif kimliğin seviyesidir.⁶⁶¹ Kohli'ye göre melez (*hybrid*) kimlikler, Avrupa bütünleşmesinin toplumsal dokusudur ve AB'nin kurumsal olarak melezleşmesine tekabül etmektedir. Bu çerçevede Kohli, Avrupa kimliğinin bütünleşme sürecinin ilerlemesi ve kurumlarının gelişmesiyle ortaya çıkacağını savunmaktadır.⁶⁶²

Kohli'nin aksine Avrupa kimliği meselesinin yerleşik ulusal kimliklerle ilişkili olarak görülmesi gerektiğini söyleyen Fossum'a göre bütünleşme sürecinin yönüne göre birkaç seçenek bulunmaktadır. Bütünleşmenin yönü hükümetlerarası olacaksa (i) AB demokratik (hak odaklı) üye devletlerin bir toplamı (demokratik ülkelerle işbirliği yapan bir Avrupa) ya da (ii) ulusal kültürlerin bir toplamı olacaktır. Ancak bütünleşmeyi ulus-üstü bir yön belirlerse, (iii) çok çeşitli kimlik tabanlı talepler doğrultusunda milliyetçi ve toplumsal hareketlenmelerin olduğu ya da Fossum'un tercih ettiği gibi (iv) AB'nin, hak temelli bir federal tip varlık (sivil, politik, ekonomik ve sosyal haklar) haline dönüşmesi mümkün olacaktır. Bu son madde için Fossum, Temel Hak ve Özgürlük Şartı kapsamında ulusal hak sisteminin güçlendirilmiş bir uyumlaştırılması, tam teşekküllü Avrupa vatandaşlığının kurulması, uluslararası hakların Avrupalılaştırılmasını içeren ulus-sonrası kimlik türü geliştirme sürecini işaret etmektedir.⁶⁶³

Diğer yandan, oluşturulmaya çalışılan Avrupa kimliğinin bir "embriyo" olarak kaldığını iddia eden Lowenthal ise, bu kimliğin gelişmesine yönelik bazı engeller olduğunu belirtir. Bunlardan birincisi dil çeşitliliğidir. Ona göre Avrupalıların farklı diller konuşmaları, her şeyden önce iletişimin maliyetli olmasına neden olmaktadır. İkincisi, devletlerarası boyutların ve kaynakların farklılıklarıdır. Küçük devletlere göre daha çok nüfusa sahip

⁶⁶¹ Martin Kohli, "The Battlegrounds of European Identity", *European Societies*, Vol. 2, No. 2 (2000), s. 120–122.

⁶⁶² Kohli, s. 113–137.

⁶⁶³ John Erik Fossum, "Identity-Politics in the European Union", *Journal of European Integration*, Vol. 23, No. 4 (2001), s. 383-396.

ekonomik olarak dinamik Fransa ve Almanya gibi büyük devletler hem kaynakların kullanımı hem de iktidar açısından diğerleriyle bir dengesizlik oluşturmaktadır. Üçüncüsü, üyeler arasında süreklileşen kültürel uyumsuzluklardır. Avrupalılık anlayışının olumsuz bir çağrışıma sahip olması Lowenthal'in saydığı dördüncü engeldir. Beşinci engel ise, AB'ye katılım açısından yukarıdan aşağıya gelişen geleneksel yaklaşımlardır.⁶⁶⁴

Kimliğe ilişkin bu karşıtlıklar yanında AB'nin ulusal kimlikleri ile birlikte ya da onun karşısında inşa edilmeye çalışılan bir Avrupa kimliğinin Avrupa'nın tümüne sirayet edecek biçimde genelleşmesi, toplumun her kesimine yansımaları konusunda bir eksiklik karşısında Avrupalılaştırma (*Europeanization*) kavramı önemli bir yer tutmaktadır. İşbirliğini geliştirip ortaklık duygusunu artırmak, AB politikalarını ve kurallarını uygulamak amacıyla gelişen bu kavram, AB'nin politika alanlarında getirmiş olduğu etkiler ile üye ve aday ülkelerin geçirdikleri değişimlerle yakından ilişkilidir. Daha genel olarak Avrupalılaştırma, Avrupa'da yaratılan süreçlere ve bunun sonucu olan yapılara, ulusal yapıların ortak kurum ve ilkeler çerçevesinde uyum sağlamasını, aynı zamanda politika oluşturma süreçlerinin uluslararası alana taşınmasını anlatmaktadır.⁶⁶⁵

Avrupalılaştırma hakkında olumlu ya da olumsuz çağrışımlara yol açabilecek çeşitli tanımlamalar bulunmaktadır. Bu bağlamda örneğin Radaelli, Avrupalılaştırmayı bir sonuç değil, bir süreç olarak görerek: “*AB politika yapım sürecinde inşa, yayılma, resmî ve gayriresmî kuralların, prosedürlerin, politikaların, paradigmaların, iş yapma biçimlerinin oluşturulması ve kurumsallaştırılması*” şeklinde ele almaktadır.⁶⁶⁶ Avrupalılaştırmayı bir süreç olarak tanımlayan başka bir isim Ladrech, siyasetin yönünü ulusal politika ve politika oluşturma örgütsel mantığının bir parçası haline gelecek biçimde AB'nin siyasi ve ekonomik derecesine göre yeniden yönlendiren aşamalardan söz eder. Börzel ise aynı kavramı iç politika alanlarının gittikçe artan biçimde Avrupa politika oluşturma süreçlerine katıldığı aşama olarak tasvir etmektedir.⁶⁶⁷ Avrupalılaştırmayla ilgili bir başka tanım “*aktörler arasındaki etkileşimleri biçimlendiren siyasal problem çözmeyle ilişkili siyasal, yasal ve toplumsal kurumlar ile yetkili Avrupa kurallarının oluşturulmasında uzmanlaşmış politika ağlarının çoğalması*”

⁶⁶⁴ David Lowenthal, “European Identity: An Emerging Concept”, *Australian Journal of Politics and History*, Vol. 46, No. 3 (September 2000), s. 318–319.

⁶⁶⁵ Özdemir, *Avrupa Mantığı*, s. 99, 103–104.

⁶⁶⁶ Claudio M. Radaelli, “Europeanization of Public Policy”, Kevin Featherstone and Claudio M. Radaelli (Eds.), *The Politics of Europeanization*, New York, Oxford, Oxford University Press, 2003, s. 30, 52.

⁶⁶⁷ Tanja A. Börzel, “Towards Convergence in Europe? Institutional Adaptation to Europeanization in Germany and Spain”, *Journal of Common Market Studies*, Vol. 37, No. 4 (December 1999), s. 574.

şeklindedir.⁶⁶⁸ Öte yandan Avrupalılaştırmanın literatürde farklı kullanımları olduğunu söyleyen Olsen, Avrupalılaştırmanın beş farklı tanımını yapar. Buna göre: “(i) dış sınırlardaki değişimler, (ii) Avrupa düzeyinde kurumların geliştirilmesi (iii) ulusal yönetim sistemlerinin merkezi nüfuzu (iv) siyasi organizasyonun Avrupa dışına aktarılması (v) siyasi birleşme projesi” şeklindedir.⁶⁶⁹

Bu tanımlar çerçevesinde Avrupalılaştırma, kurumsal olarak gelişkin mekanizmalara sahip olan AB'nin ulusal aktörlerin ekonomik ve siyasi yapıları üzerinde kullandığı önemli enstrümanlardan biridir. Bu kapsamda Avrupalılaştırmanın ulus-devletin yapısı ile ona yüklenen anlamların değişimine yönelik etkileri bulunmaktadır. AB'nin ulusal aktörler üzerindeki somut etkisinin anlaşılabilmesi için üye ve aday ülkelere yönelik politikalarının, kurumsal olarak yaptığı düzenlemelerin, farklı birimlerin yönetimdeki paylarının, AB müktesebatının benimsenmesi ve uygulamasının derecelerine bakmak gerekmektedir. Bununla birlikte Avrupalılaştırma kapsamında daha çok kurumsal etkiler değerlendirmeye çalışırken bu kavramın kimlik unsurunu da kapsayan bir nitelik kazandığı görülmektedir. Bu kapsamda Avrupalılaştırma üzerinden Avrupalılık ve Avrupa kavramlarının AB içerisinde ne düzeyde etkili olduğuna, vatandaşların Avrupa bütünleşmesini desteklemesine ya da karşı koymaya iten nedenler önemli olmaktadır. AB'nin Avrupa kimliğini güçlendirmek adına izlediği politikaların etki ve sonuçları, aynı zamanda Avrupa kimliğinin üyeler üzerinde yeterince yaygınlık kazanan bir kimlik olup olmadığı konusunda da ipucu verebilir.

Bu zemin üzerinden Avrupa kamuoyunun farklı konulardaki görüş ve eğilimlerini öğrenmek için 1974'ten beri Avrupa Komisyonu tarafından yürütülen *Eurobarometer* raporlarına bakıldığında, AB vatandaşlarının kendilerini ne kadar Avrupalı hissettiklerine dair sorulan sorular karşısında ulusal kimliklere olan eğilimlerin henüz tamamen zayıflamadığı teşhis edilebilir. AB üyesi ülkelerde 2017 sonlarında yapılan bir kamuoyu yoklamasında araştırmaya katılan grupların yaklaşık 3'te 2'si (yüzde 70) kendilerini AB vatandaşı olarak hissetmektedir.⁶⁷⁰ Aynı konuda benzer sonuçların çıktığı 2018 yılında yapılan kamuoyu yoklamasında 2010 ilkbaharından itibaren bütün AB üyesi ülkelerde kendini Avrupa

⁶⁶⁸ Robert Ladrech, “Europeanization of Domestic Politics and Institutions: The Case of France”, *Journal of Common Market Studies*, Vol. 32, No.1 (March 1994), s. 69.

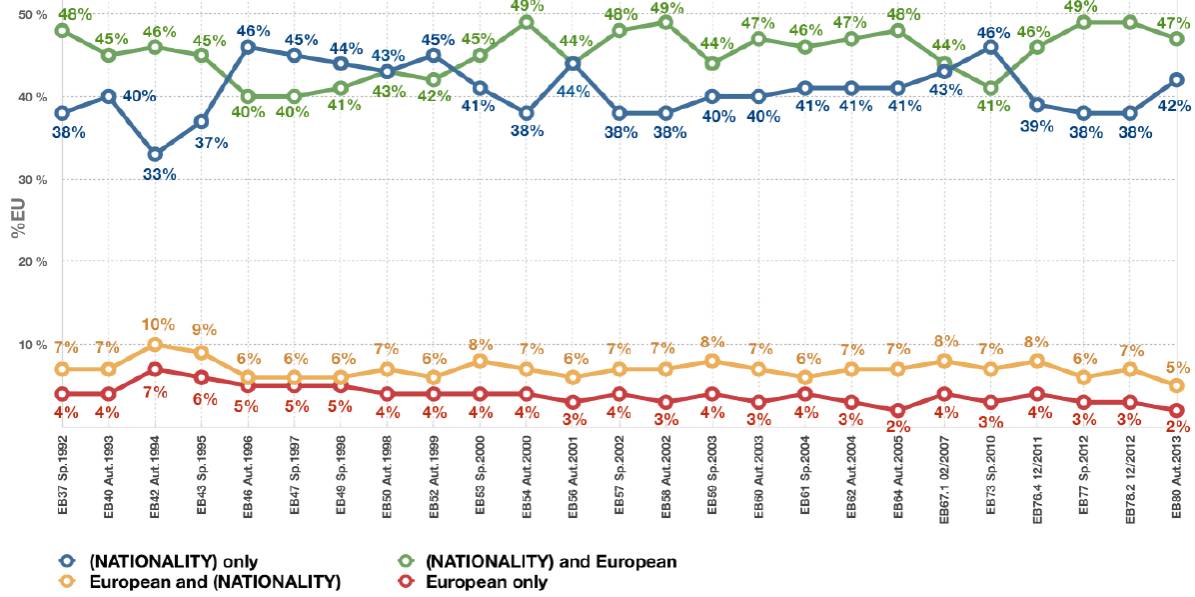
⁶⁶⁹ Johan P. Olsen, “Many Faces of Europeanization”, *Journal of Common Market Studies*, Vol. 40, No. 5 (2002), s. 923–924.

⁶⁷⁰ Standard Eurobarometer 88, (Sonbahar 2017),

<http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/surveyKy/2143> (Erişim Tarihi: 3 Şubat 2018).

vatandaşı hissedenlerin sayısı yüzde 50'nin üzerindedir.⁶⁷¹ Aşağıdaki tabloda görüldüğü üzere (bkz. Tablo 9) bu değer daha geniş bir çerçeveden bakılarak değerlendirildiğinde, 1992 yılından itibaren de kendini Avrupalı olarak hissedenlerin oranları genellikle yüzde 51 ile yüzde 63 arasında değişmekteyken, son 20 yıllık süreçte kendilerini sadece ulusal kimlikleriyle tanımlayanların oranları da yüzde 33 ile yüzde 46 arasında değişmektedir.⁶⁷²

Tablo 9: AB Vatandaşlarının “Avrupalı” Hisleri

Kaynak: “How “European” do EU citizens feel?”, http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/topics/fs5_citizen_40_en.pdf (Erişim Tarihi: 14 Mart 2017).

Son yirmi yıllık süreç ile güncel verilerden hareketle, yukarıdaki tablodan AB’ye üye ülke vatandaşlarının en az üçte birinin AB’ye kuşkuyla yaklaştığı ya da daha iyimser bir bakışla kendilerini Avrupalı hissedecek düzeyde olmadıkları sonucu çıkarılabilir. Diğer yandan yine bu veriler, AB’nin Avrupalılık düşüncesini güçlendirme yönlü politikalarının herkesi kapsayacak düzeyi yakalayamadığı, oranların yıldan yıla belirli bir standarda oturup çok az değiştiğini göstermektedir. Bu veriler eğer AB’nin, ulusal kimlikleri ortadan kaldırıp yerine Avrupa kimliğini koyma gibi bir hedefi varsa, henüz bu değişimi gerçekleştirmediğini de işaret etmektedir. Bir başka açıdan tablo, AB’nin ulusal kimlikleri önemsiz kılacak bir ulus-üstü kimliği geçerli hale getirebilmesi için ikna etmesi gereken toplulukların hâlâ var olduğunu göstermektedir. Bu verilerden çıkarılabilecek belki de daha önemli bir sonuç ise,

⁶⁷¹ Standard Eurobarometer 89, (Sonbahar 2018), <http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/surveyKy/2180> (Erişim Tarihi: 24 Eylül 2018).

⁶⁷² “How “European” do EU citizens feel?”, http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/topics/fs5_citizen_40_en.pdf (Erişim Tarihi: 14 Mart 2017).

Avrupalılık düşüncesinin ulusal kimliklerle birlikte devam ettiği ve AB vatandaşlarının ulusal kimliklerine verdikleri önemin güçlü bir biçimde varlığını sürdürdüğüdür. Sonuç itibariyle AB vatandaşlarının hatırı sayılır bir kısmının ulusal kimlik yanında olması koşuluyla bir “Avrupalılık” düşüncesine sahip olduklarını söylemek yanlış olmayacaktır.

Avrupa bütünleşme sürecinin hedefi etkileşim halinde bulunan birimlerin hepsini kapsayacak kültürel kimlik ve sadakatler ekseninde bir Avrupa kimliğinin ulusal kimliğin yerini alabilmesiye, AB'nin tüm kıtaya yayılan biçimde bütün Avrupalıların hayatında artan varlığı ile Avrupalılaşıma doğrultusunda gelişen siyasetle söz konusu insan topluluklarının bağlılıkları üzerindeki denetimleri yönetmeyi henüz tam olarak gerçekleştirememektedir. AB içerisinde kolektif düzeyde daha yerel kimliklerin belirleyiciliği yeterince zayıflamamıştır. Avrupa'da yaşayan insanların büyük bir bölümü kendilerini Avrupalı olarak tanımlarken bunun yanında aynı zamanda Alman, İtalyan, İspanyol, Fransız, Leh vs. gibi ulusal kimlikleriyle tanımlama eğilimlerini ağırlıklı olarak sürdürmektedirler. Nihayetinde Avrupa'da ulus-üstü bütünleşme taraftarları, AB üzerinden eğer ulusal kimliklerin yerini alabilecek bir Avrupa kimliği hedeflerini gerçekleştirmek istiyorlarsa, bu dönüşümü sağlayacak uygun siyasal ve toplumsal ortamı henüz oluşturabilmiş değillerdir.

B. Ulusların ve Milliyetçiliğin Gücü Karşısında Avrupa Bütünleşmesi

AB'nin siyasi ve ulusal birimi bir arada tuttuğu varsayılan milliyetçiliğin geleneksel yüzünü ne derece değiştirip bu süreçte ulus-devlet modelinin önemini yitirip yitirmediği tartışmaları konusunda farklı yönelimlerin olduğu görülmektedir. AB'nin ulusal egemenlikleri tek bir merkezde konsolide etmeye çalışarak ulusları aşan bir proje olması mümkün olup olmadığı sorusu şimdiye değin birkaç farklı şekilde sorgulandı. AB'nin sorunları, en başta üye uluslar üzerinde bu türden radikal bir dönüşümün yaşanabileceği olasılığını nispeten azaltmaktadır. Ancak bugüne kadar yaşanan gelişmeler hesaba katıldığında AB'nin böyle bir potansiyeli var mı sorusunda iki farklı yönetime gidilebilecek alternatifler üretmek mümkündür. Bu ekseninde AB'nin Avrupa kıtasına birtakım değişiklikler getirmesine rağmen, milliyetçiliğin, ulusal kimliklerin ve bütüncül olarak ulus-devlet modelinin dünyadaki gücüne dikkat çekenlerin argümanları bir tarafta yer alırken, diğer tarafta şimdiye kadar ulaşılan ilerlemeler ile gelecekte Avrupa kimliğinin ulusal kimliklerin yerini alacağı ve dolayısıyla AB'nin ulusları da aşarak yeni bir toplumsal birim oluşturacağı şeklindeki yorumlar diğer tarafta bulunmaktadır. Birinci seçeneği vurgulayanların AB'nin getirdiği barış ve ortaklık ile

ulusal birimlerin güvenliklerinin sağlanması, çıkarların korunup geliştirilmesine katkı sunduğu anlayışı hakimdir. İkinci seçeneği vurgulayanlarınsa bu iddialarını AB'nin yöneleceği seçenekler açısından “pan-Avrupa”, “post-milliyetçi aşama” gibi söylemlerle desteklediğini gözlemleyebiliriz.

Karşıtlıklar üzerinden bakıldığında ilk olarak AB'nin ulus-devletlerden teşkil olan ve onsuz bir şey ifade etmeyen bir yapı olduğunu savunan Delanty, Avrupa'nın ulus-devlete alternatif bir yapı olmadığını, aksine ulus-devletin hegemonyasını pekiştiren bir işleve sahip olduğunu söylemektedir.⁶⁷³ Benzer şekilde Avrupa düşüncesinin milliyetçiliğe alternatif olmaktan ziyade ortak Avrupa düşüncesine katkıda bulunduğunu söyleyen Erdenir, ulus-devletlerin ortaya çıkışıyla ortak Avrupa düşüncesinin doğuşu arasında bir çelişki olmadığını dile getirir.⁶⁷⁴ Bunlara karşın Tekeli'ye göre başlangıç itibariyle mekânsal yayılımının sınırlı ve sığ bir birleşme özelliği gösteren Avrupa projesinin iki temel eksikliği karşısında ulus-devletleri aşabilmek için yeni alanlara yayılıp derinleşmesi gerekmektedir. Yayılıp genişleyebilmesi için çevresindeki ülkelerle; kendi birleşmesini derinleştirebilmesi için de kendi içinde müzakereler yapması gerekmektedir.⁶⁷⁵

Denilebilir ki, 'AB bitmez tükenmez bir müzakere sürecidir'. Başka bir türü de olanaklı değildir. Tabii bu değişimler dıştan ya da tepeden zorla gerçekleştirilemez. AB projesi doğrultusunda ilerleme, ancak tüm üye ülkelerin oluruyla gerçekleşecektir. Bu ilginç bir durum ortaya çıkarmaktadır. Ulus devletin aşılması, ulus devletlerin kararlarıyla olacaktır; o da, ulus devletin varlığını korurken AB düzeyinde yeni bir tür yönetişimin doğması demek olmaktadır. AB oluşumuna ilişkin ikinci nitelik bu oluşumun varacağı noktanın önceden belirlenmemiş, dolayısıyla oluşuma açık olmasıdır.

Öte yandan, küreselleşme, göç hareketliliği, terörizme karşı savaş gibi gelişmelerin ulus-devleti çökerten sonuçlar ortaya çıkardığını dile getiren Pelinka'ya göre bunlar devletin ekonomiyi kontrol etme kabiliyetini azaltırken ekonomi, ulusal olmaktan çıkmış, ulusal politika da ekonomik zorluklara siyasi olarak cevap verme becerisini gittikçe yitirmiştir. Ulus-üstü yönetim inşa etmede bugüne kadarki en önemli deneyimin AB olduğunu vurgulasa da Pelinka'ya göre bütünleşme süreci, hâlâ var olan ulus-devletlerin ötesinde “tamamlanmamış bir federal yarı-devlet” sonucuna yol açmaktadır. AB'nin siyasi konularda (özellikle dış politika ve güvenlik) yarı-devlet özelliği gösterme konusunda da eksikliklerden söz eden Pelinka, AB'nin dışarıyla rekabet edebilen belirgin bir ekonomik karakterinin olduğunu, laiklik unsurunu öne çıkardığını, önceden devletlerin sahip oldukları egemenlik yetkilerini

⁶⁷³ Delanty, *Avrupa'nın İcadı*, s. 294–295.

⁶⁷⁴ Erdenir, s. 48.

⁶⁷⁵ Tekeli, s. 15.

kullandığını dile getirmektedir. Bunların yanında ona göre AB'nin temel kimliği, Avrupa milliyetçiliğinin sınırlandırılmasıdır.⁶⁷⁶

Bütünleşme ve milliyetçilik ilişkisini dinamik bir süreç olarak gören Csergo ve Golgeier ise milliyetçiliğin modernist ve post-modernist teorilerinin beklentilerine karşın bütünleşmeyle milliyetçiliğin önemini yitirmediğini savunmaktadırlar. Milliyetçiliği, kendi kendini yöneten bir ulus üretme peşinde olan kalıcı kurumsal bir strateji olarak gören yazarlar, bütünleştirici süreçlerin eski ve yeni milliyetçilik biçimleri tarafından şekillendirildiğini, aynı zamanda bütünleştirici süreçlerin ulusları ve milliyetçiliği etkilediğini dile getirir.⁶⁷⁷ Bununla birlikte Avrupa bütünleşmesinin, ulus ve devlet arasındaki ilişkinin sorgulanmasına yol açtığı Keating tarafından dile getirilir. Bu sorgulamanın geleneksel egemenliğe zarar vererek devlete olan ihtiyacı zayıflattığını belirtir. Ona göre Avrupa bütünleşmesi, geleneksel ulus-devletin özü olan egemenlik, toprak, milliyet ve kimliği baltalamakta ve bunların geleneksel işlevlerinin değişimine yol açmaktadır.⁶⁷⁸

Ulus-üstü bütünleşme girişimlerinin toplumsal ve kültürel olarak başarılı olamayacağından söz eden bir diğer isim Smith'tir. Smith, ulusal kimliğin köklü bir etnik toplum anlayışından kaynaklanırken, Avrupa kimliğinin nispeten yüzeysel ve etkisiz bir güç olarak ortaya çıktığından söz etmektedir. Ona göre, Bismarck'ın Alman devletleri için yaptığı gibi, ulus-üstü kuruluşlar oluşturulup ekonomik ve siyasi birlikler yaratılabilir. Ne var ki burada bir eksiklik olduğunu dile getiren Smith, dil ve tarihsel anıların yanı sıra etnik kökene dair efsanelerin Alman devletlerini bir araya getirmesine karşılık, aynı faktörlerin Avrupa halklarını böldüğünü vurgular.⁶⁷⁹ Bunlarla birlikte Smith, Avrupa'da belli ölçülerde herkes tarafından paylaşılmasa da Roma hukuku, Yahudi-Hıristiyan ahlakı, siyasi demokrasi, parlamenter kurumlar ile Rönesans hümanizmi, akılcılık, deneycilik, romantizm ile klasisizm gibi ortak miras ve gelenekleri kabul eder. Ancak Avrupa kültürel kimliğinin ne anlama

⁶⁷⁶ Pelinka, s. 21-23, 24.

⁶⁷⁷ Csergo ve Golgeier, bu iddialarını 2004 yılında AB'nin Doğu Avrupa'ya doğru genişlemesinin öncesinde yazdıkları makalede dile getirmektedir. AB içerisinde dört milliyetçilik tipolojisinin mevcut durumda geçerli ve gelecekte de etkili olacağını iddia etmektedirler. Bunlardan birincisi, siyasi ve kültürel sınırların örtüşmesini sağlayan "geleneksel" milliyetçiliktir. İkincisi, devlete karşı vatanın siyasal temsiliyetini güçlendirmek "devlet-altı" (*substate*) milliyetçiliktir. Üçüncüsü, ulusu devlet sınırları boyunca birbirine bağlayan kurumlar yaratan egemenlik-ötesi (*transsovereign*) milliyetçiliktir. Son olarak dördüncüsü, göç ve toplumsal değişim karşısında ulusal kültürlerin korunmasını hedefleyen korumacı (*protectionist*) milliyetçiliktir. Csergo and Goldgeier, s. 272-289.

⁶⁷⁸ Michael Keating, "European Integration and the Nationalities Question", *Politics & Society*, Vol. 32, No. 3 (September 2004), s. 367-368.

⁶⁷⁹ Anthony D. Smith, "A Europe of Nations or the Nation of Europe?", *Journal of Peace Research*, Vol. 30, No. 2 (1993), s. 134.

geldiğinin net olmadığını söyleyen Smith, AB vatandaşları açısından Eski Yunan ve Roma kültürlerinin çok da bir şey ifade etmediğini söyler. Hıristiyanlık, Avrupa halklarını birleştirici nitelikler göstermesine karşılık, mezhepsel bağlamda bakıldığında savaşa varan düzeyde bölünmelere de neden olduğundan ortak hafızanın da bu tür bölünmelerle ilgili gelişmelerle dolu olduğunu belirtir. Smith, ulusal kimliklerin birleşik bir Avrupa kimliği fikrinden farklı üstünlüklere sahip olduğunu söylemektedir. Ulusal kimlikler ona göre canlı, erişilebilir, yerleşmiş, uzun zamandır popüler ve hâlâ en azından geniş bir çerçevede inanılan kimliklerdir. Smith, bu hususların her birinde, Avrupa'nın hem fikir hem de süreç olarak yetersiz olduğunu ve bu araçlara sahip olmadığını vurgulamaktadır.⁶⁸⁰

Diğer yandan Avrupa kültürünün kimlik üzerindeki rolünü vurgulayan Shore'a göre ihtiyaç duyulan şey, ulusal bölünmeleri aşacak Avrupa vatandaşlarını ulusal bir kimlik yerine "Avrupalılar" olarak yeni bir imaja doğru harekete geçiren yeni bir "Avrupa bilincinin" yaratılmasıdır.⁶⁸¹ Kültürel meşruiyet elde etmenin yavaş ve zor bir süreç olduğunu söyleyen Shore, birçok ulus-devlet için, ekonomik ve politik birleşmenin uzun bir sürece yayıldığını ve çoğunlukla zorlayıcı devlet müdahalesi ile aşırı ulus-inşa teknolojilerini içerdiğini dile getirir. Kitlesele eğitim, zorunlu askerlik, vergilendirme, okur-yazar, mobil ve anonim nüfus hepsinden önemlisi yüksek düzeyde bir kültürel türdeşlik sistemi gerektirmiştir. Bu bağlamda Shore, AB'yi ulus-devletten ayıran en önemli özelliklerin, paylaşılan bir dilin, tek biçimli bir medyanın, ortak eğitim sisteminin ve merkezî bir devlet yapısının olmaması olarak göstermektedir.⁶⁸²

AB'nin küreselleşen bir ortamda kapitalizme verilen tavizlerden biri olarak görülebileceğini dile getiren Mazower ise, AB üyelerinin başarı getireceği garanti olmayan ulusal iktisadi faaliyetlerin yerine birleştirici eylem ile bolluklarını gerçekleştirebilecekleri gerçeğini kabul ettiklerini savunur. Bununla birlikte Mazower, AB'nin güçlü yönünü öne çıkaran bu iktisadi yönünün her şey olmadığı, sermayenin küreselleşmesinin ulus-devletleri sonlandırdığı anlamına gelmediğini belirtmektedir. Bununla birlikte kapitalizm, iktisadi olan

⁶⁸⁰ Smith, "National Identity and the Idea of European Unity", s. 62, 70.

⁶⁸¹ Chris Shore, "Transcending the Nation-State?: The European Commission and the (Re)-Discovery of Europe", *Journal of Historical Sociology*, Vol. 9, No. 4 (December 1996), s. 476.

⁶⁸² Shore, *Building Europe: Cultural Politics of European Integration*, s. 66.

ve olmayan nedenlerle ulus-devlete ihtiyaç duyduğundan gücünü daha fazla azaltmayacaktır.⁶⁸³

AB'yi oluşturan ulusal birimlerin bütünleşmenin gerçekleşebilmesine yönelik dirençlerinin kolayca kırılmadığını iddia eden Erözden ise, uluslaştırma araçlarından mahrum bir “Avrupa ulusu” kavramının kendisine yer edinmesini olanaklı görmemektedir. Çünkü ulus-devletler ona göre tüm uluslaştırma araçlarını tekeline tutarak etkin bir şekilde çalıştırmaya devam etmektedir. Nihayetinde AB'nin ulus-üstü düzeyde yeni bir meşruiyet odağı yaratılabileceği ile ulus-devlet kurgusunun aşılabileceğine olumsuz yaklaşan Erözden, AB'nin siyasi bütünlüğe erişse bile bunun evrensel ölçekte bir birlik olmayacağını, olursa da yeni bir süper ulus-devlet ve Avrupa milliyetçiliği doğurmak dışında bir sonuç üretmeyeceğini dile getirmektedir.⁶⁸⁴

Burada ele alınan AB'nin özellikle Avrupa kimliği kapsamında hem mahiyetini hem de yönelebilecekleri seçenekleri hesaba katan bu görüşler, AB'nin ulus-üstü bütünleşme süreciyle ulusal kimlikler, milliyetçilik ve ulus-devlet karşısında varacağı nokta ve geleceği açısından bazen benzer bazen de farklılaşan bakış açılarını yansıtmaktadır. Bunlardan hareketle AB'nin amacının üyelerinin kültürel, dilsel, dinsel çeşitliliğini ortak bir potada eritmekten ziyade bu çeşitlilikten faydalanarak, kimi zaman da bunları yöneterek güç kazanmaya çalışmak olduğu şeklinde bir çıkarım mantıksal olarak tutarlı görünmektedir. Farklı ulusal çıkarları ortak bir karar mekanizması potasında eritebilmek, ulusal ve ulus-altı kimliklerin bir arada bulunacak şekilde fikir ayrılıklarını minimize etme çabasının çok düzeyli bir performans gerektirdiği açıktır. Ulusal çıkarlar ve milliyetçilik, Avrupa'nın içerik ve sınırlarını belirlemeye devam ettiği gibi, AB'nin politikaları üzerinde de doğrudan etkilidir. AB içerisinde değişken ulusal çıkarlar ile birlikte milliyetçiliğin ulusal kimlikleri güçlü bir biçimde devam ettirmesi, Avrupa bütünleşmesinin bu kalıpları aşmasını güçleştirmektedir. Siyasal güç bakımından ulusların hâlâ meşru siyasal birim olarak geçerliliğini ve tekliğini koruması, milliyetçiliğin AB'yi oluşturan birimler üzerinde etkisinin ve gücünün devam etmesi, AB'nin ulusların ötesine geçecek bir modeli hayata geçirmesi bakımından en belirgin zorluktur.

⁶⁸³ Mark Mazower, *Karanlık Kıta: Avrupa'nın 20. Yüzyılı*, (Çev. Mahmet Moralı) 2. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, s. 470–471.

⁶⁸⁴ Erözden, s. 131–133.

Yukarıda ele alınan zıt görüşler çerçevesinde AB'nin tüm zorluklara rağmen en azından bir proje olarak "ulus"u aşma çabasında bir aktör olarak bir ulus-üstü yapı kurmayı hedeflediği açıktır. AB'nin bu yöndeki hedefinin temel göstergesi de milliyetçiliğin "kültürel türdeşlik", "tekil egemenlik" ve "tekil kimlik" tasarımına karşı "çokkültürcülük", "çoğul egemenlik" ve "çoğul kimlik" anlayışlarına dayanmasıdır.⁶⁸⁵ En nihayetinde AB'nin inşa etmeye çalıştığı ulus-üstü kimlik, kabaca milliyetçiliğin işaret ettiği tek bir doğrunun olması gerektiği anlayışını değil, birden çok doğrunun aynı anda var olmasını içeren bir zihniyeti yansıtacağı ölçüde başarı şansı artacaktır. AB, kendine has bir ulus-üstü yapı olarak belli bir kültüre dayalı bir Avrupa kimliği çerçevesinde "büyük Avrupa ulusu yaratma" türünden bir anlayışı hedefleyecek olursa, bu kültürel unsurlara sahip olmayanlar dışlanacağından bunun da bütüncül bir model sunması olanaklı değildir. Ancak AB, şimdiye kadar milliyetçilik ekseninde ortaya çıkan sorunları çözen, ulusal farklılıkları kabul eden, evrensel değerler ekseninde ulus-üstü bir kimliği ve yapıyı kurup yaygınlaştırmayı net biçimde gerçekleştirdiği takdirde kapsayıcı olabilecektir.

⁶⁸⁵ Prof. Dr. Erol Kurubaş ile 10 Mayıs 2018 tarihinde yapılan görüşme.

SONUÇ

Binlerce yıllık dünya tarihinin gösterdiği üzere toplumlar halinde örgütlenmeyi sağlayabilmiş insanlar, ihtiyaçlarına göre ekonomik ve siyasal birimler oluşturarak diğeriyle etkileşim içerisinde bulunmaktadırlar. Bu doğrultuda ekonomik ve siyasal hayatın güvenli bir ortamda gerçekleşmesi için uygun kurumsal yapılar oluşturma arayışlarına girişmişlerdir. Söz konusu arayışları yansıtan bütünleşme olgusu, ideal bir toplumsal, siyasal ve ekonomik bir yapı oluşturma hedefi çerçevesinde girilen süreci anlatmaktadır. Bütünleşmeyle güvenliğin tesisi, iletişim ve ulaşım ağlarının birbirine bağlanması, üretimin organize edilmesi, ölçülerin standartlaştırılması, ortak aidiyet, dil ve kültür gibi unsurların geliştirilmesi gibi öğeler temelinde toplumların iç içe geçmesi sağlanmaktadır. Kurumsallaşma, işbirliği ve işbölümüyle üretim ile ticari ilişkiler doğrultusunda hukuki, toplumsal, siyasal ve ekonomik boyutlar bu olguyu tamamlar.

Bütünleşmenin sayılan ortak özellikleri bütünleşme süreçlerinin birbirine benzer sonuçlar doğurmasına yol açması beklenmektedir. Buna karşın çalışmada ulusal ve uluslararası olmak üzere iki düzeyde birbirine rakip oldukları değerlendirilen ulusal ve ulus-üstü bütünleşme süreçleri arasında hedefler, izlenen yöntem, bütünleştirme için kullanılan araçlar ve ideolojiler yanında ortaya çıkan ya da çıkacak sonuçlar bakımından benzerlikler bulunabileceği kadar farklılıklar da tespit edilmiştir. Uluslaşma, devletleşme gibi süreçler bütünleşmenin ulusal düzeyini oluştururken bu sürecin temel ideolojisi milliyetçilik, nihai sonucu da ulus-devlet biçiminde kurgulanan siyasal ideale ulaşmaktır. Ulus-üstü bütünleşmeyle, ağırlıklı olarak ulus-üstü kural ve kurumları oluşturmayı da içeren birimlerin bazı yetkilerini kendilerinin üzerinde bir yapıya aktardıkları düzenlemeleri içermektedir. Modern dönemlerde sosyo-ekonomik ve sosyo-politik dinamikler doğrultusunda kendilerine özgü koşullarda doğan her iki bütünleşmenin yine kendilerine özgü içeriklerle şekillendiği çalışmada ileri sürülmüştür. Bu kapsamda ulus-üstü bütünleşme süreçleri belli açılardan zorlama unsurlarından ziyade gönüllü biçimde ulusal bütünleşme süreçlerinin egemenlik ve kimlik unsurlarını dönüştürmeye yönelerek ondan farklılaşmaya çalışmaktadır.

Bu çerçeveden ilk olarak ulusal bütünleşme süreçlerine bakıldığında, ulus adlı sosyo-politik birimin, Avrupa'da 15 ile 18. yüzyıl arasında yaşanan sosyo-ekonomik değişimlerin ve ihtiyaçların etkisiyle doğduğu görülmektedir. Westphalia sonrası devlet egemenliğinin esas olduğu bir dünya siyaseti ve ekonomisi işlemeye başlarken dünyanın milliyetçiliklere

bölündüğü düzense Amerikan ve Fransız Devrimleri sonrasında tedricen gelişecektir. Batı kökenli ulus-devlet modelinin dünyaya yayılmasıyla devletler milliyetçi ideolojiyle tanışarak uluslaşma/ulus-inşası adı verilen süreci belli ölçülerde deneyimleyeceklerdir. Bir dizi ortak kültürel özelliklere sahip insan topluluklarını nitelediği düşünülen ulus ile bu türden toplulukların kurumsallaşmış hukuksal ve siyasal gücünü gösteren devlet arasındaki uzlaşmaya işaret eden ulus-devlet, toplumsal bütünlüğü sağlamak için kendi ulusunu türdeş olarak yaratmayı amaçlamaktadır. Türdeş bir toplum yaratma amacının birbirine paralel işleyen kitlesel düzeyde semboller olduğu gibi okul-eğitim, ordu-askerlik, seçim-siyasi katılım gibi araçları bulunmaktadır. Burada ulusal bütünlüğü sağlaması beklenen ve soyut kolektif kimliği inşa eden tutunum ideolojisi ise milliyetçiliktir.

Milliyetçilik, ulusal bütünleşme süreçlerinde dil/iletişim, ölçü, pazar gibi standartların sağlayarak ulusun kurgulanmasını ve temsilini yerine getiren devletlerin kurulması ve sürdürülmesinin en önemli ideolojik aracıdır. Bu ideolojinin en işlevsel yönü, gerçekten hissedilen duygular ile somut tarihsel, toplumsal ve ekonomik koşullar üzerinden farklı ulusal kimlik tanımları sunarak bunları söyleme dökmesidir. Bir ulusu merkeze yerleştirerek onun çıkarlarını diğer çıkarlardan üstün tutan milliyetçilik, ulusal kimliğin çerçevesini belirlerken “biz” ve “onlar”, “dost” ve “düşman” gibi ikili ayrımlar üreterek aidiyetlerin ulustan başka bir yere yönelmesini engellemektedir. Bununla birlikte ulusun milliyetçilikle kurgulamasında yaşanan aksaklıklar, ulusal bütünleşme sürecinin bir şekilde sekteye uğraması ile gerçekleşmesi neredeyse imkânsız türdeşliği sağlamak üzere başvuru alan asimilasyoncu politikalar, çoğu zaman birlik getirmekten öte çatışma doğurma potansiyeline sahiptir. Bu kapsamda bölgesel eşitsizlikler, azınlık sorunları, kültürel özerklik talepleri, etnik çatışmalar, ayrılıkçı yönelimler ulusal bütünleşme süreçlerinin sorunları olarak ortaya çıkabilmekte, yine milliyetçilik bu sorunların çözümleri bakımından en önemli engeli oluşturmaktadır.

Uluslaşmaların derecesine bağlı bu sorunlar, sınırların belirsizleştiği ve devletin üstünde bir hukuk düzeninin yaygınlaşmaya başladığı küreselleşmeyle daha fazla açığa çıkmaktadır. Devleti aşan kurum ve kuralların devreye girdiği küresel düzlemde yerel ve ulus-ötesi aktörlerin (çok-uluslu şirketler, sivil toplum vb.) etkinliği ön plana çıkarken milliyetçilikten ve uluslaşmadan kaynaklanan sorunlara çözüm getirme hedefiyle aynı ilkeleri uygulayan yeni bir ekonomik ve siyasal model ihtiyacı gündeme gelmektedir. Bu süreç, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Avrupa’da AB ile somutlaşan yeni ve özgün bir bütünleşme fikri doğrultusunda ulusu aşacak bir örgütlenme çabasına girişilmesini ortaya çıkarmıştır. Bu

bağlamda AB, rakibi ulus-devlet yapılanmasının yerini alabilecek, ulusa bağlı egemenlik ve kimlik algılarını değiştirebilecek, milliyetçiliğin etkisini azaltabilecek en ciddi alternatiflerden biridir.

Dünya ölçeğinde Soğuk Savaş koşullarında küreselleşmeye verilen yanıtlar, ulusal çıkarlar ile Avrupa'ya ilişkin fikir ve ideallerin buluşması AB ile gelişen süreci biçimlendirmiştir. Dünya savaşları sonrası toparlanma, Soğuk Savaş koşullarında güvenliğin tesisiyle birlikte ekonomik olarak yeniden kalkınmanın sağlanması, enerjinin yeniden bir savaşa yol açmayacak düzeyde birlikte yönetimi, Alman-Fransız çatışması başta olmak üzere tarihsel düşmanlıklar ile karşıtlıkların çözülmesi gibi birçok neden bu süreci tetiklemiştir. Bu doğrultuda AB, savaşları imkânsız kılmak, üyeler arasında her türlü engelin kaldırılması, yalnızca malların ve hizmetlerin değil aynı zamanda insanların serbest dolaşımını sağlamanın aracı olarak düşünülmüştür. Bu sayede AB çatısı altında ortaklaşa çıkarları örtüştüğü için birbirleriyle savaşmayan Avrupa devletleri, -süreç her ne kadar inişli çıkışlı bir seyir izlese de- nispeten istikrarlı bir şekilde güvenli bir alanda birbirine yaklaşmış ulus-devletlerin ve onların milliyetçiliklerinin olumsuz etkilerini aşmaya çalışmaktadırlar. Ancak çalışmanın bütününde görüldüğü üzere Avrupa bütünleşme sürecinde egemenlik yetkilerinin kullanımı ile ulusal kimlikler bakımından AB'nin milliyetçilikle bağlantılı olarak karşılaştığı gerilimler, sorun alanları ve engeller bulunmaktadır.

Üçüncü bölümünde görüldüğü üzere AB'nin ekonomik krizlerden gelecek kaygılarına, meşruiyet sorunları ile demokrasiden hukuka, ayrımcılık, ırkçılık ve yabancı düşmanlığından milliyetçi-popülist hareketlerin yaygınlaşmasına, güvenlik eksiklerinden göçlerin yol açtığı sorunlara, İngiltere'nin birlikten ayrılma sürecinin başını çektiği dağılma riskine kadar karşı karşıya olduğu birçok kimliksel, yapısal ve güncel sorunu bulunmaktadır. AB projesine kuşku artması başta olmak üzere karşıt temaların ortaklaşmasına neden olan bu sorunlara bakarak tüm ilerlemelere rağmen AB ile gelişen sürecin hiçbir şekilde Avrupa'da yeniden güvenliği ve işbirliğini bozacak biçimde bir yöne evrilmeyeceği kesin bir şekilde söylenemez. Ancak bununla birlikte AB ile bu zamana değin katedilen mesafe eskisinden farklı bir egemenlik ve kimlik anlayışının geçerli bir hale getirilmeye çalışıldığının da kanıtıdır. Söz konusu sorunlar ile milliyetçiliğin yarattığı gerilimse AB'nin şimdiye kadar elde ettiği başarının ters yüzüdür.

Avrupa bütünleşme sürecinin başlangıçtan itibaren devletlerin ulusal egemenlik araçlarının bir kısmından feragat etmelerini içermesi, AB'nin geleneksel ulusal dayalı egemenlik anlayışı üzerinde belirli bir değişimi hedeflediğinin göstergesidir. Özellikle ekonomik refah ve sosyal dayanışma üzerinden meşruluğunu tesis eden AB, şimdilik ulusal egemenlik araçlarını ortadan kaldırmamış olsa da devletlerden devraldığı yetkilerle onları büyük ölçüde sınırlandırmaktadır. Buna karşılık üye devletler, üyelikten çekilme hakları saklı olmakla birlikte dış politika ve güvenlik gibi temel egemenlik yetkilerinin AB'ye devredilmesi konusunda yaptıkları anlaşmalarda ulusal yetkileri muhafaza etmektedirler. AB'nin son yıllarda daha fazla dillendirilse de henüz kendine ait bir savunma örgütünün olmaması da bu konuda yetkilerin devletlerin tekelinden henüz çıkmadığının kanıtıdır. Ne var ki, AB, egemenlikte belirli bir dönüşüm yapmasına karşın uluslar siyasal yaşamın düzenlendiği, uluslararası sistemde meşruluğu sağlamanın en temel yapılardan biri olma konumunu kaybetmemiştir. Dolayısıyla AB'nin, ekonomik başarılar, hukuksal ilerlemeler, toplumsal refah gibi unsurlar üzerinden değil de doğrudan ulusun yerini alabilecek türde bir meşruiyet kaynağına ihtiyacı devam etmektedir.

Diğer yandan göç ve mülteci meselesi gibi hususlarda bütüncül bir politika, 2008 yılından itibaren derinleşen ekonomik krizin etkilediği ülkelerin yeniden ayağa kalkması için ortak mali tedbirler AB'nin daha fazla politika alanını belirleme bakımından kendine yeni alanlar yaratıyor olduğunu da göstermektedir. Ayrıca henüz etkileri ve gideceği yön belirsiz olmakla birlikte Brexit süreci, AB'nin sorumlu olduğu politika alanlarında devraldığı egemenlik yetkilerini daha fazla kuvvetlendirmesine ya da yeni çözümelere yol açabilecek bir potansiyel barındırmaktadır. Geçilen son on yıllık süreçte karşılaştığı bu krizler ve dağılma riskleri, AB'nin yenilenerek güçlenmesi açısından önemli test alanlarıdır. Ancak ulus-devletler hâlâ ellerinde bulundurdukları temel egemenlik yetkilerini korumaya, artırmaya devam edip tamamen terk edilmedikçe, AB'nin ulusal egemenlik ilkesine dayalı devlet yapılanmasının hâkimiyetini değiştirebileceğini düşünmek zordur.

Çalışmadan çıkan bir diğer sonuç, AB'nin henüz ulusal kimliklere duyulan sadakatin Avrupalılık gibi başka bir üst odağa henüz yöneltilemediği, AB'nin milliyetçiliğin gücünü kıramadığıdır. Ulusal kimlikler, Avrupa kimliği üzerinden temellenen bilinçli politikalara rağmen tamamen zayıflamamış, üye ülke vatandaşlarının kendilerini Avrupalı hissetmeleri ulusal kimliklerden vazgeçerek değil onunla birlikte devam etmiştir. Bir kere, Avrupa'nın tanımlanmasındaki belirsiz sınırlar ile üyeler arasındaki dil, kültür, tarih gibi farklılıklar

Avrupalılık anlayışının halka benimsetilmesinde zorluklara yol açmıştır. İkinci olarak, dile getirilen sorunların da etkisiyle AB içerisinde yaşayanların bir bölümü AB'ye karşıt aidiyet hissi taşımaktadır. Göçmen karşıtlığı, yabancı düşmanı ve ırkçı nitelikteki sağ popülizmi güçlendiren bu karşıtlıklar yanında ulus-üstü bütünleşme sürecine yön veren seçkinler ile halk kitleleri arasındaki makası ifade eden demokrasi açığı bu ayrımı derinleştirmektedir. Bu bağlamda ulus-devletleri yaşatan milliyetçilik, Avrupa siyasetinde varlığını güçlü biçimde sürdürürken ulusal kimliğe duyulan sadakat yanında milliyetçi algı ve kalıplar Avrupa toplumsal hayatında birçok insanı etkilemekte ve etkilemeye devam edecek görülmektedir.

Öte yandan devletlerin sınırları ile ulusların sınırların örtüştürülmesi anlayışının olanaksızlığı nedeniyle Avrupa'da neredeyse bütün devletlerde azınlıklar bulunmakta, ulusun siyasal meşruiyetin temel çerçevesini oluşturmayı sürdürmesi bu grupların yine milliyetçilik ekseninde self-determinasyon-bağımsızlık taleplerine yol açmaktadır. Ayrıca her ne kadar yasal düzenlemeler yapılsa da Avrupa'da azınlıklar konusunda bütüncül bir yaklaşım geçerliliğinin sağlanamamış olması, AB'nin ulus-devletlere özgü açmazları ve uluslaşmanın yan etkilerini ortadan henüz kaldıramadığını göstermektedir.

Kültürel düzeyde milliyetçilik karşısında ve farklılıkların korunarak yönetimi konusunda liberal-çokkültürcü politikaları öne çıkaran AB, bazı toplulukların ulus olarak kabul edilerek kendi ulus-devletini kurma taleplerini tamamen engelleyememektedir. Üstelik AB'nin üye devletlerin egemenliklerinden ulus-üstü yapı uğruna daha fazla vazgeçmeleri isteği doğrultusunda gelişen süreçte merkezi hükümetler karşısında yerel yönetimlerin siyasal gücünü artıran düzenlemeleri parçalanma/ayırılma eğilimlerini de beraberinde getirmektedir. AB, böylece daha fazla egemenlik yetkisi doğrultusunda rakiplerini zayıflatmaya yönelirken özellikle merkezi hükümetlere karşı güçlenmek isteyen etnik milliyetçi ayrılıkçı unsurları canlandırmaktadır. Bu canlanış karşısında üye devletlerin tepkisiye AB'ye daha önceden devrettikleri egemenlik yetkilerini gözden geçirmek ve daha güçlü bir şekilde vazgeçilen yetkileri sorgulamak olmaktadır. Milliyetçiliğin ürettiği bu sorunların çözümlerine AB çatısı altında ulaşamadığı takdirde söz konusu üyelerin kendilerinin üzerinde bir yapıya egemenliklerini aktarmaya devam etmeleri ihtimali zayıflamaktadır.

Diğer grup kimliklerine nazaran siyaset, ekonomi, kültürle uyumlu ulus anlayışı Avrupa'daki bütünleşmeye rağmen önemini korumaya devam ederken milliyetçilik, "ulusal çıkar", "ulusal birlik ve beraberlik" gibi ulusların önemini vurgulayan durumları sürekli

yeniden ürettiğinden, AB tüm Avrupa'yı kapsayacak düzeyde bir Avrupa(lılık) üst kimliğini ulusal kimlikler yerine ikame edememektedir. Milliyetçi algılamaların toplumsal tabanda güçlülüğü nedeniyle AB bu süreçte onun yerine alternatif olarak ondan daha güçlü daha kapsayıcı bir ideoloji koyamadığı durumda ulusları aşması mümkün değildir. Bu nedenle ulus-üstü bütünleşme süreci devam ederken milliyetçi kalıplar aşılamadıkça, ulusal bütünleşme sürecinden kaynaklanan sorunlar çözülmedikçe AB, ulus-devletlerin üstünde ve ötesinde yeni bir vatandaşlık modelini onun yerine koyamayacaktır.

Yapılan değerlendirmelerden anlaşıldığı gibi, ulusların ve milliyetçiliğin etkisi, gücü ve belirleyiciliğinin Avrupa bütünleşme süreci için ifade ettikleri açıktır. Bunlardan ilki egemenliğin AB ile dönüşüyor, sınırlandırıyor olmasına karşın ulusa dayalı anlayışların hâlâ meşruluğu sağlamanın en önemli aracı olmayı sürdürmesidir. Bununla bağlantılı ikincisi ise AB'nin ulusları aşmak hedefi bakımından sunduğu Avrupa kimliğini milliyetçilikten soyutlamanın kolay olmadığıdır. Tüm bunlar ulus-devlet modelinin türdeş bir toplum yaratmayı hedefleyen yapısal niteliğinin ve kendi başarısı için kullandığı milliyetçiliğin AB'nin öne çıkardığı çokkültürcü, kozmopolitan gibi anlayışlarla özdeşemesinden kaynaklanmaktadır. Gündelik olaylar ve krizlerden ziyade tam da bu yapısal sorunlar nedeniyle AB ile ulusların aşıldığı, ulus-devletlerin üstünde ve ötesinde kusursuz bir düzen nihayete erememektedir.

Sonuç olarak, nihai şekli ve hedefi tam bir uzlaşıyla henüz belirlenmeyen AB'nin şimdiye kadar katteği mesafe sonrasında bir devlet olmadığı, devletleri ortadan kaldırmadığı, mega bir devlet olmayacağı; ama doğurduğu etki ve dünya siyasetine sunduğu modelle hem devleti hem de ulusu değiştirip dönüştürmeye çalışan bir aktör niteliğini sürdüreceği görülmektedir. Bu kapsamda gelecek açısından temel ölçütse, AB'nin, ulus-üstü bütünleşme sürecini ulusal bütünleşme sürecindeki milliyetçiliğin kopyalama gibi bir stratejinin dışında, halkların da aktif olarak desteklediği ve katıldığı, demokrasi açığını da giderecek biçimde marş, bayrak, slogan gibi ulusal kimliğin sembollerinden yararlanmadan yapabilirse varlığını korumaya devam eden ulus-devletin içeriğini ve işlevlerini daha fazla değiştirebileceğidir. AB, sübjektif bir birlik oluşturmayı içeren milliyetçilik yerine farklılıklar/çeşitlilikler üzerinden kurulan bir birleşmeyle milliyetçiliğin belirleyiciliğini minimize edebilecek yeni bir tutunum ideolojisini yaratmak ve meşruluğunu bunun üzerinden halkların da benimsediği açıdan kurmak zorundadır.

Sözü edilen zorunluluğu yapabilmenin koşuluysa, AB projesine şüpheyile yaklaşmak, göçmen karşıtlığı, radikal sağ, İslamofobi, ırkçılık, yabancı düşmanlığı üzerinden tezahür eden üye ülke vatandaşlarının milliyetçi reaksiyonları ile AB'nin çokkültürlülüğü arasındaki mesafenin daraltılmasıdır. AB'nin hem mevcut üyelerinin uluslaşma süreçlerinden kaynaklı sorunlar başta olmak üzere bunları çözebilme kabiliyeti hem de dışarıyla ilişkilerini sürdürürken alacağı tutumlar kapsayıcılığına yön verecektir. Başka bir deyişle AB'nin başarısı hem kendi içinde bu sorunlarla başa çıkabilecek şekilde yetkilerini artırması hem de üçüncü ülkelerle olan ilişkilerini etkileyen bu sorunları minimize etmesiyle doğru orantılıdır. Bu doğrultuda Avrupa kimliği katılımı geniş, kimliksel sınırlar belirlemeyen bir vatandaşlık anlayışı düzeyine eriştiği zaman kapsadığı alan genişleyecek devletler daha fazla konuda kendi yetkilerini AB'ye devredebilecektir. Son tahlilde AB üyeleri, topyekûn olarak birlik olmaktan doğan gücünü konsolide edip yönetebildikleri ölçüde evrensel kurucu değerlerini gerçekten sahiplenerek ve uygulayarak başarılı olabilecektir.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- ABRAHAMSON, Mark, *İşlevselcilik*, (Çev. Nilgün Çelebi), Konya, Sena Ofset, 1990.
- AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali, *Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği*, 2. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2010.
- AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali ve Levent Köker, *Kral-Devlet ya da Ölümlü Tanrı*, 4. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2009.
- AKTOPRAK, Elçin, *Devletler ve Ulusları: Batı Avrupa'da Milliyetçilik ve Ulusal Azınlık Sorunları*, Ankara, Tan Kitabevi Yayınları, 2010.
- ALMOND, Gabriel A. and G. Bingham Powell Jr., *Comparative Politics: A Developmental Approach*, Boston, Little Brown & Co, 1966.
- ALTER, Peter, *Nationalism*, London, New York, Edward Arnold Publisher, 1989.
- ALTINAY, Ayşe Gül (Der.), *Vatan, Millet, Kadınlar*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005.
- ANDERSON, Benedict, *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, (Çev. İskender Savaşır), 3. Baskı, İstanbul, Metis Yayınları, 2004.
- ARMSTRONG, John Alexander, *Nations Before Nationalism*, Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1982.
- ARON, Raymond, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, (Çev. Korkmaz Alemdar), 8. Baskı, İstanbul, Kırmızı Yayınları, 2010.
- ATIKKAN, Zeynep, *Avrupa Benim: Avrupa'da Aşırı Sağın Yükselişi*, İstanbul, Metis Yayınları, 2014.
- AYDIN, Suavi, *Modernleşme ve Milliyetçilik*, Ankara, Gündoğan Yayınları, 1993.
- AYGÜL, Cenk, *Ulus-Devletler ve Bölgecilik*, Ankara, Tan Kitabevi Yayınları, 2011.
- BALASSA, Bèla A., *The Theory of Economic Integration*, Westport, Greenwood Press, 1982.
- BALI, Ali Şafak, *Çokkültürlülük ve Sosyal Adalet: "Öteki" İle Barış İçinde Birlikte Yaşamak*, Konya, Çizgi Kitabevi Yayınları, 2001.
- BALKIR, Canan, *Uluslararası Ekonomik Bütünleşme: Kuram, Politika ve Uygulama AB ve Dünya Örnekleri*, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.
- BALKIR, Canan ve Muzaffer Demirci, *Uluslararası Ekonomik Bütünleşme ve Avrupa Topluluğu*, İstanbul, Filiz Kitabevi, 1989.
- BAYRAKTUTAN, Yusuf, *Global Ekonomide Bütünleşme Trendleri: Bölgeselleşme ve Küreselleşme*, 7. Baskı, Ankara, Nobel Yayınları, 2013.

- BERELSON, Bernard and Gary A. Steiner, *Human Behavior: An Inventory of Scientific Findings*, New York, Harcourt, Brace and World, 1964.
- BERİŞ, Hamit Emrah, *Egemenlik: Bir Kavramın Geçmişi, Bugünü ve Geleceği*, İstanbul, Tezkire Yayıncılık, 2014.
- BERTING, Jan, *Avrupa: Miras, Meydan Okuma, Vaat*, (Çev. Hüsamettin İnaç), 2. Baskı, Ankara, Adres Yayınları 2017,
- BILLIG, Michael, *Banal Milliyetçilik*, (Çev. Cem Şişkolar), İstanbul, Gelenek Yayınları, 2002.
- BİLGİN, Nuri, *Kimlik İnşası*, Ankara, Aşina Kitaplar, 2007.
- BİLGİSEVEN, Amiran Kurtkan, *Genel Sosyoloji*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1976.
- BIRCH, Anthony H., *Nationalism and National Integration*, London, Unwin Hyman, 1989.
- BORA, Tanıl, *Milliyetçiliğin Kara Baharı*, 2. Baskı, İstanbul, Birikim Yayınları, 2005.
- _____ *Medeniyet Kaybı: Milliyetçilik ve Faşizm Üzerine Yazılar*, 2. Baskı, İstanbul, Birikim Yayınları, 2006.
- BORA Tanıl ve Murat Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Milliyetçilik*, Cilt 4, 3. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008.
- BORCHARDT, Klaus-Dieter, *Avrupa Bütünleşmesi*, Ankara, Avrupa Komisyonu Türkiye Temsilciliği Yayını, 1995.
- BRASS, Paul R., *Ethnicity and Nationalism, Theory of Comparison*, London, New Delhi, Sage Publication, 1991.
- BREUILLY, John, *Nationalism and the State*, Second Edition, Manchester, Manchester University Press, 1993.
- BRUBAKER, Rogers, *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- _____ *Fransa ve Almanya'da Vatandaşlık ve Ulus Ruhu*, (Çev. Vahide Peker), Ankara, Dost Kitabevi, 2009.
- BURGESS, Michael, *Federalism and European Union: The Building of Europe, 1950–2000*, London, New York, Routledge, 2000.
- CALHOUN, Craig, *Milliyetçilik*, (Çev. Bilgen Sütçüoğlu), 2. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.

- CALLINICOS, Alex, *Toplum Kuramı: Tarihsel Bir Bakış*, 6. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013.
- CANBOLAT, İbrahim S., *Uluslarüstü Siyasal Sistem Avrupa Topluluğu -Avrupa Birliği- Örneği*, İstanbul, Ezgi Kitabevi Yayınları, 1994.
- CANOVAN, Margaret, *Nationhood and Political Theory*, Cheltenham, Northampton, Edward Elgar Publishing Ltd. 1996.
- CASTELLS, Manuel, *Enformasyon Çağı, Ekonomi, Toplum ve Kültürü: Ağ Toplumunun Yükseliş*, Cilt I, 2. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayinevi, 2008.
- CHRYSSOCHOOU, Dimitris N., *Theorizing European Integration*, Second Edition, London, New York, Routledge, 2009.
- CHATTERJEE, Partha, *Mağdurların Siyaseti: Halk Siyaseti Üzerine Düşünceler*, (Çev. Veysel Fırat Bozçalı), İstanbul, İletişim Yayınları, 2006.
- COLEMAN, James and Carl G. Rosberg, Jr. (Ed.), *Political Parties and National Integration in Tropical Africa*, Third Edition, Berkeley, University of California Press, 1970.
- CONNOLLY, William N., *Kimlik ve Farklılık, Siyasetin Açmazlarına Dair Demokratik Çözüm Önerileri*, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1995.
- ÇAKIR, Armağan Emre, *Avrupa Bütünleşmesinin Siyasal Kuramları*, İstanbul, Beta Yayınları, 2001.
- ÇELEBİ, Nilgün, *Sosyoloji Notları*, Ankara, Anı Yayınları, 2007.
- DAĞ, Ahmet Emin, *Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Sözlüğü*, İstanbul, Anka Yayınları, 2004.
- DAHRENDORF, Ralf, *Class and Class Conflict in Industrial Society*, Stanford, California Stanford University Press, 1959.
- DEDEOĞLU, Beril, *Adım Adım Avrupa Birliği*, İstanbul, Okumuş Adam Yayınları, 2006.
- _____ *Uluslararası İlişkilerde Özel Bir Alan: Bölgesel Bütünleşme, Kuramlar-Yaklaşımlar – Modeller*, İstanbul, Yeniüzyıl Yayınları, 2015.
- DEDMAN, Martin J., *The Origins and Development of the European Union 1945–2008: A History of European Integration*, Second Edition, London, New York, Routledge, 2010.
- DELANTY, Gerard, *Avrupa'nın İcadı: Fikir, Kimlik ve Gerçeklik*, (Çev. Hüsamet İnâç), 3. Baskı, Ankara, Adres Yayınları, 2013.
- DENK, Erdem, *Avrupa Birliği*, Ankara, MEB Yayınları, 2016.
- DEUTSCH, Karl W., *Nationalism and Its Alternatives*, New York, Alfred A. Knopf, 1969.

- _____
Nationalism and Social Communication: An Inquiry into the Foundations of Nationality, Second Printing, Cambridge, MIT Press, 1962.
- _____
The Analysis of International Relations, Third Edition, New Jersey, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, 1988.
- _____
Political Community at the International Level: Problems of Definition and Measurement, Garden City, New York, Doubleday, 1954.
- DEUTSCH, Karl W., Sidney A. Burrell, Robert A. Kann, Maurice Lee, Jr., Martin Lichterman, Raymond E. Lindgren, Francis L. Loewenheim, Richard W. Van Wagenen, *Political Community and the North Atlantic Area: International Organization in Light of Historical Experience*, Princeton, Princeton University Press, 1957.
- DINAN, Desmond, *Avrupa Birliği Tarihi*, (Çev. Hale Akay), 3. Baskı, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2013.
- _____
Avrupa Birliği Ansiklopedisi, (Çev. Hale Akay), İstanbul, Kitap Yayınevi, 2005.
- DOĞAN, Erhan, *Avrupa Birliği: Türkiye ve Birleşik Avrupa İdeali*, Ankara, Alabanda Akademi, 2016
- DOUGHERTY, James E. and Robert L. Pfaltzgraff, *Contending Theories of International Relations: A Comprehensive Survey*, Fourth Edition, New York, Longman, 1997.
- DURKHEIM, Emile, *Toplumsal İşbölümü*, (Çev. Özer Ozankaya), İstanbul, Cem Yayınevi, 2006.
- _____
İntihar: Bir Toplum Bilim İncelemesi, (Çev. Zühre İlkgelen), İstanbul, Pozitif Yayınları, 2013.
- ELAZAR, Daniel Judah, *Exploring Federalism*, Tuscaloosa, University of Alabama, 1987.
- EL-AGRAA, Ali M, *The European Union Economics and Policies*, Ninth Edition, Cambridge, Cambridge University Press, 2011.
- _____
Regional Integration: Experience, Theory and Measurement, London, Macmillan, 1999.
- ERDENİR, F.H. Burak, *Avrupa Kimliği, Avrupa Birliği'nin Yarım Kalan Hikâyesi*, İstanbul, Alfa Yayınları, 2010.
- ERGİL, Doğu, *İdeoloji ve Milliyetçilik*, Ankara, Turhan Kitabevi, 1983.
- ERIKSEN, Thomas Hylland, *Etnisite ve Milliyetçilik: Antropolojik Bir Bakış*, (Çev. Ekin Uşaklı), İstanbul, Avesta Yayınları, 2004.

- ERKAL, Mustafa, *Sosyoloji (Toplumbilimi)*, 11. Baskı, İstanbul, Der Yayınları, 2000.
- ERKİLET, Alev, *Toplumsal Yapı ve Değişme Kuramları*, Ankara, Hece Yayınları, 2007.
- ERÖZDEN, Ozan, *Ulus-Devlet*, İstanbul, On İki Levha Yayınları, 2008.
- ERTÜRK Emin, *Ekonomik Entegrasyon Teorisi ve Türkiye'nin İçinde Bulunduğu Entegrasyonlar*, Bursa, Ezgi Kitabevi, 1993.
- ETZIONI, Amitai, *Political Unification: A Comparative Study of Leaders and Forces*, New York, Holt, Rinehart and Winston, 1965.
- EVANS, Peter B., Dietrich Rueschemeyer, and Theda Skocpol, *Bringing The State Back In*, Cambridge, Cambridge University Press, 1985.
- FICHTER, Joseph, *Sosyoloji Nedir?*, (Çev. Nilgün Çelebi), Ankara, Attila Kitabevi, 1996.
- FLORA, Peter, Stein Kuhnle and Derek Urwin (Eds.), *State Formation, Nation-building and Mass Politics in Europe: The Theory of Stein Rokkan*, Oxford, New York, Oxford University Press, 1999.
- FRANSEN, Frederic J., *The Supranational Politics of Jean Monnet: Ideas and Origins of the European Community*, Westport, Greenwood Publishing Group, 2001.
- GAT, Azar, *Nations: The Long History and Deep Roots of Political Ethnicity and Nationalism*, Cambridge, Cambridge University Press, 2013.
- GELLNER, Ernest, *Uluslar ve Ulusçuluk*, (Çev. Büşra Ersanlı, Bahar Günay, Göksu Özdoğan), 2. Baskı, İstanbul, Hil Yayınları, 2008.
- _____ *Milliyetçiliğe Bakmak*, (Çev. Simten Coşar, Saltuk Özertürk, Nalan Soyarı), 4. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012.
- GIDDENS, Anthony, *Sosyoloji*, (Yayıma Hazırlayan: Cemal Güzel), İstanbul, Kırmızı Yayınları, 2012.
- _____ (Ed.), *Sosyoloji: Başlangıç Okumaları*, (Çev. Ginseli Altaylar), İstanbul, Say Yayınları, 2009.
- _____ *Ulus Devlet ve Şiddet* (Çev. Cumhur Atay), 2. Baskı, İstanbul, Kalkedon, 2008.
- GOLDSTEIN, Joshua S. and Jon C. Pevehouse, *International Relations*, Tenth Edition, Boston, Pearson Longman, 2014.
- GÖZTEPE, Ece, *Avrupa Birliği'nin Siyasal Bütünleşmesi ve Egemenlik Yetkisinin Paylaşılması Sorunu*, Ankara, Seçkin Yayıncılık, 2008.
- GUIBERNAU, Montserrat, *Milliyetçilikler: 20. Yüzyılda Ulusal Devlet ve Milliyetçilikler* (Çev. Neşe Nur Domaniç), Sarmal Yayınları, İstanbul, 1997.

GÜVENÇ, Bozkurt, *Türk Kimliği: Kültür Tarihinin Kaynakları*, 3. Baskı, Ankara, Remzi Kitabevi, 1995.

GREENFELD, Liah, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1992.

GRIFFITHS, Martin, Terry O'Callaghans and Steven C. Roach, *International Relations The Key Concepts*, Second Edition, London, New York, Routledge, 2008.

HAAS, Ernst B., *Beyond the Nation-State: Functionalism and International Organization*, California, Standford University Press, 1964.

_____ *The Uniting of Europe, Political, Social and Economic Forces 1950–1957*, Stanford, Stanford University Press, 1968.

HABERMAS, Jürgen, *Küreselleşme ve Milli Devletlerin Akibeti*, (Çev. Medeni Beyaztaş), İstanbul, Bakış Yayınları, 2002.

HALDUN, İbn, *Mukaddime*, Cilt I-II-III, (Çev. Zakir Kadiri Ugan), İstanbul, MEB Yayınları, 1988.

HANÇERLİOĞLU, Orhan, *Felsefe Ansiklopedisi: Kavramlar ve Akımlar*, Cilt I, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1985.

HARRIS, Jose (Ed.), *Community and Civil Society*, Cambridge, Cambridge University Press, 2001.

HASTING, Andrian, *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism*, Cambridge, Cambridge University Press, 1997.

HAYES, Carlton J.H., *Milliyetçilik Bir Din: Batı Siyasal Düşüncesinde "Ulusalcılık" Tasavvuru*, (Çev. Murat Çiftkaya), 2. Baskı, İstanbul, İz Yayıncılık, 2010.

HECHTER, Michael, *Containing Nationalism*, Oxford, New York, Oxford University Press, 2000.

_____ *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development, 1536–1966*, Berkeley, Los Angeles, University of California Press, 1977.

HELD, David and Anthony Mcgrew (Ed.), *The Global Transformations Readers: An Introduction to the Globalization Debate*, Second Edition, Cambridge, Polity Press, 2003.

HEYWOOD, Andrew, *Küresel Siyaset*, (Çev. Nasuh Uslu, Haluk Özdemir), Ankara, Adres Yayınları, 2013.

_____ *Siyaset*, (Çev. Bekir Berat Özipek, Bican Şahin, Mete Yıldız, Zeynep Kopuzlu, Bahattin Seçilmişoğlu, Atilla Yayla), 8. Baskı, İstanbul, Adres Yayınları, 2013.

- HINSLEY, F.H., *Sovereignty*, Second Edition, Cambridge, Cambridge University Press, 1986.
- HIX, Simon, *The Political System of the European Union*, Second Edition, New York, St. Martin's Press, 1999.
- HOBBS, Thomas, *Leviathan*, (Çev. Semih Lim), 2. Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1995.
- HOBBSBAWM, Eric, *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik: Program, Mit, Gerçeklik*, (Çev. Osman Akınhay), 3. Baskı, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2006.
- HOBBSBAWM, Eric ve Terrence Ranger (Der.), *Geleneğin İcadı*, (Çev. Mehmet Murat Şahin), İstanbul, Agora Kitaplığı, 2006.
- HODGES, Michael (Ed.), *European Integration: Selected Readings*, Middlesex, Penguin Books, 1972.
- HROCH, Miroslav, *Avrupa'da Milli Uyanış: Toplumsal Koşulların ve Toplulukların Karşılaştırmalı Analizi*, (Çev. Ayşe Özdemir), İstanbul, İletişim Yayınları, 2011.
- HOOGE, Liesbet and Gary Marks, *Multi-Level Governance and European Integration*, Lanham, Boulder, New York, Toronto, Oxford, Rowman&Littlefield, 2001.
- JOVANOVIĆ, Miroslav N., *International Economic Integration: Limits and Prospects*, Cheltenham, Edward Elgar Publishing, 2006.
- JUDT, Tony, *Postwar A History of Europe Since 1945*, New York, Penguin Press, 2005.
- KALAYCIOĞLU, Ersin ve Ali Yaşar Sarıbay (Ed.), *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, İstanbul, Alfa Yayıncılık, 2000.
- KARAKAŞ, Yusuf, *Avrupa Birliği'nde Siyasal Entegrasyon*, Ankara, Siyasal Kitabevi, 2002.
- KEDOURIE, Elie, *Nationalism*, London, Hutchinson University Press, 1961.
- KELLAS, James G., *The Politics of Nationalism and Ethnicity*, Second Edition, London, Macmillan, 1998.
- KNUTSEN, Torbjorn L., *Uluslararası İlişkiler Teorisi Tarihi*, (Çev. Mehmet Özay), İstanbul, Açılım Kitap, 2006.
- KOHN, Hans, *Nationalism, It is Meaning and History*, Malabar, Florida, Robert E. Krieger Publishing Company, 1965.
- _____ *The Idea of Nationalism: A Study in Its Origins and Background*, Second Edition, Collier Books, 1969.

- KRAMER, Samuel Noah, *Sümerler: Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*, (Çev. Özcan Buze), Kabalıcı Yayıncılık, 2002.
- KRASNER, Stephen, *Sovereignty: Organized Hypocrisy*, Princeton, Princeton University Press, 1999.
- KRAUS, Peter A., *A Union of Diversity: Language, Identity and Polity-Building in Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008.
- KURUBAŞ, Erol, *Asimilasyondan Tanınmaya: Uluslararası Alanda Azınlık Sorunları ve Avrupa Yaklaşımı*, İstanbul, Küre Yayınları, 2017.
- KYMLICKA, Will, *Çokkültürlü Yurttaşlık: Azınlık Haklarının Liberal Teorisi*, (Çev. Abdullah Yılmaz), 2. Baskı, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2015.
- LAFFAN, Brigid, *Integration and Co-operation in Europe*, London, New York, Routledge, 1992.
- LAWRENCE, Robert Z., *The Theory of Economic Integration*, London, George Allen&Unwin Ltd., 1961.
- LEUFFEN, Dirk, Berthold Rittberger and Frank Schimmelfennig, *Differentiated Integration Explaining Variation in the European Union*, New York, Palgrave Macmillan, 2013.
- LINDBERG, Leon N., *Political Dynamics of European Economic Integration*, Standford, Standford Univesity Press, 1963.
- LLOBERA, Josep R., *Batı Avrupa'da Milliyetçiliğin Gelişimi, Modernliğin Tanrısı*, (Çev. Ebru Akman, Emek Akman), Ankara, Phoenix Yayınları, 2007.
- MACHIAVELLI, Niccolò, *Prens*, (Çev. Nazım Güvenç), 2. Baskı, İstanbul, Anahtar Kitaplar Yayınevi, 1994.
- MACHLUP, Fritz, *A History of Thought on Economic Integration*, London, Macmillan, 1977.
- MATHIEU, Jean-Luc, *Avrupa Birliği*, Ankara, Dost Kitabevi, 2006.
- MATTLI, Walter, *The Logic of Regional Integration, Europe and Beyond*, Cambridge, Cambridge University Press, 1999.
- MARSHALL, Gordon, *Sosyoloji Sözlüğü*, (Çev. Osman Akınhay, Derya Kömürcü), Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları, 1999.
- MAZOWER, Mark, *Karanlık Kıt: Avrupa'nın 20. Yüzyılı*, (Çev. Mahmet Moralı) 2. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008.
- MCALLISTER, Richard, *European Union: An Historical and Political Survey*, Second Edition, London and New York, Routledge, 2010.

McCORMICK, John, *Avrupa Birliği'ni Anlamak*, (Çev. Yusuf Şahin, Hasan Hüseyin Şahin), Ankara, Bigbang Yayınları, 2014.

_____ *European Union Politics*, New York, Palgrave Macmillan, 2011.

MIDLEAAR, Luuk van, *Avrupa: Bir Geçiş Süreci*, (Çev. Bilal Çölgeçen), İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.

MILWARD, Alan S., *The European Rescue of the Nation State*, Second Edition, London, New York, Routledge, 2000.

_____ *The Reconstruction of Western Europe 1945–51*, Second Edition, London, New York, Routledge, 2005.

MITRANY, David, *A Working Peace System*, Chicago, Quadrangle Books, 1943.

MOLLE, Willem, *The Economics of European Integration: Theory, Practice, Policy*, Aldershot, Dartmouth, 1990.

MORAVSICK, Andrew, *The Choice for Europe: Social Purpose and State Power from Messina to Maastricht*, Ithaca, New York, Cornell University Press, 1998.

MORIN, Edgar ve Mauro Ceruti, *Bizim Avrupamız, Çözülüyor mu, Yoksa Başkalaşıma mı Uğruyor*, (Çev. Şirin Tekeli), İstanbul, İletişim Yayınları, 2014.

NAIRN, Tom, *The Break-Up of Britain: Crisis and Neo-Nationalism*, Third Edition, Melbourne, Common Ground Publishing, 2003.

_____ *Milliyetçiliğin Yüzleri: Janus'a Yeni Bir Bakış*, (Çev. Sema Kırdar, Mehmet Ratip), İstanbul, İletişim Yayınları, 2015.

MOUSSIS, Nicholas, *Avrupa Birliği Politikaları Rehberi*, (Çev. Ahmet Fethi), İstanbul, Mega Press, 2004.

NIEMANN, Arne, *Explaining Decisions in the European Union*, Cambridge, Cambridge University Press, 2006.

NEUMANN, Iver B., *Uses of the Other: 'the East' in European Identity Formation*, Borderlines, Vol. 9, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1999.

NOİ, Aylın Ünver, *Avrupa'da Yükselen Milliyetçilik*, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007.

NORMAN, Wayne, *Negotiating Nationalism: Nation-building, Federalism, and Secession in the Multinational State*, New York, Oxford University Press, 2006.

NUGENT, Neill, *The Government and Politics of the European Union*, Fourth Edition, London, Macmillan, 1999.

- NYE, Joseph S., *Peace in Parts: Integration and Conflict in Regional Organization*, Boston, Little, Brown and Company, 1971.
- _____ *Pan-Africanism and East African Integration*, Cambridge, Massachusset, Harvard University Press, 1965.
- NYE, Joseph S. ve David A. Welch, *Küresel Çatışmayı ve İşbirliğini Anlamak*, Çev. Renan Akman, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- O'NEILL, Michael, *The Politics of European Integration: A Reader*, London, New York, Routledge, 1996.
- ORAN, Baskın, *Atatürk Milliyetçiliği, Resmi İdeoloji Dışı Bir İnceleme*, 2. Baskı, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1990.
- _____ *Az gelişmiş Ülke Milliyetçiliği: Kara Afrika Modeli*, Ankara, Bilgi Yayınları, 1997.
- _____ *Etnik ve Dinsel Azınlıklar: Tarih, Teori, Hukuk ve Türkiye*, İstanbul, Literatür Yayıncılık, 2018.
- _____ *Türkiye'de Azınlıklar: Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İhtihat, Uygulama*, Ankara, İletişim Yayınları, 2004.
- ÖZDEMİR, Haluk, *Avrupa Mantığı, Avrupa Bütünleşmesinin Teori ve Dinamikleri*, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2012.
- ÖZKIRIMLI Umut, (Der.), *Milliyetçilik Kuramları, Eleştirel Bakış*, Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2008.
- _____ *Milliyetçilik ve Türkiye-AB İlişkileri*, İstanbul, TESEV Yayınları, 2008.
- PAREKH, Bhikhu, *Rethinking Multiculturalism Cultural Diversity and Political Theory*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 2000.
- PARSONS, Talcott, *The Social System*, London, Routledge, 1991.
- PELKMANS, Jacques, *European Integration Methods and Economic Analysis*, New York, Addison Wesley Longman Publishing, 1997.
- PENTLAND, Charles, *International Theory and European Integration*, New York, The Free Press, 1973.
- PIERSON, Christopher, *The Modern State*, Second Edition London and New York, Routledge, 2004.
- POGGI, Gianfranco, *Modern Devletin Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım*, (Çev. Şule Kut, Binnaz Toprak), 6. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012.

- POLOMA, M. Margaret, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, (Çev. Hayriye Erbaş), Ankara, Gündoğan Yayınları, 1993.
- ROBSON, Peter, *The Economic of International Integration*, Fourth Edition, London, New York, Routledge, 1998.
- ROSAMOND, Ben, *Theories of European Integration*, Palgrave, Hampshire, 2000.
- ROUSSEAU, Jean Jacques, *Toplum Sözleşmesi ya da Siyasi Hukuk İlkeleri*, (Çev. M. Tahsin Yalım), 2. Baskı, İstanbul, Devın Yayınları, 2004.
- RUSS, Jacqueline, *Avrupa Düşüncesinin Serüveni: İlk Çağlardan Günümüze Batı Düşüncesi* (Çev. Özcan Doğan), 3. Baskı, İstanbul, Doğu Batı Yayınları, 2014.
- SANDHOLTZ, Wayne and Alec Stone Sweet, *European Integration and Supranational Governance*, Oxford, New York, Oxford University Press, 1998.
- SCHNAPPER, Dominique, *Yurttaşlar Cemaati: Modern Ulus Fikrine Dair*, (Çev. Özlem Okur), İstanbul, Kesit Yayıncılık, 1995.
- SCHULZE, Hagen, *Avrupa'da Ulus ve Devlet*, (Çev. Timuçin Binder), İstanbul, Literatür Yayınları, 2005.
- SENNETT, Richard, *Kamusal İnsanın Çöküşü*, (Çev. Abdullah Yılmaz, Serpil Durak), 4. Baskı, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2013.
- SEYİDOĞLU, Halil, *Uluslararası İktisat; Teori, Politika ve Uygulama*, 15. Baskı, İstanbul, Güzem Can Yayınları, 2003.
- SEZAL, İhsan (Ed.), *Sosyolojiye Giriş*, 2. Baskı, Ankara, Martı Yayınları, 2003.
- SCHOLTE, Jan Arte, *Globalization: A Critical Introduction*, London, MacMillan, 2000,
- SHORE, Chris, *Building Europe: Cultural Politics of European Integration*, London, New York, Routledge, 2000.
- SMITH, Anthony D., *Küreselleşme Çağında Milliyetçilik*, (Çev. Derya Kömürcü), İstanbul, Everest Yayınları, 2002.
- _____ *Milli Kimlik*, (Çev. Bahadır Sina Şener), 4. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2007.
- _____ *Milliyetçilik: Kuram-İdeoloji-Tarih*, (Çev. Ümit Hüsrev Yolsal), Ankara, Atıf Yayınları, 2013.
- _____ *Myths and Memories of the Nation*, Oxford, Oxford University Press, 1999.
- _____ *Toplumsal Değişme Anlayışı: İşlevselci Toplumsal Değişme Kuramının Bir Eleştirisi*, (Çev. Ülgen Oskay), 2. Baskı, İstanbul, Gündoğan Yayınları, 2011.
- _____ *Ulusların Etnik Kökeni*, (Çev. Sonay Bayramoğlu, Hülya Kendir), Ankara, Dost Yayınları, 2002.

- SOROKIN, Pitirim A., *Social & Cultural Dynamics: A Study of Change in Major Systems of Art, Truth, Ethics, Law and Social Relationships*, Boston, Extending Horizons Books, Porter Sargent Publishers, 1957.
- SOUTOU, Georges-Henri, *Avrupa Birliği Tarihi: 1815'ten Günümüze*, (Çev. Eylem Alp), İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2014.
- SUNAR, Lütfi (Ed.), *Türkiye'de Toplumsal Değişim*, Ankara, Nobel Yayıncılık, 2014.
- ŞENEL, Alâedin, *Siyasi Düşünceler Tarihi: Tarih Öncesinde İlkçağda Ortaçağda ve Yeniçağda Toplum ve Siyasal Düşünüş*, 3. Baskı, Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları, 2011.
- TANİLLİ, Server, *Uygarlık Tarihi*, 23. Baskı, İstanbul, Alkım Yayınevi, 2006.
- TARAS, Raymond, *Xenophobia and Islamophobia in Europe* Edinburgh, Edinburgh University Press, 2012.
- TAYLOR, Paul, *The End of European Integration: Anti-Europeanism Examined*, London, New York, Routledge, 2008.
- TEKELİ, İlhan, *Avrupa Birliği, Türkiye ve Demokrasi*, Ankara, Şenol Matbaacılık, 2004.
- TEKELİ, İlhan ve Selim İlkin, *Türkiye ve Avrupa Topluluğu: Ulus Devleti Aşma Çabasındaki Avrupa'nın Türkiye'ye Yaklaşımı*, Cilt 1, Ankara, Ümit Yayıncılık, 1993.
- TILLY, Charles, *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu*, (Çev. Kudret Emiroğlu), Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2001.
- _____ *Avrupa'da Devrimler: 1492–1992*, (Çev. Özden Arıkan), İstanbul, Alfa Yayıncılık, 2016.
- TURNER, Bryan S., *Klasik Sosyoloji*, (Çev. İdil Çetin), İstanbul, İletişim Yayınları, 2014.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Sosyoloji Sözlüğu*, İstanbul, MEB Yayınları, 1969.
- VINER, Jacob, *The Customs Union Issue*, New York, Carnegie Endowment for International Peace, 1950.
- VIOTTI, Paul R. and Mark V. Kauppi, *International Relations and World Politics*, Fifth Edition, Boston, Pearson, 2013.
- VOLKAN, Vamık D., *Kanbağı: Etnik Gururdan Etnik Teröre*, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 1999.
- WALLACE, Ruth ve Alison Wolf, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları: Klasik Geleneğin Genişletilmesi*, (Çev. Leyla Elburuz-M. Rami Ayas), 5. Baskı, Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2013.

WALLECE, William, *Transformation of Western Europe*, London, Royal Institute of International Affairs, 1990.

WALLERSTEIN, Immanuel ve Etienne Balibar, *İrk, Ulus, Sınıf: Belirsiz Kimlikler*, (Çev. Nazlı Ökten), 3. Baskı, İstanbul, Metis Yayınları, 2000.

YARDIMCI, Pınar, *Küreselleşme ve Bölgeselleşme Ekseninde Uluslararası Entegrasyonlar: Teori ve Uygulama*, Ankara, Detay Yayıncılık, 2012.

YİĞİT, Mehmet, *Ekonomik Entegrasyon*, İstanbul, Beta Yayınları, 2003.

YUVAL-DAVIS, Nira, *Cinsiyet ve Millet*, (Çev. Ayşin Bektaş), İstanbul, İletişim Yayınları, 2003.

YÜRÜŞEN, Melih, *Çeşitlilikten Özgürlüğe: Çokkültürlülük ve Liberalizm*, Ankara, Liberal Düşünce Topluluğu Yayınları, 1998.

UYGUN, Oktay, *Federal Devlet: Temel İlkeler, Kurumlar ve Uygulama*, 2. Baskı Ankara, İtalik Yayınları, 2002.

Makaleler

AÇIKMEŞE, Sinem Akgül, “AB’de Demokratik Meşruiyet Sorunu”, *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 4 (Bahar 2003), s. 23–45.

“Uluslararası İlişkiler Teorileri Işığında Avrupa Bütünleşmesi”, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 1, Sayı 1 (Bahar 2004), s. 1–32.

ADLER, Emanuel and Michael Barnett, “Introduction and Theoretical Overview”, Emanuel Adler and Michael Barnett (Eds.), *Security Communities in Theoretical Perspective*, Cambridge, Cambridge University Press, 1998, s. 3–43.

“Framework for the Study of Security Communities”, Emanuel Adler and Michael Barnett (Eds.), *Security Communities in Theoretical Perspective*, Cambridge, Cambridge University Press, 1998, s. 29–65.

AGER, Alastair and Alison Strang, “Understanding Integration: A Conceptual Framework”, *Journal of Refugee Studies* Vol. 21, No. 2 (2008), s. 166–191.

AKE, Claudia, “Political Integration and Political Stability: A Hypothesis”, *World Politics*, Vol. 19, No. 3 (April 1967), s. 486–499.

AKKOYUNLU-WIGLEY, Arzu, “Yeni Ekonomik Entegrasyon Teorisi”, Osman Küçükahmetoğlu, Hamza Çeştepe, Şevket Tüylüoğlu (Ed.), *Ekonomik Entegrasyon: Küresel ve Bölgesel Yaklaşım*, Ankara, Ekin Kitaplar, 2005, s. 93–109.

AKTOPRAK, Elçin, “Ulusun Tahayyülünde Anadili”, *Anadili Sempozyumu Bildiriler Kitabı–2* (30–31 Mayıs 2009), Ankara, Eğitim-Sen Yayınları, 2010, s. 181–195.

- ALESINA, Alberto and Bryony Reich, “Nation-building”, Working Paper, No. 18839 *National Bureau of Economic Research*, 2013, s. 1–42.
- APPADURAI, Arjun, “Patriotism and It’s Future”, *Public Culture*, Vol. 3, No. 5 (Spring 1993), s. 411–429.
- ARSAVA, A. Fusun, “Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı”, *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, Cilt 3, No. 1 (Güz 2003), s. 1–17.
- ASAD, Tallal, “Müslümanlar ve Avrupa Kimliği: Avrupa İslam’ı Temsil Edebilir mi?”, Anthony Pagden (Ed.), *Avrupa Fikri*, (Çev. Rahmi Öğdül, Mesut Varlık), İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2010, s. 234–254.
- BALASSA, Bèla A., “Types of Economic Integration”, *International Bank for Reconstruction and Development, Bank Staff Working Paper*, No. 185 (September 1974), s. 1–22.
- BALDWIN, Richard E., The Eastern Enlargement of the European Union, *European Economic Review*, Vol. 39 (1995), s. 474–481.
- BAUMAN, Zygmunt, “Soil, Blood and Identity”, *The Sociological Review*, Vol. 40, No. 4 (November 1992), s. 675–701.
- BAYKAL, Sanem, “Reform Antlaşması ve Getirdikleri: Kuramsal Yapı Çerçevesinde Genel Bir Değerlendirme”, *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, Cilt 7, Sayı 1 (Güz 2007), s. 45–67.
- “Avrupa Birliğinde Yetki Sorunu ve Lizbon Antlaşması, Belgin Akçay, Sevilay Kahraman ve Sanem Baykal (Eds.), *Avrupa Birliğinin Güncel Sorunları ve Gelişmeler*, Ankara, Seçkin Yayıncılık, 2008, s. 235– 273.
- BERİŞ, Hamit Emrah, “Egemenlik Kavramının Tarihsel Gelişimi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 63, Sayı 1 (2008), s. 57–80.
- BERRY, John W., “Immigration, Acculturation, and Adaptation”, *Applied Psychology: An International Review*, Vol. 46, No. 1 (1997), s. 5–34.
- BEŞGÜL, Özge Onursal, “Yerelleşme, Bölgeselleşme ve Bütünleşme”, Evren Balta (Ed.), *Küresel Siyasete Giriş, Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s. 525–543.
- BINDER, Leonard, “National Integration and Political Development”, *American Political Science Review*, Vol. 58, No. 3 (September 1964), s. 622–631.
- BOZTEMUR, Recep, “Tarihsel Açıdan Millet ve Milliyetçilik: Ulus-Devletin Kapitalist Üretim Tarzıyla Birlikte Gelişimi”, *Doğu Batı*, Sayı 38 (Ağustos-Eylül-Ekim 2006), s. 161–179.
- BÖRZEL, Tanja A., “Towards Convergence in Europe? Institutional Adaptation to Europeanization in Germany and Spain”, *Journal of Common Market Studies*, Vol. 37, No. 4 (December 1999), s. 573–596.

- BURGESS, Michael, "Federalism", Antje Wiener and Thomas Diez (Eds.), *European Integration Theory*, Second Edition, New York, Oxford University Press, 2009, s. 25–44.
- BREUILLY, John, "Approaches to Nationalism", Gopal Balakrishnan (Ed.), *Mapping the Nation*, London, New York, Verso, 1996, s. 146–174.
- BRUTER, Michael, "Winning Hearts and Minds for Europe: The Impact of News and Symbols on Civic and Cultural European Identity", *Comparative Political Studies*, Vol. 36, No. 1 (December 2003), s. 1148–1179.
- BULMER, Simon and Jonathan Joseph, "European Integration in Crisis? Of Supranational Integration, Hegemonic Projects And Domestic Politics", *European Journal of International Relations*, Vol. 22, No. 4 (2016), s. 725–748.
- CALHOUN, Craig, "Nationalism and Ethnicity", *Annual Review of Sociology*, Vol. 19, (1993), s. 211–239.
- CAPORASO, James A., "Theory and Method in the Study of International Integration", *International Organization*, Vol. 25, No. 2 (Spring 1971), s. 228–253.
- CAPORASO, James A. and Alan L. Pelowski, "Economic and Political Integration in Europe: A Time-Series Quasi-Experimental Analysis", *The American Political Science Review*, Vol. 65, No. 2 (June 1971), s. 418–433.
- CETRÀ, Daniel and Robert Liñeira, "Breaking-up within Europe: Sub-state Nationalist Strategies in Multilevel Polities", *Journal of Common Market Studies*, Vol. 56, No. 3 (April 2018), s. 717–729.
- CHATTERJEE, Partha, "Whose Imagined Community?", Gopal Balakrishnan (Ed.), *Mapping the Nation*, London, New York, Verso, 1996, s. 214–225.
- CHRISTIANSEN, Thomas Simon Duke, Emil Kirchner, "Understanding and Assessing the Maastricht Treaty", *Journal of European Integration*, (October 2012), s. 685–698.
- CHRYSSOCHOOU, Dimitris N., "Democracy and the European Polity", Michelle Cini (Ed.) *European Union Politics*, Second Edition, Oxford, Oxford University Press, 2007, s. 359–374.
- CONNOR, Walker, "Nation-Building or Nation-Destroying?", *World Politics*, Vol. 24, No. 3 (April 1972), s. 319–355.
- _____, "When is a Nation?", *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 13, No. 1 (1990), s. 92–103.
- CSERGO, Zsuzsa and James M. Goldgeier, "Nationalist Strategies and European Integration", *Perspectives on Politics*, Vol. 2, No. 1 (March 2004), s. 21–37

- D'APPOLLONIA, Ariane Chebel, "Avrupa Ulusalcılığı ve Avrupa Birliği", Anthony Pagden (Ed.), *Avrupa Fikri*, (Çev. Rahmi Ögdül, Mesut Varlık), İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2010, s. 195–214.
- D'AURIA, Matthew, "The Ventotene Manifesto: the Crisis of the Nation State and the Political Identity of Europe", Menno Spiering and Michael Wintle (Eds.), *European Identity and the Second World War*, New York, Palgrave Macmillan, 2011, s. 141–158.
- DEDEOĞLU, Beril, "Avrupa Birliği'nin Oluşum ve İşleyişi", Beril Dedeoğlu (Der.), *Dünden Bugüne Avrupa Birliği*, İstanbul, Boyut Kitapları, 2003, s. 15–39.
- DELANTY, Gerard, "Models of European Identity: Reconciling Universalism and Particularism", *Perspectives on European Politics and Society*, Vol. 3, No. 3 (2002), s. 345–359.
- DEUTSCH, Karl W., "Nation-building and National Development: Some Issues for Political Research", Karl W. Deutsch and William J. Foltz (Eds.), *Nation Building in Comperative Context*, New York, Atherton Press, 2010, s. 1–16.
- _____ "Social Mobilization and Political Development", *The American Political Science Review*, Vol. 55, No. 3 (September 1961), s. 493–514.
- DIEZ, Thomas, "Europe's Others and the Return of Geopolitics", *Cambridge Review of International Affairs*, Vol. 17, No. 2 (July 2004), s. 319–335.
- DIEZ, Thomas, Stephan Stetter and Mathias Albert, "The European Union and Border Conflicts: The Transformative Power of Integration", *International Organization*, Vol. 60, No. 3 (July 2006), s. 563–593.
- DİNÇ, Cengiz, "Avrupa Kimliği: Çatışan Perspektifler, Güncel Değerlendirmeler ve Endişeler", *Akademik Bakış*, Cilt 5, Sayı 9 (Kış 2011), s. 31–58.
- DUBEY, S.M., "Ethnicity and National Integration-Meaning, Concept and Issues", Ali Ashraf (Ed.), *Ethnic Identity and National Integration*, New Delhi, Concept Publishing Company, 1994, s. 91–94.
- DÜZGİT, Senem Aydın, "Avrupa Birliği Genişlemesi ve Komşuluk Politikası", Ayhan Kaya, Senem Aydın Düzgüt, Yaprak Gürsoy, Özge Onursal Beşgül (Der.), *Avrupa Birliği'ne Giriş: Tarih, Kurumlar ve Politikalar*, 2. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013, s. 43–58.
- ELAZAR, Daniel J., "From Statism to Federalism: A Paradigm Shift", *International Political Science Review*, Vol. 17, No. 4 (October 1996), s. 417–429.
- ELLER, Jack David and Reed M. Coughlan, "The Poverty of Primordialism: The Demystification of Ethnic Attachments", *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 16, No. 2 (1993), s. 183–202.

- ERGİL, Doğu, “Çokkültürlülük, Türkiye ve Yeni Dünya Düzeni”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 50, Sayı 1 (1995), s. 201–208.
- ERHAN, Çağrı, ““Avrupa’nın İntiharı” ve İkinci Dünya Savaşı Sonrası Temel Sorunlar”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 51, Sayı 1 (1996), s. 259–273.
- ERİKSEN, Erik Oddvar and John Erik Fossum, “Post-national Integration”, Erik Oddvar Eriksen and John Erik Fossum, (Eds.), *Democracy in the European Union: Integration Through Deliberation?*, London, New York, Routledge, 2000, s. 1–28.
- ERKAL, Mustafa, “Social Integration”, *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, Vol. 25, No. 1 (1998), s. 131–138.
- ETZIONI, Amitai, “A Paradigm for the Study of Political Unification”, *World Politics*, Vol. 15, No. 1 (October 1962), s. 44–74.
- FOSSUM, John Erik, “Identity-Politics in the European Union”, *Journal of European Integration*, Vol. 23, No. 4 (2001), 373–406.
- GALTUNG, Johan, “A structural Theory of Integration”, *Journal of Peace Research*, Vol. 5, No. 4 (1968), s. 375–395.
- GEERTZ, Clifford, “Primordial and Civic Ties”, Anthony D. Smith and John Hutchinson (Eds.), *Nationalism*, Oxford, Oxford University Press, 1994, s. 29–34.
- GIVENS, Terri E., “Immigrant Integration in Europe: Empirical Research”, *Annual Review Political Science*, Vol. 10 (2007), s. 67–83.
- GOLDMAN, Ralph M., “The Politics of Political Integration”, *The Journal of Negro Education*, Vol. 33, No. 1 (Winter 1964), s. 26–34.
- GUIBERNAU, Montserrat, “Nationalism and Intellectuals in Nations without States: the Catalan Case”, *Political Studies*, Vol. 48, No. 5 (December 2000) s. 989–1005.
- GÜNUĞUR, Halûk, “Avrupa Entegrasyonu”, *Ekonomik Yaklaşım*, Cilt 4, No. 9 (1993), s. 47–53.
- GUTMANN, Amy, “Introduction”, Amy Gutmann (Ed.), *Multiculturalism: Examining The Politics of Recognition*, New Jersey, Princeton University Press, 1994, s. 3–24.
- GÜNDÜZ, Zuhâl Yeşilyurt, “Avrupa Birliği’nin Dil Sorunu”, *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, Cilt 5, No. 3 (Bahar 2006), s. 199–217.
- HAAS, Ernst B. and Philippe C. Schmitter, “Economics and Differential Patterns of Political Integration: Projections about Unity in Latin America”, *International Organization*, Vol. 18, No. 4 (Autumn 1964), s. 705–737.

- HAAS, Ernst B., "International Integration: The European and the Universal Process", *International Organization*, Vol. 15, No. 3 (Summer 1961), s. 366–392.
- _____ "The Study of Regional Integration: Reflections on the Joy and Anguish of Pretheorizing", *International Organization*, Vol. 24, No. 4 (Autumn 1970), s. 607–646.
- HAAS, Michael, "Paradigms of Political Integration and Unification: Applications to Korea", *Journal of Peace Research*, Vol. 21, No. 1 (April 1984), s. 47–60.
- HABERMAS, Jürgen, "Why Europe Needs a Constitution", *New Left Review*, (September-October 2001), s. 5–26.
- HALL, John A., "Nationalisms: Classified and Explained", *Daedalus*, Vol. 122, No. 3 Reconstructing Nations and States, (Summer 1993), s. 1–28.
- HALL, Peter A. and Rosemary C. R. Taylor, "Political Science and the Three New Institutionalisms", *Political Studies*, Vol. XLIV (1996), s. 936–957.
- HANSEN, Roger D., "Regional Integration: Reflections on a Decade of Theoretical Efforts", *World Politics*, Vol. 21, No. 2 (January 1969), s. 242–271.
- HAYWARD, Fred M., "Continuities and Discontinuities Between Studies of National and International Political Integration: Some Implications for Future Research Efforts", *International Organization*, Vol. 24, No. 4 Regional Integration: Theory and Research (Autumn 1970), s. 917–941.
- HINSLEY, F.H., "The Concept of Sovereignty and the Relations Between States", *Journal of International Affairs*, Vol. 21, No. 2 (1967), s. 242–252.
- HIPPLER, Jochen, "Violent Conflicts, Conflict Prevention and Nation-building—Terminology and Political Concepts", Jochen Hippler (Ed.), *Nation-Building A Key Concept for Peaceful Conflict Transformation*, London, Pluto Press, 2005, s. 3–14.
- HOBOLT, Sara B., "The Brexit Vote: A Divided Nation, A Divided Continent", *Journal of European Public Policy*, Vol. 23, No. 9 (2016), s. 1259–1277.
- HODGES, Michael, "Integration Theory", Trevor Taylor (Ed.), *Approaches and Theory in International Relations*, London, Longman, 1978, s. 237–256.
- HOFFMANN, Stanley, "Obstinate or Obsolete? The Fate of the Nation-State and the Case of Western Europe", *Daedalus*, Vol. 95, No. 3 Tradition and Change, (Summer 1966), s. 862–915.
- HOLZNER, Burkart, "The Concept 'Integration' in Sociological Theory", *The Sociological Quarterly*, Vol. 8, No. 1 (Winter 1967), s. 51–62.

- HOOGHE Liesbet and Gary Marks, “Unraveling the Central State, but How? Types of Multi-Level Governance”, *The American Political Science Review*, Vol. 97, No. 2 (May 2003), s. 233–243.
- HROCH, Miroslav, “From National Movement to the Fully-formed Nation: The Nation-building Process in Europe”, Gopal Balakrishnan (Ed.), *Mapping the Nation*, London, New York, Verso, 1996, s. 78–97.
- HUGHES, Barry B. and John E. Schwarz, “Dimensions of Political Integration and the Experience of the European Community”, *International Studies Quarterly*, Vol. 16, No. 3 (September 1972), s. 263–294.
- HURRELL, Andrew, “Explaining the Resurgence of Regionalism in World Politics”, *Review of International Studies*, Vol. 21, No. 4 (October 1995), s. 331–358.
- HUTCHINSON, John, “Milliyetçilik, Globalizm ve Medeniyetler Çatışması”, Umut Özkırımlı (Der.), *21. Yüzyılda Milliyetçilik*, (Çev. Yetkin Başkavak), İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008. s. 77–100.
- ILIEVSKI, Nikola Lj., “The Concept of Political Integration: The Perspectives of Neofunctionalist Theory”, *Journal of Liberty and International Affairs*, Vol. 1, No. 1 (2015) s. 1–14.
- JAFFRELOT, Christophe, “Bazı Ulus Teorileri”, Jean Leca (Der.), *Uluslar ve Milliyetçilikler*, (Çev. Siren İdemen), İstanbul, Metis Yayınları, 1998, s. 54–65.
- _____ “For a Theory of Nationalism”, *Questions de Recherche / Research Questions*, No. 10 (June 2003), s. 1–51.
- JAKOB, Philip E. and Henry Teune, “The Integrative Process, Guidelines for Analysis of the Bases of Political Community”, Philip E. Jakob and James V. Toscano (Eds.), *The Integration of Political Communities*, Philadelphia, J. B. Lippincott, 1964, s. 4–45.
- JAKOB, Philip E., “The Influence of Values in Political Integration”, Philip E. Jakob and James V. Toscano (Eds.), *The Integration of Political Communities*, Philadelphia, J. B. Lippincott, 1964, s. 209–246.
- KADIOĞLU, Ayşe and E. Fuat Keyman, “Introduction: Understanding Nationalism through Family Resemblances”, Ayşe Kadioğlu and E. Fuat Keyman (Eds.), *Symbiotic Antagonisms Competing Nationalisms in Turkey*, Salt Lake City, The University of Utah Press, 2011, s. xi–xxi.
- KAMALI, Masoud, “Distorted Integration: Problems of Monolithic Order”, *The European Journal of Social Science Research*, Vol. 12, No. 1(1999), s. 81–97.
- KARACASULU, Nilüfer, “Avrupa Entegrasyon Kuramları ve Sosyal İnşacı Yaklaşım”, *Uluslararası Hukuk ve Politika Dergisi*, Cilt 3, Sayı 9 (2007), s. 82–100.

- KORBONSKI, Andrzej, "Theory and Practice of Regional Integration: The Case of Comecon", *International Organization*, Vol. 24, No. 4 Regional Integration: Theory and Research (Autumn 1970), s. 942–977.
- KALAYCI, Hüseyin, "Etnisite ve Ulus Karşılaştırması", *Doğu Batı*, Sayı 44 (Şubat-Mart-Nisan 2008), s. 91-113.
- KASTORYANO, Riva, "Çokkültürlülük, Avrupa için Bir Kimlik mi?", Riva Kastoryano (Haz.), *Avrupa'ya Kimlik: Çokkültürlülük Sınavı*, (Çev. Tuğba Doğan), İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 2009, s. 17–45.
- KAYA, Ayhan, "Avrupa Birliği Bütünleşme Sürecinde Yurttaşlık, Çokkültürcülük ve Azınlık Tartışmaları: Birarada Yaşamın Siyaseti", Ayhan Kaya-Turgut Tahranlı (Der.), *Türkiye'de Çoğunluk ve Azınlık Politikaları: AB Sürecinde Yurttaşlık Tartışmaları*, İstanbul, TESEV Yayınları, 2005, s. 35–63.
-
- "Ulusal Yurttaşlıktan Çoğul Yurttaşlığa: Yurttaşlık Kurumuna Eleştirel Bir Yaklaşım", Ayhan Kaya ve Günay Gökso Özdoğan (Der.), *Uluslararası İlişkilerde Sınır Tanımayan Sorunlar*, İstanbul, Bağlam Yayınları, 2003, s. 149–189.
- KAYGUSUZ, Özlem, "Egemenlik ve Vestfalyan Düzen", Evren Balta (Ed.), *Küresel Siyasete Giriş, Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s. 25–49.
- KEATING, Michael, "European Integration and the Nationalities Question", *Politics & Society*, Vol. 32, No. 3 (September 2004), s. 367–388.
- KEGLEY, Charles W. and Llewellyn D. Howell, "The Dimensionality of Regional Integration: Construct Validation in the Southeast Asian Context", *International Organization*, Vol. 29, No. 4 (Autumn 1975), s. 997–1020.
- KERESTECİOĞLU, İnci Özkan, "Milliyetçilik: Uyuyan Güzeli Uyandıran Prens'ten Frenkaştayn'ın Canavarına", H. Birsen Örs (Der.), *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler*, 4. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, s. 309–350.
- KEYMAN, E. Fuat, "Küreselleşme, Uluslararası İlişkiler ve Hegemonya", *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 3, Sayı 9 (Bahar 2006), s. 1–20.
- KOHLI, Martin, "The Battlegrounds of European Identity", *European Societies*, Vol. 2, No. 2 (2000), s. 113–137.
- KOHN, Hans, "The Nature of Nationalism", *The American Political Science Review*, Vol. 33, No. 6 (December 1939), s. 1001–1021.
- KURUBAŞ, Erol, "Avrupa Birliği'nin Azınlıklara Yaklaşımı ve Avrupa Bütünleşmesine Etkileri", *Liberal Düşünce*, Sayı 32, (2003), s. 237–258.

- “Etnik Sorunlar: Ulus-Devlet ve Etnik Gruplar Arasındaki Varoluşsal İlişki”, *Doğu Batı*, Sayı 44 (Şubat-Mart-Nisan 2008), s. 11–41.
- “SSCB Sonrası Türk Cumhuriyetlerinde Yeni Uluslaşma Süreçleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Hukuk ve Politika*, Cilt 2, No. 5 (2006), s. 112–133.
- “Uluslararası İlişkiler Düşüncesi ve Dünya Politikasında Değişimi Anlamak”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1 (Ocak 2012), s. 9–34.
- LADRECH, Robert, “Europeanization of Domestic Politics and Institutions: The Case of France”, *Journal of Common Market Studies*, Vol. 32, No. 1 (March 1994), s. 69–88.
- LANDECKER, Werner S., “Types of Integration and Their Measurement”, *American Journal of Sociology*, Vol. 56, No. 4 (January 1951), s. 332–340.
- LAMBERT, John, “The Constitutional Crisis 1965-1966”, *Journal of Common Market Studies*, Vol. 4, No. 3 (1966), s. 195–228.
- LECA, Jean, “Neden Söz Ediyoruz”, Jean Leca, (Der.), *Uluslar ve Milliyetçilikler*, (Çev. Siren İdemen), İstanbul, Metis Yayınları, 1998, s. 11–19.
- LEYSER, Karl J., “Concepts of Europe in the Early and High Middle Ages”, *Past & Present*, No. 137, The Cultural and Political Construction of Europe (November 1992), s. 25–47.
- LIJPHART, Arend, “Cultural Diversity and Theories of Political Integration”, *Canadian Journal of Political Science*, Vol. 4, No. 1 (March 1971), s. 1–14.
- LINDBERG, Leon N., “Political Integration as a Multidimensional Phenomenon Requiring Multivariate Measurement”, *International Organization*, Vol. 24, No. 4 (Autumn 1970), s. 649–731.
- LIPSET, Seymour M. and Stein Rokkan, “Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments: An Introduction”, Seymour. M. Lipset and Stein. Rokkan (Eds.), *Party Systems and Voter Alignments*, New York, Free Press, 1967, s. 1–64.
- LIPSEY, R. G. and Kelvin Lancaster, “The General Theory of Second Best”, *The Review of Economic Studies*, Vol. 24, No. 1 (1956–1957), s. 11–32.
- LOWENTHAL, David, “European Identity: An Emerging Concept”, *Australian Journal of Politics and History*, Vol. 46, No. 3 (September 2000), s. 314–321.
- MAJONE, Giandomenico, “Europe’s ‘Democratic Deficit’: The Question of Standards”, *European Law Journal*, Vol. 4, No. 1 (March 1998), s. 5–28.
- MANN, Michael, “The Emergence of Modern European Nationalism”, *Poznań Studies in the Philosophy of the Sciences and the Humanities* Vol. 48 (1996), s. 147–170.

- MANNERS, Ian, “Normative Power Europe: A Contradiction in Terms?”, *Journal of Common Market Studies*, Vol. 40, No. 2 (2002), s. 235–258.
- MANNERS, Ian and Richard Whitman, “The ‘Difference Engine’: Constructing and Representing the International Identity of the European Union”, *Journal of European Public Policy*, Vol. 10, No. 3 (2003), s. 380–404.
- MARCH, James G. and Johan P. Olsen, “The Institutional Dynamics of International Political Orders”, *International Organization*, Vol. 52, No. 4 (Autumn 1998), s. 943–969.
- MITRANY, David, “The Functional Approach to World Organization”, *International Affairs* (Royal Institute of International Affairs 1944-), Vol. 24, No. 3 (July 1948), s. 350–363.
- MILWARD, Alan S. “Bütünleşmenin Baharları”, Peter Govan and Perry Anderson, *Avrupa Sorunu: Avrupa Ne, Avrupalı Kim?* (Çev. Ali Çakıroğlu), İstanbul, Aykırı Yayıncılık, 2005, s. 8–30.
- MOSSE, George L., “Racism and Nationalism”, *Nations and Nationalism*, Vol. 1 No. 2 (July 1995), s. 163–173.
- MORAVSICK, Andrew, “Negotiating the Single European Act: National Interests and Conventional Statecraft in the European Community”, *International Organization*, Vol. 45, No. 1 (Winter 1991), s. 19–56.
- _____ “Preferences and Power in the European Community: A Liberal Intergovernmentalist Approach”, *Journal of Common Market Studies*, Vol. 31, No. 4 (December 1993), s. 473–524.
- _____ “The European Constitutional Compromise and the Neofunctionalist Legacy,” *Journal of European Public Policy*, Vol. 12, No. 2 (April 2005), s. 349–386.
- MORAVSICK, Andrew and Frank Schimmelfennig, “Liberal Intergovernmentalism”, Antje Wiener and Thomas Diez (Eds.), *European Integration Theory*, Second Edition, New York, Oxford University Press, 2009, s. 67–87.
- NAVLANI, Kavita, “National Integration and The Dynamics of Coalition and Federalism in India”, *The Indian Journal of Political Science*, Vol. 67, No. 1 (January–March 2006), s. 119–132.
- NEUMANN, Iver B., “European Identity, EU Expansion, and the Integration/Exclusion Nexus”, *Alternatives*, Vol. 23, No. 3 (July 1998), s. 397–416.
- NIEMAN, Arne and Philippe C. Schmitter, “Neofunctionalism”, Antje Wiener and Thomas Diez (Eds.), *European Integration Theory*, Second Edition, New York, Oxford University Press, 2009, s. 45–66.
- NYE, Joseph S., “Comparative Regional Integration: Concept and Measurement”, *International Organization*, Vol. 22, No. 4 (Autumn 1968), s. 855–880.

- _____
“Comparing Common Markets: A Revised Neo-Functionalist Model”, *International Organization*, Vol. 24, No. 4 (Autumn 1970), s. 796–835.
- _____
“Multinational Enterprises and Prospects for Regional and Global Political Integration”, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 403, The Multinational Corporation (September 1972), s. 116–126.
- OLSEN, Johan P., “Many Faces of Europeanization”, *Journal of Common Market Studies*, Vol. 40, No. 5 (2002), s. 921–952.
- OLSSON, Anna M., “Regional Minority Nationalist Attitudes toward European Integration”, Ireneusz Paweł Karolewski and Andrzej Marcin Suszycki (Eds.), *Nationalism and European Integration: The Need for New Theoretical and Empirical Insights*, New York, London, Continuum, 2007, s. 51–65.
- ORAN, Baskın, İlhan Tekeli, Mehmet Ali Ağaoğlu, Alâedin Şenel, “Milliyetçilik: Nereden Nereye? Açıkoturum Konuşması”, *Marksizm ve Gelecek*, Sayı 5 (1992), s. 58–83.
- ORAN, Baskın, “Kemalizm, İslamcılık, Küreselleşme: Türkiye’de ‘Yüce Sadakat Odağı’ Kavramı Üzerine Düşünceler”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* Cilt 54, No. 2 (Nisan-Haziran 1999), s. 133–162.
- _____
“Milliyetçilik Nedir, Ne Değildir, Nasıl İncelenir?”, *Birikim Dergisi*, Sayı 45-46 (Ocak-Şubat 1993), s. 43–49.
- _____
“Ulusal Egemenlik Kavramının Dönüşümü, Azınlıklar ve Türkiye”, *Anayasa Yargısı, Anayasa Mahkemesinin 41. Kuruluş Yıldönümü Nedeniyle Düzenlenen Sempozyumda Sunulan Bildiriler*, (25–26 Nisan 2003), Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 2003, s. 61–93.
- ÖNER, Selcen “Avrupa’da Yükselen Aşırı Sağ, Yeni ‘Öteki’ler ve Türkiye’nin AB Üyeliği”, *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, Cilt 13, No. 1 (2014), s. 163–184.
- ÖNİŞ, Ziya ve Mustafa Kutlay, “Ekonomik Bütünleşme/Siyasal Parçalanmışlık Paradoksu: Avro Krizi ve Avrupa Birliği’nin Geleceği”, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 9, Sayı 33 (Bahar 2012), s. 3–22.
- ÖZDEMİR, Durmuş, “Avrupa Birliği’nin Ekonomik Bütünleşmesi”, Ayhan Kaya, Senem Aydın Düzgit, Yaprak Gürsoy, Özge Onursal Beşgül (Der.), *Avrupa Birliği’ne Giriş: Tarih, Kurumlar ve Politikalar*, 2. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013, s. 77–92.
- ÖZDEMİR, Haluk, “Avrupa’da Kriz Etkisi ve AB’nin Geleceği: Parçalanma mı, Bütünleşme mi?”, *21. Yüzyıl Dergisi*, Sayı 50 (Şubat 2013), s. 5–11.
- _____
“Küreselleşme, Avrupa Birliği ve Türkiye Üçgeninde Kimlik Parçalanması ve Kimlik Yönetişimi”, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 3, Sayı 9 (Bahar 2006), s. 173–203.

- _____ “Ulusal Dış Politikalar ve Jeostrateji Bağlamında ‘Avrupa’nın Anlamı”, *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, Cilt 3, Sayı 9 (Bahar 2006), s. 91–112.
- ÖZEN, Çınar, “Neo-functionalism and the Change in the Dynamics of Turkey-EU Relations”, *Journal of International Affairs*, Vol. 3, No. 3 (September-November 1998), s. 34–57.
- ÖZKAZANÇ, Alev, “Devletin Örgütlenmesi”, Yüksel Taşkın (Ed.), *Siyaset: Kavrmalar, Kurumlar, Süreçler*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s. 142–170.
- PELINKA, Anton, “The European Union as an Alternative to the Nation-State”, *International Journal of Politics, Culture, and Society*, Vol. 24, No. 1/2 The End of the Nation-State (March-June 2011), s. 21–30.
- PELKMANS, Jacques, “Economic Theories of Integration Revisited”, *Journal of Common Market Studies*, Vol. 18, No. 4 (June 1980), s. 333–354.
- PETERS, B. Guy and Jon Pierre, “Governance Approaches”, Antje Wiener and Thomas Diez (Eds.), *European Integration Theory*, Second Edition, New York, Oxford University Press, 2009, s. 90–104.
- PHILPOTT, Daniel, “Sovereignty: An Introduction and Brief History”, *Journal of International Affairs*, Vol. 48, No. 2 (Winter 1995), s. 353–368.
- PINDER, John, “Positive Integration and Negative Integration: Some Problems of Economic Union in the EEC”, *World Today*, Vol. 24, No. 33 (March 1968), s. 88–110.
- POLLACK, Mark A., “International Relations Theory and European Integration”, *Journal of Common Market Studies*, Vol. 39, No. 2 (June 2001), s. 221–244.
- _____ “The New Institutionalisms and European Integration”, Antje Wiener and Thomas Diez (Eds.), *European Integration Theory*, Second Edition, New York, Oxford University Press, 2009, s. 125–143.
- PUCHALA, Donald J., “Institutionalism, Intergovernmentalism and European Integration: A Review Article”, *Journal of Common Market Studies*, Vol. 37, No. 2 (June 1999), s. 317–331.
- _____ “Of Blind Men, Elephants and International Integration”, *Journal of Common Market Studies*, Vol. 10, No. 3 (September 1971), s. 267–284.
- _____ “The Pattern of Contemporary Regional Integration”, *International Studies Quarterly* Vol. 12, No. 1 (March 1968), s. 38–64.
- RADAELLI, Claudio M., “Europeanization of Public Policy”, Kevin Featherstone and Claudio M. Radaelli (Eds.), *The Politics of Europeanization*, New York, Oxford, Oxford University Press, 2003, s. 27–56.
- RENAN, Ernest, “What is Nation?”, Geoff Eley and Ronald Grigor Suny (Eds.), *Becoming National: A Reader*, New York, Oxford, Oxford University Press, 1996, s. 41–55.

RISSE, Thomas, “Social Constructivism and European Integration”, Antje Wiener and Thomas Diez (Eds.), *European Integration Theory*, Second Edition, New York, Oxford University Press, 2009, s. 144–160.

“The Euro Between National and European Identity”, *Journal of European Public Policy*, Vol. 10, No. 4 (2003), s. 487–505.

ROBINSON, William I., “Theories of Globalization”, George Ritzer (Ed.), *The Blackwell Companion to Globalization*, Malden, MA, Oxford, Blackwell Publishing, 2007, s. 125–143.

ROKKAN, Stein, “Dimensions of State Formation and Nation-Building: A Possible Paradigm for Research on Variations within Europe”, Charles Tilly (Ed.), *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1975, s. 562–600.

“Entires, Voices, Exits: Towards a Possible Generalisation of the Hirschman Model”, *Social Science Information*, Vol. 13, No. 1 (February 1974), s. 39–53.

RUMELİLİ, Bahar, “Avrupa Birliği ve Bölgesel İhtilafların Çözümü”, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 4, Sayı 16 (Kış 2007-2008), s. 51–78.

SANTAMARIA, Yves, “Ulus-Devlet: Bir Modelin Tarihi”, Jean Leca (Haz.), *Uluslar ve Milliyetçilikler*, (Çev. Siren İdemen), İstanbul, Metis Yayınları, 1998, s. 20–30.

SASSATELLI, Monica, “Imagined Europe The Shaping of a European Cultural Identity through EU Cultural Policy”, *European Journal of Social Theory*, Vol. 5, No. 4 (2002), s. 435–451.

SCHMITTER, Philippe C., “A Revised Theory of Regional Integration”, *International Organization*, Vol. 24, No. 4 (Autumn 1970), s. 836–868.

“Three Neofunctional Hypotheses About International Integration”, *International Organization*, Vol. 23, No. 1 (Winter 1969), s. 161–166.

SCOTT, Robert A., “Deviance, Sanctions, and Social Integration in Small-Scale Societies”, *Social Forces*, Vol. 54, No. 3 (1976), s. 604–620.

SCHARPF, Fritz W., “Negative and Positive Integration in the Political Economy of European Welfare States”, Gary Marks, Fritz W. Scharpf, Philippe C. Schmitter and Wolfgang Streeck (Eds.), *Governance in the European Union*, London, Sage Publications, 1998, s. 15–39.

SHILS, Edward, “Primordial, Personal, Sacred and Civil Ties: Some Particular Observations on the Relationships of Sociological Research and Theory”, *The British Journal of Sociology*, Vol. 8, No. 2 (June 1957), s. 130–145.

- SHORE, Cris, "Transcending the Nation-State?: The European Commission and the (Re)-Discovery of Europe", *Journal of Historical Sociology*, Vol. 9, No. 4 (December 1996), s. 473–496.
- SKLAR, Richard L., "Political Science and National Integration: A Radical Approach", *The Journal of Modern African Studies*, Vol. 5, No. 1 (1967), s. 1–11.
- SMITH, Anthony D., "A Europe of Nations or the Nation of Europe?", *Journal of Peace Research*, Vol. 30, No. 2 (1993), s. 129–135.
- _____ "National Identity and the Idea of European Unity", *International Affairs*, Vol. 68, No. 1 (January 1992), s. 55–76.
- _____ "State-Making and Nation-Building", John A. Hall (Ed.) *States in History*, New York, Basil Blackwell, 1987, s. 228–263.
- SMITH, Karen E., "The Outsider: The European Neighbourhood Policy", *International Affairs*, Vol. 81, No. 4, (July 2005), s. 757–773.
- TAYLOR, Charles, "The Politics of Recognition", Amy Gutmann (Ed.), *Multiculturalism: Examining The Politics of Recognition*, New Jersey, Princeton University Press, 1994, s. 25–73.
- TEUNE, Henry, "Integration", Giovanni Sartori, (Ed.), *Social Science Concepts: A Systematic Analysis*, Beverly Hills, London, New Delhi, Sage Publications, 1984, s. 235–264.
- TILLY, Charles, "Reflections on the History of European State-Making.", Charles Tilly (Ed.), *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1975, s. 3–83.
- TOTH, Akos G., "Principle of Subsidiarity in the Maastricht Treaty", *The Common Market Law Review*, Vol. 29 (1992), s. 1079–1105.
- TRANHOLM-MIKKELSEN, Jeppe, "Neo-functionalism: Obstinate or Obsolete? A Reappraisal in the Light of the New Dynamism of the EC", *Millennium-Journal of International Studies*, Vol. 20, No. 1 (1991), s. 1–22.
- TSEBELIS, George and Geoffrey Garrett, "The Institutional Foundations of Intergovernmentalism and Supranationalism in the European Union", *International Organization*, Vol. 55, No. 2 (Spring 2001), s. 357–390.
- VERDERY, Katherine, "Whither 'Nation' and 'Nationalism'?", *Daedalus*, Vol. 122, No. 3 (Summer 1993), s. 37–46.
- WÆVER, Ole, "Identity, Integration and Security: Solving the Sovereignty Puzzle in E.U. Studies", *Journal of International Affairs*, Vol. 48, No. 2 (Winter 1995), s. 389–431.
- WALLACE, William, "Introduction", William Wallace (Ed.), *The Dynamics of European Integration*, London, Pinter Publishers, 1990, s. 1–24.

- WEILER, Joseph, “The Community System: the Dual Character of Supranationalism”, *Yearbook of European Law*, Vol. 1, No. 1 (January 1981), s. 267–306.
- WEINER, Myron, “Political Integration and Political Development”, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 358, No. 1 (March 1965) s. 52–64.
- WIENER, Antje and Thomas Diez, “Introducing the Mosaic of Integration Theory”, Antje Wiener and Thomas Diez (Eds.), *European Integration Theory*, Second Edition, New York, Oxford University Press, 2009, s. 1–22.
- WILLIAMS, Colin H. “Ethnic Separatism in Western Europe”, *Tijdschrift Voor Economische En Sociale Geografie*, Vol. 71, No. 3 (June 1980), s. 142–158.
- YAZICI, Serap, “Avrupa Birliği Süreci: Ulus Devletten Ulusüstü Devlete Geçiste Hukuk Devletinin Değişen İçeriği”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 54, Sayı 4 (2005), s. 77–118.
- YEĞENOĞLU, Melda, “Avrupa Kimliğinin İdeolojik Arkapları”, *Doğu Batı*, Sayı 31 (Şubat-Mart-Nisan 2005), s. 89–103.
- YURDUSEV, Nuri, “Avrupa Kimliğinin Oluşumu ve Türk Kimliği”, Atilla Eralp (Der.), *Türkiye ve Avrupa: Batılılaşma, Kalkınma, Demokrasi*, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 1997, s. 17–85.
- “Ulus-Devlet: İnsanlığın En tehlikeli İcadı”, Tayyar Arı (Der.), *Uluslararası İlişkilerde Postmodern Analizler-1: Kimlik, Kültür, Güvenlik ve Dış Politika*, Bursa, MKM Yayınları, 2012, s. 59–74.
- ZOLBERG, Aristide R., “Patterns of National Integration”, *The Journal of Modern African Studies*, Vol. 5, No. 4 (December 1967), s. 449–467.

İnternet Kaynakları

- Charter of the Fundamental Rights of the European Union,
http://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf (Erişim Tarihi: 14 Şubat 2017).
- CHURCHILL, Winston, “Speech to the Academic Youth”,
<http://www.law.tohoku.ac.jp/~schaefer/documents/churchill.pdf>, (Erişim Tarihi: 14 Nisan 2017).
- Declaration on European Identity (Copenhagen, 14 December 1973),
https://www.cvce.eu/content/publication/1999/1/1/02798dc9-9c69-4b7d-b2c9-f03a8db7da32/publishable_en.pdf (Erişim Tarihi: 19 Haziran 2017).
- “Declaration on the Occasion of the 50th Anniversary of the Signature of the Treaties of Rome”, http://europa.eu/50/docs/berlin_declaration_en.pdf, (Erişim Tarihi: 17 Nisan 2016).

“How “European” do EU citizens feel?”,
http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/topics/fs5_citizen_40_en.pdf (Erişim Tarihi: 14 Mart 2017).

“Hungary Races to Build Border Fence as Migrants Keep Coming”,
<http://www.bbc.com/news/world-europe-33802453>, (Erişim Tarihi: 25 Ağustos 2017).

<https://www.ab.gov.tr/files/pub/antlasmalar.pdf> (Erişim Tarihi: 15 Aralık 2018).

https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/policy/glossary/terms/accession-criteria_en
(Erişim Tarihi: 13 Mayıs 2017).

<http://www.europarl.europa.eu/elections2014-results/en/turnout.html>, (Erişim Tarihi: 17 Mart 2017).

http://www.etymonline.com/index.php?allowed_in_frame=0&search=integration&searchmode=none. (Erişim Tarihi: 11 Ekim 2017).

“Katılım Sürecinde Müzakere Fasılları”, https://www.ab.gov.tr/files/rehber/07_rehber.pdf
(Erişim Tarihi: 11 Aralık 2018).

“Migration and Migrant Population Statistics”, http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics (Erişim Tarihi: 13 Mayıs 2018.)

THATCHER, Margaret, “Speech to the College of Europe (The Bruges Speech)”,
<http://www.margarethatcher.org/document/107332>, (Erişim Tarihi: 14 Nisan 2017).

The Maastricht Treaty (Maastricht, 7 February 1992), https://europa.eu/european-union/sites/europa.eu/files/docs/body/treaty_on_european_union_en.pdf, (Erişim Tarihi: 25 Eylül 2016).

“The Manifesto of Ventotene (1941)”,
http://www.cvce.eu/obj/the_manifesto_of_ventotene_1941-en-316aa96c-e7ff-4b9e-b43a-958e96afbecc.html, (Erişim Tarihi: 19 Aralık 2017).

“Types of Integration”, <http://businesscasestudies.co.uk/hmrc/integration-in-the-public-sector-hm-revenue-and-customs/types-of-integration.html#axzz3zK9LxriQ>, (Erişim Tarihi: 16 Kasım 2015).

Raporlar ve Anketler

Avrupa Komisyonu, Standart Eurobarometer 87 (İlkbahar 2017),
<http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/surveyKy/2142>. (Erişim Tarihi: 1 Eylül 2017).

Avrupa Komisyonu, Standard Eurobarometer 88, (Sonbahar 2017),
<http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/surveyKy/2143> (Erişim Tarihi: 3 Şubat 2018).

Standard Eurobarometer 89, (Sonbahar 2018),
<http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/surveyKy/2180> (Erişim Tarihi: 24 Eylöl 2018).

“White Paper on the Future of Europe: Reflections and scenarios for the EU27 by 2025”,
European Commission, 1 March 2017,
https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/white_paper_on_the_future_of_europe_en.pdf, (Erişim Tarihi: 18 Ağustos 2018),

